

ars hungarica 2014

Az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Művészettörténeti Intézet folyóirata
XL. évfolyam

4.



Ernst Lafite: Ybl Miklós, 1880 körül, olaj, vászon, 71x58 cm, MNM Történelmi Képcsarnok, ltsz. 459.

Tartalom

Ybl Miklós bicentenáriuma (Sisa József).....	465
Rövidítések	466

Tanulmányok

Marosi Ernő: Életmódja: építész, avagy: Ybl Miklós, az Akadémia bizalmi építésze	467
Winkler Gábor: Vita a neoreneszánsz építészet megítéléséről az 1950-es években	474
Czétényi Piroska–Iványi János: Ybl Miklós és Újpest	480
Maróty Katalin: Ybl Miklós és az építészeti közélet – pályázatok a Magyar Mérnök- és Építész-Egyletben.....	489
Farbakyné Deklava Lilla: Ybl Miklós szerepe az 1879. évi székesfehérvári országos kiállításon	497
Hidvégi Violetta: A nagy építész „kis épületei” Pest és Buda építési hatóságainak dokumentumaiban	509
Rozsnyai József: Ybl Miklós 1860-as évekbeli műveinek előképeiről és stíluskapcsolatairól	520
Kelecsényi Kristóf Zoltán: Egy Ybl-tanítvány első munkái – Schmahl Henrik Andrássy úti épületei.....	533
Papp Gábor György: Ismeretlen Ybl-tervek Theophil Hansen bécsi hagyatékában.....	543
Sisa József: Ybl Miklós, a kastélyépítész	549
Mentényi Klára–Somorjay Sélysette: Mit épített Ybl Miklós Lovasberényben a 19. század közepén?	560
Vízy László–Mattyasovszky Zsolnay Eszter: Ybl Miklós és Zsolnay Vilmos.....	584
Hajdók Judit: Ybl Miklós által tervezett orgonaházak.....	590
Kiss Péter: Ybl Miklós munkásságának eddig ismeretlen helyszíne – Eger	600
Potzner Ferenc: A magyar királyi udvar budai várkertépítményeinek elszámolási tervsorozata.....	606

Dokumentum

Szentesi Edit: Néhány szó a magyarországi építőipar kapacitásainak területi eloszlásáról a 19. század első felében.....	618
---	-----

In memoriam

Sinkó Katalin (<i>Marosi Ernő</i>).....	644
---	-----

Intézeti események 2013	653
--------------------------------------	-----

Ybl Miklós bicentenáriuma

Ybl Miklós (1814–1891) a magyar építészet egyik legjelentősebb képviselője. Munkássága arra a 19. századra esik, amelyet Magyarország Európához történő felzárkózása, az építészeti kultúra kibontakozása jellemez. Ybl mint az arisztokrata Károlyi család építészke kezdte pályafutását, hogy aztán az állam és a főváros legnagyobb megbízásait nyerje el, az ország legkeresettebb és legnagyobb tekintélynek örvendő mestere legyen. Munkásságát lakóházak, magánpaloták, kastélyok és középületek sora jelzi. Korai alkotása, a főtéri plébániatemplom (1845–1855) a romantikus stílus (*Rundbogenstil*) európai rangú emléke. Ybl azonban igazán a neoreneszánsz stílusban találta meg a hozzá illő, harmóniát sugalló művészi nyelvezetet. Már 1860-tól kezdve egymás után tervezte olasz neoreneszánsz épületeit, amelyek a stílusirányzatot az átmeneti formáktól kezdve a hellén neoreneszánszon át egészen a barokkos variánsig képviselik. Ezeket a fejleményeket olyan országos jelentőségű középületek jelzik, mint a Margit-fürdő (1868–1870), a Fővárműzeum (1870–1874), a Várkert-bazár (1875–1882), az Opera (1875–1884), valamint a Szent István-bazilika (1845–1905). Szerencsére nemcsak épületei jelentős része maradt fenn, hanem mintegy 6000 darabot számláló tervhagyatéka is.

Ybl születésének 200. évfordulójáról 2014-ben Magyarországon számos eseménnyel emlékeztek meg. Közülük kiemelkedik az „Életmódja: építész” címmel április 9–10-én tartott tudományos konferencia, amelyet az építészettörténet-írás jeles műhelyei: az MTA BTK Művészettörténeti Intézet, Budapest Főváros Levéltára, a BME Építészettörténeti és Műemléki Tanszék, a Forster Gyula Nemzeti Örökségvédelmi és Vagyongazdálkodási Központ – Magyar Építészeti Múzeum és a Hild–Ybl Alapítvány rendezett. E konferencia előadásainak zömét tartalmazza folyóiratunk jelen száma. További előadásszövegek jelennek meg az *Acta Historiae Artium* 2014-es évfolyamában és az *Ybl-épületsorsok az Unger-háztól a Kálvin térig* (szerk. Hidvégi Violetta–Marótyi Katalin. Budapest, 2014) című kötetben.

Sisa József

Rövidítések

ÁMRK	Állami Műemlékhelyreállítási és Restaurálási Központ
BCE	Budapesti Corvinus Egyetem
BFL	Budapest Főváros Levéltára
BTM	Budapesti Történeti Múzeum
ÉM	Építésügyi Minisztérium
Forster Központ	Forster Gyula Nemzeti Örökségvédelmi és Vagyongazdálkodási Központ
FŐMTERV	FŐMTERV Mérnöki Tervező Zrt.
FSZEK	Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár
Hadtörténeti Térképtár	Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Hadtörténeti Térképtár
KÖH	Kulturális Örökségvédelmi Hivatal
KÖZTI	Középülettervező Zmr.
MKE	Magyar Képzőművészeti Egyetem
MNG	Magyar Nemzeti Galéria
MNL	Magyar Nemzeti Levéltár
MNL OL	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár
MTA	Magyar Tudományos Akadémia
MTA BTK	Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont
MTA BTK MI	Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Művészettörténeti Intézet
MTA MKI	Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutatóintézet
OMvH	Országos Műemlékvédelmi Hivatal
VÁTI	Városépítési Tervező Intézet

Itt szeretnénk megköszönni Bara Júliának, Gödölle Mátyásnak, Hátori Péternek, Héder Zsuzsannának, Hidvégi Violettnak, Kenyeres Istvánnak, Király Erzsébetnek, Papp Júliának és Ritoók Pálnak a folyóiratszámunk elkészítéséhez nyújtott segítséget.

Marosi Ernő

Életmódja: építész, avagy: Ybl Miklós, az Akadémia bizalmi építésze¹

Ahhoz képest, hogy nem vagyok sem a 19. század építészetének kutatója, sem Ybl Miklós (1814–1891) életművének és építészetének szakértője, első pillantásra enyhén túlméretezettnek tűnik mai kettős feladatom.

Prof. em. Ernő Marosi, Budapest
E-mail: marosi.erno@btk.mta.hu

Megtisztelő, hogy rám bízta a bevezetést az előttünk álló két napban az Ybl Miklós újrafelfedezését jelentő, a halálának 100. évfordulóján a Budapesti Történeti Múzeumban rendezett kiállítás² óta elért számos tudományos eredményt és műemlékvédelmi tanulságot bemutató konferenciához. Az 1991-es kiállítás tudvalevőleg fordulópontot jelzett a nagy építész munkásságának értékelésében: a budapesti Operaház, valamint a főváros Lipótváros kerületének új plébániatemploma, a Szent István-bazilika műemléki kutatásai nyomán megerősítette a historizmus emlékeinek műemléki rangját, s egyben látványosan véget vetett annak a hagyománynak is, amely – az ideologikus színezetű „eklektika” címszava alatt – kapitalista dekadenciaként ítélte el a 19. század második felének domináns építészetét. E fordulat eredménye a 2013-ban az MTA BTK Művészettörténeti Intézete által *A magyarországi művészet története* újrainduló sorozatában kiadott, a 19. század építészetét és iparművészetét tárgyaló kötet is.³

Feladatom továbbá, hogy megnyissam a Magyar Tudományos Akadémia Képtárának szomszédos termeiben rendezett kiállítást. A megnyitó alighanem fölösleges, hiszen „az Akadémia bizalmi építésze” alcímű, Yblnek az Akadémia székháza 1861-es pályázatára benyújtott, majd visszavont terveit, a rábízott, ma Akadémiai Könyvtárként szolgáló, szomszédos bérház tervdokumentációját, továbbá az épületben pusztító 1869-es tűzvész után készített vasszerkezetű tető terveit tisztelt hallgatóim már alighanem megtekinthették. Nem kell itt részleteznem Ybl szerepét a pályázat során kitört stílusvita eldöntésében, majd August Stüler tervének kivitelezése során az építetető képviselőjében, a tervező nevében közreműködő Szkalnitzky Antallal (1836–1878) párhuzamosan: mindez elegendő a „bizalmi építész” minősítéshez.⁴ És ne feledjük: még egy munkája, a magyar akadémia alapítása idején a programjának, elveinek meghatározásában fontos szerepet játszó író, Kazinczy Ferenc (1759–1831) széphalmi emlékének tervezése, mely ugyanerre az időre esik, az Akadémia pesti palotáját is építetető akadémiai elnök, Dessewffy Emil 1863-as megbízása alapján. A szerény és szegényes kis lakóház helyén emelt ket-

¹ Bevezető az Ybl Miklós születésének 200. évfordulója alkalmából rendezett tudományos konferencia és az MTA Művészeti Gyűjteménye kamarakiállításának megnyitása alkalmából, 2014. április 8-án.

² *Ybl Miklós építész 1814–1891. Kiállítási katalógus.* Szerk. KEMÉNY Mária–FARBÁKY Péter. Budapest, Hild–Ybl Alapítvány, 1991. (Folyóiratszámunkban a továbbiakban: *Ybl Miklós építész* 1991.)

³ *A magyar művészet a 19. században – építészet és iparművészet.* Szerk. SISA József. Budapest, MTA BTK Művészettörténeti Intézet–Osiris, 2013. (A Magyarországi Művészet Története 5/1.)

⁴ *A Magyar Tudományos Akadémia palotájának pályázati tervei 1861 – Bewerbungspläne für den Palast der Ungarischen Akademie der Wissenschaften.* Katalógus és források – Katalog und Schriftquellen. Szerk. SZABÓ Júlia. Budapest, MTA Művészettörténeti Kutató Intézet, 1996.

tő *in antis* templom egyszerre emléke Kazinczy Ferencnek és fogadalmi ajándék az ő korának, amelyben Ybl a pályájára lépett – és talán még Ybl klasszicista mesterének, Pollack Mihálynak (1773–1855) is. Ybl hasonló állásfoglalásra kényszerült a pesti klasszicizmus másik vezető mestere, Hild József (1789–1867) félbemaradt fő művének, a fent említett centrális-kupolás lipótvárosi plébániatemplomnak befejezése során. A félig kész épület kupolájának katasztrófája már Ybl vezetése alatt történt, és a statikai megerősítést a reneszánsz historizmus stílusában való áttervezés kísérte. Ez az örökölt feladat, amelyet Ybl is befejezetlenül hagyott hátra, egyben a magyar klasszicizmus problematikus örökségét is megtestesítette – mondhatni, egész életében.

Konferenciánk címe („Életmódja: építés”) arra az intézménnyé és az építészársadalom öntudatának máig érvényes szimbólumává vált, nemzetközi képzettségű és rangú autonóm művészegénységre utal, aki a még uralkodó céhes iparszervezet keretei között lépett fel, és meg kellett küzdenie annak ellenállásával. Ötvenéves jubileumi ünnepségén, 1882-ben egy pohárköszöntőben hangzott el, hogy az 1870-ben alapított Magyar Mérnök- és Építész-Egylet „tagjai művelt emberek is, urak is, magyarok is”.⁵ Az Akadémia bizalmi építészé azonban nem volt akadémikus, sem az egyetemi katedra értelmében, sem a Magyar Tudományos Akadémiába annak tagjaként való megválasztás útján. Vajon elegendő magyarázat-e erre sokat idézett mondása: „Amíg megmagyarázom, addig megcsinálom”?⁶ Valószínűbb, hogy nem általában az Akadémia – s annak a polgári ideálokkal társított középkorias stílusválasztást pártoló tagjai –, hanem mindenekelőtt addigi működése során fő megbízóinak, az intézmény mágns vezetőinek bizalmát élvezte. Az akadémiai tervpályázat körülményei a tárgyalt korszak határain kívül is megerősítik Martin Warnke tézisé, amelynek értelmében az újkorban nem a városi céhek, hanem az udvari környezet biztosított támogatást a művészi autonómia és az innovációk számára.⁷ Ez esetben olyan innovációról van szó, amely meghatározta az 1873-ban alapított magyar főváros fel- (illetve újjá-) építésének stílusát, s amelynek mintegy prototípusát jelentette az Akadémia 1865-ben befejezett palotája. Az „udvari” jelző persze Magyarországon az 1860-as évek elején éppúgy, mint a kiegyezés utáni időkben, *mutatis mutandis* értendő, hiszen épp az uralkodói udvar jelenléte és megbízóként való részvétele hiányzott. Miközben a kor bécsi udvari építészeti megrendeléseinek a dinasztikus hagyományt felidéző historizáló barokk, illetve rokokó árnyalat is korán jelentkezett, ez a stílusváltozat Magyarországon csak később, lényegében csak Ybl halála után, például a budai királyi palota Hauszmann Alajos (1847–1926) által vezetett építkezései során került az étlapra. Nem nélkülöz minden – többek között a jelenkori értékrendre vonatkozó – tanulságot az a tény, hogy később, az 1896-os millenniumi országos kiállítás történelmi épületsorozatában a Habsburg-korszakot a Fischer von Erlach és Johann Lukas Hildebrand-féle hagyományt helyi elemekkel ötvöző épület, és – interieurként – az Esterházy hercegi család fertődi kastélya tereinek és bútortáának másolata képviselte.

Az innováció csak látszólag állt a berlini építész által képviselt, Sansovino velencei késő reneszánsz építészettét követő stílus megválasztásában, sokkal inkább a stílusválasztás tényében magában. A funkció és az épülettípus által diktált stílusválasztás elvével kapcsolatban joggal szokás idézni Heinrich Hübsch korai, 1828-ban kiadott, *In welchem Style sollen wir bauen?* című könyvét. Hübsch ebben a szigorú hellén gyökerű klasszicizmus berlini professzor-hirdetőjével, Alois Hirttel szembeszállva hangoztatja a tektonikus-architrávós formarendszerrel szem-

⁵ Az Ybl-album. *Vasárnapi Ujság*, 29. 1882. 51. (december 17.) 813, idézve: Ybl Miklós. Szerk. GERLE János–MARÓTYI Kata. Budapest, Holnap, 2002. (Az építészet mesterei.) 23.

⁶ NEY Béla: Ybl Miklós. *Vasárnapi Ujság*, 26. 1879. 51. (december 21.) 811–812, idézve: Ybl Miklós 2002. i. m. 30.

⁷ Martin WARNKE: *Hofkünstler. Zur Vorgeschichte des modernen Künstlers*. Köln, DuMont, 1985, kül. 324–328.

ben a boltíves római tagolás s az abból levezetett köríves-boltozatos *Rundbogenstil* létjogosultságát.⁸ A művészettörténész-műemlékvédő Henszlmann Imre (1813–1888) 1841-ben tudvalevőleg Hirtet a kevés, általa pozitívan értékelt külföldi szerző között említette, elsősorban azért, mert a winckelmanni értékrenddel szemben nála lelte fel az általa hangoztatott nemzeti problematika szempontjából lényeges *charakteristisch* szempontját. Hübsch félköríves stílusa ábráinak tanúsága szerint leginkább a korai reneszánsz (például Brunelleschi és a firenzei *Ospedale degli Innocenti*) konstrukciójának felelt meg, s – ahogyan például a speyeri dóm általa épített homlokzati építménye mutatja – a római építészeti hagyomány hasonló derivátumának tekintette a román kori architektúrát is. A Hirt és Hübsch között a görög építészet értelmezéséről, az építészeti ornamentikáról és annak polichromiájáról szóló viták mellett a lényeges kérdés abban állt, vajon az egységes rendszer kényszere (az ezzel 1970-ben szembeszálló Josef Schmoll gen. Eisenwerth szavával: *Einheitszwang*) mellett van-e létjogosultsága a stíluspluralizmusnak. E tekintetben Hübsch kérdésfeltevése részben csak egy már létező gyakorlat elméleti igazolását jelentette, amint ezt csak Berlinben magában Karl Friedrich Schinkel gyakorlata, mindenekelőtt az egyházi vagy a profán-állami funkciókörökhöz illő stílusalternatívák választása mutatja.

Ybl munkásságának és műveinek kései recepciótörténete mutatja, hogy ennek közepontjában az utókor számára éppen az egység-kényszer, illetve a stíluspluralizmus dilemmája állott. Mivel erről a kérdésről hamarosan külön előadást hallunk,⁹ itt megelégszem azzal az utalással, hogy az inkább pejoratív, de különösen az építész-köznelvbe mindmáig úgy látszik, begyökerezett „eklektika” kifejezés az egység normatív követelményének talaján áll, míg a stíluspluralizmus liberálisabb álláspontból, történeti adottságként történő elismerésének inkább a „historizmus” szó használata felel meg. Sietek megjegyezni, hogy az egységes stílus-kényszer normativitásával szemben a historizmus nem tekinthető stílusnak, hanem inkább a múlttal szembeni magatartásnak. Ezért mindenkor igényel további, általában jelzős szerkezettel kifejezett stílárís értelmezést. Az egyik lehetőséget a bécsi, mindenekelőtt Renate Wagner Rieger által alkotott korszakolás, a „romantikus”, „korai”, „késői” jelzőkkel adott, végső soron mégiscsak stílus-korszak-kategóriákkal élő periodizáció – és mellettük egy célszerű, a „stílusépítészettel” párhuzamos változat – jelenti; ehhez a gyakorlathoz csatlakozott a hazai építészettörtéti irodalom is, nem utolsósorban az e tekintetben logikus és világos csapást vágó, már említett, Sisa József által szerkesztett 2013-as szintézisben. A másik, a bécsiek által művelt eljárás az alapmagatartás értelmezése a stílusfajta (például francia vagy német reneszánsz) vagy a forrás, illetve mintakép (Palladio, Sanmicheli, Sansovino, akár Bernini) megjelölésével.¹⁰ Az 1949-ben lefolyt magyar építészettörténeti – illetve építészetpolitikai – viták során a történeti és esztétikai érvek és álláspontok végzetes és máig ható összezavarodása következett be: Pérenyi Imre műegyetemi tanárnál, aki a szocialista realista építészet egyeduralmát szorgalmazta, egy klasszicizáló-monumentális úgynevezett „haladó” hagyomány folyamatosságának felmutatására és kötelező jellegének előírására való törekvés, és – mindenekelőtt a szintén kommunista, de a 20. századi modernizmus törekvéseire nyitottabb Major Máté érvelésében – a századforduló (legélesebben az esztéta-művészettörténész Fülep Lajos által kifejezett) antihistorizmusának és akademizmus-ellenességének az anyagszerűség és funkcionalizmus

⁸ Klaus DÖHMER: „In welchem Style sollen wir bauen?” *Architekturtheorie zwischen Klassizismus und Jugendstil*. München, Prestel, 1979.

⁹ Utalás Winkler Gábor *Vita a neoreneszánsz építészet megítéléséről az 1950-es években* című, a konferencián elhangzott előadására.

¹⁰ Ehhez az eljáráshoz korai és következetes – végső soron a kor hagyományában gyökerező – példa: Ybl Ervin: *Ybl Miklós*. Budapest, Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, 1956. passim.

kapcsán felemlegetett etikai szempontjainak kapcsolatba hozása az osztályharcral.¹¹ A Polack Mihály és Hild József generációjával való kontinuitás azonban – függetlenül attól, hogy a kiélezett ideológiai vitában melyik oldal hivatkozott rá – kétségtelen tény. Párhuzamai jól ismertek, leginkább Berlinben, Schinkel és Stüler viszonyában – egy olyan esetben, amelynek éppen Stüler pesti megbízatása révén közvetlen magyarországi hatása is volt.

E ponton szükséges felvetni az építészetelmélet folyamatosságának kérdését, amely nem független az akademizmus hagyományától. Ybl Miklóssal a teljes körű műveltséggel rendelkező, elméletileg képzett, a korban döntő fontosságú nemzetközi pályázatokon is párbajképes építész ideáltípusa tűnt fel, és szerzett magának – hamarosan kormányzati intézkedésekkel is intézményesített – tekintélyt Magyarországon. Rendelkezett nemcsak tanulmányokkal, megfelelő gyakorlati referenciákkal, hanem hivatásának fontos kellékárával, az építészetelméleti irodalom és az ahhoz tartozó mintalap- és tervmappák gyűjteményével is. Ezek – a folyóiratokkal együtt – a művelt építész tájékozódásának és tudományos kapcsolattartásának fontos, jelentőségében aligha túlbecsülhető közegét jelentették. Konferenciánkon még hallani fogunk Ybl e tárgyú gyűjteményéről,¹² amelynek általa vallott fontosságát mutatja, hogy azt a helyzetének megfelelően pártolt Magyar Mérnök- és Építész-Egyletre hagyta. Csak remélni lehet, hogy a forrásértékű gyűjtemény nem szenvedett komolyabb károkat abban a korszakban, amikor például Piranesinek a Múzeum könyvtárában őrzött metszeteit is a feledhető ócskaságok sorsa, a pusztulás érte utol – nota bene, a panelépítészet és lakóháztervezés fénykorában. Ennek az építészetelméleti irodalomnak a folyamatosságát jelzi, hogy – részben az egyre szélesedő tanulmányi célokra – régebbi művek új kiadásai éppúgy jelentek meg a 19. században, mint új művek – köztük ambiciózus és jelentős építészeti (ismét Schinkelre lehet hivatkoznunk) – valóságos vagy ideálterv-publikációi.

Az akadémikus kontinuitás tárgya a klasszikus építészet hagyománya, s ez magába foglalja a teória folyamatos, olykor meglehetősen élességgel megnyilvánuló revízióját is. Ebbe a revízióba illeszkedik a stílustörténet is, a klasszikus hagyományban azonban Albertitől kezdve csak másodlagosan lehet megkülönböztetni a barokk vagy a rokokó tendenciáit. A 17. század végétől kezdve a francia építészeti akadémia vitái váltak mérvadóvá többek között abban a kérdésben, vajon az antik hagyományból levont szabályok, vagy az antikvitás felülmúlásának szándékai mérvadóak-e. Ez volt a tartalma Roland Fréart de Chambray és a fejlődést igenlő François Blondel vitájának.¹³ Blondel szabályaival szemben legfontosabb opponense, Claude Perrault az építészet pozitív alapjaként a funkciót határozta meg, s másrészt, önkényes (*arbitraire*) alapként a szépséget, amely a tekintélytől és a szokástól függ.¹⁴ Lehetetlen nem felfedezni ebben az érvelésben azt a kiindulópontot, amely a 19. századi stílusválasztás elvéhez vezet. Annak a folyamatnak a kezdetéről van itt szó, amelyet az építészeti traktátus-hagyomány legfontosabb ismerője, Rudolf Wittkower az organikus arányrendszerről a metrikus arányokra való át-

¹¹ Emlékezés *Vita építészetünk helyzetéről* címmel, in MAJOR Máté: *Tizenkét nehéz esztendő (1945–1956)*. Szerk. FEHÉRVÁRY Zoltán–PRAKFAI Endre. Budapest, Magyar Építészeti Múzeum, 2001. (Lapis Angularis III. Források a Magyar Építészeti Múzeum gyűjteményéből.) 234–246; vö. „A diákjaim följelentettek engem.” Beszélgetések Zádor Annával IV. (Kérdező: TIMÁR Árpád–BARDOLY István). In: *Zádor Anna*. 4. Szerk. MARKÓJA Csilla–BARDOLY István. *Enigma*, 16. 2009. 58. 89–91; Fülep Lajos álláspontját lásd FÜLEP Lajos: *Célszerűség és művészet az építészetben* [1944]. In: Uő: *Művészet és világnézet. Cikkek, tanulmányok 1920–1970*. Szerk. TIMÁR Árpád. Budapest, Magvető, 1976. 342–365: 355–357; FÜLEP Lajos: *Egy nagy lehetőség Budapest és ország újjáépítésében* [1948]. In: FÜLEP 1976. i. m. 366–383.

¹² Utalás Déry Attila *Magyar építési gyakorlati szakirodalom a 19. században (Mit olvashatott Ybl Miklós?)* című, a konferencián elhangzott előadására.

¹³ Hanno-Walter KRUFT: *Geschichte der Architekturtheorie. Von der Antike bis zur Gegenwart*. Studienausgabe. München, C. H. Beck, 1991. 140–143.

¹⁴ KRUFT 1991. i. m. 147–149, 150–152.

térésként jellemzett – ez a 19. századi építészeti fejlődésnek és benne a tipizálásnak is fontos előfeltétele. A viták az ifjabb, Jacques-François Blondel 18. századi tanításán át a 19. században nagy tekintélyként elismert és tanulmányozott Jean-Nicolas-Louis Durand, továbbá egy másik alaplánc, az itáliai építészet emlékeit publikáló Percier és Fontaine munkájában találták meg hivatközi alapjaikat. A 19. században, Ybl által már közeli elődökként vagy kortársaiként olvasható művek sorában Schinkel, majd Gottfried Semper munkáit kell kiemelni.¹⁵

A legutóbbi esetében nyilvánvaló, hogy a 19. század második felében már a művészet-történettel is számolnunk kell: Jacob Burckhardt és Heinrich Wölfflin publikációinak (*Renaissance und Barock*, 1886; *Klassische Kunst*, 1899) építészetteóriai vonatkozásai nélkül aligha lehetne az itt tárgyalt kérdéseket megítélni. Ebbe beleértendő Burckhardt ismert, Friedrich Nietzsche-nek a történelem hasznáról és káráról írott értekezésével egyetértő fordulata, szakítása a historizmussal. Tudomásul kell vennünk, hogy az 1870-es években a *philoxera renovatrix* ellen fellépő Moritz von Thausing, majd a Bécsben a 20. század első éveiben a bécsi műemlék-védelemben fordulatot követelő Alois Riegl éppen a magyar historizmus fénykorában jelentkeznek. Magyarországon ennek a fordulatnak jelei csak elvétve mutatkoznak: Mikszáth Kálmán regényeiben – a múlt bűvöletében élő főhős életidegenségét ábrázoló *Beszterce ostromában* és a modern jelenbe vetődött 16. századi hősök kalandjait szatirikusan megjelenítő *Új Zrínyiászban* –, valamint a költő Ady Endrénél a honfoglalókra tett ironikus utalásban (*Kétféle velszi bárdok*, a *Ki látott engem?* kötetben, 1914-ben), amely szerint Árpád és vezérei „fecerunt magnum áldomás s Buda / filoxerátlan hegyei lihegtek”.

Hajlamosak vagyunk arra, hogy a neoreneszánsz terminust axiómaszerűen, minden különösebb megfontolás nélkül alkalmazzuk arra a stílusra, amelynek budapesti bevezetésében és népszerűsítésében Yblnek az akadémiai pályázat során, majd a Nemzeti Múzeum környékén, a Képviselőházon és a mágánánegyed palotáin nagy szerepe volt. Maga a „reneszánsz” szó is új volt azonban, és a 19. század elején még francia kifejezés volt. Szemantikailag sincs sok köze az olasz *rinascità* vagy a 19. században határozott politikai jelentést nyert *risorgimento* fogalmához, és ezzel a művészetek újjáélesztésének Petrarca nyomán Vasari művészéletrajz-gyűjteménye által kanonizált koncepciójához. Maga az olasz *rinascimento* szó is a francia *renaissance* fordítása. A reneszánsz mint korszakfogalom a 19. század francia építészeti gyakorlatából ered, és németországi meghonosításában – mindenekelőtt Klenze müncheni, a szigorú hellén klaszszicizmus alternatíváját alkotó kezdeményezései nyomán – a fiatal Gottfried Sempernek volt szerepe. A történetírásba felvilágosodás kori előzmények nyomán Jules Michelet vezette be, s ez a kettős, építészetelméleti és historiográfiai forrás egyesült Jacob Burckhardt műveiben az 1860-as években, amelyekben a szó az európai művelődéstörténet egyik, ha nem éppen sorsdöntő korszakának megnevezésévé vált.¹⁶ Burckhardt legismertebb munkája, *Az itáliai reneszánsz műveltsége* (*Die Kultur der Renaissance in Italien*, 1860) gyakorlatilag egyidejű a pesti akadémiai palota-pályázattal. Az alulmaradt és dühös Henszlmann Imre, aki neogótikus palotát tervezett, és más pályázókat is ilyen stílusú pályamunkákra igyekezett rábeszélteni (köztük Yblt is, aki neoreneszánsz tervét azonnal visszavonta), gúnyversében még a Dessewffy által szorgalmazott „porosz renaissance”-ról beszélt. Ybl tanultságának és tapasztalatainak minden bizonnyal éppolyan jelentőséget tulajdoníthatunk az úgyszólván még a levegőben lebegő fogalom korai recepciójában, mint a korabeli akadémiai történészek és kultúrpolitikusok naprakész tájékozottságának. Mindenesetre Burckhardt másik nagy és úttörő, hatvanas évekbeli munkája, a *Die Architektur der Renaissance in Italien* (1867) nemcsak az állam és az egyé-

¹⁵ Rudolf WITTKOWER: *Architectural Principles in the Age of Humanism* [1949]. London, Academy Editions, 1973. 142–154, 158–161.

¹⁶ Lásd még Adolf PHILIPPI: *Der Begriff der Renaissance. Daten zu seiner Geschichte*. Leipzig, E. A. Seemann, 1912. 99–113, 119–123, 129–152.

niség szerepét hangsúlyozta, hanem az építészet másik két specifikus mozgatóerejét is. Ezek: a *Ruhmsinn* és a *Baugesinnung*. Éppen ezekre volt szüksége a magyar gazdasági *Gründerzeit*-nek éppúgy, mint a kiegyezés utáni független magyar kormányzat tekintélyének! Többek között az a tény is, hogy itt ülünk ebben a teremben, és mint aktualitásról beszélünk Ybl-ről, ennek az eszmének az élő hagyományáról tanúskodik.

Van persze ennek a hagyománynak más vonatkozása is: a magyar reneszánsz hagyományának feltámasztására vonatkozó igény, a Mátyás-tradíciónak mint a nemzetállami szuverenitás utolsó fénykorának a felélesztése, amikor a budai palota az itáliai reneszánsz fényében épült fel és nyerte díszítését, amikor a Bibliotheca Corviniana a nemzeti könyvtár, a király tudós környezete a Magyar Tudományos Akadémia előzményeinek tekinthető. A burckhardti reneszánsz-koncepció igen alkalmasnak bizonyult arra, hogy tartósan átvegye a nemzeti újjászületés szerepét, a reneszánsz formák pedig még az egykori garibaldisták *risorgimento*-fogalmát is felidézheték.¹⁷ Mindezt Lotz Károly (1833–1904) örököltette meg az Akadémia díszterme két végfalának falképein mint a magyar művelődéstörténet két alapvető korszakát, a középkort és a reneszánszt.

Ybl ebben az értelemben vált vezéralakjává a 19. század második fele művészeti kultúrájának. A főváros reprezentatív építészetében kétségtelenül klasszikus, különféle olasz reneszánsz stílusváltozatokra támaszkodó irányt határozott meg, különös gondot fordítva a környezetüket meghatározó középületekre. Idézhetők itt azok az együttesek, amelyeket az ő művei határoztak meg: mindenekelőtt az egykori pesti Kálvin tér, a Lánchíd budai hídfőjének környezete, továbbá a királyi palota együttesének koncepciója a tervei szerint megvalósult Várbazárral, amely éppolyan sikertelen volt urbanisztikai, mint üzleti tekintetben: egy funkcióját tekintve páratlanul *l'art pour l'art* kerti architektúrával maszkírozott támfal. A stílusválasztás funkcionális meghatározottsága azonban mindenképpen döntő, s e tekintetben nehéz egyetérteni azzal a felfogással, mintha Ybl korai korszaka romantikus(abb) lenne a későinél. Egyszerűen korai korszakának megbízásaiból adódik ezek eltérő jellege, ahogyan későbbi munkássága sem nélkülözte a stílusváltozatokat: alkalomadtán gotizáló, romanizáló megoldásokat, német reneszánsz (főleg kastély-) épületeket, még a monarchia fürdőhelyein elterjedt *Heimatsstyl* nyomait is például az elpusztult margitszigeti fürdőegyüttesen. Úgy tűnik – s ebben a kor nagy nemzetközi építészegyeniségeihez igazodott –, legfontosabb ambíciója a minél sokrétűbb, minél nagyobb változatosságot biztosító, sokoldalú oeuvre-t teremtő funkcionális változatosságra irányult, a reneszánsz fontanától az operaházig, a bérháztól a palotáig. Funkcionalizmus-értelmezése bizonyára nem volt azonos azzal, amit 20. századi kritikusai a higiénikus lakáskörülmények és az anyagszerűség jegyében – többé-kevésbé anakronisztikusan – számon kértek rajta. A funkcionalizmus ikonológiai jellegű volt számára, mindenekelőtt a dekoráció stílisis illendőségével azonosult. A téralkotás mint művészi feladat mindenekelőtt a reprezentációval függött össze: az ünnepélyes terek kialakításával (egyik legtisztább példa: a magyar Nemzeti Múzeum Széchényi Termének belső architektúrája), az előcsarnokok és lépcsőházak megformálásával, s az urbanisztikai feladatok megoldásában. Számára a városi tér – abban az értelemben, ahogyan a tér funkcióját például Camillo Sitte értelmezte – belső térként, a határoló térfalak által meghatározott organizmusként jelent meg. Ebben az értelemben törekvéseinek és a kor determinálta helyzetének félreértése csak a homlokzat-architektúra hazugságáról beszélni.

¹⁷ Ernő MAROSI: Risorgimento e Rinascimento in Ungheria. In: *Italy & Hungary. Humanism and Art in the Early Renaissance. Acts of an International Conference, Florence, Villa I Tatti, June 6–8, 2007*. Eds. Péter FARBAKY–Louis A. WALDMAN. Cambridge, MA, Harvard University Press, 2011. (Villa I Tatti. The Harvard University Center for Italian Renaissance 27.) 5–42.

Gyermekkori élményeim egyike az a nevezetes Richter-féle Anker-építőszekrény, amelynek fehér, vörös és kék kőkökáit nagyszüleim őrizték, náluk lehetett velük játszani – sajnos csak a kicsi és az annál eggyel nagyobb dobozzal, amelyekből jószerivel csak homlokzatokat, kapuzatot, kis hidat lehetett építeni. Csak később, az egyik grafeneggi Ferenc József-kiállításon láttam, hogyan nézett (volna) ki a teljes apparátus bevetésével felépíthető templom, nagy városháza vagy főpályaudvar.¹⁸ Egy másik példányt a közelmúltban a berni Historisches Museum Einstein-emlékkiállításán fedezhettem fel („Szóval: ő is...”). A Richter-féle építőszekrény a maga klinkertégla-színű falaival, s előttük kőszínű tagozataival mintegy a historizmus alap-típusait jelenítette meg, stiláris konkretizálás (klasszikus oszloprendek és tagozataik) nélkül. Mintegy iskolája volt ez az építőgyakorlat általános követelményeinek, amihez az egyes építészek kezén a részletformák megválasztása járult. A példa alkalmas lehet a 19. században mindenhol jelen lévő, internacionális vagy kozmopolita építészeti kultúra általánosságának jellemzésére, s benne a kiemelkedő építész-individuumok szerepének érzékeltetésére. A magam részéről így képzelem el Ybl Miklós művészettörténeti helyét.

Erő Marosi

Lifestyle: Architect. Miklós Ybl, the Confidant of the Academy

This introduction is the edited version of the opening speech delivered at the scientific conference and exhibition commemorating the bicentenary of Miklós Ybl's birth (1814–1891). As the first representative of the professional architect emancipated from the guild organization, Ybl still enjoys a quasi-symbolic prestige in the Hungarian architectural community. Instead of becoming a member of the Hungarian Academy of Sciences, he owed his success and great influence – he determined the stylistic character of the Hungarian capital, Budapest, from 1873, for example – to the confidence placed in him by the liberal aristocrats who played a leading role in the management of the scholarly institution. Since in the early 20th century the historicism that he represented, which drew inspiration from the Renaissance, was discarded as eclectic academism and in the decades of Socialist Realism the style was condemned for class-struggle reasons, only in the past two or three decades did positive evaluations of the principle of choice of style and pluralism of styles begin to emerge. The paper stresses the continuity of Neoclassicism and Historicism in reviving the Gothic and the Romanesque styles, as well as the neo-Renaissance mode in the tradition of the academic theory of architecture. It does not deny the importance of function, but offers an iconological interpretation of function that is contradictory to 20th-century functionalism.

(Translated by Judit Pokoly)

¹⁸ *Das Zeitalter Kaiser Franz Josephs. 2: 1880–1906. Glanz und Elend.* Katalog des Niederösterreichischen Landesausstellung, Schloss Grafenegg, [Wien], Amt des Niederösterreichischen Landesregierung – Kulturabteilung. 1987. (Katalog des Niederösterreichischen Landesmuseums, N. F. 186/2.) 24. Kat. Nr. 2.2.1. (G. BRUCKMANN)

Winkler Gábor

Vita a neoreneszánsz építészet megítéléséről az 1950-es években

Winkler Gábor okl. építésmérnök,
az MTA doktora (2004), a győri Széchenyi
István Egyetem professor emeritusa
Kutatási területe: a historizmus korának
építészettörténete
E-mail: winklerg@kabelnet.hu

Gábor Winkler, certified architect,
Doctor of the Hungarian Academy
of Sciences (2004), professor emeritus of
the István Széchenyi University of Győr
Area of research: architectural history
of the period of Historicism
Email: winklerg@kabelnet.hu

A 19. század építészeti alkotásainak megítélése – ezen belül a korai, klasszicizáló, romantizáló historizmus, majd a szigorú és késő historizmus értékelése – az elmúlt két évszázadban az építészek, építészeti és művészettörténészek körében gyakran váltott ki heves vitát. Az első kritikai hangok már a 19. század végi „avantgárd” irányzatok – szecessziós, Jugendstil, Art Nouveau – hívei körében megfogalmazódtak. A megítélést egyfajta erős előítélet befolyásolta. „A díszítés bűn” – mondta ki a bűvös mondatot Adolf Loos (1870–1933),¹ a bécsi korai avantgárd képviselője: „Íme egy korszak, amely elmulasztotta építészeti stílusának kialakítását” – vélte 1958-ban Jürgen Joedicke.²

A 20. század első felének művészettörténészei, építészei többnyire éles határt vontak a 19. század „művészietlen” historizmusa és a 20. század „haladó” modern építésze között: ez magyarázza, hogy évtizedeken keresztül érdemben tudományos igényességgel alig foglalkoztak a 19. század építészetével.

De hogyan gondolkodtak Ybl Miklós korának építészetéről saját kortársai, a 19. század fordulójának építészei és művészettörténészei? A heves „eklektika-vitákban” valahogy rájuk mindeddig kevesebb figyelem jutott. Most, az Ybl-évfordulón végre hallgassuk meg őket is. Lapozzunk bele például a Wilhelm Lübke (1826–1893) művészettörténész által jegyzett *Grundriss der Kunstgeschichte*³ – *A művészettörténet alapjai* – című népszerű könyvsorozat 1913-ban megjelent, utolsó kötetébe, melynek szövegét – *A XIX. század művészete* – Friedrich Haack (1832–1906) művészettörténész, egyetemi tanár írta. A népszerű kiadvány szerzője írásában a 19. század teljes építészetét áttekintette és igyekezett hiteles, őszinte véleményt nyilvánítani e korszakról. Mint látni fogjuk, a 19. század művészetének megítélésében erősen eltért a későbbi, 20. századi véleményektől.

Figyelemre méltó, hogy miként vélekedtek például Ybl Miklós kortársai a neoreneszánszt megelőző, az 1950-es években, a szocialista realista építészet idején hazánkban favorizált klasszicista építészetéről. „A 19. század első évtizedeinek építőművészetében, legyen az színház, múzeum vagy éppen templom, a klasszicizmus uralkodott, melynek fő jegye a palmettákkal és akrotérionokkal ékesített, oromzatos oszlopcsarnok volt: az épületeket szinte minden esetben ilyen antikizáló látszathomlokzattal takarták el. A klasszicista stílus fonákja éppen lénye-

¹ Adolf LOOS: *Ornament und Verbrechen*. Wien, k. n., 1908. Reprint: *Ornament und Verbrechen. Ausgewählte Schriften die Originaltexte*. Hrsg. Adolf OPELN. Wien, Prachner, 2000.

² Jürgen JOEDICKE: *Geschichte der Modernen Architektur*. Stuttgart, Gerd Hatje. 1. Aufl. 1958; 2. Aufl. uo., 1961. Magyar nyelven: *Modern építészettörténet. A forma, funkció és a szerkezet szintézise*. Ford. POZSONYI László. Budapest, Műszaki Könyvkiadó, 1961. 9. (MAJOR Máté egyetemi tanár utószavával.)

³ Wilhelm LÜBKE: *Grundriss der Kunstgeschichte. 5. Die Kunst des XIX. Jahrhunderts und der Gegenwart*. Eßlingen, Paul Neff, 1909.

gében rejtett, és ezért nem csodálkozhatunk azon, hogy a szép külalak, a csillogó külső, szépek tartott arányok és bájos részletek ellenére rossz hatást keltett” – írta le alapjában elutasító véleményét Friedrich Haack a klasszicizmus építészetéről. Bírálatához hozzátette: „Mivel ez az építészeti stílus sem az antik építési stílussal, sem az északi klíma kívánalmaival nem volt összeegyeztethető, mind erősebbé vált az emberek kívánsága, hogy a kulisszaszerű architektúrát olyan építőművészettel helyettesítsék, amelyik egészségesebb, természetesebb, praktikusabb. Az északon élők joggal várták el, hogy az épületek védjék meg őket a hideg, viharok, hó és eső ellen, kifelé leginkább erős falakat, fejük felett szilárd tetőzetet és a falakban kialakított nagy világítófelületeket igényeltek.

A romantikus mozgalom nem hozta meg a kívánt gyógyulást – vélte a kortárs –, mert a középkori stílusok alkalmazása inkább csak egyházi célokra, esetleg erődítmények, kaszárnyák és kastélyok építésénél volt használható. Ezzel szemben a reneszánsz volt az a stílus, amelyik a legkevésbé mondott ellent a múltba tekintő 19. század igényeinek. Itt volt szilárd tető, voltak szilárd falak, és szemben az ég felé törő templomgótikával, a külső homlokzaton a vízszintes tagolást részesítette előnyben. Ugyanakkor a reneszánsz kedvelte és megengedte az erős festői hatást. Erre a 19. század derekán mind az építőművészetben, mind a szobrászatban és festészetben erősen törekedtek. A falpillér és a párkány a napfényben erős, tiszta motívumként jelentkeznek: a fal elé helyezett tagozatok erős árnyékokat adnak. Igen, a reneszánsz többet kínált: kimondott sokszínűséget, amely után a kor epekedett!”⁴

Richard Streiter (1865–1927) művészettörténész, muzeológus a neoreneszánsz összegző módszerében látta Ybl Miklós korának fő alkotói érdemét. „A berlini iskola a hegeli dialektika alapszabálya szerint az antik (különösen a hellénizáló) építőművészetet tézisként, a középkorit antitézisként fogta fel; a kor építőművészetétől ezzel szemben a két rendszer egymást kiegészítő áthatását, szintézisét várta: a cél a gótikus szerkesztés elveinek az olasz reneszánsz formái által történő megnevesítése volt.”⁵

A későbbi időkben a kor általános megítélését – amellyel idősebb építész kortársaink nagyobb része máig egyetért – a kiváló művészettörténész, Fülep Lajos (1885–1970) 1944-ben leírt és azóta gyakran idézett mondatával jellemezhetjük legjobban. „Az építészet története a XIX. században megszakadt” – vélte. „Az építészet történetében az utolsó stílus [...] a klasszicizmus. Azóta nincs stílus. Ami van, – kell-e mondani? – annyira stílus, amennyire művészet.”⁶

A két világháború között sokan képviseltek hasonló elveket. „A klasszicizmus Európában zárófejezete annak a sok százados, termékeny fejlődésnek, amely szerves egymásutánban hozta létre a formai és szellemi téren önállósult, önmagában zárt és kikristályosodott stílusokat... – vélte 1943-ban a két kiváló tudós, Zádor Anna (1904–1995) és Rados Jenő (1895–1992).⁷

Ybl Miklós korának megítélésével kapcsolatban – és ez a magyar építészet 20. századi történetének ismeretében közel sem meglepő – az 1950-es években, a „szocialista realizmus” időszakában ismét heves vita robbant ki. A vitát egy 1954-ban megjelent, szép, igényes, vászonkötétes könyv megjelenése váltotta ki.⁸

A reprezentatív „képeskönyv” – *Magyar építészet (a XIX. század végéig)* – az Építésügyi Kiadó gondozásában látott napvilágot: a szerkesztést és a szövegírást a Magyar Építőművész Szövetség megbízásából Gerő László (1909–1995) építész, építésztörténész, a hazai műem-

⁴ Friedrich HAACK: *Die Kunst des XIX. Jahrhunderts und der Gegenwart*. Esslingen, Paul Neff. 1913. 320.

⁵ Richard STREITER: *Die Baukunst*. In: *Spemanns goldenes Buch der Kunst: eine Hauskunde für Jedermann*. Berlin–Stuttgart, Spemann, 1901. 162/b.

⁶ FÜLEP Lajos: Célszerűség és művészet az építészetben. Az *Építészet* melléklete. Budapest, 1944. I. füzet 5.

⁷ ZÁDOR Anna–RADOS Jenő: *A klasszicizmus építészete Magyarországon*. Budapest, MTA, 1943. 11.

⁸ *Magyar építészet (a XIX. század végéig)*. A Magyar Építőművészek Szövetsége megbízásából szerk. GERŐ László. Budapest, Építésügyi Kiadó, 1954. 283.

lékvédelem nemzetközi hírű szakértője vállalta magára. A professzor bevezetőjében kísérletet tett a magyar építészettörténetének rövid, lényegre törő összefoglalására. A kiadványt a szép rajzok mellett a hazai emlékek egyfajta vázlatos „műemlékjegyzéke” és forrásjegyzék egészítette ki. A könyvet tovább gazdagította a 209 egész oldalas, kiváló fénykép. Dicséretes módon, a kor szokásaival ellentétben, a könyvnek a „külföldnek szánt” többnyelvű változata is megjelent.⁹

Gerő László az „Eklektikus stílus emlékei” felsorolásban Ybl Miklós koráig tárgyalta a könyv címében jelzett témát. A 19. századot félszáznál több kép reprezentálta, ezek nagy része a kora historizmusból származó épület volt. A klasszicizmust 40, a romantikát 4, a neoreneszánszt 12 kép illusztrálta. A képek között Ybl Miklós négy alkotása, a főtéri római katolikus templom, az Operaház, a Károlyi-palota és a Szent István-bazilika szerepelt. A klasszicizáló épületeket ábrázoló fotók nagyobb számát a szerző-szerkesztő Gerő László azzal indokolta, hogy „a klasszicizmus stílusa a magyar reformkor törekvéseinek építészeti vetülete. Népünk építészetihez is szorosan kapcsolódik: ezért választották a szocializmust építő Magyarország építészeti a történelmi fejlődés továbbfolytatására e kor példáit.” Ne felejtsük el, ekkor 1954-et írtunk.

A kiadvány abban az időben igazi „bestsellernek” számított, napokon belül az összes példány elfogyott. A könyv váratlanul nagy visszhangra talált a művészettörténészek és az építészek körében. Zádor Anna művészettörténész, egyetemi tanár a *Magyar Építőművészet* 1955/1. számában¹⁰ a tőle megszokott igényességgel és következetességgel írt értékelést a kiadványról. Ő úgy látta, hogy Gerő a magyarországi fejlődéshez „egészét vette figyelembe – ezzel gyakorlati segítséget nyújtott akár a még létező proletkultus tendenciák, akár az egyirányú leszűkítés elkerülésére, amely csak egyetlen stíluskorszakot [értsd: klasszicizmus – W. G.] kívánt kiemelni. [...] Helyes az a felfogás, amelyet a hivatalos műemlékjegyzék is követ – hogy a romantika és eklektika emlékei [...] nem mellőzhetőek” – folytatja a professzorasszony. De hozzátette: „Gerő László írása [...] nem szabad, hogy feledtesse az olvasóval az eklektika alapvetően nem-alkotó, hanem valahogyan újrakérőző jellegét...” Zádor Anna emellett a könyv számtalan pontatlanságára hívta fel a figyelmet.

Gerő László könyvére és az ezzel kapcsolatos kritikákra a *Magyar Építőművészet* következő oldalain Vámos Ferenc (1895–1969) építész, építészeti- és művészettörténész reagált *Magyar Építészet Quo Vadis?*¹¹ címmel. Néhány vitatható megjegyzése mellett igen helyesen a korszak megítélése területén érzékelhető bizonytalanságra hívta fel a figyelmet. A könyvben szereplő, kora historizáló, klasszicizáló épületek „túlsúlyára” ő is érzékenyen reagált. „Gerő László Pollacknál megállítja az időt, a 19. század képanyagának a túlnyomó része a klasszicizmust egyedülálló érték-ként igyekszik átvinni olvasója értékelésébe. A reformkori klasszicizmusnak kétségtelenül megvan a maga történeti jelentősége a 19. század életében, bár az is kétségtelen, hogy kapcsolata a reformkorral szinte nem is volt” – vélte írásában. Cikkében az 1850-től az 1900-as évekig tartó korszak alkotásainak teljes körű, tudományos igényű listázását, a megmaradt építészeti emlékek gondos feldolgozását sürgette. Úgy vélte, hogy a korszak építészeti teljesítményének előítéletmentes, hiteles értékelésére csak ennek megtörténte után kerülhet sor. Mai szemmel nézve indulatos írásának legtöbb megállapításával egyet kell értenünk.

Vámos Ferenc egy következő cikkében – „Eklektika” – romantika – klasszicizmus – a korszak modern periodizációjának időszerű kérdését vetette fel.¹² Ez utóbbi cikkére Dercsényi

⁹ László GERŐ: *Architecture hongroise... / Ungarische Architektur... / Hungarian architecture...* Budapest, Építészügyi Kiadó, 1954.

¹⁰ ZÁDOR Anna: Magyar építészet (a XIX. század végéig). A Magyar Építőművészek Szövetsége megbízásából szerkesztette Gerő László. (Budapest, 1954. Építészügyi Kiadó. 283. lap, 209. kép). *Magyar Építőművészet*, 4. 1955. 1. 65–66.

¹¹ VÁMOS Ferenc: Magyar Építészet Quo Vadis? Lyka Károlynak a magyar építészettörténet útmutató mesterének 85-ik születésnapjára. *Magyar Építőművészet*, 4. 1955. 1. 67–69.

¹² VÁMOS Ferenc: Eklektika – romantika – klasszicizmus. *Magyar Építőművészet*, 4. 1955. 6. 187–188.

Dezső (1910–1987) művészettörténész reagált, aki a hivatalos műemlékvédelem szemszögéből védte meg Gerő László könyvét és Zádor Anna recenzióját. Cikkében¹³ elismerte, hogy Vámos Ferenc a magyar romantika és a századforduló lelkes kutatója, ugyanakkor az építész a korszak „gyakran túlzásokba tévedő interpretátorának” titulálta. Szemére vetette, hogy tanulmányában indexen lévő, „tiltott szerzőre” (Josef Strzygowsky)¹⁴ is hivatkozott. Vámos szemrehányására, hogy tudniillik a hivatalos műemlékvédelem nem kezeli egyforma gondossággal a korábbi idők és a 19. század második felének emlékeit, ugyancsak reagált. Védekezésül megjegyezte, hogy „az 1949. évi 13. sz. rendelet alapján 93 romantikus és 64 eklektikus” épületet nyilvánítottak „fenntartandó műemléknek”. Az emlékek rossz állapotával kapcsolatban arról tájékoztat, hogy előbb-utóbb a háborús károk során megsérült „eklektikus” épületek helyreállítására is sor kerül majd.

A vitát akkor a politika részéről Lukács Ferenc¹⁵ „hivatalos” állásfoglalása zárta le, aki Weiner Tibort, a folyóirat felelős szerkesztőjét¹⁶ és a vita résztvevőit egyaránt alaposan megróttá, mondván, hogy azok „...olyan fontos kérdésben foglalnak el helytelen álláspontot, mint a klasszicizmus szerepe a magyar stílustörténetben és ami ebből fakad, a mai stílusra [értsd: szocialista realizmus – W. G.] való befolyásának kérdésében”.¹⁷

Konferenciánk előadásai bizonyították, hogy az 1954-es heves vita utáni évtizedekben jelentős lépések történtek Ybl Miklós korának hiteles művészettörténeti-építészeti megítélés szempontjából. Az akkori vita után felnövekvő generációk – fiatalabb és még fiatalabb előadóink – azt bizonyították, hogy egyfajta „közmegegyezés” körvonalai bontakoznak ki ebben a kérdésben. Az elmúlt évtizedekben több kísérlet történt a korszak periodizációjának tisztázására is. Ennek eredményeit Maróty Katalin foglalta össze *Mintakövetés és invenció a XIX. század második felének budapesti építészetében* című fontos írásában.¹⁸

Ybl Miklós korának reális megítélésében az 1970-es évektől éppen Zádor Anna vállalta magára a „zászlóvivő” feladatát. Még a hetvenes évek második felében elkezdte szervezni tanítványaiból annak a „csapatnak” a tagjait – történészeket, művészettörténészeket és néhány építész –, akik 1981-ben a Corvina Kiadó asztalára tették *A historizmus művészete Magyarországon* című kötetet. E fontos, hiánypótló kiadvány publikálásáról később a Corvina lemondott, azt 1993-ban – dicséretes módon – Marosi Ernő tette nyilvánossá az MTA MKI kiadásában.¹⁹

1980-ban az akkori Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium miniszterhelyettese, Jantner Antal megbízásából, Dercsényi Balázs (1940–2003) művészettörténész, a magyar műemlékvédelmi szakma jeles művelője közreműködésével kidolgoztam a *Metodikai útmutató az elmúlt 100 év építészeti emlékeinek védelmére*²⁰ című, közel ezer oldalas tanulmányt: az ehhez

¹³ DERCSÉNYI Dezső: Hozzászólás Vámos Ferenc cikkéhez. *Magyar Építőművészet*, 4. 1955. 7. 248–249.

¹⁴ Josef Strzygowski (Biala, 1862–Bécs, 1941) lengyel-osztrák művészettörténész, az összehasonlító művészettörténeti kutatás megalapozója; a fajelmélettel kapcsolatos nézetei miatt könyvei a második világháború után hazánkban is a tiltott könyvek listáján szerepeltek.

¹⁵ Lukács Ferenc, az O. É. H. (*Országos Építésügyi Hivatal*) munkatársa.

¹⁶ Weiner Tibor (1906–1965) építész, egyetemi tanár 1952 és 1957 között volt a *Magyar Építőművészet* című folyóirat felelős szerkesztője. Lukács Ferenc kritikájára a *Magyar Építőművészet* 4. 1955. 9–10. 319. válaszolt: Válasz Lukács Ferenc elvtársnak, az O.É.H. munkatársának.

¹⁷ *Magyar Építőművészet*, 4. 1955. 7. 256.

¹⁸ MARÓTY Katalin: Mintakövetés és invenció a XIX. század második felének budapesti építészetében. *Építés – Építészettudomány*, 33. 2005. 1–2. 27–44.

¹⁹ *A historizmus művészete Magyarországon. Művészettörténeti tanulmányok*. Szerk. ZÁDOR Anna. Budapest, MTA MKI, 1993. 311.

²⁰ WINKLER Gábor: *Az elmúlt 100 év műemlékei. Metodikai útmutató az elmúlt 100 év műemlékeinek védelméhez. I–VII. Kézirat*. Győr, 1983. 895. Tanulmány 1. (periodizáció, szakmatörténet). Tanulmány 2. (épülettípusok, formatan). Megújítás (helyreállítások metodikája). Útmutató (építészeti örökség védelmének metodikája). Épületek (elővédelmi lista a vidék elmúlt 100 esz-

összeállított, közel kétezer épületet magában foglaló listából a 19–20. század nyolcszáz emlékét azonnali védelemre javasoltuk.²¹ A javaslatban szereplő épületeket megtekintettük és a műemléki jegyzék bővítésére javasolt épületek névsorát átadtuk az Országos Műemléki Felügyelőség Tudományos Osztályának. Sajnos a listában felsorolt épületek védelem alá helyezésére máig nem került sor.

Zádor Anna professzor e munkámról is írt kritikát, melyben a korszak periodizációjának még mindig érzékelhető bizonytalanságaira hívta fel a figyelmet.²² Megállapítását máig érvényesnek tekinthetjük: „A nemzetközi irodalom nagy többségében teljesen elfogadottá és egyedül használatossá vált a historizmus mint a 19. század utolsó harmadának stílusa” – írta opponensi véleményében. „Ennek egyik előnye, hogy a korszak minden művészeti jelenségére alkalmazható, míg az eklektika csak az építészetre. Mivel kerülni kell minden olyat, ami az építészet elszigetelődését támasztja alá, helyesebbnek tartom az eklektika kifejezés kerülését, annál is inkább, mert az angol szakirodalomban egyesek ezt csak akkor használják, ha egy alkotáson belül szerepel több stílus. Valahol meg kellene mondani, mi is az eklektika és miért használják.”

Építészeti egyetemeinken már ebben a szellemben oktatjuk Ybl Miklós korának építészettörténetét. Fontos azonban, hogy a korszak pontos ismeretének tanítása mellett a historizmus alkotásainak szeretetére és megbecsülésére is rávezessük az építészhallgatókat. Mind ezt mély hittel, őszinte meggyőződéssel és lelkesedéssel kell megtenni. Sajnos a tervezési tanszékek professzorainak nagyobb része továbbra is ragaszkodik a „rossz eklektika” minősítéshez, és ezt az ellenérzést átplántálják építészhallgatóikba is. A korszak kiváló minőségű épületeinek fogyása, a megmaradt emlékek állapotának folyamatos leromlása, a főfalig „leborotvált” vagy vastag hőszigeteléssel eltakart neoreneszánsz homlokzatok bizonyítják, hogy e téren bőségesen van még mit tennünk.

tendejének építészeti emlékeiről). Források (a korszak építészetének teljes korabeli irodalma, településenként és időrendbe sorolva). Képek (formatani segédlet az épületek leírásához).

²¹ Az összegyűjtött anyag értékelését és a védelemre javasolt épületek listájának összeállítását Császár László, Dercsényi Balázs és Winkler Gábor végezte.

²² ZÁDOR Anna: *Lektori vélemény*. Budapest, 1984. november 20. Kézirat az Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium és a Győr-Sopron Megyei Tanácsi Tervező Kisvállalat „Metodikai útmutató az elmúlt 100 év építészeti emlékeinek védelméhez” című tanulmányához. 168–180. Győr Megyei Város Levéltára 1. sz. fióklevéltára (Győr, Baross Gábor út 61–63.) Törzsszám: 6900. A munkát Zádor Anna mellett Bonta János, Császár László, Czétényi Piroška, Gábor Eszter, Gerle János, Gerő László, Kathy Imre, Komarik Dénes, Kubinszky Mihály, Merényi Ferenc, Moravánszky Ákos, Nagy Elemér, Simon Magda, Szilágyi István, Vámosy Ferenc is részletesen véleményezte.

Gábor Winkler

Debate on the Evaluation of Neo-Renaissance Architecture in the 1950s

The high quality of Miklós Ybl's architectural works was already acknowledged by his contemporaries. However, in the architectural literature of the 19th century, we come across criticism with regards to the methods of Historicism. The majority of the architectural theorists of the period nevertheless strove to emphasize that none of the earlier historical styles exhausted the architectural possibilities inherent in them. They could all therefore be improved in order to make them harmonize with the modern demands of the time. Wilhelm Lübcke praised the multifaceted nature and wealth of the Neo-Renaissance. Richard Schmidke saw the importance of the Neo-Renaissance in the synthesis of achievements of Ancient and Gothic architecture. The architectural theorists of the 20th century regarded the period of 19th-century architecture – including Neo-Renaissance buildings – from the perspective of early Modernisms and therefore considered it a dead end. In the Hungarian architecture of the 1950s, the application of the archaizing "Socialist Realism" was compulsory and the "national" art of Neoclassicism was cited as an example for the architects. In 1954, László Gerő compiled a representative architectural album in which he included a few Neo-Renaissance buildings. The inclusion of examples of "artless eclecticism" in the book gave rise to a heated debate among historians of art and architecture. In her review of the publication, professor Anna Zádor criticised the "fundamentally non-creative nature" of Eclecticism. Ferenc Vámos insisted on the significance of the period's works. He lamented the lack of thorough research on the period in Hungary. In the 1970s, Anna Zádor suggested the use of "Historicism" (a terminology widely used in Europe) instead of the label "Eclecticism," and she urged a detailed analysis and unbiased evaluation of the period's architectural products. Research reflecting this approach has begun in the past few decades, but practicing architects to this day have failed to appreciate the value of these buildings: Neo-Renaissance buildings are therefore still subject to unprofessional alterations and simplifications.

†Czétényi Piroska–Iványi János

Ybl Miklós és Újpest¹

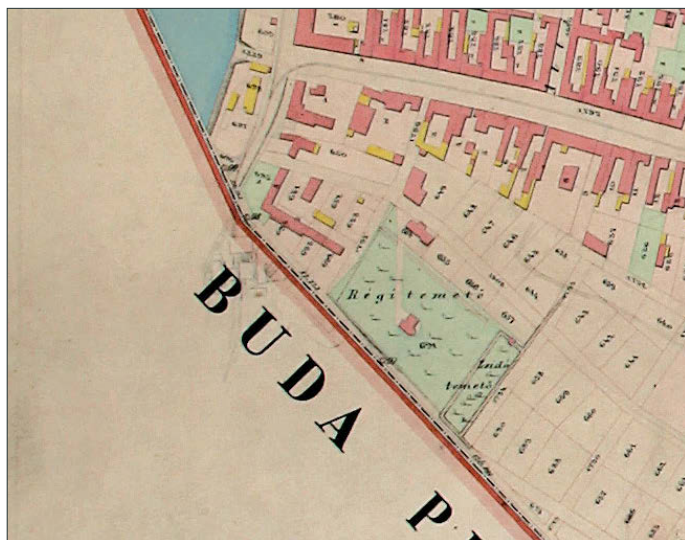
Általánosan ismert – legalábbis az újpestiek körében –, hogy gróf Károlyi István (1797–1881) Újpestet 1840-ben alapította egyébként terméketlen megyeri birtokán. Ismert talán az is, hogy a római katolikus intézmények felett a kegyúri jogokat gyakorló – mélységesen vallásos, ugyanakkor jó értelemben vett liberális gondolkodású – földesúr 1845-ben fői birtokán templom építésébe kezdett, alapvetően temetkezési helyet biztosítva családjának. Ennek során a korábbi birtokos, gróf Fekete János által emeltetett úgynevezett parasztkárolyi templomot lebontatva Ybl Miklóst bízta meg a templom építésével. Ezzel az akkor még pályakezdő mester a magyar romantika legszebb egyházi épületét hozta létre Magyarországon. A Károlyi családhoz fűződő kapcsolata ezzel nem szakadt meg, hiszen a család magyarországi birtokain, pesti ingatlanjain további épületeket is tervezett (példaként említhetjük Fehérvárcsurgót vagy a pesti Károlyi-palotákat, -bér-

†Czétényi Piroska Reitter Ferenc-, Podmaniczky-díjas okl. építész-mérnök, okl. műemlékvédelmi szakmérnök, számos díj és kitüntetés tulajdonosa. Életének 80. évében, 2014. június 3-án érte a halál. Az Ybl-konferencián még részt vett.

†Piroska Czétényi, certified architect and certified engineer of historic monuments, winner of the Ferenc Reitter and the Podmaniczky Awards, has received numerous awards and distinctions. Piroska Czétényi passed away on 3 June 2014 at the age of 80. She participated in the Ybl Conference.

Iványi János Csonka Pál-érmes okl. építőmérnök, Újpestért díjas. Az Újpesti Tervtanács tagja, az Újpest Helytörténeti Alapítvány elnöke. Kutatási területe: Újpest helyi épített értékei

János Iványi, certified civil engineer, recipient of the Pál Csonka Medal and the Award for Újpest. Member of the Planning Council of Újpest, president of the Foundation for Újpest's Local History. Areas of research: built treasures of Újpest

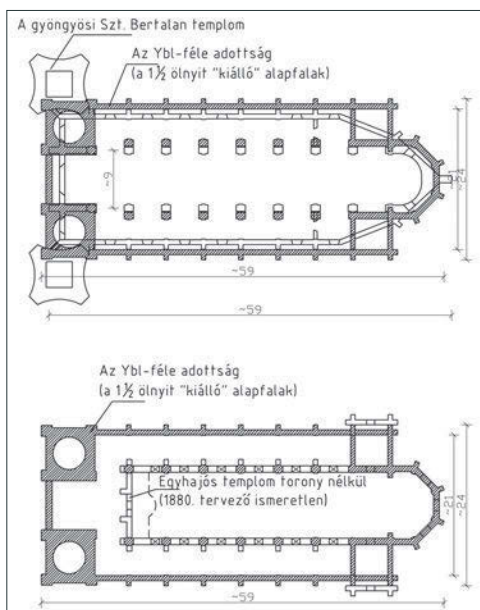


1. kép. A régi temető a kápolnával Újpest déli határában. Az Újpesti Neogrady László Helytörténeti Gyűjteményben letétbe helyezett és digitalizált térkép, amelynek részletét közöljük, Molnár Sándor tulajdona

házakat). Így nem véletlen a mester, illetve munkatársainak/tanítványainak újpesti megjelenése sem, amelyek példáit szeretném előadásomban ismertetni.

Bár Újpest római katolikus hívei 1874-ben átvették a kegyúri jogokat az alapítótól (addig a katolikusok a főti anyaegyház filiájaként gyakorolták vallásukat), a Károlyiak támogatását a továbbiakban sem nélkülözheték. Még ebben az évben új templom építésébe kezdtek, mert a rohamosan

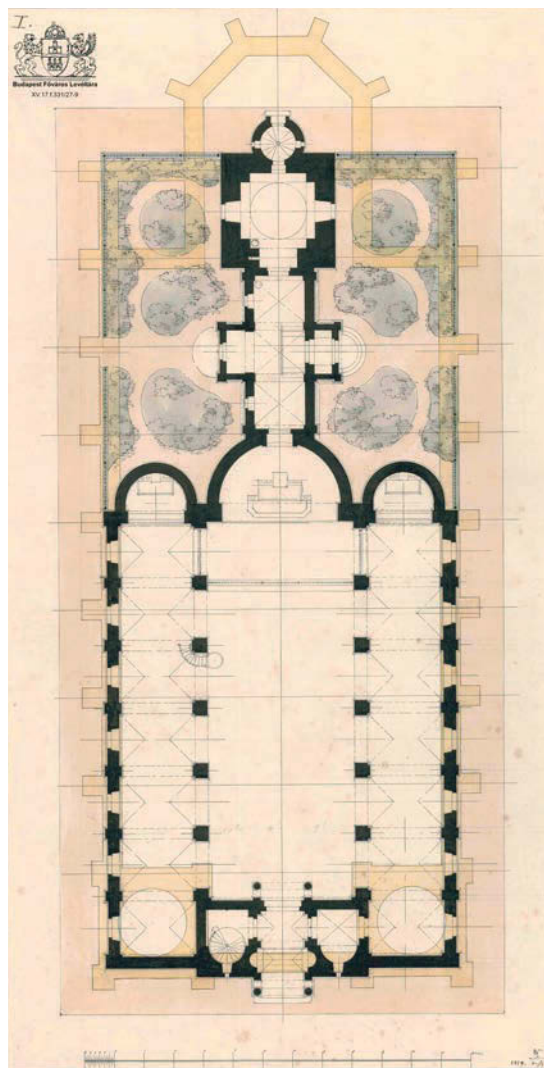
¹ Czétényi Piroskának váratlan halála miatt előadása szövegét nem volt módja befejezni és jegyzetekkel ellátni. Töredékes tanulmánya ezért csupán vázlatnak tekinthető (a szerk.).



2. kép. Ybl felmérése a mintául szolgáló gyöngyösi Szent Bertalan-templommal és a ténylegesen megépült főtemplom első ütemével. Iványi János gyöngyösi felmérése; a gyöngyösi Mátra Múzeum szíves segítségével és Iványi János, valamint Kecskeméti Orsolya okl. építőmérnökök szerkesztése alapján készült

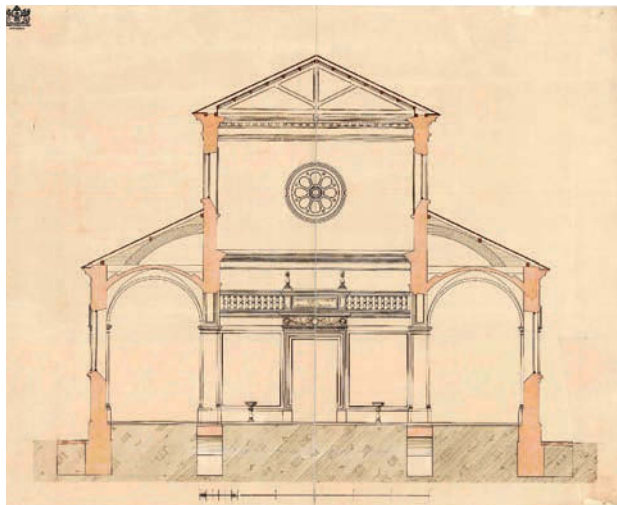
növekvő Duna-parti település katolikus híveit a pesti határ menti temetőben álló kápolna már nem tudta kiszolgálni (1. kép). „Mertek nagyok lenni”, ugyanis az akkor legnagyobb magyarországi katolikus templom, a gyöngyösi Szent Bertalan-templom mintájára kívántak épületet emelni, és ehhez a gyöngyösi Szvoboda Antal építőmestert kérték fel. A pénz azonban elfogyott, és hiába volt Illek Vince akkori plébános minden irányban történő segélykérése, a képviselőtestület kénytelen volt a függetlenség „kivívása” miatt rosszsallását kifejező főúrhoz fordulni. Az addig ~1 1/2 ölnyire (mintegy 2,50 méterre) a földből kiálló falak figyelembevételével Károlyi István Ybl Miklóssal kétváltozatot készíttetett.² Ybl felmérése alapján sikerült az újpesti Egek Királynéja főplébánia templom építéstörténetét rekonstruálni és – eredeti tervek híján – az eredeti építési szándékot kideríteni (2. kép).

Ybl terve, mely 1879-es keltezésű és – mint korábban említettük – két változatban készült, monumentális alkotás lett volna, de megépítésére a fiatal, anyagi gondokkal is küszködő, nem utolsósorban az iskolát is fenntartó egyházközség nem tudott vállalkozni.

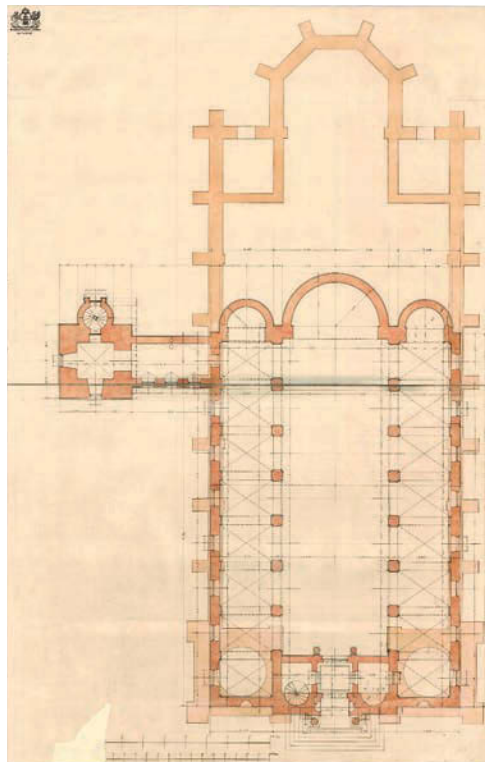


3. kép. I. változat: campanile a hossz tengelyben

² Az eredeti Ybl-tervek a BFL-ben találhatók, a szerzők Hídvégi Violetta szíves segítségével válogatták, a digitalizált másolatok Iványi János tulajdonában vannak (a szerk.).



4. kép. A főtemplom román téarányt követő bazilikális keresztmetszete



6. kép. II. változat: északra „elhúzott” campanile



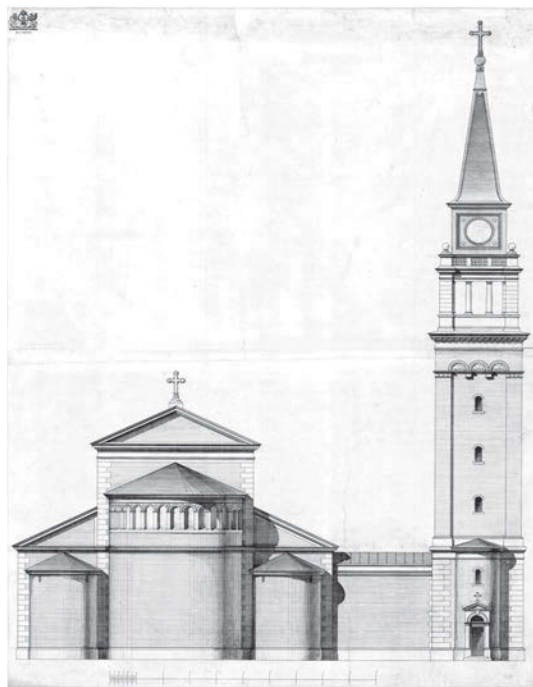
5. kép. A hossz tengelyre szerkesztett változat végleges látványterve

A főtemplom-tervek jellemzője, hogy mindkét változat kötött – a meglévő, Ybl által felmért – alaprajzhoz igazodik. Ez olyan módon jelenik meg a terveken, hogy mindhárom hajó „belefér” egy kilenctengelyes, a szabályos nyolcszög öt oldalával záródó szentélylyel ellátott, támpillérekkel merevített templombelső kontúrjai közé. A tervek keltezése (1879) arra enged következtetni, hogy Ybl Miklóst gróf Károlyi Sándor (az alapító gróf akkor már igen idős – 82 éves – volt) kérhet fel egy korábbi terv alapján megkezdett és évekkel azelőtt abbahagyott építkezés befejezésére reményében olyan tervek készítésére, amelyek az eredetihez képest szerényebb templom – esetleg szakaszos – megépítését teszik lehetővé. 1875-ben ugyanis a templomépítés abba a fázisba jutott, hogy falai mintegy 8 láb (~2,5 m) magasságig már álltak.

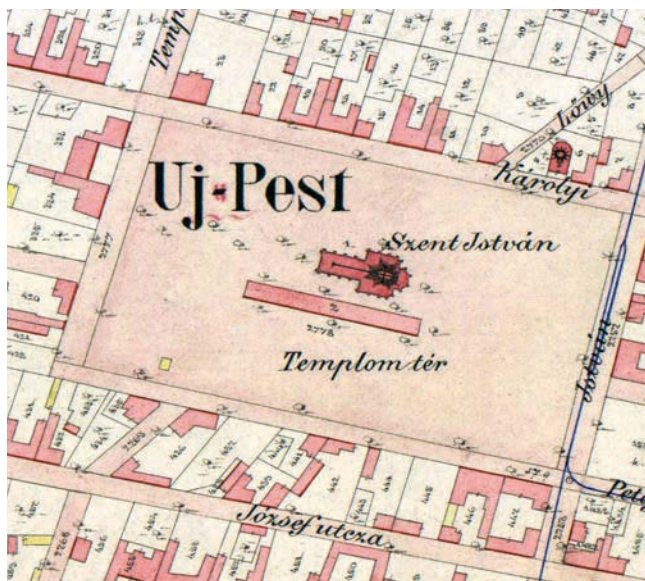
Ybl mindkét változatnál a nyugati (főbejárat) homlokzattól „indult el” a tervezéssel. Egyik esetben egyetlen hossz tengelyre fűzte fel a templom–apszis–centrális térrel bővített folyosó (mauzóleum?)–torony együttest (3. kép). A héttengelyes, háromhajós templomteret egy háromkaréjos, félköríves záródású apszissal zárja. A bazilikális rendszerű templomtér középső hajója már inkább a román bazilikák térarányát (szélesség/magasság $\approx 1/1,8$) követi, jóllehet egyébként a kialakítás az ókeresztény bazilikákra jellemző. A főhajóban látható lett volna a tengelyekben az egyszeres függesztőműves fedélszék és a ferde síkú, alulról kazettás „álmennyezet” (4. kép). A mellékhajókat dongaboltozat fedte volna, a pillérnyílásoknak megfelelően fiókboltozati áthatással. A koncepció szerint a déli tengelyt a kb. 25 öl (~48 m) magas torony zárta volna le, megkoronázva egy kb. 8 láb (~2,5 m) magas, gömbön álló kereszttel. A tervek között a főhomlokzati és a látványterveken a teljes magasságú torony, míg a hosszmetseten csak egy kb. 7,5 öl (~14 m) magas torony látható, robusztus alépítménnyel, egyszerű tetőszerkezettel, utalva arra, hogy az a későbbiekben továbbépíthető (5. kép).

A másik tervváltozatban a templomtér nyolc (ablak)tengelyes, háromhajós, háromkaréjos apszislezárással, de ebben az esetben az ugyancsak ~25 öl magas torony a már megépült falakon kívül, északi irányba – az apszisok előtti tengelyben – 3,5 ölnyire (~6,5 m-re) elhúzva készült volna (6. kép). A főhajó ebben az esetben is látszó fedélszékekkel, a mellékhajók a pillérállásokat összekötő félköríves boltövek között keresztboltozattal fedve épült volna fel (7. kép).

Bár Ybl mindkét változatban – a monumentalitás ellenére is – az eredetnél kisebb templomot tervezett, mégsem ezek valamelyike, hanem egy további (egyes irodalmi források szerint Kauser József által készített) változat szerint épült fel „Isten háza”, a meglévő falak felhasználásával, Ybl hét (ablak)tengelyes és háromkaréjos változata szerint, de az eredeti (a támfalkiosztásnak megfelelő) ablaktengelyekkel és a mellékhajók folytatásában is sok-



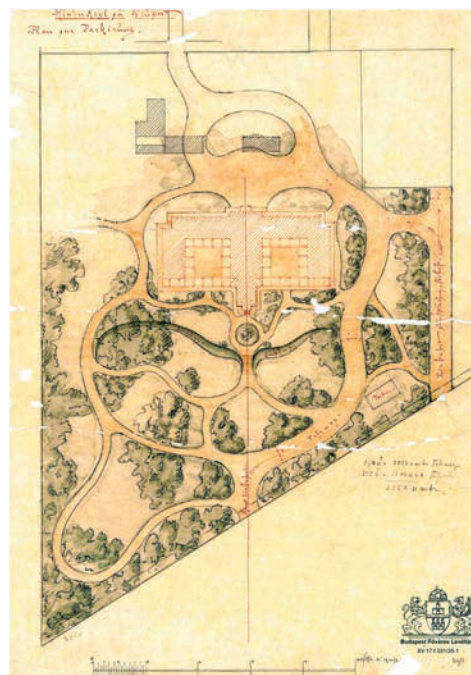
7. kép. A II. változat keleti homlokzata



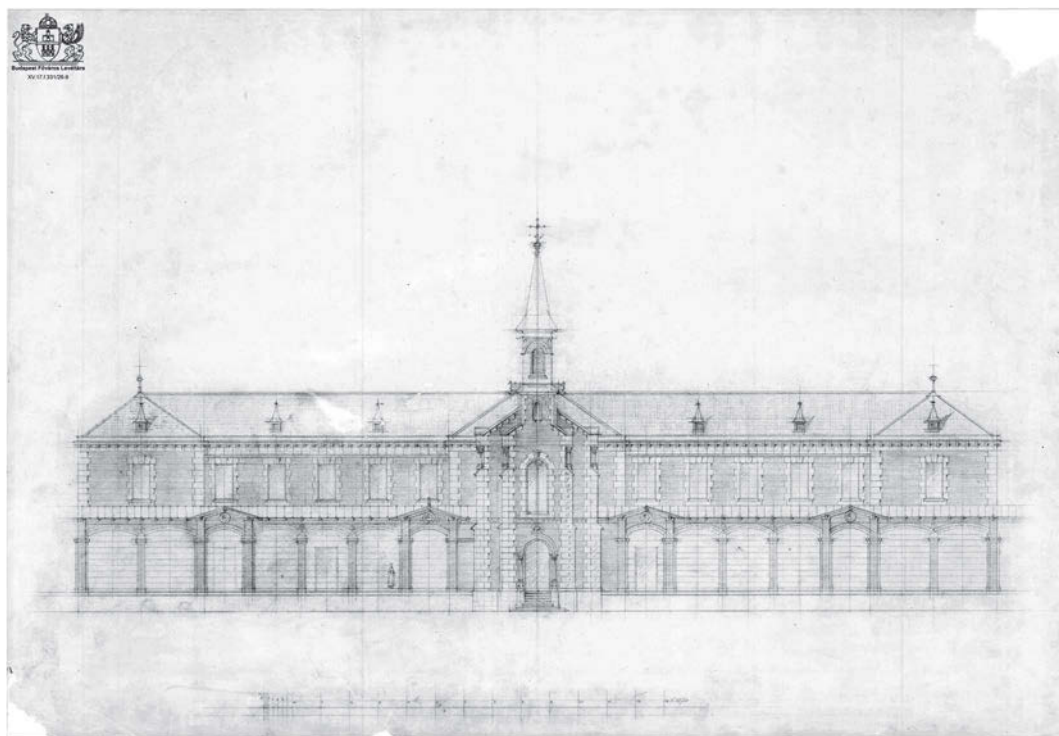
8. kép. Az egyelőre ismeretlen tervező szerint elkészült templom I. üteme az 1883. évi térképrészleten. Az MNL OL által digitalizált és rendelkezésre bocsátott kataszteri felmérési részletekből szerkesztette és a részletet kimásolta Iványi János

szögű, támpilléres karéjkialakítással. Ez utóbbit igazolja az az 1883-as térkép (kataszteri felmérés), amely a torony és nyugat felől tekintve négy (ablak)tengelyben mellékrajók nélküli, egyébként a sokszögű háromkaréjos szentélyzáródású templomot ábrázolja (8. kép). A templom végül is további két ütemben nyerte el mai alakját. Kauser József tervei alapján 1888-ban készült el a torony, majd 1907-ben az oldalhajók és a sekrestye, valamint a keresztelőkápolna emelete Zák Alajos újpesti építész tervei szerint.

Közismert a Károlyi család szociális érzékenysége. Károlyi Sándor felesége, Korniss Klarissza (1834–1906) báronő megalapította a Budapesti Gyermekmenhely Egyletet, amelynek alapvetően Pesten épült(ek) egysége(i), de ennek keretén belül alapították meg az Újpesti Gyermekmenhelyet is, az úgynevezett Clarisseumot, amely ugyancsak Ybl Miklós tervei szerint épült. A Clarisseummal egybeépült, iskolát és kertészképzőt is magában foglaló épületkomplexum csaknem teljes egészében a művész elképzelése szerint valósult meg. Ezt a tervet Ybl a Károlyi család felkérésére, kötöttségek nél-



9. kép. A Clarisseum az előtte elterülő északi kerttel



10. kép. A Clarisseum fő (északi) homlokzata

kül készíthette el 1881–1882-ben. Tervezése és építése idején az északi homlokzat és a Fő (ma: Árpád) út között jóval nagyobb terület volt, mint ma, így ezen a telekrészen Ybl tágas parkot tervezett szabályos sétányokkal (9. kép). Az erre a parkra néző (északi) főhomlokzatot az előreugró kápolnaszárny jellemzi. A ferencvárosi templomra az íves bejárat feletti kétosztatú romanizáló, armírozással kiemelt toronyablak és a torony aránya, valamint a kő–nyerstégla homlokzatképzés emlékeztet.

A kápolnát is magában foglaló épület az 1870-ben gróf Károlyi Istvánné és menyje, gróf Károlyi Sándorné, született báró Korniss Klarissza által alapított Első Budapesti Gyermekekmenhely Egylet birtokon belüli „egységének” legreprezentatívabb eleme. A kb. 32×18 öl (~61×34 m) befoglaló méretű épületből „áll ki” a középtengelyben észak felé a 3 öl 4 láb (~7 m) széles, egyhajós kápolna 3×1 öl 5 láb (~10,5 m) hosszajójával, 16 öl 3 láb (~32 m) magas tornyával (10. kép). A kápolna téraránya és motívumai román stílusjegyeket hordoznak. Egyhajós



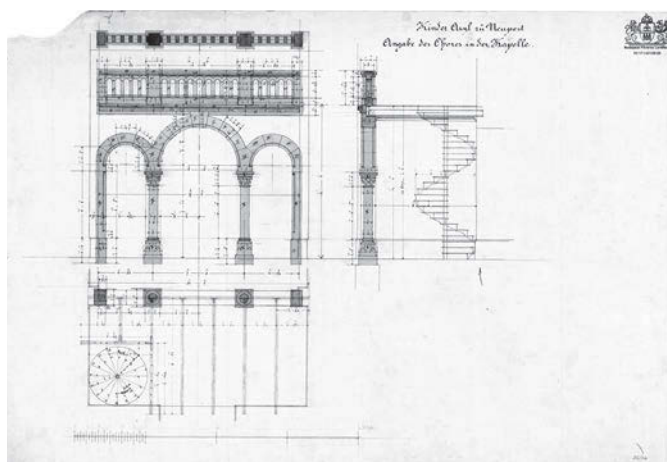
11. kép. A Clarisseum kápolnájának (terv)részlete



12. kép. A Clarisseum és a megépült kápolna észak felől

terének szélesség–magasság viszonya kb. 1:2. Lefedése – tengelyenkénti téglalaprajz fölé szerkesztett – román keresztboltozat, nyílásai félköríves záródású ikerablakok, a lefelé szélesedő támpillérek zárókövei felett mind a kapuépítményben (előtér), mind a végfali lezáró tengelyben a harmadik függőleges osztásban egy-egy kocka-

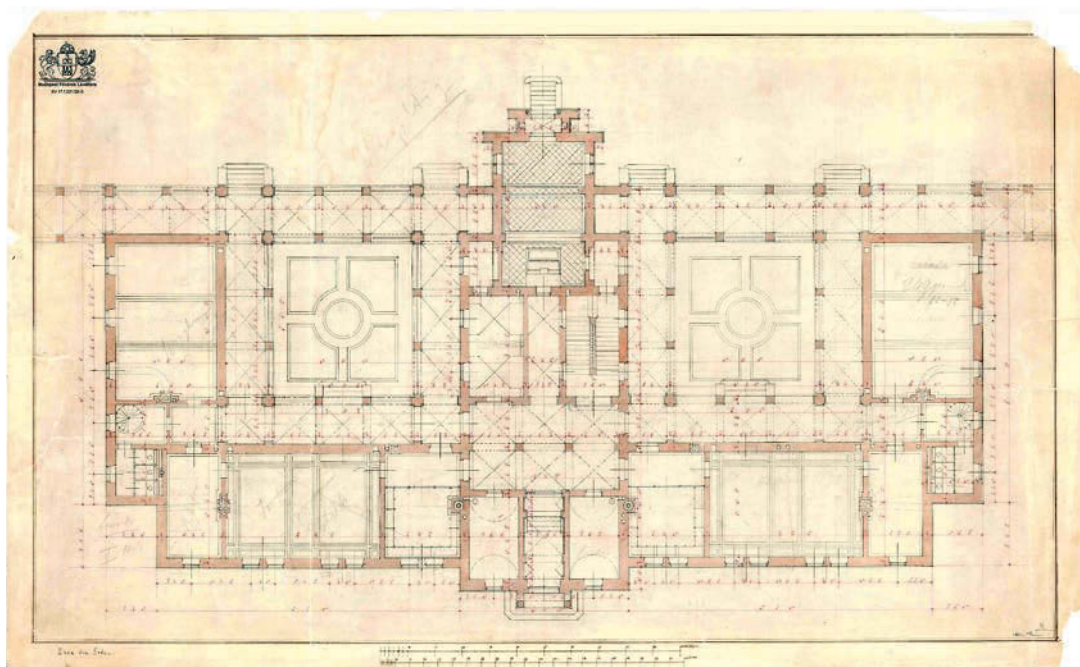
fejes román oszlopfővel megtámasztott kő „baldachin” zárja a támpillért, ezzel tovább hangsúlyozva a román stílus „vaskossága” ellenére is karcsú torony filigrán jelleget (11. kép). A bejárat kapunyílás két oldalán egy-egy román oszlop mintegy pilaszterként helyezkedik el a kikönnýtett falpillérben. Az Ybl által parapetnek nevezett felső, 1 öl 2 láb (~2,5 m) befoglaló alaprajzi méretű toronytag lábazatát a főhomlokzat felé az ablak szélességében három, az oldalhomlokzatokon a teljes szélességben hétosztatú íves lizénasor könnyíti, de az alatta lévő közben-ső toronytag 2 öl (~3,8 m) befoglaló méretű sarkait leterhelő köpilléreket egyszerűen tagozott kőrózsza zárja le (12. kép).



13. kép. A Clarisseum kórusa és a karzatra vezető lépcső

Ybl – ahogyan azt a főtí templom tervezésénél is tette – gondosan megtervezte a részleteket, sőt a belső berendezéseket is. A tervek között fellelhető – az előbbi toronytag részletes kőkonznációján túl – a kórusmegtámasztó hármass (diadalívszerű) ívsorral alátámasztott vasgerendás födém az öntöttvas csigalépcsővel, kőoszlopos korláttal. Sőt megtervezte az oltárt is, az oltárszekrénnel és az előtte levő burkolatkiosztással együtt (13. kép).

Ybl kiváló „légtechnikus” is volt. A belső, zárt terek szellőztetését – többek között az árnyékszékeket magában foglaló helyiség hátsó levegőátöblítését – úgy oldotta meg, hogy pinceszintű falazott légcatorná-



14. kép. A Clarisseum épületegyüttesének alaprajza

kon az udvar felől friss levegőt vezetett az érintett helyiségcsoportok központjába és az elhasznált levegőt függőleges kürtővel kivezette a tetőn kívülre. E kürtő díszes felépítménye a valóságban ma is, az árnyékszék mögötti kürtő kettős fala az alaprajzon jól megfigyelhető.

Az épületben hatosztályos elemi iskolát és kertészképzőt alakítottak ki, a földszinten és az emeleten négy-négy, egyenként 5 öl 4 láb $\times$ 3 öl 5 láb (~10,7 $\times$ 7,5 m) méretű nagyteremmel, a szükséges közlekedőkkel, mellékhelyiségekkel. A háromtengelyű épület belső udvarát a földszinten az északi homlokzat előtt végigfutó kerengő szegélyezte, melyet a kápolna szakított meg (14. kép).

Ténylegesen csak a belső, északi fedett folyosó épült meg, a felső szinten zárt kialakítással, utóbb pedig a földszinti loggiát is beépítették. A loggia födémje keresztboltozat, a nagytermek födémje – a tervek alapján – acélgerendás síkfödém volt.

Déry Attila Ybl művészetét méltató elemzésében megállapítja: „...alternatívát keresett [...] a reneszánszsal szemben (annak ellenére, hogy annak legnagyobb hazai mestere volt). [...] ha tehette, egyes építészeti részletekben 1880 után is visszanyúlt a romantikához. E távolságtartás mögött a valóban kialakuló és a közepszerűeknek kedvező, mintakönyv-építészettel szembeni ellenszenv rejlett, valamint – feltehetően – az új stílus túlságosan is erőteljesnek, ám egyszersmind sablonosnak is tűnő építészeti gesztusaival szembeni ellenérzés is.” E megállapításnak mintegy igazolása – a ferencvárosi templom mellett – a Clarisseum-kápolna is, mert az iskolaépület (ha „nagyon akarjuk”) ugyan a hivatalos városi iskolaépítészeti mintáit követi, de a vele szerves egységet képező – és sajnos nem teljes egészében megvalósult – kerengő (udvari pergolasor) és kápolna messze túlmutat a mintakönyv sablonjain, és Ybl zsenijét illusztrálja.

A család és Ybl kapcsolata alapján nem kizárt – bár az építész halála után valósult meg –, hogy az újpesti Nyár utcai kórház első épületét is Ybl Miklós tervezte. Ennek egyenlőre írásos bizonyítékát máig nem sikerült fellelni (az eredeti tervek sem a Károlyiak levéltári anyagában, sem az Ybl-hagyatékban nem találhatók, az internetes közlés – forrás megjelölése nélkül – nem tekinthető hitelesnek). (15. kép) Az újpestiek, illetve az újpesti helytörténeti kutatók számára alapműnek tekinthető, dr. Ugró Gyula által összeállított *Újpest-monográfia*, valamint az eddig fellelt dokumentumok szerint a következők vehetők biztosra:

- gróf Károlyi István végrendeletében intézkedett Újpesten kórház felállításáról;
- az építési engedély okirátát (a fellelt dokumentumok alapján Ybl nevének említése nélkül) 1893-ban adták ki (Ybl 1891-ben halt meg);
- a Károlyi Kórház első épületét 1895-ben magánkórházként adták át, majd 1899-ben közkórházi feladatokkal is felruházták.

A fentiek alapján a tervező kilétének felkutatása az utókor helytörténészeire vár.

Ybl újpesti tevékenysége egyáltalán nem nevezhető provinciálisnak. Ennek lehetőségét kizárta egyrészt a Károlyi családhoz fűződő kapcsolata, másrészt az igazi művész tökéletesség-



15. kép. A Károlyi Kórház 1895-ben átadott első (Clarisse) pavilonjának utcai homlokzata egykorú képeslapon. Az Újpesti Neográd László Helytörténeti Gyűjtemény tulajdona

re való törekvése. Amikor 1882-ben a Clarisseum tervét befejezte, éppen ötvenéves építészeti jubileumát ünnepelte. Megkapta a Lipót-rendet, kinevezték a főrendiház tagjává, a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet díszünnepséget rendezett tiszteletére. Újpest méltán lehet büszke arra, hogy épített környezetét a legnagyobb magyar építész egy (esetleg két) megvalósult épülete díszíti, és virtuális archívumában Ybl-tervet őrizhet.

†Piroska Czétényi– János Iványi

Miklós Ybl's Work in Újpest

Through count István Károlyi, Miklós Ybl was the “house” architect who enjoyed friendly relations with the entire Károlyi family. He had planned the centre of the estate, the mansion of Fót and the Parish Church of the Immaculate Conception in Fót, which served as the family's burial place. As an architect he received a commission from the former owner of Újpest and his son, Sándor Károlyi, to design the Clarisseum building complex which – albeit with some alteration – was built according to his plans. The Budapest City Archives holds two version of Ybl's plans for the main church of Újpest, which – although neither was actually used – nonetheless offer interesting insights with regards to the construction history of the edifice, namely that both plans place the new church into the existing floor plan, which Ybl presumably either measured himself or had measured for him. Several documents suggest that Ybl designed the first version of the Sándor Károlyi Hospital, the plans for which however have not yet been discovered. Only one document was found in the Pest County Archives that pertains to the hospital's building permit and could serve as a basis for further research, thereby either verifying or disproving the building's connection to Ybl (or his partners). (Ybl had passed away before the request for a building permit was submitted in 1893.)

Marótyz Katalin

Ybl Miklós és az építészeti közélet – pályázatok a Magyar Mérnök- és Építész-Egyletben

A 19. század második felének magyar építészetében Ybl Miklós megkérdőjelezhetetlen tekintély volt, nemcsak építészeti életművének minősége és mennyisége miatt, hanem szakmai-közéleti szerepe kapcsán is. Alapítója volt a Magyar Mérnök- és Építész-Egyletnek,¹ haláláig elnöke a Mű- és Középépítészeti Szakosztálynak, részt vett egyebek mellett a Fővárosi Közmunkák Tanácsa, a Fővárosi Középítési Bizottmány, a Fővárosi Építési Bizottság – úgynevezett hetes albizottság –, az Országos és Fővárosi Képzőművészeti Bizottság munkájában,² és építészeti ügyekben rendszeresen felkérték szakértőként. A személyét ért támadásokat szaktársai tüzes hangú publicisztikákban utasították vissza,³ lemondását a Mű- és Középépítési Szakosztály éléről egyszer sem fogadták el,⁴ építész jubileumának ünneplése⁵ és nekrológjai⁶ mind arról tanúskodnak, hogy feltétlen tiszteletnek örvendett. Joggal merülhet fel a kérdés, hogy az 1880-as évekre felnövő fiatal építészgeneráció szemében – akik a stílus tekintetében már más utakon jártak – a személyiségnek mely vonásai, Ybl milyen szakmapolitikai törekvései biztosították ezt a státust.

A korabeli sajtó alapján az építészeti-közéleti kérdések közül három foglalkoztatta folyamatosan a magyar szaktársakat; a díjazás, a tervezői jogosultság és leginkább a pályázatok ügye (a mai folyóiratokat áttekintve ez a helyzet nem is változott sokat az elmúlt százötven év alatt). A hirdetések alapján úgy tűnik, hogy míg a nagyobb beruházások kivitelezőinek kiválasztása „árlejtési hirdetmény” alapján bevett szokás volt az 1870-es években és – különösen vidéki – mérnöki állásokat pályázatok alapján töltöttek be, a tervezési megbízások közvetlenül érkeztek az építészekhez. A céhek eltűnésével a kapitalizálódó gazdaságban természetes folyamat volt a pályázati rend követelése a gyakran Nyugat-Európában tanult – elsősorban fiatal, kialakult megrendelői körrel még nem bíró – építészek részéről.

Marótyz Katalin, PhD, építész,
BME Építészettörténeti
és Műemléki Tanszék
Kutatási területe: historizmus,
épületkutatás
E-mail: mkata@eptort.bme.hu

Katalin Marótyz, PhD, architect,
BUTE Department for History of
Architecture and of Monuments
Areas of research: Historicism,
building survey
Email: mkata@eptort.bme.hu

¹ 1867–1872-ig Magyar Mérnök Egylet (*Pallas Nagy Lexikona*. XII. Budapest, Pallas, 1896. 58; az Egylet történetének állomásai részletesen: *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közönye*, havi füzetei és heti értesítője, az alapításról: Építészegylet. *Vasárnapi Ujság*, 17. 1870. 45. (november 6.) 581. [Tárház. Közintézetek, egyletek.]).

² MARÓTYZ Katalin: Ybl Miklós életrajza. In: *Ybl Miklós*. Szerk. GERLE János–MARÓTYZ Katalin. Budapest, Holnap, 2002. 19.

³ Támadták túlzott befolyása miatt, megvádolták a szűkszavú mestert hiányos magyartudást feltételezve. A válaszok: NEY Béla: Ybl Miklós. *Vasárnapi Ujság*, 26. 1879. 51. (december 21.) 811; *Az Építési Ipar*, 4. 1880. 196–197; *Az Építési Ipar*, 6. 1882. 424.

⁴ Ezt gyenge egészségi állapotára hivatkozva többször megtagadta: *Az Építési Ipar*, 5. 1881. 179; 5. 1881. 190–191; 13. 1889. 500.

⁵ Ybl Miklós 50 éves jubileuma. *Az Építési Ipar*, 6. 1882. 409–416; Ybl Miklós. *Vasárnapi Ujság*, 29. 1882. 50. (december 10.) 789–790; AMBROZOVICS Béla: Ybl Miklósról. *Vasárnapi Ujság*, 29. 1882. 50. (december 10.) 790.

⁶ NEY Béla: A mester. *Építő Ipar*, 15. 1891. 2; SCHÖN Frigyes: Hansen – Schmidt – Ybl. *Építő Ipar*, 15. 1891. 121–122; Ybl Miklós 1814–1891. *Vasárnapi Ujság*, 38. 1891. 4. (január 25.) 59; stb.

Ybl Miklós – munkássága léptékéhez képest – nagyon kevés pályázaton vett részt. Jól ismert a Magyar Tudományos Akadémia palotája,⁷ a Képviselőház⁸ és az Operaház⁹ meghívásos pályázata, de ezeken kívül csak apróságokat lehet említeni, mint például a Margit híd pályázatát, ahol Ybl Miklós Feketeházy János koncepciójának építészeti részleteit tervezte.¹⁰ A jelek alapján nem volt versengő típus,¹¹ megbízói köre személyes kapcsolatok mentén még a kiegyezés előtt kialakult, s mire a pályázatok kiírása divatosná vált, már az ország első építésze volt. Biztosak lehetünk benne, hogy a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Mű- és Középítészeti Szakosztályának pályázatokkal kapcsolatos állásfoglalásai, javaslatai nem az elnök személyes érdekeit szolgálták.

A kérdés korabeli aktualitására utal, hogy már 1868-ban – az Egylet működésének második évében – megszületett az első pályázati szabályzat, ez részletesen tárgyalja a kiírandó program tartalmi követelményeit, a titkosságra vonatkozó eljárási rendet, a bírálók összeférhetetlenségét és a díjazást. Érdemes külön kiemelni, hogy „emlékszerű” épületek esetében külföldi építészeket is javasol a bíráló bizottságba.¹² Az indítványt útjára indító fiatal építész, Hencz Antal két évvel később keserűen elemezte a szabályzat sikertelenségét. Ugyan a szöveget a Magyar Királyi Közmunka- és Közlekedésügyi Minisztériumnak is megküldték, azt a pályázatok kiírói nemigen vették figyelembe, a kritika szerint a programok kiírása hiányos, a csekély díjazás miatt a tervek gyengék, és az eljárások rendje is kifogásolható. A korábbiakhoz képest gyökeresen új javaslatot is megfogalmaz: a pályázatok csak vázlattevre vonatkozzanak, ez segítené jelesebb építészek részvételét – vázlattevre kevesebb munkával is elkészíthető –, akár rossz kiírás mellett is jó eredményre vezethet, könnyebben módosítható és egyszerűbben bírálható.¹³ A fiatal építészek legnagyobb problémája azonban az volt, hogy a közberuházások esetében pályázat kiírására sem került sor, a kérdést a pesti műegyetemi épület kapcsán Feszty Adolf¹⁴ vetette fel a Szakosztályban.¹⁵ A közoktatási miniszterhez intézendő felirat megszövegezésére Ney Bélát,¹⁶ Feszty Adolfot és – már az Egylet alapításában is igen aktív – Punczmann Gyulát¹⁷ jelölték ki. A tüzes hangú levél élénk vitát eredményezett,¹⁸ a műegyetemi épület esetében sikerrel jártak, a pá-

⁷ KEMÉNY Mária: A Magyar Tudományos Akadémia palotájának 1861-es építési tervpályázata. In: *A Magyar Tudományos Akadémia palotájának pályázati tervei*. Szerk. SZABÓ Júlia. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Intézet. 1996. 7–27.

⁸ PEREHAZY Károly: A Sándor utcai Képviselőház. In: *Az ország háza – Buda-pesti országháza tervek 1784–1884*. Kiállítási katalógus. Szerk. GÁBOR Eszter–VERŐ Mária. Budapest, Szépművészeti Múzeum, 2000. 126–137.

⁹ ANTALNÉ CZÉTENYI Piroska: Az Operaház. In: *Ybl Miklós építész 1991*. 113–122.

¹⁰ SZILY Jenő: A margitszigeti híd-pályatervek. *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye*, 5. 1871. 479.

¹¹ Erre példaként a Debreceni Színház története említhető: Ybl 1857-ben és 1860-ban készített terveket, majd amikor a Színházépítő Bizottság pályázatot írt ki, visszalépett. (SISA József: Szkalnitzky Antal és Ybl Miklós – két építész pályájának kapcsolódásai. In: *Ybl Miklós építész 1991*. 39–45.)

¹² *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye*, 2. 1868. 378–381.

¹³ A kritika megfogalmazását konkrét pályázatok – a Magyar Tudományos Akadémia, a Szegedi Takarékpénztár, a debreceni kistemplom, a győri zsinagóga – eljárásának elemzése előzi meg (HENCZ Antal [1839–1899]: Hogyan kellene építészeti pályázatokat rendezni? *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye*, 4. 1870. 11–20.)

¹⁴ Feszty Adolf (1846–1900) pesti építész és feltaláló.

¹⁵ Részletek a választmányi ülések jegyzőkönyveiben (*A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye*, 6. 1872. 164–173.).

¹⁶ Ney Béla (1843–1920) közéleti ügyekben igen aktív építész, gyakorlatát Ybl Miklós mellett szerezte, majd a Közmunka- és Közlekedésügyi Minisztérium építésze lett. Szerkesztője volt az *Egylet Közlönyének* (1871–1878), *Heti Értesítőjének* (1882–1883) és *Az Építési Ipar* című folyóiratnak megalapításától kezdve.

¹⁷ Punczmann (később Pártos) Gyula (1845–1916) pesti építész, Hauszmann Alajos és Lechner Ödön évfolyamtársa a Berlini Akadémián, utóbbi tervezőtársa 1896-ig.

¹⁸ A fiatalok helyzetbe hozására javaslatként felmerült az is, hogy a „sugárúti két telekcsoporthoz hasonlóan vonják be az Egylet tagjait a megmérettetésbe (*A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye*, 5. 1871. 401–402, 444; 6. 1872. 63.).

lyázatok általános előnyeit a döntéshozók felé propagáló irat szövegezésére újabb bizottságot jelöltek ki. Ebben a fiatalok – Ney, Feszty és Punczmann – mellett a pályázatok ügyét támogató,¹⁹ de megfontoltabb Wéber Antal²⁰ kapott helyet.²¹

Közben 1871-ben az Egylet saját Csillag utcai házának²² tervezésére, korábbi állásfoglalásaival összhangban, pályázatot írt ki tagjai körében, melyet Ney Béla nyert.²³ Az első emeletén hivatali helyiségeknek helyet adó – jövedelmezőnek szánt – bérház terveinek végleges kidolgozásához; „a terv részletes kidolgozásánál kívánatosnak mutakozó homlokzati és belső felosztási apróbb módosítások keresztülvitelénél való közreműködésre”²⁴ Ybl Miklóst és Wébert Antalt kérték fel. Az Egylet saját tőkéjén felül a tagok adakozásából és hitelből indult el az építkezés. Amikor 1873 elején már látszott, hogy a kivitelezés költségei meghaladják a tervezettet, a deficit fedezésére a tagok ajánlottak kölcsönöket, élükön a legmagasabb felajánlással Ybl Miklós állt. Később az addigra összegyűlő 35 ezer forintos kölcsönfelajánlást magára vállalta, majd a törlesztés részleteivel kapcsolatban is nagyvonalú engedményt tett.²⁵



1. kép. Az *Építési Ipar* címlapja 1878-ban

A pályázati ügyekben is jelentős változást hozott Az *Építési Ipar* című folyóirat²⁶ megalapítása 1877-ben. A hetente megjelenő első magyar nyelvű építészeti szaklap a korábbiakhoz képest gyorsabb és részletesebb tájékoztatást tett lehetővé szakmai közügyekben, praktikus építőipari kérdésekben és természetesen a pályázatok témájában is. A lap szoros kapcsolatban volt – az alapítók személye miatt is – a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Mű- és Középítési

¹⁹ *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye*, 6. 1872. 170.

²⁰ Wéber Antal (1823–1886) pesti építész, Ybl-höz hasonlóan az építészeti közelet aktív szereplője.

²¹ *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye*, 6. 1872. 529. A történetben kissé előrenézve: a pályázatok témájában időről időre újabb és újabb szakosztályi javaslatok és feliratok készültek, melyek legtöbbször közvetlen eredmény nélkül maradtak.

²² Mai címe: IX. Gönczy Pál utca 6.–Lónyai utca 5.

²³ *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye*, 6. 1872. 123.

²⁴ Uo. A terveken Ney Béla mellett a kivitelező Rill Imre és – áthúzva – Ybl Miklós szignója szerepel. BFL XV.17.b.312 1229/1872.

²⁵ Összesen 28 500 forint gyűlt össze így húsz tagtól, ebből Ybl Miklós 8000 forinttal messze a legmagasabb felajánlást tette (*A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye*, 7. 1873 80–83; 210–211; 8. 1874. 263.). A finanszírozás részleteiről és a kivitelezés kapcsán fellépett műszaki problémákról – melyek megoldásában Wéber Antal vállalt oroszlánrészt – a választmányi ülések jegyzőkönyvei adnak bőséges tájékoztatást (*A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye*, 1872–1877. évfolyamok).

²⁶ 1887-től *Építő Ipar*.



2. kép. Honvéd-emplék a tömösi szorosban.
Adler Lipót fényképe nyomán,
Vasárnapi Ujság, 39. 1892. 35. (augusztus 28.) 597.

Szakosztályával,²⁷ részletesen beszámolt az ülésekről, felhívásokról, címlapjának grafikájára is a Szakosztály írt ki pályázatot.²⁸ A Hauszmann Alajos által díjként felajánlott 3 aranyat Meixner Károly „Zynkographia” jellegű terve nyerte (1. kép).

Ettől az időponttól kezdve rendszeressé váltak a Mű- és Középítészeti Szakosztály belső pályázatai. A részletes hirdetményt *Az Építési Ipar*-ban tették közzé, a bírálókat a Szakosztály titkos szavazással választotta, a pályaművek az Egylet helyiségeiben megtekinthetők voltak, a jeligés levélkék közül csak a győztesét – vagy külön hozzájárulás esetén a dicséretben részesített munka alkotóját – bontották fel, és a részletes bírálatot a folyóiratban közzétették, mintegy példát mutatva a pályázatok rendezésében. A tervezési feladatok²⁹ alapján látszik, hogy elsősorban a fiatal építészeknek szólt a megmérettetés.³⁰ A pályadíjakat a tagok ajánlották fel, legtöbbször Ybl Miklós, akit a bíráló bizottságokba minden alkalommal a legtöbb szavazattal választottak be.³¹ A szokásos témáktól – melyekben a műipari tárgyak és a kisebb építmények domináltak – és az eljárástól is eltért a Főváros megbízásából kiírt kórház-pályázat,³² a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Kálvin téri közútja³³ és a tömösi honvédelelmű pályázata.

Az Egylet 1879. évi kirándulásán vetődött fel a gondolat, hogy a tömösi szorosban az 1849-ben lezajlott csatának emlékművet állítsanak, ehhez Hofhauser Lajos³⁴ 12 köbméter követ és annak

²⁷ Az alapító tulajdonosok közt természetesen ott látjuk Ybl Miklós nevét, mellette a Mű- és Középítészeti szakosztály tagjai, a Ganz és Tsa, illetve a Neuschloss és fiai cégek szerepelnek. (Az évről évre bővülő lista az évfolyamkötetek címlapján.)

²⁸ *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye*, 11. 1877. 480; *Az Építési Ipar*, 1. 1877. 987.

²⁹ Ezek sorban 1877-től 1880-ig: I. Fürdőház; II. Bronz virágtartó; III. Elnöki csengettyű; (számozás nélkül:) Kórház; V. Pohárszék; VI. Szószék, emelvény; VII. Tintatartó Ambrozovics Bélának; VIII. Két kályha; IX. Kálvin téri közút; X. Terézvárosi római katolikus ideiglenes templom és paplak; XI. Tömösi honvédelelmű; XII. Kioszk; XIII. Hirdetőoszlop; XIV. Rácskapu.

³⁰ Az ismert eredmények is erre utalnak: Pfaff Ferenc 26, Czigler Győző 27 és 29, Ybl Lajos 23, Pártos Gyula 33, Hauszmann Alajos 30 és 32, Tandor Ottó 27, Feszli László 30, Nieszenberger Antal 28, Feszli László 31 évesen nyert díjat.

³¹ Ez alól csak az 1880-as év volt kivétel, amikor Ybl nem szerepelt a bírálók között; egészségi állapotára hivatkozva a következő évben lemondott elnöki tisztéről, amit a szaktársak nem fogadtak el (*Az Építési Ipar*, 5. 1881. 179, 189.).

³² A Kerepesi úti helyszínre Kolbenheyer Ferenc, az Üllői úti telekre Hauszmann Alajos tervét találták a legjobbnak (*Az Építési Ipar*, 2. 1878. 5; bírálat: *Az Építési Ipar*, 2. 1878. 2–4, 12–13, 21–22.). A pályázati kiírás szakmai tartalma és az eljárás – például hogy a tervek csak 36 óráig voltak kiállítva – érdes kritikát kapott (Bukovics Gyula: Néhány szó a kórházpályázati ügghöz. *Az Építési Ipar*, 2. 1878. 37–38.). Az építészek elégedetlenségét fokozta, hogy a Fővárosi Tanács a bírálók javaslata ellenére, hogy a budai telekre érkezett jó tervek alkotói megosztott jutalmat kapjanak, nem adott ki semmilyen díjat (*Az Építési Ipar*, 2. 1878. 24.).

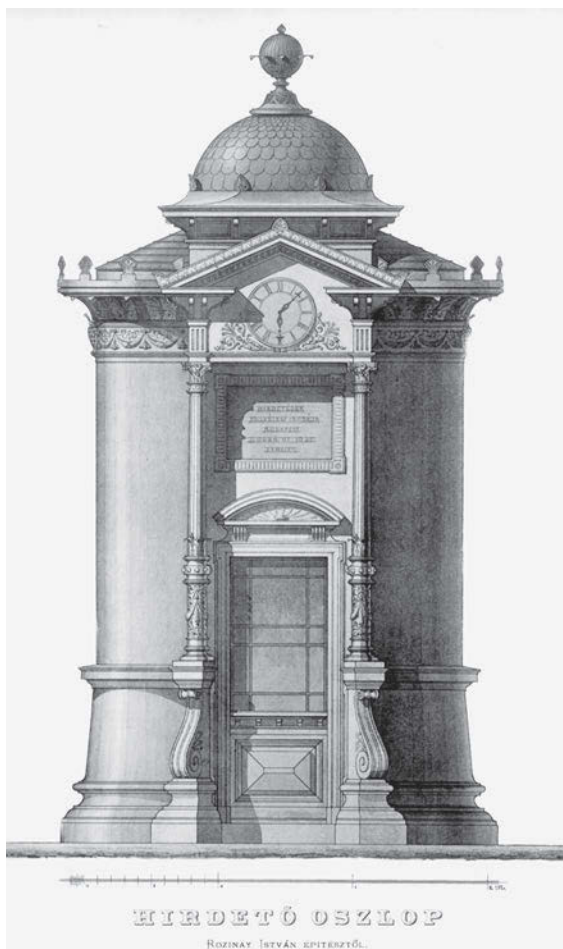
³³ A megvalósulás lehetőségével kecsegtető pályázat rendkívül sikeres volt, 15 pályamű érkezett be, az első díjat Czigler Győző nyerte (kiírás: *Az Építési Ipar*, 3. 1879. 57; bírálat: *Az Építési Ipar*, 3. 1879. 137–138.). A győztest és a díjat nem nyert Schiczkecz Albertet is felkérték tervük átdolgozására (*Az Építési Ipar*, 3. 1879. 204.). Végül az elégedetlen megbízó közvetlenül Ybl Miklóshoz fordult, az ő elképzelése alapján valósult meg a Danubius-kút.

³⁴ Hofhauser Lajos (1822–1891) építő- és kőfaragómester.

faragását is felajánlotta.³⁵ A hazafias téma és a megvalósulás lehetősége nyomán 16 pályamunka érkezett be, ám hiába volt számos terv igen szépen kidolgozott, sokan túllépték a költségkeretet, s végül megosztott első díjat ítéltek meg.³⁶ Az egyik nyertes, Hofhauser Antal³⁷ felajánlotta, hogy addig dolgozik tovább a terven, míg az el nem nyeri a bizottság tetszését, így 1880-ra elkészült a kőfaragás,³⁸ 1881-ben sor kerülhetett az ünnepélyes avatásra is (2. kép).³⁹

Az Egylet pályázatainak első négy éve nem volt egyértelműen sikeres, csak kivételes esetekben nyújtottak be ötnél több művet, az elnöki csemettyű tervezési feladatát háromszor is meg kellett hirdetni, hol amiatt, hogy az egyetlen beadott alkotás is formai hibával érkezett, hol azért, mert a művészi kiképzés kritikán aluli volt.⁴⁰ Két alkalommal csak egy-egy építész pályázott – a pohárszék és a kiosk feladatára –, és a hirdetőoszlop témája sem mozgatta meg az építészeket, másodjára is csak két pályázat érkezett be (3. kép).⁴¹

A belső pályázatok rendje 1881-től megváltozott; évente egy nagyobb és több kisebb feladatot írtak ki. A „nagy pályakérdés” kiírására általában összel került sor, a beadás tavaszra esett, az építőipar holtszezonjára időzítve a tervezést. Díjazásként az Egylet 25 arany értékű érme mellé a Vallás- és Oktatásügyi Minisztérium 1000 forintos utazási ösztöndíját kapták a nyertesek.⁴² A tervezési témák ehhez mérten komolyabbak lettek és eltérően a korábbi



3. kép. Rozinay István nyertes terve a Hirdetőoszlop-pályázatra, *Építési Ipar*, 4. 1880. Melléklet

³⁵ *Az Építési Ipar*, 3. 1879. 318.

³⁶ Uo., 367–368, 478.

³⁷ Hofhauser Antal (1857–1923) építész, Hofhauser Lajos fia. A két nevet gyakran felcserélték, de *Az Építési Ipar* illusztrációjához fűzött szöveg „melynek tervezője, mint olvasóink tudják, ifjú tagtársunk Hofhauser Antal” és egy beszámoló egyértelműsíti a szerzőséget (*Az Építési Ipar*, 4. 1880. 408; 5. 1881. 278.).

³⁸ *Az Építési Ipar*, 4. 1880. 266.

³⁹ *Az Építési Ipar*, 5. 1881. 359–363. Az emlékmű felirata: „A haza védelmében itt elvérzetteknek a Magyar Mérnök Építész Egylet 1879.”

⁴⁰ *Az Építési Ipar*, 1. 1877. 478, 700, 828–829, 956, 999. A pályázaton végül első díjat nyerő Czigler Győző a díjat nyomban a következő pályázat díjának ajánlotta fel, a csengő 1882-re készült el (*Az Építési Ipar*, 1. 1877. 1020; 6. 1882. 443; erről a pályázatról az egyébként ilyen ügyekben szűkszavú *Közlöny* is beszámolt). Amikor a Szakosztály a társaságnak, az Oesterreichische Ingenieur und Architekten Vereinnak kívánt elnöki csengőt ajándékozni, Ybl Miklós inkább magára vállalta a tervezési feladatot (*Építő Ipar*, 11. 1887. 258; az elkészült csengő képe a mellékletben).

⁴¹ A győztes Rozinay István „Haladjunk” jeligéjű terve volt (hirdetmények: *Az Építési Ipar*, 4. 1880. 159, 217; bírálat: *Az Építési Ipar*, 4. 1880. 347.).

⁴² A szabályzatot az úgynevezett működési bizottság dolgozta ki Pártos Gyula vezetésével, külön bizottság foglalkozott az érem tervezésével és megrendelésével (*Az Építési Ipar*, 5. 1881. 56, 78, 86, 111, 144, 419.). Az utazási ösztöndíj odaítélését – melyet az Egylet kezdeményezett – a Minisztérium ahhoz a feltételhez kötötte, hogy a bíráló bizottságban a Képzőművészeti Tanácsnak is képviseltetnie kell magát (*Az Építési Ipar*, 5. 1881. 419; 6. 1882. 38, 118.). Az ösztöndíjat 1887-től 600 forint-ra csökkentették.

kiírásoktól, az építészeket izgató aktuális szakmai kérdéseket jártak körül. Az 1881-ben, majd 1882-ben is meghirdetett Pantheon pályázat⁴³ még komoly kritikát kapott,⁴⁴ elsősorban a kiírás pontatlansága miatt. A következő év színházi témájára is csak egy terv érkezett be,⁴⁵ noha a teátrumtervezés mind technikailag,⁴⁶ mind a nemzeti büszkeség szempontjából⁴⁷ gyakori sajtó-téma volt.

1884-ben a Sugárút torkolatának kialakítása már több fiatal építészre vonzott,⁴⁸ a pályázat kiírása után az Ybl Miklós által tervezett gloriett alaprajzát mint a tervezési koncepcióhoz felhasználható elemet közölte *Az Építési Ipar*.⁴⁹ Az „Egyleti ház a Magyar Mérnök és Építészegylet és a Királyi Magyar Természettudományi Társulat számára”⁵⁰ még hat résztvevővel eredményes volt, de az elkövetkező évek nagy pályázati témái keveseket mozgattak meg a szakmából.⁵¹ Pedig a kiírások igen alaposak voltak, szabad stílusválasztás mellett pontos tervezési programot adtak, gyakran a funkcionális kapcsolatok leírásával, alkalmanként felhíva a figyelmet a kihívást jelentő részletekre. A bírálatok hasonlóan részletesek, a programnak való megfelelésen túl az architektúrális koncepció tér-, tömeg- és részletképzési kérdéseivel is foglalkoznak,⁵² sokszor találkozunk a rajzi megjelenítés dicséretével.

A nagy pályázatok mellett kisebbeket is folyamatosan kiírtak; eleinte egyet-egyet, 1888-tól évi hármat. A témák a korábbiakhoz képest egyre kevésbé műipari jellegűek, néhány praktikus kivételtől eltekintve – melyek jellemzően az Egylet számára fontos tárgyak voltak⁵³ – kisebb építmények. A legnépszerűbbek a valós építészeti problémákat felvető feladatok – családi ház,⁵⁴ munkáslakóház,⁵⁵ festőműterem (4. kép)⁵⁶ – voltak. A díjazás ezeknél inkább jelképes

⁴³ A győztes Czigler Győző „két körben M” terve volt (hirdetmények: *Az Építési Ipar*, 5. 1881. 211; 6. 1882. 175; bírálat: *Az Építési Ipar*, 6. 1882. 370.).

⁴⁴ Kiss István: A „Pantheon” pályakérdés. *Az Építési Ipar*, 6. 1882. 133.

⁴⁵ A kiírás a korábbiaktól eltérően pontos költségelőirányzatot tartalmazott és a szerkezeti kialakításra is hangsúlyt fektetett. Díjat nem osztottak ki (hirdetmény: *Az Építési Ipar*, 7. 1883. 113–114; bírálat: *Az Építési Ipar*, 8. 1884. 259–260.).

⁴⁶ Az európai színházégek kapcsán a tűzbiztonság a szakajtó folyamatos témája volt.

⁴⁷ A Ferdinand Fellner–Hermann Helmer páros magyarországi térnyerése kapcsán.

⁴⁸ Nyolc terv érkezett be, Aigner Sándor „lvócsarnok” jellegű terve nyert (hirdetmények: *Az Építési Ipar*, 8. 1884. 257; eredmény: *Az Építési Ipar*, 9. 1885. 247.).

⁴⁹ *Az Építési Ipar*, 1884. 413; MARÓTY Katalin: Gloriett. In: *A modern reneszánsz derült idomai*. Szerk. HIDVÉGI Violetta–RITÓK Pál–VASÁROS Zsolt. Budapest, Narmér, 2014. 288–289.

⁵⁰ Hat terv érkezett be, Wagner Ödön nyert (hirdetmények: *Az Építési Ipar*, 9. 1885. 195; bírálat: *Az Építési Ipar*, 10. 1886. 315–316.).

⁵¹ A nagy pályázatok témái:
1886/87 Zenede, egy résztvevővel, díjat nem adtak ki (hirdetmény: *Az Építési Ipar*, 10. 1886. 353; bírálat: *Építő Ipar*, 11. 1887. 295–296.)

1887/88 Képtár és szoborgyűjtemény, két résztvevővel, Sztehlo Ottó „Go home” jellegű terve nyert (hirdetmény: *Építő Ipar*, 11. 1887. 303; bírálat: *Építő Ipar*, 12. 1887. 314–315, 325.)

1888/89 Zeneakadémia és színésziskola palotája, két résztvevővel, Giergl Sándor (?) „Praeludium” jellegű terve nyert (hirdetmény: *Építő Ipar*, 13. 1888. 382–383; bírálat: *Építő Ipar*, 14. 1888. 367–368, 380.)

1889/90 Római katolikus templom, két résztvevővel, Tandor Ottó „Vörös kör” jellegű terve nyert (hirdetmény: *Építő Ipar*, 15. 1889. 367; bírálat: *Építő Ipar*, 16. 1890. 293–294.)

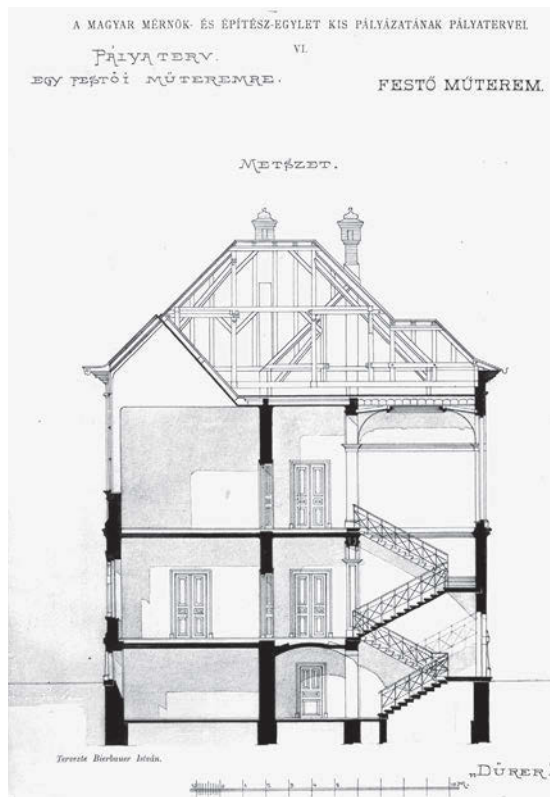
⁵² Összességében hibaként leggyakrabban a helyiségek kapcsolása és a bevilágítás kérdése jelenik meg.

⁵³ 1885-ben az egyesületi tagok állandó jelvénye, 1890-ben a Wéber-szekrény.

⁵⁴ Kilencen vettek részt, az első díjat megosztva Berczik Gyula „hármaskör” és Perjátl Márton „Lakház” jellegű terve kapta (hirdetmény: *Az Építési Ipar*, 8. 1884. 11; bírálat: *Az Építési Ipar*, 8. 1884. 127–128.).

⁵⁵ A fővárosi lakáshiány gyakran megjelenő téma volt a szakajtóban, a pályázaton öten vettek részt, Sterk Izidor „Sum cunique” jellegű terve nyert (hirdetmény: *Építő Ipar*, 11. 1887. 41; bírálat: *Építő Ipar*, 11. 1887. 374.).

⁵⁶ Öten vettek részt, Bierbauer István „Dürer” jellegű terve nyert (hirdetmény: *Építő Ipar*, 11. 1887. 484; bírálat: *Építő Ipar*, 12. 1888. 148–150.).



4. kép. Bierbauer István nyertes terve a Festőműterem-pályázatra, *Építő Ipar*, 12. 1888. Mellékletek

volt, sokszor Ybl Miklós személyes felajánlása, később az Ybl-alap⁵⁷ kamataiból vásárolt emléktárgy, a legjobban sikerült munkák esetében az Egylet évi ezüstérme.⁵⁸ A szervezésben orosz-lánrészt vállalt – Pártos Gyula és Ney Béla mellett – Alpár Ignác,⁵⁹ a bíráló bizottságok elnöke Ybl Miklós maradt.⁶⁰

Jogosan merülhet fel a kérdés, hogy a stílustörténet szempontjából hogyan alakult a pályázatok kérdése, követhető-e a magyar építészet útja a stílustizta neoreneszánsztól a stíluskeverő historizmusig. A beadott tervek a bírálati leírásból ismerhetjük meg, a szóban forgó körülbelül másfél évtized negyvenöt pályázatából csak tizenegy nyertes tervet hozott le az *Építési Ipar*. Az akár négyfleknyi terjedelemben közölt bírálati jelentésekben nagyobb részt foglalnak el az alapvető tervezési kérdések: a külsőre vonatkozóan „gyakorlott kéz munkája”, „nem eléggé kidolgozott”, „az emlékszerűséget megvalósító”, „nincs kellő összhangba hozva”

⁵⁷ Az 1000 forintos alapítványt a tagok tették, a mester halála után fia, Ybl Félix további 1000 forinttal járult hozzá (*Pallas Nagy Lexikona*. XII. Budapest, Pallas, 1896. 58.).

⁵⁸ A győztesek továbbra is a fiatalabbak közül kerültek ki: Czigler Győző 32, Berczik Gyula 31, Aigner Sándor 30, Alpár Ignác 30, Schön Frigyes 29, Sterk Izidor 27, Benedicty József 29, Bierbauer István 25, Korb Flóris 27, Giergl Kálmán 25, 27, Nagy Virgil 30, Francsek Imre 27 évesen kaptak díjat, már-már idősnek számított a mezőnyben Tandor Ottó, aki 37 és Stehlo Ottó, aki 35, 36, 39 évesen nyert.

⁵⁹ Alpár Ignác (1855–1928) fővárosi építész, a korszak talán legsikeresebb pályázója.

⁶⁰ 1888-tól már több alkalommal helyettesíteni kellett gyengélkedése miatt, a kisebb pályázatok esetében 1890-től egy tag referátuma alapján a szakosztály ülésén hoztak döntést.

kifejezésekkel találkozunk leggyakrabban. Talán az 1883-as színházpályázat bírálatában a legértelműbb a zsűri konzervatív szemlélete: „Ezen mű szerzője, mint azt a tervéhez mellékelt magyarázatba föl is említi, arra törekedett hogy – nem ragaszkodva szigorúan egyik határozott stílrányhoz sem – a renaissance nagy birodalmából felhasználta azt, a mit felhasználhatni vélt; de ez által munkájában a stylek bizonyos vegyülékét halmozta össze, melynek egy-máshoz nem igen illő motívumai zavaros egyveleget igen, összhangzatos egészet azonban nem képezhetnek. Különben ügyes kéz munkája. Az alaprajz beosztása kisebb részletek kivételével sikerült. A programm pontozatai megtartattak.”⁶¹ Úgy sejtethjük, hogy ez az elnök véleményével is összhangban volt.⁶²

A Szakosztály a belső megmérettetéseken túl aktív szerepet vállalt a megbízók felé is a pályázatok elterjesztésében. A svájci és német szabályzatok tanulmányozása után,⁶³ Hencz Antal javaslatára újabb eljárási rendet szövegeztek, melyben a korábbiakhoz képest új elem a szellemi tulajdonjog és a programmal kapcsolatos kívánalmak részletes tárgyalása; a feliratot az összes minisztériumhoz elküldték.⁶⁴ Az 1880-as évek elején az eljárás szabályozása mellett felmerült, hogy minden középítkezés esetében kívánatos lenne pályázat kiírása. Az indítványok és feliratok nyomán⁶⁵ 1889-ben a Fővárosi Tanács határozatot is hozott a kérdésben.⁶⁶ Emellett rengeteg volt az aprómunka, városi, községi megkeresések érkeztek néha tervezésre – ilyen esetekben mindig a pályáztatást javasolta a Szakosztály –, és számos alkalommal a bírálatban való részvételre.⁶⁷ A szabadversenyek kapitalizmus fejlődése és minden bizonnyal a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Mű- és Középítési Szakosztályának munkája eredményeképpen megszorodtak az építészeti pályázatok; a növekedés az Egylet alapításától a szakosztályi elnök haláláig egy nagyságrendnyi.⁶⁸

Katalin Maróty

Miklós Ybl and Architectural Public Life – Architectural Competitions of the Association of Hungarian Engineers and Architects

Miklós Ybl was the most prestigious architect in Hungary in the second half of the 19th century. This was due not only to the quantity and quality of his oeuvre, but also to the role he played in architectural public life. He was president of the Division of Architects at the Association of Hungarian Engineers and Architects. The article presents the story of the internal architectural competitions of the Association and their strivings to promote the competitions in Hungary.

⁶¹ *Az Építési Ipar*, 8. 1884. 259.

⁶² Ybl Miklós sem volt mindig elégedett a beadott munkákkal, egyszer bevitte Pollack Ágoston régi terveit a Szakosztályi ülésre, okulásképpen a tagoknak (*Építő Ipar*, 11. 1887. 516.).

⁶³ Ezeket magyar fordításban is közzétették (*Az Építési Ipar*, 2. 1878. 103–104; 3. 1879. 298–299, 313–314, 336–337.).

⁶⁴ A végleges szöveg: *Az Építési Ipar*, 4. 1880. 241–242.

⁶⁵ A pályázati ügyekben Pártos Gyula volt az Egylet legaktívabb tagja; indítványokat, leveleket, szabályzattervezeteket fogalmazott Ney Béla és Schwarzel Sándor támogatásával (*Az Építési Ipar*, 5. 1881. 333, 381–382; *Építő Ipar*, 13. 1889. 527–528.).

⁶⁶ Ney Béla: *Diadal. Építő Ipar*, 13. 1889. 559.

⁶⁷ 1885-ben Pecz Samu a nagyszámú megkeresés kapcsán felveti, hogy a bírálatban való részvételért díjazást kellene kérni (*Az Építési Ipar*, 9. 1885. 84.).

⁶⁸ A mesterre emlékezve a belső megmérettetés is az Ybl-pályázat elnevezést kapta (*Építő Ipar*, 27. 1913. 7.).

Farbakyné Deklava Lilla

Ybl Miklós szerepe az 1879. évi székesfehérvári országos kiállításon

Áll egy pavilon Székesfehérváron, a Zichy-ligetben. Négyszög alapú, kerekített sarkú vasszerkezetét Palóczy Platzer Antal tervezte, Oetl Antal vasgyárában öntötték¹ és utolsó megmaradt

*Farbakyné Deklava Lilla művészettörténész,
tudományos segédmunkatárs, MTA BTK MI
Kutatási területei: 19. századi építézet,
műemlékvédelem
E-mail: deklava.lilla@btk.mta.hu*



1. kép. Az Oetl-, később Zichy-pavilon a székesfehérvári Zichy-ligetben.
A szerző felvétele, 2014

*Lilla Farbakyné Deklava, art historian,
junior research fellow, Institute of Art History,
Research Centre for the Humanities,
Hungarian Academy of Sciences
Areas of research: 19th-century architecture,
protection of historic monuments
Email: deklava.lilla@btk.mta.hu*

építészeti emléke egy kiállításnak, amely 1879-ben méltán hozta lázba az egész országot (1. kép). A székesfehérvári Országos Mű-, Ipar-, Termény- és Állatkiállítás igényét még 1878-ban fogalmazta meg gróf Zichy Jenő a fejérmegyei gazdasági egyesület ülésén.² Mint ilyen, már a harmadik volt a sorban, a dualizmus kori

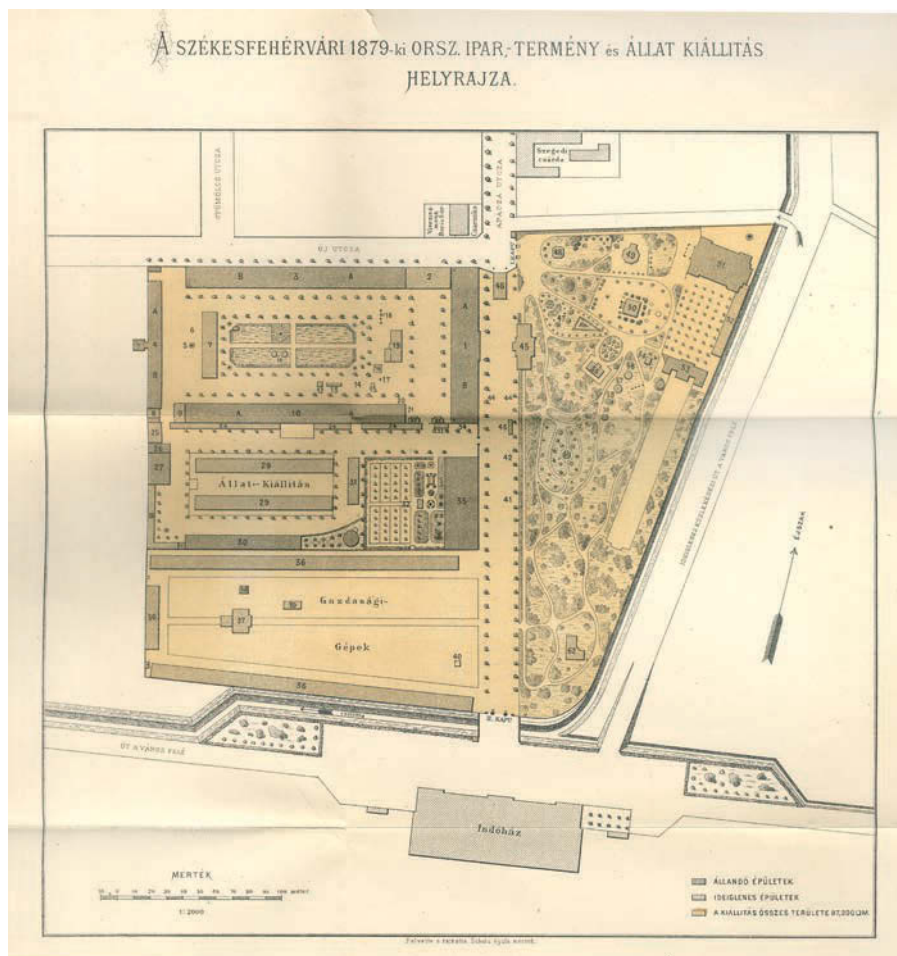
Magyarország első országos kiállítása 1872-ben, Kecskeméten nyílt, mindössze 575 kiállítóval.³ Az akkori seregszemle jórészt még a céhes, kézműipari keretek között jött létre, kiállítóik többsége magánszemély volt. A második, 1876. évi Szegeden tartott országos kiállítás 2227 kiállítót felvonultató tárlatával már lényegesen előrébb lépett.⁴

¹ Felirata: „Az érdem elismerésül Székesfehérvár, sz. kir. város Törvényhatósági Bizottsága 1878 év július hó 7.-én tartott közgyűlésén e helyet Gr. ZICHY JENŐ ligetnek nevezte el.” A pavilonnak a város számára történő megvételét 1880. március 30-i záróülésén határozta el a kiállítás bizottsága. BRAUN Izidor: *Emlékkönyv az 1879-ik évi székesfehérvári országos mű-, ipar-, termény- és állatkiállításról*. Székes-fehérvár, Számmér Imre, 1880. 375–380. 1958 óta műemléki védettséget élvez. *Magyarország műemlékjegyzéke, Fejér megye*. Budapest, Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, 2008. 155. (GYÖR Attila szócikke.) Az évszám csak a kéziratban szerepel.

² BRAUN 1880 i. m. 69. A kiállítás ötletét az 1877-ben, a fővárosban rendezett „műtörténelmi és régiségi kiállítás” adta. GELLÉRI Mór: Gróf Zichy Jenő és a székes-fehérvári kiállítás. *Vasárnapi Ujság*, 26. 1879. 19. (május 11.) 297–298.

³ GELLÉRI Mór: *A kiállítások története, fejlődése és jövőendőbeli rendszeresítése*. Budapest, Dobrowsky és Hanke, 1885. 159.

⁴ A két kiállításról lásd KATONA Zsigmond: *Az 1872-dik évben Kecskeméten rendezett Országos iparműtárlat emlékkönyve*.



2. kép. A kiállítás helyszínrajza.

Rubin Simon: 1879-ik évi székesfehérvári országos mű-, ipar-, termény- és állatkiállítás.
Hivatalos katalógus. Székesfehérvár, 1879. Melléklet

Zichy Jenő célja a magyar ipar állapotának felmérése és versenyképességének megteremtése volt. Szerette volna felhívni a hazai közönség figyelmét a hazai termékekre, s ezzel piacot teremteni mind a hazai mezőgazdaság, mind az ipar termékei számára.

„Kiállíthatók Magyarhon és kapcsolt részeinek erre méltó mű- és terménycikkei, szépművészeti és régészeti tárgyai, tanszerei és iskolai munkálatai, állatai, gép- és gazdasági eszközei; kizárva csak a robbanó és tűzveszélyes tárgyak vannak. Elfogadtatnak külföldi gyártmányok is, de ezek kiállítási díjra igényyel nem bírhatnak.”⁵

A kiállítási bizottság vezetőjeként fáradhatatlan munkájával sikerült elérnie, hogy a kiállítás a helyi érdekű eseményből országos jelentőségű seregszemlévé váljék – „határozatnak az ösz-

Kecskemét, Szilády Károly és Fia, 1874; GELLÉRI Mór: Az 1876. évi magyar országos ipar-, termény- és állatkiállítás emlékkönyve. Szeged, Burger Zsigmond özvegye, 1876. „A kiállítás kezdett »hangulatot kelteni« az iparpártolás iránt és ennek hatása alatt keletkezett a fővárosban a hazai ipart pártoló és terjesztő egyesület” – írta később az egyik szervező, Gelléri Mór: GELLÉRI 1885. i. m. 161.

⁵ BRAUN 1880. i. m. 3.

szes hazai törvényhatóságok, felhívandók lévén a kiállításbani szíves részvételre” – áll a városi törvényhatósági közgyűlés jegyzőkönyvében.⁶ A számos, az egész országból érkező kiállító között a főváros a Párizsi Világkiállításon bemutatott anyagával vett részt.⁷



3. kép. A kiállítás kapuja. *Vasárnapi Ujság*, 26. 1879. 21. 329.

A kiállítás helyszínéül a vasútállomással szemben található méntelep és a mellette elterülő lövöldepark területét jelölték ki (2. kép).⁸ A méntelep katonai kezelésben volt, de a kiállítás idejére a város megkapta használatra. Épületállománya kiválóan alkalmasnak bizonyult a kiállítás helyszínéül, a városi tulajdonú lövöldepark pedig a különböző pavilonok elhelyezését tette lehetővé. A terület mellett szolgált jó vasúti közlekedése is, mely a szállítások szempontjából jelentett előnyt.⁹ A területet a Magyar Királyi Államépítészeti Hivatal főmérnöke, Schier (Schir) Ferenc mérte fel, és az általa vezetett mérnökökből álló csapat tervezte, illetve felügyelte az átalakításokat, melyek kivitelezésével a fehérvári Say Ferenc és Hübner Nándor vállalkozókat bízták meg.¹⁰ A nagyobb intézmények vagy vállalkozók által állított pavilonok tervezését maga a kiállító intézte, így ezek tervezése egyénileg történt. Például a Közmunka és Közlekedési

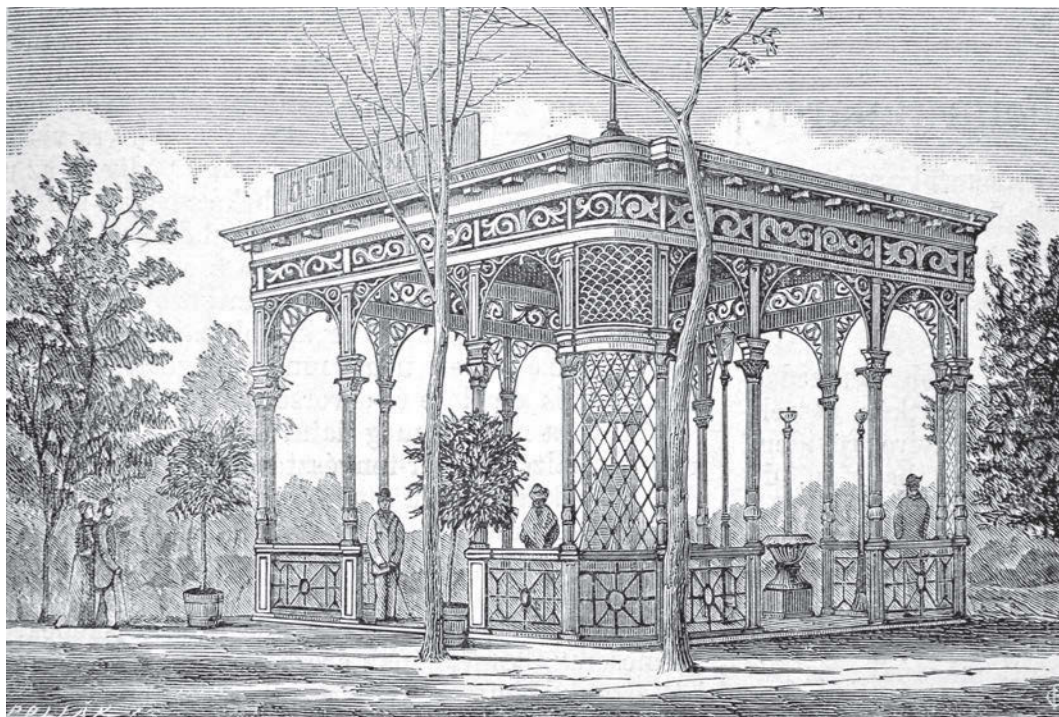
⁶ Székesfehérvár Megyei Jogú Város Levéltára (a továbbiakban SzVL) 1402. fond, Törvényhatósági közgyűlés jegyzőkönyvei, 1878. 95/3681, 192/6524., 1879. 14/10369. sz. bejegyzések; Zichy 1878 januárjában maga is országos körútra indult, hogy a felhívásnak személyesen is nyomatékot adjon. LAUSCHMANN Gyula: *Székesfehérvár története*. III. Székesfehérvár, Székesfehérvár Város Levéltára, 1998. 135–136.

⁷ SzVL 1402. fond, Törvényhatósági közgyűlés jegyzőkönyvei, 1879. 66/1130. sz. bejegyzés.

⁸ Alaprajzát közli RUBIN Simon: *1879-ik évi székesfehérvári országos mű-, ipar-, termény- és állatkiállítás. Hivatalos katalógus. A kiállítás térrajzával*. Székesfehérvár, Kölcsonös Segélyző Egylet, 1879. Melléklet.

⁹ SzVL 1402. fond, Törvényhatósági közgyűlés jegyzőkönyvei, 1878. 9/10524. sz. bejegyzés; LAUSCHMANN 1998. i. m. 136.

¹⁰ *Székesfehérvár és Vidéke* VII. 1879. 47. 1.; *Székesfehérvári Kiállítási Lapok* [időszakos kiadvány], 1879. március 15. 1. sz.; SzVL 1432. fond, IV/b 1402/a. Országos kiállítás szervezőbizottságának iratai, 148. sz. irat.



4. kép. Az Oetl-pavilon a kiállításban. *Vasárnapi Ujság*, 26. 1879. 28. 449.

Minisztérium pavilonja Gregersen tervei alapján készült (3. kép).¹¹ A kiállítás bejáratánál a Say Ferenc tervezte, épített diadalkapun lehetett a területre bejutni.¹² A kiállítás ideje alatt a szervezők fejlett infrastruktúrával álltak a kiállítók és látogatók rendelkezésére: vízvezetékrendszerrel, posta- és távíróállomással, utazási és szállítási kedvezményekkel, tűzkár elleni biztosítással, angol, francia és német tolmácsolással, étteremmel és kávéházzal, egységesen kivitelezett feliratokkal és tárlókkal, a végén csomagolás biztosításával stb. A kiállításnak saját fényképésze is volt: Pribék Antal és Bülich Ágoston székesfehérvári cége kapott megbízást, hogy a kiállítás helyszíneiről és tárgyairól fényképeket készítsenek, melyek a helyszínen megvásárolhatók voltak. A fényképek katalógusa 152 felvételt tartalmazott.¹³ (Az itt álló kápolnából a kiállítás idejére a szentséget átszállították a székesegyházba).¹⁴

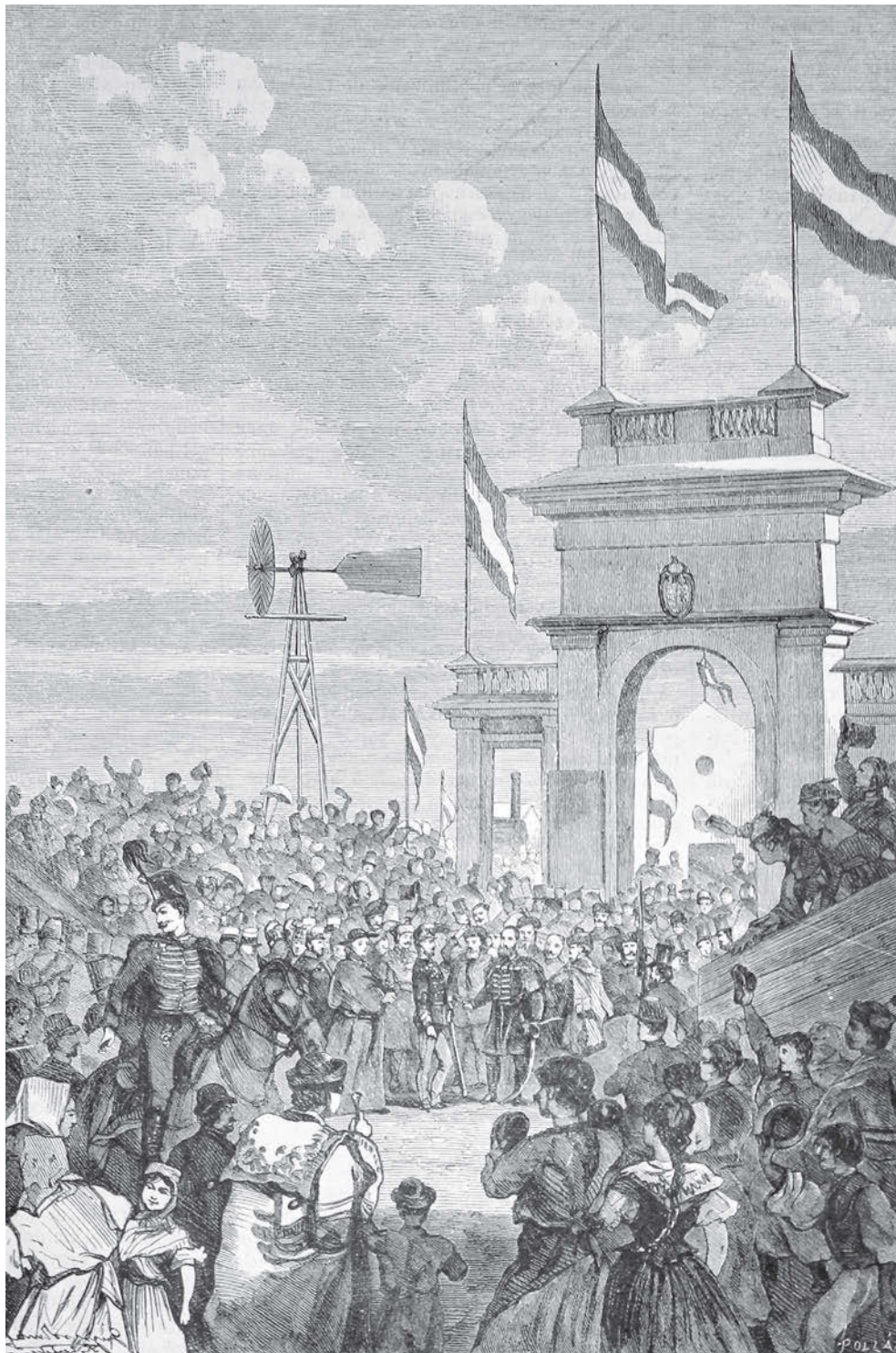
Szemben a korábbi hasonló eseményekkel, Székesfehérváron a kiállítás nagyobb hányadát már a kollektív kiállítások tették ki, ami nemcsak az iparosodás előrehaladásából adódott, hanem Zichy Jenő fáradhatatlan szervezőmunkájából is. Öt minisztérium (például a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium), több uradalom (például a pápai Esterházy-uradalom, Simor János esztergomi érsek uradalma), gyárak: például Oetl Antal vasgyáros (4. kép), és egyesületek, többek között a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet vettek részt.

¹¹ *Székesfehérvári Kiállítási Lapok*, 1879. április 20. 5. 34.

¹² „Say építész terve tetszetős renaissance modort mutat, melynek festői hatását a tetején lobogó zászlók, a párkányzatra alkalmazott aranyos koronák és címerek rendkívül emelni fogják. Hoffmann udvari kárpitos oly díszesen fogja fölékíteni a diadalkaput, hogy a pályaudvarra érkezőkre mindjárt az első pillanatra megkapó legyen.” *Székesfehérvári Kiállítási Lapok*, 1879. április 20. 5. 34. Képét közli: *Vasárnapi Ujság*, 26. 1879. 21. (május 25.) 329.

¹³ *Székesfehérvári Kiállítási Lapok*, 1. sz. 1879. március 15. 1; 2. sz. 1879. március 29. 13, 17; *Székesfehérvár és Vidéke*, 6. 1878. 88. 1.

¹⁴ SzVL 1432. fond, IV. b 1402/a. Országos kiállítás szervezőbizottságának iratai, 533. sz. irat.



5. kép. Az ünnepélyes megnyitó, középén Zichy Jenő. *Vasárnapi Ujság*, 26. 1879. 22. 349.

Az Egylet mű- és középítészeti szakosztályainak 1878. december 2-i ülésén, az addigra kihirdetett kiállítási felhívás és szabályzat ismeretében vetette fel Ney Béla, hogy a szakosztály tagjai ne külön-külön, hanem egységes kollektív kiállítás keretében mutakozzanak be Székesfehérváron. Ybl Miklós vezetésével, Zalay Alajos és Meixner Károly tagokkal különbizottságot bíztak meg azzal, hogy az erre vonatkozó javaslatot kidolgozza és a nagyválasztmány elé terjessze. Az 1879. január 4-i választmányi ülésen a javaslatot elfogadták, és egyben meg is bízták az adott szakosztályt ennek szervezésével.¹⁵ Az erre kijelölt végrehajtó bizottságba, melybe az Egylet további szakosztályai szintén három-három tagot küldtek, ugyancsak Yblt, Zalayt és Meixnert delegálták, elsőprő többséggel.¹⁶

A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet kiállítási területét a méntelep főépületének közel 95 méter hosszú, 3 méter széles első emeleti folyosóján jelölték ki. Az Egylet igyekezett megnyerni a Közmunka- és Közlekedésügyi, valamint a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumot, hogy a Párizsi Világkiállításról hazaérkező tárgyaikat engedjék át számukra, hogy bemutatassák székesfehérvári kollektív kiállításukon.¹⁷ Ennek eredményéről nincs pontos adatunk, de nem tartjuk valószínűnek, hogy átengedték volna, lévén hogy mindkét minisztérium maga is nagy volumenű kollektív kiállítással szerepelt Székesfehérváron. Az Egylet tárlatát Gonda Béla másodtitkár rendezte.¹⁸

A kiállítást az ország minisztereinek és notabilitásainak jelenlétében József főherceg, a kiállítás fővédnöke nyitotta meg ünnepélyes keretek között 1879. május 17-én, a nagy esőzések miatt egy hét késéssel (5. kép).

„A régi idők mozgalmas napjaiból kevés emléke maradt az ősvárosnak; a nép ajkán élő rege őrzi csak avult dicsőségét. Kellett tehát, hogy akadjon férfit, ki a haza történetében új lapot nyisson e város számára és szerezzon újabb dicsőséget, szebbet, nagyobbát annál, melyről a monda regél Árpád nemzetének.

És az ősváros ódon falai között, hol régen hatalmas fejedelmek avatta fel a nép, a fejedelmi család sarjadéka koronázta meg a m a g y a r i p a r t.”

A kiállítást megnyitó beszédek és beszámolók dagályosságával írja le maga Braun Izidor is a nyitónap eseményeit.¹⁹ Ám, ha túl tudunk lépni időnként megmosolyogtató stílusán, olyan modern gondolatokkal találkozunk, melyek korunkban is teljességgel vállalhatók. Ezeket legszembetűnőbben a bírálati szabályok fogalmazták meg. Amikor 1879-ben a kiállítás megnyitása után, június 5-én először ült össze a bíráló bizottság, hogy megalakítsák a csoportzsűriket és megalkossák működésük rendszerét, Ráth Károly, Budapest főpolgármestere a fővárosi tagok nevében kész tervezettel állt elő, melyet el is fogadtak.

Eszerint a tárgyak vizsgálatának igazságosnak, alaposnak és egyenletesnek kell lennie. Egyesével, a készítőtől adatokat bekérve, akár szakértő bevonásával kellett minden egyes tárgyat megbírálni, és természetesen csak hazai termék kaphatott érmet. Az ügymenet pontos betartására és a jegyzőkönyvek vezetésére egy-egy bírálóbizottsági előadónak kellett ügyelnie. A bírálatokhoz megadott szempontok a következők: a tárgy „belbecse”, vagyis az anyag, munka, kivitel, jó ízlés, stílszerűség, tudományos érték és mindezek figyelembevételével az ár-érték arány. A tárgy újdonsága, vagyis új találmány-e, vagy új eljárási móddal készült-e, és amennyiben új: haladást jelent-e a hazai termeléshez képest. Fontos szempont volt a verseny-

¹⁵ *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye*, 13. 1879. 1. füzet, 109–110, 113, 115.

¹⁶ *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye*, 13. 1879. 2. füzet, 234–235.

¹⁷ *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye*, 13. 1879. 2. füzet, 235–236.

¹⁸ PRÉM József: *Székes-fehérvári kiállítási kalauz*. Budapest, Hunyadi Mátyás Ny., 1879. 29.

¹⁹ BRAUN 1880. i. m. 80–87.

képesség, melyet mind a hazai, mind a külföldi piac tekintetében mérlegelni kellett. Egy tárgy nemzetgazdasági jelentőségét az anyag- és munkaerő-felhasználás szempontjából ítélték meg: értéktelen, esetleg hulladék anyagból készült-e (a hulladékhasznosítás egy korai példája), eddig értéktelennek ítélt, esetleg teljesen új anyagot alkalmaz-e, vagy ismertet ugyan, de nagyobb hatékonysággal. A munkaerő-felhasználásnál érdem volt, ha addig kihasználatlan munkaerőt alkalmazott, vagy a munkaerő további képzésével, fejlesztésével készült a termék. Fontos volt a nagybani előállítás lehetősége is.²⁰

Ezekkel az előremutató gondolatokkal el lehetett kerülni azokat az abszurdításokat, melyek az 1872. évi kecskeméti kiállításon még tapasztalhatók voltak: akkor ugyanis csodájára jártak egy fából mívesen faragott faekének a hozzá tartozó, egy-egy fából faragott két láncsal együtt, melyek ugyan dicsérték készítőjük ügyességét, csak éppen semmire nem voltak alkalmasak.²¹ Az ott kiállított, szappanból készített sírkő²² és a csokoládéból formált Széchenyi-mellszobor²³ mellett a korszak kiemelkedő építkezését bemutató Margit híd tervei szinte futurisztikus jövőképet mutattak fel.²⁴ 1879-ben Gelléri Mór ki is fejtette egy cikkében, hogy egy, a hazai ipar fejlesztéséért létrehozott kiállításon nem az az érdem, ha egy ügyes kezű szabó el tud készíteni egy fekete frakkot fehér cérnával úgy, hogy nem látszik ki a cérna, hanem ha fekete cérnával olyan frakkot tud gyártani, mely tökéletesen megfelel a gyakorlati elvárásnak, és minőségét tekintve versenyképes.²⁵

A seregszemlén 17 szekcióban állítottak ki a résztvevők, ebből 16 volt versenyben. A 17. szekció versenyen kívül a régészetet és a rövid hazai intézményi múltra visszatekintő műemlékügyet mutatta be.

A bíráló bizottságok tagjait különböző szervezetek delegálták, például tudjuk, hogy egyharmadukat az országos ipartestület, másik harmadukat a budapesti ipari és kereskedelmi kamara küldte. Természetesen a kiállítás végrehajtó bizottsága is kiállított zsűritagokat.²⁶ A bíráló tagok hozzáértésével lehettek gondok, mert a *Székesfehérvár és Vidéke* című lap újságírója megjegyezte: jó lenne, ha a végrehajtó bizottság túllátna a saját tagságán, hogy a szakértelem garantált legyen. Példaként a budapesti iparkamara eljárását emelte ki, „melyek a választás alkalmával a hazai kiváló tehetségekre is kiterjesztették figyelmüket”.²⁷ Másutt ezt írták: némelyikük annyira ért tárgyahoz, mint „hajdu a harangöntéshez”.²⁸ Ez nem egyedi zsurnaliszta akadémuskodás lehetett csupán, mert tudjuk, hogy először a MMÉE tagságát is kihagyták a bírálóbizottságok szervezésekor. Csak Hollán Ernő tábornoknak, az Egylet elnökének hathatós közbenjárásával sikerült elérni, hogy az Egylet tagjainak sorából Ybl Miklóst, Wéber Antalt, Pekár Imrét, Wartha Vincét, Hauszmann Alajost, Pilch Ágostont és Micskey Imrét zsűritagká nevezzék ki.²⁹

Végül a bíráló bizottságokat hat főcsoportba osztották, amelyek több versenyszekciót is felügyeltek. A negyedik főcsoportba került Ybl, ebben a vas, vasöntvények, lakatos- és kovácsmunkák, a bádigosok és kések, valamint az építészeti tervek, minták (makettek), rajzok, fo-

²⁰ BRAUN 1880. i. m. 88–90.

²¹ KATONA 1874. i. m. 50, 54, 69.

²² Uo., 58.

²³ Uo., 70.

²⁴ Uo., 54.

²⁵ GELLÉRI MÓR: A kiállítás magasabb szempontjai. *Székesfehérvár és Vidéke*, 7. 1879. 62. 1–2.

²⁶ Uo., 48. 1.

²⁷ *Székesfehérvár és Vidéke*, 7. 1879. 52. 1.

²⁸ *Székesfehérvár és Vidéke*, 7. 1879. 73. 2.

²⁹ *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye*, 13. 1879. 4. füzet, 491–492.

tók, olajnyomatú képek, másolómunkákat felvonultató szekciók bírálatát osztották fel egymás között. Ybl ezek közül a négy különböző területre felosztott XI. szekció a) alcsoportjának bírálóbizottságát vezette: az építészeti tervek, mintákat (maketteket), rajzokat, fényképeket, olajnyomatú képeket, másolómunkákat felvonultató csoportot, amely még így is elég vegyes képet mutatott.³⁰ Ennek megfelelően kerültek mellé a szakterületek ismerői, illetve művelői: előadóként Kovách Lajos, aki maga is a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet székesfehérvári tagozatának tagja,³¹ Bobula János, Lechner Lajos, Kozmata Ferenc és Kauser József Budapestről. A fényképeket az ugyancsak budapesti Koller Károly és a székesfehérvári Pribék Antal zsűrizte.³²

A kiállítókról és tárgyaikról a Rubin Simon szerkesztette kiállítási katalógus, a Czobor Béla által összeállított és megjelentetett bírálati jegyzőkönyvek, a Szabóky Adolf által összeállított emlékkönyv, a tényeket és eseménytörténetet, statisztikákat pontosan rögzítő Braun Izidor emlékkönyve, korabeli kisebb kiadványok és újsághírek számoltak be.³³ Ezek sajnos csak esetlegesen írták le a részt vevő építészeknél és a díjazottaknál, hogy milyen épülettervvel neveztek, illetve nyertek. Ráadásul egy-egy kiállító több helyszínen is szerepelt, tehát a szekcióleírások és a kiállításról szóló topografikus beszámolók sincsenek szinkronban. Ezt még tetézi, hogy a bírálóbizottságok elnökei nevével fémjelzett kiállított tárgyak a szekcióleírásoknál csak nagyon sommásan szerepelnek, lévén hogy a versenyben nem vehettek részt. Így fordulhat elő, hogy Ybl Miklós székesfehérvári szereplése, noha a legnagyobb volumenű kiállított rajzi anyag az ő nevéhez köthető, a hivatalos, illetve a hitelesnek tekinthető iratokban alig fordul elő. Vita volt ugyanis arról, hogy a bírálóbizottsági tagok által kiállított tárgyak szerepeljenek-e a versenyben, vagy sem. Végül az egyszerű tagok egy speciális eljárás keretében megmérettethették magukat, az elnökök viszont semmiképpen sem.³⁴ Ám munkájukat mégis elismerték, ugyanis a végrehajtó bizottság kiosztott 360 díszoklevelet azon személyeknek, egyesületeknek, hivataloknak, intézményeknek, törvényhatóságoknak és szervezőknek, akik hozzájárultak a kiállítás sikeréhez; többek között Ybl is kapott ilyen.³⁵

Mégis, Ybl Miklós volt a kiállítás építész főszereplője, még versenyen kívül is. A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet kiállításán ő mutatta be a legtöbb rajzot, de munkái nem csak az Egylet égisze alatt szerepeltek.³⁶ A főváros a maga kollektív tárlatán állította ki a lipótvárosi bazilika nagy, színezett terveit. Ezzel párhuzamosan azonban a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium is szeretne volna kiállítani az épületet, lévén hogy a Vallásalap anyagilag hozzájárult a templom építéséhez. Ezért a minisztérium kevésbé kiemelt módon, kiállítási helyiségének

³⁰ A teljes XI. szekció még vegyesebb képet mutatott a kiírás szerint: „XI. Műipar- és zenészeti tárgyak, építészeti rajzok és tervek. Tárgyak: diszműaruk, papír-ipar minden tárgyai, rajz és festőszerek, nyomdászati művek, aczél-, kő-, fametszetek és fényképészeti művek, csillagászati, vegytani és sebészeti műszerek, zenészeti műszerek és órák. Építészeti minták és tervek. Nemkülönböztetve ide tartoznak a mű- és vegytani gépek és gépváltozatok. Statisztikai adatok.” BRAUN 1880. i. m. 26.

³¹ *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye*, 13. 1879. 4. füzet, 480.

³² BRAUN 1880. i. m. 59.

³³ RUBIN 1879. i. m.; CZOBOR Béla: *Az 1879-ik évi székesfehérvári Országos Mű-, Ipar-, Termény- és Állatkiállítás bíráló bizottsága által megítélt kitüntetések lajstroma*. Székesfehérvár, 1879; Uő: *A vallási- és közoktatásügyi m. kir. ministerium collectív kiállításának magyarázó lajstroma a székesfehérvári 1879-iki Országos Mű-, Ipar-, Termény- és Állatkiállításán*. Budapest, Számmar Ny., 1879. (a továbbiakban: *Magyarázó lajstrom*); SZABÓKY Adolf: *Székesfehérvári országos mű-, ipar-, termény- és állatkiállítás 1879-ben: emlék a ... kitüntetett budapesti kiállítónak*. Budapest, Számmar Ny., 1879; BRAUN 1880 i. m.; PRÉM 1879 i. m.; *Székesfehérvár és Vidéke; Székesfehérvári Kiállítási Lapok*.

³⁴ *A székesfehérvári 1879-iki országos kiállítás bírálati szabályzata*. Szerk. SZÁMMER Imre. Székes-Fehérvár, Számmar Ny., 1879. 6–7.

³⁵ BRAUN 1880. i. m. 308.

³⁶ PRÉM 1879. i. m. 27.

ablakmélyedésében helyezte el a tervlapokat. A négy rajz a templom távlati képét, metszetét, főhomlokzatát és szentélyét mutatta.³⁷

Számos rajz példázta, hogy a főváros nagyütemű fejlődése és kiépítése milyen szorosan kötődött Ybl nevéhez. Látható volt itt a Bazilikán kívül az akkor még épülő Operaház távlati képe és nézőtere, a budai várkertek vízvezetékének rajzai. További középületeket mutatott be a Vámház, és az 1868–1870-ben, a Margitszigeten épült egykori Margitfürdő, a régi Képviselőház, a budai, vagy valamelyik pesti takarékpénztári épület (a leírás pontatlan), valamint a Lánchíd Rt. székházának terveit felvonultató rész. A villa- és palotaterveket a Lónyay-, a Festetics-, a Károlyi- és Dégenfeld-paloták képviselték. A beszámoló név nélkül további palotákat is említ, tehát a kiállításon igazán látványos példái jelentek meg Ybl városi magánépítkezéseinek is.

„Így együtt látva eszünkbe juttatja, hogy Budapest legdiszesebb pontjai Ybl Miklós nevével fűgnek össze, kinek tevékenysége tiszteletet érdemel, sikerei pedig rendkívüliek” – írta Prém József nemhivatalos katalógusában.³⁸

Az összes szekcióban a kitüntetések négy fajtáját határozták meg előzetesen. A bírálatoknál a tárgyakat 1–20 pont között értékelték, ezen belül a legmagasabb fokozat a díszoklevél volt, majd arany-, ezüst- és bronzérem következett. A kollektív kiállításokat és az azokon belül megjelenő tárgyakat külön-külön is díjazhatták.³⁹

A szekció legnagyobb kiállítója maga a Közmunka- és Közlekedési Minisztérium és az általa szervezett kollektív kiállítás, melyben a minisztérium, a vasúttársaságok, az államvasutak gépgyára és a különböző közlekedési főfelügyelőségek vettek részt. Kiállításuk egy külön pavilonban, valamint több helyszínen szétszórva jelent meg és több szekcióban is indult.⁴⁰ A vasúttársaságoknak az ország vasútjának helyzetét és fejlesztését lefedő, nagy volumenű kiállítását nem lehetett figyelmen kívül hagyni és a XI. a) szekcióban egyiküket, az Arad-környéket díszoklevéllel jutalmazták. Terveit Lederer Endre neve fémjelezte.⁴¹ Egyébként a szekcióban díszoklevelet csak intézmények és nagyobb szervezetek kaptak. A vasúttársaságon kívül kiosztott további négy díszoklevél mind a fővároshoz kötődött.⁴² Díszoklevelet kapott maga a főváros is, mely térképet, városrészekre vonatkozó rendezési terveket, valamint községi iskolák terveit állította ki. Láthatók voltak Lechner Lajostól csatornázási rajzok, az Ördögárok két terve, a Kerepesi út kiépítésének rajza, a Népszínház helyszínrajza, utcai burkolattervek és a Ferenc József tér rendezési terve.⁴³ A főváros állította ki az Ybl-féle Bazilika-terveket, de a ferencvárosi templom tervei is itt jelentek meg. Bemutatták Halácsy Sándor munkásságát, Wein János fővárosi vízvezeték-hálózatát és egy „artézi kút terveit”. Ez valószínűleg a Városligetben 1878-ban végre megvalósult Zsigmondy-féle kút lehetett. A fővárosi iskolák tanulóinak munkáit minden bizonnyal a Megyeházán kialakított tanügyi kiállítás területén helyezték el. A főváros kiállította az éppen zajló két kórházépítési pályázatának pályaműveit is, Fellner és Helmer, Kauser József, Hauszmann Alajos és Kolbenheyer Ferenc rajzait, valamint a Közraktárak pályanyertes terveit Krajcsevics Lajostól és Basch Gyulától.⁴⁴ A főváros delegálta a kiállításba a Statisztikai Hivatalt, mely a fővárosi kiállításon belül maga is kiérdemelt egy díszokleve-

³⁷ *Magyarázó lajstrom* 1879. 89–93.

³⁸ PRÉM 1879. i. m. 28.

³⁹ BRAUN 1880. i. m. 88–90.

⁴⁰ RUBIN 1879. i. m. 79–85.

⁴¹ CZOBOR 1879. i. m. 60; PRÉM 1879. i. m. 28.

⁴² CZOBOR 1879. i. m. 60.

⁴³ PRÉM 1879. i. m. 60–61.

⁴⁴ Uo. 62.

let. Díszoklevélben részesült a Magyar Királyi Földtani Intézet és itt kiállító számos tagja okán a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet is. Az Egylet közlönyeit mint működésének legfőbb bizonyítékait is kiállította.⁴⁵

A szekcióban aranyérmet az építészek közül csak Steindl Imre kapott. Sajnos a katalógusban sommásan csupán annyi szerepel a neve mellett: „rajzok. Jobb folyosó”. Braun Izidor is csak ennyit közöl a díjazottak felsorolásánál: „kiváló műbecsű építészeti rajzokért.”⁴⁶ Tudjuk, hogy a kassai székesegyház szerepelt a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium kollektív kiállításában, de nem itt, hanem a 17., régészeti és műemlék szekcióban, versenyen kívül.⁴⁷ Aranyéremmel díjazták még Myskovszky Viktor „építész tanárt” Magyarország műemlékeinek kiváló becscsű rajzaiért, melyeket albumban állított ki, furcsa módon itt és nem a műemlékes szekcióban. Hasonlóan aranyérem volt a jutalma idősebb Stornó Ferencnek és fiának, Kálmánnak, díszítőfestészeikért. A fényképészek közül az eperjesi Divald Károly és az esztergomi Beszédes Sándor kaptak aranyérmet.⁴⁸

Az ezüstérmesek közül tudjuk, hogy Gerster Kálmán a Deák-mauzóleum terveivel szerepelt Székesfehérváron.⁴⁹ A mauzóleum-bizottság munkájában maga Ybl is részt vett, nyilván már korábban ismerte a kiállított terveket. A Kallina Mór által hozott tervekről, amelyekért aranyérmet kapott, nincsen pontos adat azon kívül, hogy magánépületekhez készültek. Viszont tudjuk, hogy nagy népszerűségnek örvendett aktuálisan zajló munkájának, a várbeli Szent György téri Hadügyminisztériumnak itt kiállított gipszmodellje.⁵⁰ Makay Endre a brassyói Megyeháza, több nyaraló és bérház tervével, Pártos Gyula a kecskeméti városháza tervével, Korbuly József pedig a kolozsvári sétatér öntözésére szolgáló vízvezeték tervével érdemelte ki a zsűri ezüstérmét. Ezüstérmet nyert még Platzer Antal és Schickedanz Albert is, de nem tudjuk, hogy mely munkájukkal.⁵¹

Bronzéremben többek között Bauschke Ferenc, Blau Gyula (müncheni zsinagóga), Feszl László, Feszty Adolf, Lukse-Fábry Béla (utóbbi az ungvári görög katolikus templom távlati képéért), Pecz Ármin (a Városligethez és a tervezett lófuttatási térhez készült rajzaiért) részesült.⁵²

Ám ennél lényegesen több építész kiállító jelent meg Székesfehérváron, hogy ne is beszéljünk azokról az építészeti rajzokról, melyek egyéb kollektív kiállításokban szerepeltek. Említhetjük a díjazottakon kívül Hauszmann Alajost, Ney Bélát a kajdácsi templom tervével (ők amúgy is versenyen kívül indultak), továbbá Pfaff Ferencet, Feszl Lászlót, Pártos Gyulát, Petschacher Gusztáv nyaralóterveit, de vidékről is szép számmal jelentkeztek.

Mégis, a kiállításon az építészeti megjelenése messze nem tükrözte azt a volument, melyet az akkor zajló tömeges építkezési láz jelentett. Tudjuk, hogy csak a fővárosban 900 építkezés folyt a megelőző évben, amint arra egy beszámoló is rámutatott.⁵³ Az építészetnek a kiállításon való részvételét csak közepesnek értékelte Keleti Károly, aki erről a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium számára írt nagy jelentésében számolt be. Keleti a szakterületek képviselőihez, szekciónk esetében Kovács Lajos bírálóbizottsági előadóhoz, Hauszmann Alajoshoz és Ney Bélához fordult, így valójában az ő véleményük tükröződik a tanulságok lezárásában. Számos építész távol maradt az eseménytől, például Bobula János, Freund Vilmos,

⁴⁵ CZOBOR 1879. i. m. 60; PRÉM 1879. i. m. 29.

⁴⁶ CZOBOR 1879. i. m. 60; RUBIN 1879. i. m. 88; BRAUN 1880. i. m. 317.

⁴⁷ *Magyarázó lajstrom* 1879. 57–63.

⁴⁸ CZOBOR 1879. i. m. 60.

⁴⁹ CZOBOR 1879. i. m. 60; PRÉM 1879. i. m. 28.

⁵⁰ CZOBOR 1879. i. m. 60; PRÉM 1879. i. m. 28.

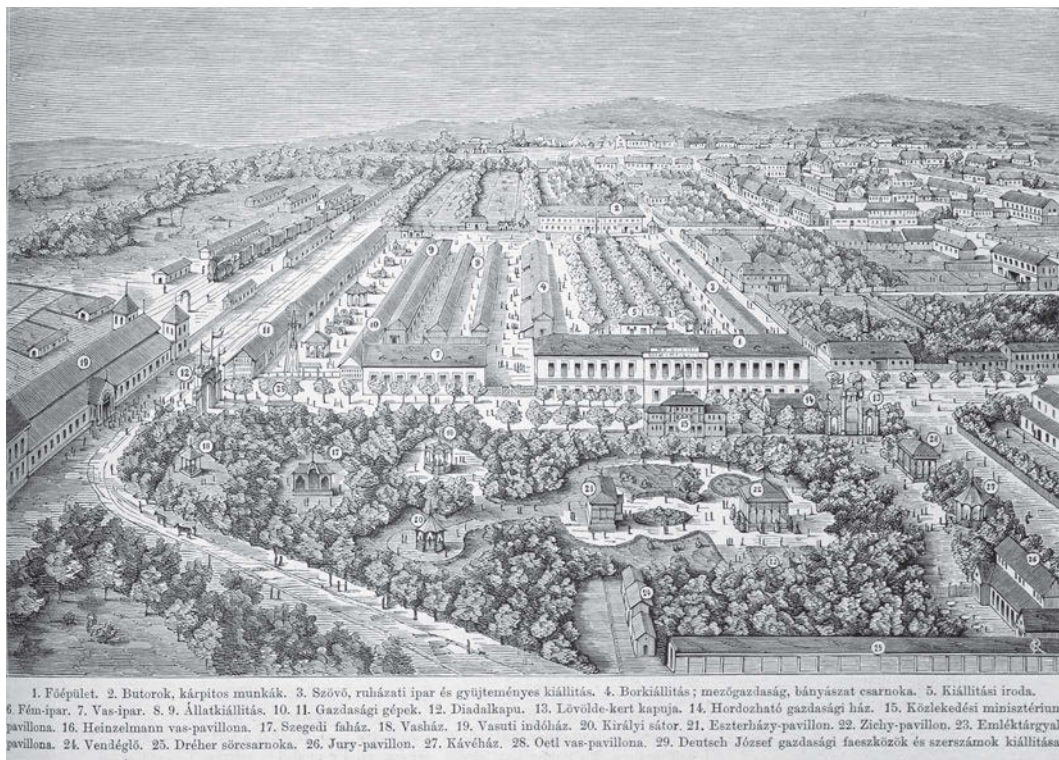
⁵¹ CZOBOR 1879. i. m. 60–61; PRÉM 1879. i. m. 28.

⁵² CZOBOR 1879. i. m. 61; RUBIN 1879. i. m. 86–87.

⁵³ PRÉM 1879. i. m. 27.

Gottgéb Antal, Koch Henrik, Bukovics Gyula, a Diescher testvérek, Wéber Antal, Feszli Frigyes, Czigler Győző, hogy csak néhányukat említsük.⁵⁴ Schulek Frigyes is csak versenyen kívül, a műemlékes szekcióban mutatta be a Mátyás-templomban végzett munkáját (periodizációs alaprajzot, fejezetek gipszmásolatait, fényképeket).⁵⁵ A műépítészet fejlődésében és korabeli színvonalában legelsősorban is Yblé az érdem. Az ő irodájából kerültek ki szakemberek akkor, amikor „...régi építészeink körében, kiknek mindegyike egy-egy építészeti iskola középpontjává válván, a közép-ipariskolák hiányában használható munkást, felsőbb ipariskolák hiányában pedig megbízható munkavezetőt, műépítészeti tanoda hiányában, végül, szakavatott építészeket neveltek, első helyen Ybl Miklós érdemel említést.”⁵⁶ Az azóta 1867-ben megalakult Magyar Mérnök- és Építész-Egylet, a műegyetemen beinduló képzés új lendületet adott az építőművészetnek. Keleti Károly tanulmányának közreműködői világosan érzékelték és megfogalmazták azt a stílusváltást, mely a neoreneszánsz általánossá válásában teljesedett ki az 1860-as években.

„Minta-stylül műépítészeink által csaknem kizárólag az olasz renaissance van választva, melyet, általánosságban szólva, tisztán és kifogástalanul kezelnek. Voltak ugyan a német renaissance-stylnek ia előharcosai (Steindl, Lang, Petschacher), de nem tudtak e stylnek tért hódítani;



6. kép. A kiállítás távlati képe. *Vasárnapi Ujság*, 26. 1879. 21. 333.

⁵⁴ KELETI Károly: *Jelentés a Székesfehérvárrt 1879-ben rendezett Országos Mű-, Ipar-, Termény- és Állatkiállításról*. Budapest, Pesti ny., 1879. 119–125. Keleti Petschachert és Wébert is távolmaradóként említette, holott Prém a kiállítók közt számolt be róluk: *PRÉM* 1879. i. m. 28.

⁵⁵ *Magyarázó Iajstrom* 1879. i. m. 47.

⁵⁶ KELETI 1879. i. m. 121.

úgy hogy az utóbbi éveknek nevezetesebb műépítményei, ide nem számítva természetesen a restaurációkat, hol az eredeti styl az irányadó, s kivételével a román stylben épültek s közöttük olyan műremekeket mutathatunk fel, melyek a külföld legjelesebb alkotásaival versenyezhetnek.”⁵⁷

És ez a stílushegemonia a kiállítás építészeti szekciójában is jelen volt (6. kép).

Lilla Farbaký Deklava

Miklós Ybl's Role in the National Exhibition of 1879 in Székesfehérvár

The National Exhibition of Art, Industry, Produce and Livestock of 1879 in Székesfehérvár was initiated and organized by Jenő Zichy, whose main goal was to familiarize the public with the achievements of Hungarian industry (both factory and quality handcraft industry) and agriculture, thereby enabling Hungarian industry and agriculture to compete better against imports. The muster was divided into 17 sections of which 16 were in competition. The 17th section provided an overview of archaeology and the issue of the preservation of historic monuments, which in Hungary at that point looked back on a relatively young institutional past. The location of architecture within the exhibition remained somewhat unsettled. It was in the 11th section, among paper and printing industry products, astronomical and chemical instruments, clocks, painting tools, musical instruments, photographs and various machines. The exhibition's site was the stud-farm across from the railway station and the adjacent shooting-range. The area was surveyed by Ferenc Schier (Schir), chief engineer of the Hungarian Royal Architecture Office, and the alterations were designed and overseen by a team of engineers lead by Schier. Ferenc Say and Nándor Hübner, both of whom were from Székesfehérvár, were the contractors who implemented the design.

The Association of Hungarian Engineers and Architects participated collectively in the exhibition. At the intercession of general Ernő Hollán, president of the Association, Miklós Ybl, Antal Wéber, Imre Pekár, Vince Wartha, Alajos Hauszmann, Ágoston Pilch, and Imre Micskey (each of whom was a member of the association) were appointed as members of the jury. Ybl performed the duties of the president of the jury of the architectural sub-section of the 11th section, but he was also the architect who participated in the exhibition with the most plans. Drawings of various buildings designed by Ybl, such as the church in Ferencváros, the Basilica in Lipótváros, the perspective view and view of the auditorium of the Opera House, the plans for the water-system of the Castle Garden Bazaar, the Károlyi, Festetics, Dégenfeld and Lónyay palaces, the baths on Margaret Island, the Palace of Customs, the former House of Commons, and several other depictions were met with great success. It is apparent that the most splendid points in Budapest can be tied to Ybl's name – noted one account of the exhibition. In his official report submitted to the Ministry of Agriculture, Industry and Commerce, Károly Keleti remarked that several architects had not participated as contributors to the event, including János Bobula, Vilmos Freund, Antal Gottgéb, Henrik Koch, Gyula Bukovics, the Diescher brothers, Antal Weber, Frigyes Feszl, and Győző Czigler. He contended Ybl had played the most important role in the development of architecture and the establishment of its contemporary standards, since new members of the profession emerged from architectural firms at a time when their organized instruction had not yet been established. He noted the stylistic change of the recent past, which had made Neo-Renaissance the prevailing style by the 1860s and which was notable in the exhibition's architectural section.

⁵⁷ Uo.

Hidvégi Violetta

A nagy építész „kis épületei” Pest és Buda építési hatóságainak dokumentumaiban

A válogatásban a címnek megfelelően megjelennek kis horderejű építkezések, ugyanakkor e „hátrányos” helyzetű tervek mellett nagyobb jelentőségű, eddig jórészt homályba burkolózó építményekről és fényképekről is szó esik.

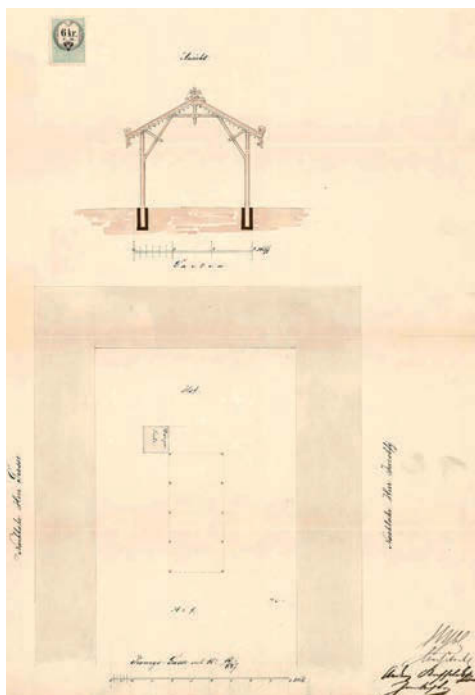
Ybl Miklós első szignált pesti terve a városépítési hatóság, Pest város Szépitő Bizottmánya (1808–1860) dokumentumai között maradt fenn

(1. kép). Az 1857-ből származó lapot rajta kívül még Kassalik András ácsmester látta el kézjeggyével.¹ A faszervezetű, cseréppel fedett nyílt kocsiszínt a mai VII. Király utca 11. számú ház udvarára – a trágyagödör elé – tervezték a Macedóniából ideszármazott Vrányi család² egyik tagjának.³ Öt évvel korábbi Ybl első pesti bérházának – az Unger-háznak – terve, azonban annak lapjait nem ő, hanem kivitelező építőmestere, Wagner János (1813–1904) szignálta.⁴ Az Unger-házzal egy időben, 1853-ban a Zugligeti Fácán vendéglő közelében, Ybl egy faszervezetű emeletes nyaralót tervezett;⁵ a megbízó ez esetben is Vrányi.⁶

Egy évtized múlva, a Szépitő Bizottmányt felváltó Építő Bizottmány (1861–1873) működésének második évében, 1862-ben, építészünkhez négy jelentős építkezés kapcsolható Pest négy különböző városrészében. Február 27-én Ybl kérte meg a hatósági jóváhagyást Ba-

Hidvégi Violetta levéltáros, BFL
Kutatási területei: Budapest 19. századi
építészet- és művelődéstörténete
E-mail: hidvegiv@bparchiv.hu

Violetta Hidvégi, archivista,
Budapest City Archives
Areas of research: 19th-century
architectural and cultural history
of Budapest
Email: hidvegiv@bparchiv.hu



1. kép. Kocsiszín terve, 1857.
BFL XV.17.b.311 SzB 17929.

¹ BFL XV.17.b.311 SzB (Pest város Szépitő Bizottmánya) 17929.

² Bácskai Vera: A görög kereskedők szerepe a főváros polgárosodásában. *Budapesti Negyed*, 54. 2006. 4.

³ A beadott kérelem 1857. április 25-én került a Bizottság elé, amelyet Jovanovics Demeter városi mérnök, Limburszky József építőmester és Kassalik András véleményezett, majd 1857. május 13-án engedélyezték „mit Ziegele eindecken” ki-kötéssel. BFL IV.1207 SzB iratok 17929.

⁴ BFL XV.17.b.311 SzB 15044.

⁵ Riegelwände szerkezeti ajánlata a hagyatékban. Ugyanitt megtalálhatók Dlauchy Károly (1817–1901) lakatosmester számlái 1853 áprilisából és májusából, míg a kőművesmunkákra Pán József (1810–1890) építőmester tett ajánlatot 1853. május 23-án. BFL XV.17.f.331.a. 57.

⁶ „1853-ban építi újjá a zugligeti Vrányi-villát.” Ybl Ervin: *Ybl Miklós*. Budapest, Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, 1956. 124.

lassa János (1814–1868) professzornak a mai VI. Bajcsy-Zsilinszky út–Lázár utca sarkán álló, háromemeletes bérháza átalakítására.⁷ A benyújtott tervekben ebben az esetben is a kivitelező építőmester, Gottgeb Antal (1817–1883) írta alá.⁸ Március 29-én a később kiépülő józsefvárosi palotanegyed első épületének, Festetics György (1815–1883) palotájának indult az engedélyezési eljárása.⁹ 1862. július 3-án Ganz Ábrahám nevében Ybl új négyemeletes bérház építését kérte.¹⁰ A nyár végén¹¹ kezdődött munkatársának, Dlauchy Károly lakatosmester kétemeletes ferencvárosi lakóházának építési ügymenete.¹²

Ganz Ábrahám bérházának öntöttvas szerkezetű udvara



2. kép. Az udvari árkádsor részlete.
Ganz Holding Zrt. Gyártörténeti gyűjtemény

A négy épületből a második világháború pusztításai során vesztették el a lipótvárosi Ganz-házat. Ganz Ábrahám (1814–1867) vasöntőmester kétszáz éve, 1814. november 6-án született. A hazai nehézipar egyik megteremtője a főtí kastély munkálatai során került kapcsolatba építészünkkel. A kéregöntésű vasúti kerekéről egész Európában ismert gyáros az 1860-as évek elején gyárának és termékeinek állandó korszerűsítése mellett már megengedhette magának egy nagyszabású bérház emelését, amit társadalmi presztízse is megkövetelt. Az Akadémia telkétől északra fekvő három utcára néző bérház a mai V. Akadémia utca 8.–Széchenyi rakpart 4.–Széchenyi utca 1. szám alatt állt. Rakparti és Széchenyi utcai homlokzatát Klösz György fényképéről ismerhetjük.¹³ Az épület főbejárata díszes öntöttvas kapuval a Széchenyi utcából nyílt, amit a kitűnő fényképész szintén megörökített (2. kép).¹⁴ „...Ybl művészi termékenységének eredményei [...] Budapesten [...] a Ganz-féle Duna-parti ház (amelynek vasszerkezetű udvarhomlokzata szintén első volt e nemben nálunk, s amelynek sokáig jártak csudájára Budapest lakosai, sőt az idegenek is).”¹⁵ Ybl nagy tisztelője, Ney Béla a technikai újtásra, a megfogalmazás frissességére hívta fel a kortársak és a kései utódok figyelmét. Edvi Illés Aladár bő három évtizeddel a bérház építése után megjelent

⁷ BFL IV.1305 ÉB (Pest város Építő Bizottmánya) 132/1862/a–e.

⁸ Ybl 1863. március 24-én lett céhes építőmester. KOMÁRIK Dénes: Építészképzés és mesterfelvétel a XIX. században. Pesti mesterek és mesterjelöltek. *Építés – Építészettudomány*, 3. 1972. 416.

⁹ Kivitelező: Wechseltmann Ignác (1828–1903) építőmester. BFL IV.1305 ÉB 391/1862/a–d.

¹⁰ BFL IV.1305 ÉB 502/1862.

¹¹ 1862. augusztus 25-én. BFL IV.1305 ÉB 710/1862.

¹² IX. Lónyay utca 1.–Vámház körút 15. BFL IV.1305 ÉB 710/1862, BFL IV.1305 ÉB 47/1863 és BFL XV.17.b.312 ÉB 47/1863/a–e.

¹³ BFL XV.19.d.1 5/3521.

¹⁴ BFL XV.19.d.1 5/3522.

¹⁵ NEY Béla: Ybl Miklós. *Vasárnapi Ujság*, 21. 1879. 51. (december 21.) 812.



3. kép. Az udvari árkádsor részlete.
Ganz Holding Zrt. Gyártörténeti gyűjtemény



4. kép. A jobb oldali kapuszárny részlete
Hermész alakjával. Ganz Holding Zrt.
Gyártörténeti gyűjtemény

alapvető munkájában is ezeket az értékeket tartotta említésre méltónak: „Ybl Miklóstól való a Ganz-ház, mely nagy arányaival és öntöttvas oszlopokkal képezett udvarával tűnik ki.”¹⁶

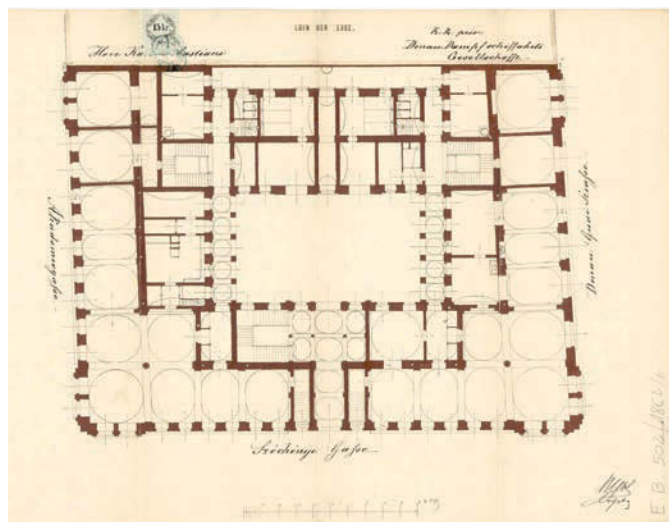
(3. kép) Ismertek voltak ezek a megnyilatkozások az épület izgalmas belső kialakításáról, viszont ez idáig lappangtak a ház udvarát bemutató képek. Egy írásom¹⁷ vezetett el a Ganz Holding Zrt. Gyártörténeti Gyűjteményéhez és az épületről 1936-ban készített felvételekhez (4. kép).¹⁸ A fényképekből egyrészt közelebből megismerhetjük a hármass nyílású diadalív-motívumot idéző kapu középrészét, illetve annak mindkét oldali részletét, és végre feltárulkozik az udvar a maga teljes szépségében (5. kép). Ybl a teleknek mind a négy oldalát kétmenetesen körülépítette, szabályos téglalap alakú udvart hozva létre. A bejáratától balra, illetve hátul az udvar jobb és bal oldalán egy-egy háromkarú lépcső vezetett az emeleti öntöttvas oszlopok tartotta függőfolyosókra. A magyar építészek között ő volt az első, aki az öntöttvasat lépcsőházak, folyosók tartószerkezetében és boltívek kiváltásában felhasználta – tudjuk meg az építész monográfiájából.¹⁹ Ganz bérháza esetében szerencsésen találkozott a technikai újításra

¹⁶ EDVI Illés Aladár: *Budapest műszaki útmutatója*. Budapest, Magyar Mérnök és Építész Egylet, 1896. 185.

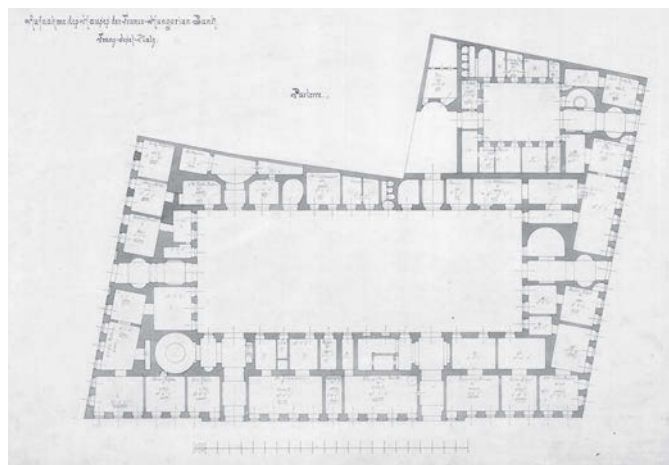
¹⁷ HIDVÉGI Violetta: Ganz Ábrahám egykori bérháza a pesti Duna-parton. *Építész Közlöny – Műhely*, évf. n. 2014. 2. 28–31.

¹⁸ Itt köszönöm meg Gábor Jánosnak, a gyűjtemény vezetőjének, hogy felhívta figyelmemet a képekre.

¹⁹ YBL 1956. i. m. 36. A Ganz-bérháznál két évvel korábban tervezett Budai Takarékpénztár folyosójának felső szintjét is öntöttvas szerkezet hordta. Ybl épületein később is feltűnik az öntöttvas: a Pesti Hazai Első Takarékpénztár székháza és bérháza, 1866–1868 (V. Károlyi utca 12.): a főlépcsőház felülvilágító, rendkívül elegáns csigalépcsője; Degenfeld-Schomburg Imre palotabérháza, 1872–1874 (VIII. Bródy Sándor utca 14.–Puskin utca 24.): a Bródy Sándor utcai szárny öntöttvas



5. kép. A Ganz-ház földszinti alaprajza.
BFL XV.17.b.312 ÉB 502/1862/b.



6. kép. Az épület földszinti alaprajza
a Franco-Magyar Bank helyiségeinek feltüntetésével.
BFL XV.17.f.331.b 96/2.

fogékony építész és a megrendelő szakmája. A gyárban készült vasszerkezet az építetőknek és megbízójának egyaránt referenciaként, reklámként szolgált. Maga Ganz is nyilatkozott bérházáról a túlságosan kiugró rizalitokkal kapcsolatban a tanácshoz írt fellebbezésében: „...nem kíméltem kiadást és költséget, hogy az Akadémia palotájának szomszédságában a város díszére szolgáló házat emeljek.”²⁰

Az egykori Nákó-ház átalakítása a Franco-Magyar Bank céljára, 1869

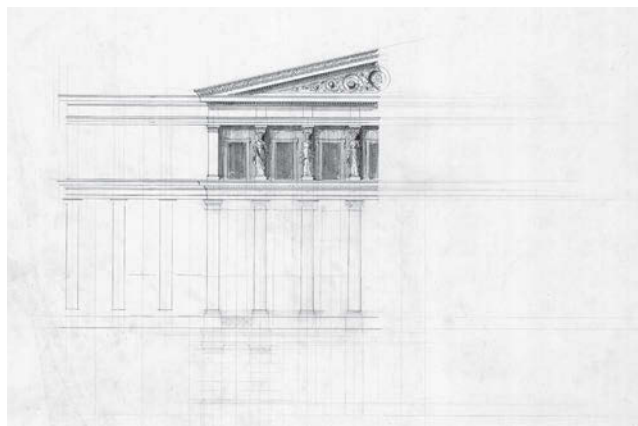
Az egykori Ferenc József – ma Széchenyi – tér az 1830-as évek végére Hild József (1789–1867) koncepciójának köszönhetően Közép-Európa legszebb városi terévé alakult.²¹ A másfél évtized alatt egy tervezői gondolatban, klasszicista formában született munkák a reformkori Pest fokozatosan erősödő polgárosodásának reprezentatív köz- és magánépületei. A Dunaparttól a Vigyázó Ferenc utcáig húzódó kétemeletes házak földszinti nyílásai ívesen, míg az emeletiek egyenessel záródtak. A dunai fronton nyolcvan méter hosszú Nákó-ház a Mérleg és a Zrínyi utca közti telken, a mai szálloda helyén állt. 1869. június elején Pucher József (1836–1904) építőmester a tulajdonos, Nákó

oszlopokon álló folyosói; de még az Operaház, 1873–1884 (VI. Andrássy út 22.) díszlettárának tartószerkezetét is öntöttvas felhasználásával oldotta meg Ybl.

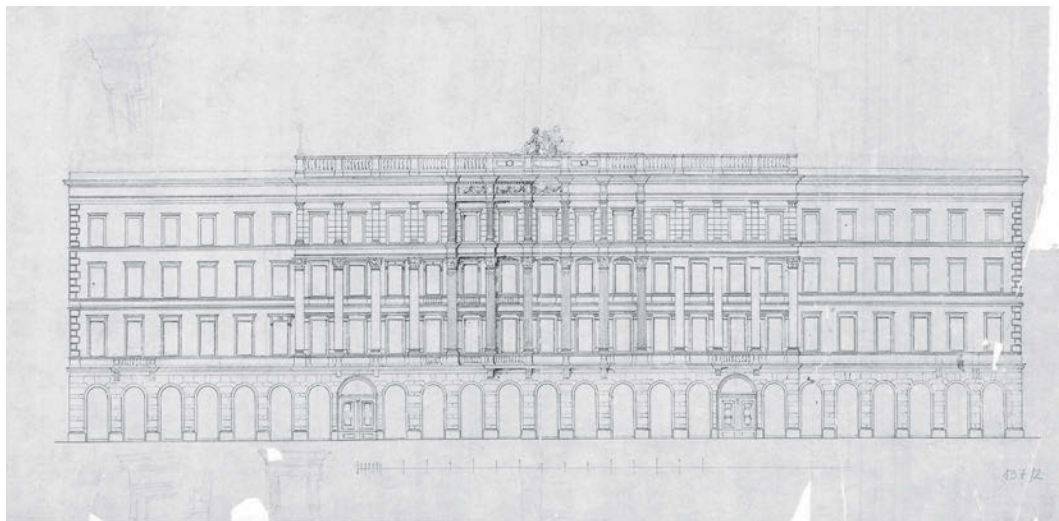
²⁰ BFL IV.1303.f. Pest város Tanácsának iratai. Tanácsíratok VI. 9/1862. 1031. p.

²¹ „...Pestet szándékoztunk szemügyre venni, leghelyesebben cselekszünk, ha kiindulási pontul a lánczhid pesti vége előtt fekvő »Ferencz-József«-terét választjuk. E tér közepét a koronázási domb foglalja el; a Dunára tekintő házsorban látjuk az »István főherceg«-hez s »Európá«-hoz címzett szállodákat, a Nákó-házat (mely most a franco-magyar banké), a hg. Koburg-házat, s a Diana-fürdőt. A lánczhidtól jobbra-balra költséges díszszel épült pesti raktárak nyulnak el szép vasrácsosattal, öntöttvas kapukkal s a duna-gőzhajózási társulat két hivatali épületével. – A hidfőtől északra esik a »Rudolf«- s délre a »Ferencz József«-rakpart, mindkettő díszesebb paloták által szegélyezve s fasorral végigültetett (a déli oldalon asfalt-burkolatu) sétánnyal ellátva. – A tér északi részén kezdődő házsor a m. t. akadémia palotája nyitja meg; ehhez sorakoznak: egy az akadémiához tartozó bérház, a duna-gőzhajózási társulat háza, a Ganz-féle bérház, az erdélyi- s kassa-oderbergi vaspálya-társaság épületei s egy Stein-féle ház.” *Budapesti Kalauz*. Az 1874. augusztus 9–12-én Budapesten tartandó második egyetemes tanító-gyűlésen résztvevő magyarországi tanítók számára szerkesztette az Egyetemes Tanító-gyűlés Szervezőbizottsága. Budapest, Franklin, 1874. 7–8.

János megbízásából harmadik emelet ráépítésére kért engedélyt (6. kép).²² A jól értesült Fővárosi Lapok cikkírója már áprilisban megjelent írásában²³ féltette a tér megszokott képét a tervezett változtatástól: „A Lánchíd tér arányosságát csakugyan megrontják azal, hogy a Nákó-házra még egy emeletet építenek.”²⁴ A tanács azonban bízott a kivitelező mögött meghúzódó Ybl Miklósban, és 1869. július 1-jei ülésén a kétemeletes épület megfelelő teherbíró képességére figyelmeztetve adta ki az építési engedélyt.²⁵ Az építési hatóság dokumentumai között lévő tervek mellett az Ybl-hagyatékban még két másik homlokzati variáció is fennmaradt (7. kép). Az építész tervváltozatai egyikén klasszicista középületet képzelt el; a középrészén timpanonnal, a harmadik emeleten pedig kariatidákkal ékesítette a homlokzatot.²⁶ Az építész másik elgondolása szerint neoreneszánsz köntösbe bur-



7. kép. A klasszicista középület. BFL XV.17.f.331.b 96/10.



8. kép. A neoreneszánsz homlokzatú átalakítás. BFL XV.17.f.331.b 137/2.

²² BFL XV.17.b.312 ÉB 764/1869/a–b.

²³ „Pest épül, de nem szépül eléggé. Sőt némely új építés tönkre teszi az utcavonalak összhangzását. Mi már egyszer kikeltünk ama toronymagas vékony házak ellen, melyek elcsúfítják egész környéküket. Némely háziurak a levegőt ki akarják zsákmányolni: a négyablakos keskeny házakat is három-négy emeletig emeltetik, s ez bizony nem szép. Helyes felszólalást olvasunk most az ellen is, hogy a lánchidtéri Nákó-házra még két emeletet akarnak helyezni. Annyi volna ez, mint e pompás házvonal szép arányát tönkre tenni. Hanem hiába a haszon hadat üzen a szépnak...” *Fővárosi Lapok*, 6. 1869. 86. (április 16.) Fővárosi Hírek rovat, Rövid Hírek, 343.

²⁴ *Fővárosi Lapok*, 6. 1869. 106. (május 11.) Fővárosi Hírek rovat, Rövid Hírek, 424.

²⁵ „...oly kikötéssel, hogy a 3. emeleti főfalak tisztán téglából építtessenek, [...] felelősség terhe alatt arra különös gond fordítottassék, hogy az alsó falak a reájok építendő falak elviselésére elegendő erősek legyenek.” BFL IV.1303.f. Pest város Tanácsának iratai. Tanácsai iratok VI. 161/1869. 406–407. p.

²⁶ BFL XV.17.f.331.b 96/10. Az Ybl-hagyatékban 96/1–10. szám alatt található a Francia–Magyar Bank átalakítási tervei.

kolta volna a bérházat (8. kép).²⁷ Ybl végső megoldásában tiszteletben tartotta elődje munkáját; megemelte a koronázópárkányt és a meglévő két emelethez hasonló kialakítással egy újabb szintet illesztett. A kivitelre került változatot, amely nem felel meg egy az egyben egyik variánsnak sem, Weinwurm Antal felvétele őrizte meg számunkra (9. kép). Nemcsak a homlokzat képe változott az átalakítás során, hanem az igényeknek megfelelően belül is korszerűsítették a bérházat.²⁸ Bár ekkor még Nákó János tulajdonában volt az épület, annak moderní-



9. kép. A megvalósult épület fényképe. Weinwurm Antal felvétele, 1903.
BTM Kiscelli Múzeum Fényképeszeti Gyűjtemény

zálása már az 1872-ben birtokba került új tulajdonos, az építési engedély kiadásának évében – 1869-ben – alakult Franco-Magyar Bank érdekeit szolgálta. A pár évig prosperáló bankot az 1873-as tőzsdekrachot követően 1876 nyarán felszámolták.²⁹ A bérház méreténél fogva korábban is befogadott közintézményeket. Az Akadémia palotájának elkészültét megelőzően néhány évig itt ülésezett a tudós társaság, sőt az 1870-es évek elején felmerült országházzá alakításának gondolata is.

A megújult épület 1880-ban a Gresham Életbiztosító Társaság kezébe került, amely 1905–1907 között Quittner Zsigmond (1859–1918) és Vágó József (1877–1947) tervei által építette fel, az új építészeti ízléshez igazodva, szecessziós székházát.

²⁷ BFL XV.17.f.331.b 137/2. A dokumentumok feltárásakor a 137/1–2. számot kapta Nákó János háza bővítésének két homlokzati változata, ezzel az egy épületre vonatkozó tervlapok a tulajdonosváltás miatt elkerültek egymástól.

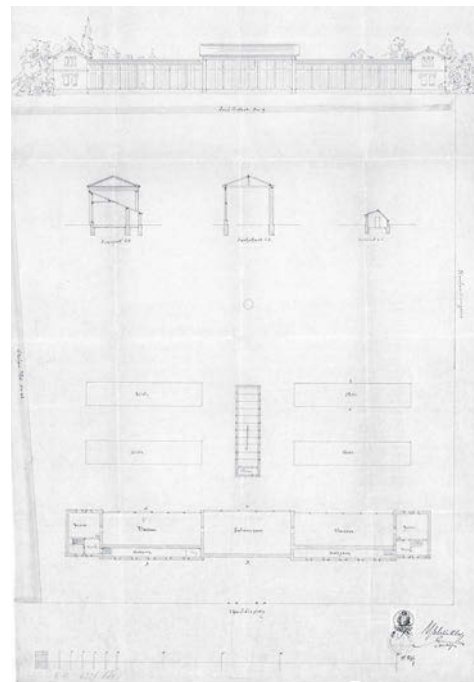
²⁸ BFL XV.17.f.331.b 96/2.

²⁹ MÁNYAI Csaba–SZELKE László: *A Gresham világa*. Budapest, Válasz, 2003.

Károlyi Alajos gróf üveg- és pálmaháza az egykori Csokoládé – ma Teleki – téren, 1869

„Károlyi Alajos ő Excellenciája a »Chokoladetér« és a »Pontykő« utca sarkán 824/40 szám alatt fekvő telkén, a mellékelt terv szerint üveg házakat kíván építtetni; ennél fogva kérem a tekintetes városi tanácsot a szükséges építési engedélyért. Pest Május hó 12-ike 1869. A tekintetes városi tanács alázatos szolgája Ybl Miklós Építész.”³⁰ (10. kép)

Ez a talányos nevű környék – a Csokoládé tér és a Pontykő utca, amely a Karpfenstein Gasse hihetetlen találékonysággal megalkotott, minden értelmet nélkülöző tükörfordítása – a mai VIII. Teleki László tér és a Karácsony Sándor utca találkozásánál keresendő.³¹ A korabeli sajtó ez esetben is igen jól tájékozott, hiszen majd egy évvel a kérelem előtt már hírt adott az építési szándékról: „Gr. Károlyi Alajos a józsefvárosi Kálvária-hegynél nagy telket vett, hogy ott nagyszerű kertet és üvegházakat létesítsen, melyekből a múzeum mögötti palotájának téli kertjét fogják ellátni virágokkal és növényekkel.”³² Az Ybl Miklós tervei szerint emelt palota (1863–1868) építési munkálatainak első szakasza éppen ez évben zárult.³³ Gróf Károlyi Alajos (1825–1889) már jól bevált építészével³⁴ valósította meg üveg- és pálmaháza felépítését. Ybl-ről tudjuk, hogy pályája kezdetén a Károlyi család szolgálatában uradalmi építésként számtalan épülettípus tervezését várták el tőle. Nem volt tőle idegen a kisebb feladat, amelyet a „nagyokhoz” hasonló lelkiismeretességgel látott



10. kép. Károlyi Alajos gróf üveg- és pálmaházának terve. BFL XV.17.b.312 ÉB 622/1869.

³⁰ BFL IV.1305 ÉB 622/1869. 1.

³¹ Erről a közterület-elnevezésről Rexa Dezső levéltáros tesz említést gyűjtésében, megtoldva azzal az információval, hogy ő ezt a meghatározást csak Ybl Miklós kérvényében olvasta. „A józsefvárosi mai Karácsony Sándor utca annak előtte, s hosszú századon által a Karpfenstein utca nevet viselte. Mikor az utcát megnyitották, az az egész terület a Karpfenstein család telkén vágott át, és a környék lakói az utcát mi másról nevezték volna el, mint a telektulajdonos családjáról, és úgy lett a neve az akkori német lakosoknak éppen nem szokatlan Karpfenstein utca. És a múlt század elején, amikor a nagy magyarosodási láz elfogta a lelkeket, még a német városi előjárókat is – az utca nevéből csinálták a lehetetlen Pontykő nevet. [...] az utca a Teleki László tér és a Kálvária tér között nyúlik el, így a két tér közül az egyik kellett legyen a mi keresett területünk. [...] Azt a közterületet, amelyen a barokk idők monumentális alkotása, a pompás kálvária állott – ilyen tréfaszerű névvel lehetetlen lett volna illetni, – tehát a Csokoládé tér csupán csak a mai Teleki László tér lehetett. Érdekes a dologban az, hogy olyan komoly, nagyméjű mester, mint amilyen Ybl Miklós volt, egy olyan komolytalan közterület nevet ír le egy hivatali beadványban – amit máshol hiába keres a kutató.” REXA Dezső: *Beszélő utcák, pletykáló házak*. Bev., jegyz., vál. HÍDVÉGI Violetta. Budapest, Budapesti Városvédő Egyesület–Budapest Főváros Levéltára–Herminamező Polgári Köre. 2012. (Budapest Könyvek.) 87–90. A már feltárt Pest város Építő Bizottmánya tervei közt ugyanebben az évben még egy helyen szerepel a „Sogennanter Chokoladeplatz”. Heinrich Károly Hornak Józsefnek tervezett ide egy istállót, és tervfelíratával megerősíti, hogy az elnevezést legalább ebben az évben használták. BFL XV.17.b.312 ÉB 1623/1869. *Pest város Építő Bizottmánya*. BFL–Arcanum Adatbázis Kft. Szerk. HÍDVÉGI Violetta. DVD, Budapest, 2012.

³² *Fővárosi Lapok*, 5. 1868. 151. (július 3.) Fővárosi Hírek rovat, Rövid Hírek, 604.

³³ BFL XV.17.f.331.b 55/1–156.

³⁴ A mai Pollack Mihály téren álló palotáját édesapjának, Károlyi Lajos (1799–1863) grófnak kezdte építeni Ybl, valamint Károlyi Alajos grófnak a VIII. Múzeum utca 6.–Szentkirályi utca 33–35. szám alatti bérházát is Ybl tervezte. BFL IV.1305 ÉB 493/1867.

el. Ybl a megemelt középrészben helyezte el a pálmaházat, mellette kétoldalt az üvegházak kaptak helyet, amelyeknek a térre néző részén fűtőfolyosó húzódott, míg az udvarra tekintő szakaszt 45 fokos szögben üvegfelülettel zárta le. A téglából emelt épületet a széleken egy szobából és egy előtérből álló épületrész fogta közre. Tervezett még a növényeknek szaporítóházat, valamint négy erős dőlésszögű tetővel megvilágított „ládát”. Az építkezés két szaporítóegység kivételével megvalósult, a kertbe emelt épületek alaprajzi elrendezése jól látható Halácsy Sándor korabeli térképén.³⁵

Ybl Miklósnak két évvel később a Pest város külterületén felhúzott gazdasági épületeknél egy jóval színvonalasabb feladat adatott meg szintén ebben a témakörben. 1871–1872-ben 600 m² alapterületű üvegházat tervezett az alcsúti angolkertbe József főherceg (1833–1905) megbízásából.³⁶ A pálmaház a Pollack Mihály elgondolása szerint épített kastélytól délkeletre, a parkba került, amely északi oldalával a terepviszonyok miatt a földdel érintkezett. A harmonikus megjelenésű és izgalmas vas-üveg szerkezetű épület a második világháborúban elpusztult.³⁷

Fest Vilmos villája az I. Gránit lépcső 3.–Logodi utca 23. szám alatti telken, 1868–1869

Fest Vilmos (1815–1879)³⁸ miniszteri osztálytanácsost, akadémikust a Bazilika 1868. január 22-i beomlását követően elrendelt vizsgálatba a közmunka- és közlekedésügyi miniszter delegálta.³⁹ Feltehetően itt került közelebbi kapcsolatba egymással az építész és a megrendelő, aki szintén mérnökember volt. Bécsben kezdett műegyetemi tanulmányait Pesten fejezte be. Dolgozott a Lánchíd építésénél, majd Budán volt építési felügyelő, 1867-ben innen került a Közmunka és Közlekedési Minisztériumba.

A nyugati hegyoldalon lévő várerődítési telekre emelt villájára 1868. június 15-én kapta meg az építési engedélyt.⁴⁰ Fest Vilmos 1869. február 17-i kérvényében már épülő háza szennyvízcsatornája kiépítésének jóváhagyását kérte (11. kép).⁴¹

A villa Logodi utcai oldala emeletes, míg a Gránit lépcső felé a vároldal lejtése miatt földszintes volt.⁴² A szuterénban az utca felé három nagyobb, a Gránit lépcső felé pedig egy kisebb szoba kapott helyet.⁴³ A második szinten négy szobát fűzött egybe a tervező, a földszinti loggia fölé a villa reprezentatív terme került, amelynek egyaránt volt kijárata a lépcsőházra és a hegyoldal felé néző, terasszal felnyitott szobára. A teraszt Ybl végigvitte az épület keleti homlokzatának szinte teljes hosszában. A földszinti termék egybekapcsolásával, átjárhatóságával teremtette meg Ybl a lakótér tágasságát és levegősségét, míg a hosszú terasz a természettel való

³⁵ Szabad Királyi Pest városa összes beltelkeinek térképe, 1871. BFL XV.16.b.221/21, 21. szelvény.

³⁶ BFL XV.17.f.331.b 1/1–13.

³⁷ Ybl üvegház-elképzelései a drávafoki Bittó-kastélyhoz; Lónyay Menyhért budai villájához; valamint jelenleg megrendelőhöz és helyhez nem kapcsolható lapok is találhatók a hagyatékban. BFL XV.17.f.331.b 3/16; 73/32; a10/1–2.

³⁸ Lásd http://hu.wikipedia.org/wiki/Fest_Vilmos, letöltve 2014. november 25.

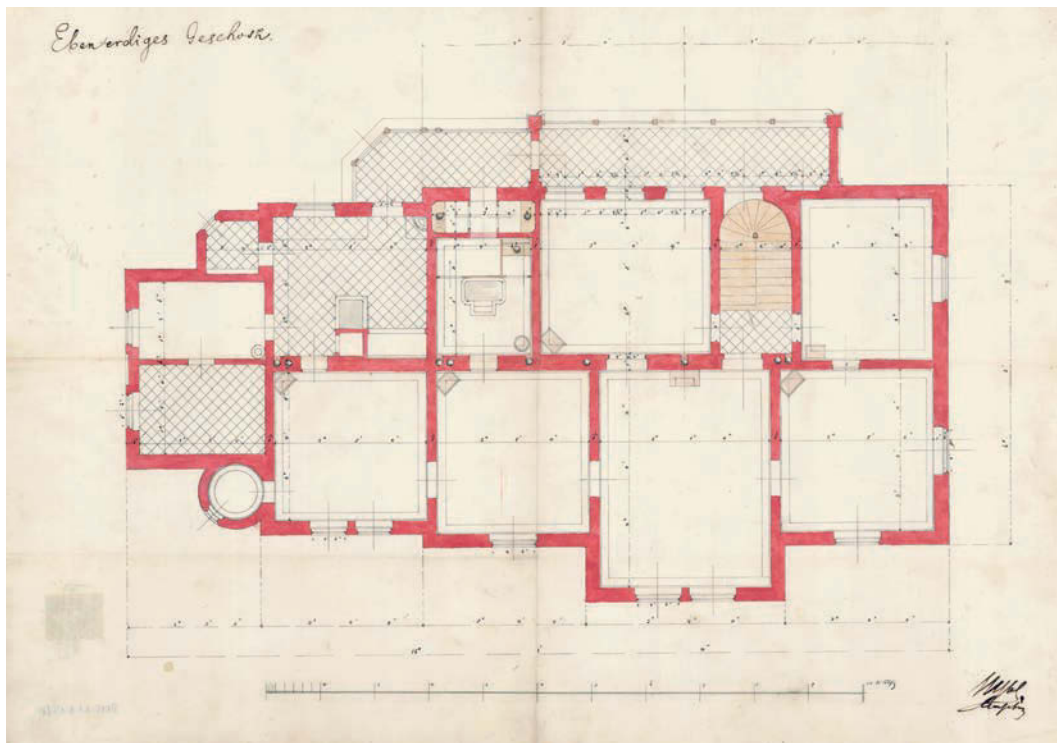
³⁹ YBL 1956. i. m. 177.

⁴⁰ „...vár alatti 53. számú kert telekre a jelen terv szerint leendő felépíthetésére a kért hatósági engedély oly kötelezettséggel adatik meg hogy ezen építkezéshez szilárd és tűzmentes anyag használtassék.” BFL XV.17.a 302 BMT 615. A terveket Ybl szignálta.

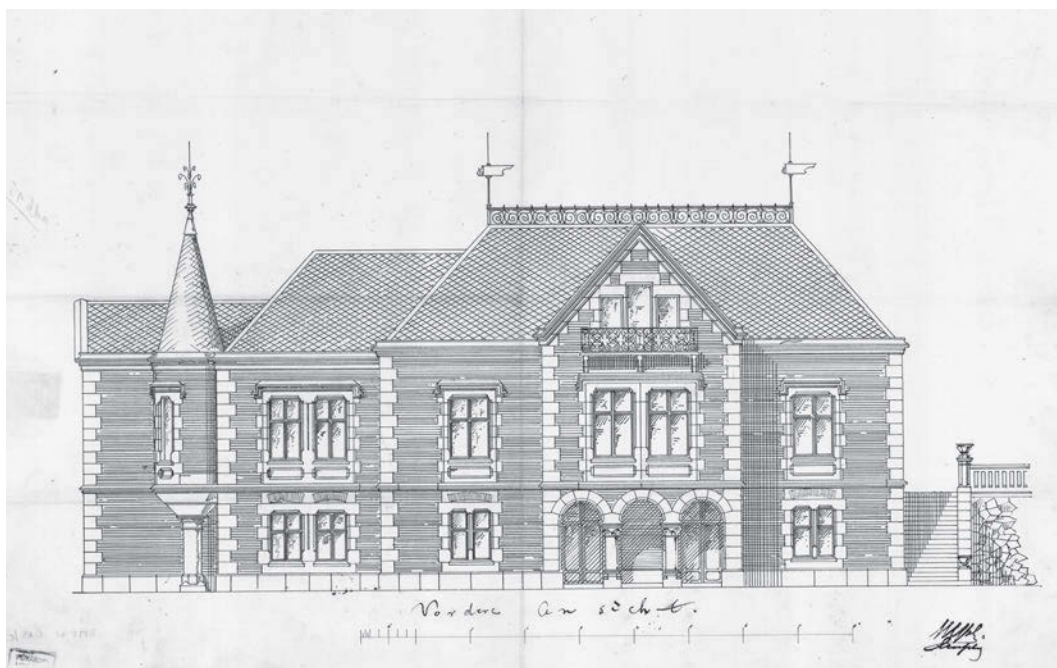
⁴¹ IV.1106.b. Buda város tanácsának iratai. Tanácsi iratok 2101/1869.

⁴² BFL XV.17.a 302 BMT 615/d.

⁴³ BFL XV.17.a 302 BMT 615/a.



11. kép. Fest Vilmos villájának földszinti alaprajza. BFL XV.17.a 302 BMT 615/b.

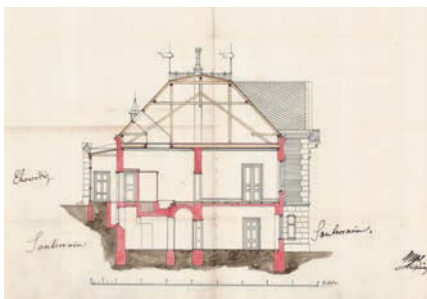


12. kép. Fest Vilmos villájának homlokzati terve. BFL XV.17.a 302 BMT 615/c.

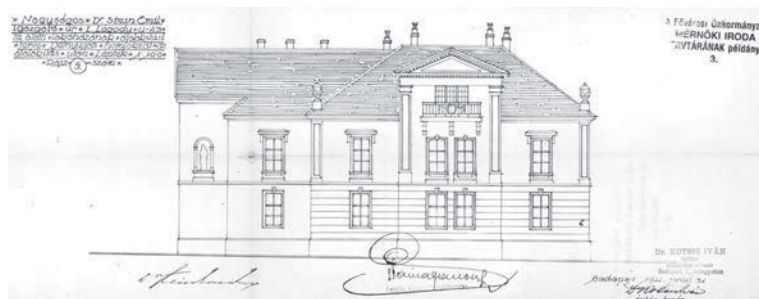
kapcsolatot biztosította a villa lakóinak (12. kép).⁴⁴ A gótikus és reneszánsz elemeket ötvöző épület a tetősíkok folyatos emelkedésével harmonikusan simulott a Várlejtőhöz. A villa északnyugati oldalára oszlopon álló torony került, amelyre szépen rímelt a bejárat hármaskörívű nyílása fölött egyenes szemöldökkel záródó ikerablak és a tetőtérben elhelyezett erkély.⁴⁵ Ybl Ervin véleménye szerint „A Loire-menti kastélyok emléke kísért benne, szerényebb, XIX. századi átírásban.”⁴⁶ (13. kép) Ybl ebben az időben, 1869–1870-ben építette Csekonics Endre gróf kastélyát a Torontál vármegyei Zombolya-Csitón. A kastély néhány részlete: az ablakok kialakítása, a tetősíkok játéka, az íves loggia kapcsolatba hozható Fest Vilmos budai villájával.⁴⁷

Az épület utóélete: 1922 nyarán Kotsis Iván (1889–1980) a villát dr. Stein Emil bankigazgató igényeinek megfelelően alakította át (14. kép).⁴⁸ Ezekből a tervekben lesűrűsíthető, hogy az épület már alig-alig emlékeztetett Ybl elgondolására. Eltűnt a hangulatos torony, a földszinti hármaskörívű bejárat, lecsupaszodtak az ablakok, a keleti oldalon a teraszt is felszámolták. A földszinten és az emeleten hasonlóvá vált a szobák kiosztása az eltelt bő fél évszázadban. Kotsis a tetőtérben egy vendégszobát alakított ki, a Vára néző oldalra pergolás terasz került, míg északon egy cselédszobát ragasztott az épülethez.⁴⁹ Az oly nagyon átszabott épületnek a második világháború adta meg a kegyelemdőfést: az északi rész szoba–konyhája, valamint az északkeleti rész mosókonyha–vécé-csoportja megsérült, erre való hivatkozással az ekkor már az I. kerületi IKV kezelésében lévő épületet 1950-ben eltörölték a föld színéről.⁵⁰

A tárgyalt épületeket nemcsak keletkezési időpontjuk közelsége tartja össze, hanem az a tény is, hogy ma már egyik sem látható. Lakóház és középület, valamint mezőgazdasági épületek is bekerültek a válogatásba, bizonyítva Ybl művészetének sokoldalúságát.



13. kép. Fest Vilmos villájának metszete.
BFL XV.17.a 302 BMT 615/d.



14. kép. Kotsis Iván átalakítási terve, 1922.
BFL XV.17.d.329 6758/17.

⁴⁴ BFL XV.17.a 302 BMT 615/b.

⁴⁵ BFL XV.17.a 302 BMT 615/c.

⁴⁶ Ybl 1956. i. m.136.

⁴⁷ BFL XV.17.f.331.b 31/24. De összefüggések fedezhetők fel a szabadkígyósi kastély részletével is. BFL XV.17.f.331.b 20/3.

⁴⁸ Nemzeti Pénzváltó Rt. igazgatósági tagja. Címtár 1922/1923. 216.

⁴⁹ BFL XV.17.d.329 6758/8–17.

⁵⁰ BFL XV.17.d.329 6758/20.

Violetta Hidvégi

The Great Architect's "Small Buildings" in the Documents of the Building Authorities of Pest and Buda

The buildings discussed in this essay are linked to one another not by the fact that they were all planned at roughly the same time, but by the fact that none of them exists today. The selection includes various types of buildings, including residential buildings, public edifices, and even agricultural buildings, demonstrating Miklós Ybl's versatility. His first signed plan for a building in Pest is dated 1857 and shows the design for a train depot in Terézváros. The Ganz-House in Lipótváros (1862–1864), which was destroyed in World War II, is an example of his art at the height of his creative maturity. The residential building on what is today Akadémia Street no. 8 – Széchenyi rakpart 4 – Széchenyi Street 1 won the recognition of his contemporaries with its cast iron courtyard. The up-to-date solution, known previously only from written descriptions, can now be assessed on the basis of photographs. Regarding the remodelling of the former Nákó-House, in 1869 Ybl proposed a Neo-Classical and Neo-Renaissance façade for the Franco-Hungarian bank. The photographs taken shortly before the demolition of the building clearly demonstrate that the architect adjusted his plans to the work of his predecessor, József Hild. The same year, he planned a greenhouse and orangery for count Alajos Károlyi in what today is Teleki Square. At the beginning of his career, when he served as the court architect of the Károlyi family, Ybl had been expected to create designs for numerous types of buildings. In conclusion, a little-known villa in Buda is introduced. The ministerial counsellor Vilmos Fest received the building permit for a villa on the fortification plot on the western hillside – I. Gránit Steps 3 – Logodi Street 23 in the summer of 1868. The building, which incorporates Gothic and Renaissance elements, harmoniously follows the steady slope of the hillside. Its façade recalls those of the mansions designed by Ybl in the countryside. In the summer of 1922, Iván Kotsis completely transformed the villa according to the wishes of Dr. Emil Stein, who was the manager of a bank. Following the damages that were done to the building in World War II, it was demolished in 1950.

Rozsnyai József

Ybl Miklós 1860-as évekbeli műveinek előképeiről és stíluskapcsolatairól

A magyar építészet történetében jelentős változások időszaka az 1860-as évtized, amikor az addig domináns romantikus formaalakítás mellett új, elsősorban a reneszánsz építészetéből merítő stílusjelenségek tűntek fel, főként Ybl Miklós építészetében. Bár a Friedrich August Stüler tervei szerint megvalósult Akadémia palotájának jelentőségét nem lehet túlhangsúlyozni a magyar építészet korabeli megújulási folyamatában, tény, hogy ennek tervezése előtt megvalósult az új jelenségek első fontos példája, az 1860-ban tervezett Budai Takarékpénztár. Nagyobb horderejű változások előidézője az Akadémia palotájának tervpályázata volt, amelyen a gótizálás méltó versenytársaként először mutatkozott be magas színvonalon a neoreneszánsz és az úgynevezett hellén reneszánsz építészet több változata, Stüler, Ybl és Szkalnitzky Antal tervei által. E tervek előre jelzik a következő másfél évtized fő irányait a klasszikus, illetve a reneszánsz építészeti formakincsből táplálkozó historizáló architektúra világában. Szkalnitzky terve képviselte a párhuzamosan Berlinben és Bécsben fénykorát élő hellén karakterű historizmus építészetének magyarországi változatát, míg Ybl és Stüler az itáliai példákra közvetlenebbül támaszkodó, elsősorban a cinquecento, ezen belül is különösen a velencei építészet hatását mutató architektúra kiváló példáit állította elénk. Ez utóbbi irány sem volt mentes a korabeli berlini irány hatása alól, ami Stüler esetében nem meglepő. Ybl akadémiai terveinek és egyéb 1860-as évekbeli alkotásainak stíluskarakterét azonban eddig csak nagy vonalakban, bár igen találóan határozta meg a kutatás. Különösen Ybl Ervin monográfiája tartalmaz a mai napig érvényes, a kor építészetét magas szinten tolmácsoló megállapításokat. Az egyes alkotások kimerítő alakítási vizsgálata nélkül nem lehet kellően alapos jellemzést adnunk erről a gazdag pályaszakaszról. Ez a tanulmány nem vállalkozhat e nagyszabású feladatra, de igyekszik közelebb kerülni a nagy mester néhány fő műve stílusvilágának megértéséhez.

*Rozsnyai József PhD, PPKE BTK
Művészettörténet Tanszék,
egyetemi adjunktus
Kutatási területe: 19. századi
építészettörténet
E-mail: rozsnyaijosef@gmail.com*

*József Rozsnyai, PhD, assistant
professor, Department of Art History,
Pázmány Péter Catholic University,
Faculty of Humanities and Social
Sciences
Area of research: history of
19th-century architecture
Email: rozsnyaijosef@gmail.com*

Az előzmények, az 1840-es és 1850-es évek romantikája

Ybl Miklós tevékenységének első virágkora az 1845 és 1860 közötti szakaszra tehető, amikor első két fő művét, a főtéri templomot és a pesti Unger-házat megtervezte. A német nyelvterületek *Rundbogenstil*jével rokonságot ápoló főtéri templom az egyetemes romantikus templomépítészet egyik fő műve, csak a kor legkiválóbb épületeivel, a müncheni Ludwigskirchével és az Allerheiligen-Hofkirchével, illetve a bécsi Altlerchenfelderkirchével említhető egy lapon, ha

formaalakítás szempontjából szoros összefüggés nem igazolható is e művek között. Építéstörténetével és stíluskapcsolataival konferencia foglalkozott 2005-ben, Az ott elhangzott előadások egy 2007-ben publikált tanulmánykötetben jelentek meg.¹

A városi lakóház-építéseterén a pesti Unger-házzal lépett színre az építész. Ybl Ervin szerint „Az egész épület ornamentikáját [...] Ybl a román stílusból fejlesztette”.² A részletek, különösen a pillérfejek, úgy tűnik, valóban a romanika hatását árulják el, a homlokzatalakítás azonban más stílusok, így elsősorban a 15. századi velencei építéseter hatásától árulkodnak. A pártázati inspirációs forrása legnagyobb valószínűség szerint a velencei gótikus építéseter néhány példája lehetett, míg a félköríves záródású nyílások sorát – az udvaron is – a velencei quattrocento palotaépítéseter befolyásolhatta. Ybl járt Velencében, nyilván jól ismerte épületeit, de a bécsi *Allgemeine Bauzeitung* című szaklap 1849-ben, három évvel a ház tervezése előtt közölte közel húsz velencei épület homlokzatrajzát, illetve részletét, melyek kellő mintaként szolgálhattak egy velencei stílusú ház megtervezéséhez. A homlokzaton látható, sárkányként és griffként is meghatározott állatalakok valójában szárnyas oroszlánok lehetnek, ez az állat pedig Velence védőszentjének, Szent Márknak a szimbóluma. Az Unger-ház sajátos kiképzésű pártázatos párkányának párhuzama a *Zeitschrift für Bauwesen* 1853. évfolyamában publikált, Friedrich Hitzig tervezte hamburgi ház párkánya.

Ybl építéseterét az 1850-es évek végéig döntően a félköríves stílus határozta meg. Ha helytálló a fenti feltételezés, miszerint az Unger-ház homlokzatait a velencei reneszánsz építéseter hatása is alakította, elmondható, hogy a reneszánsz iránti érdeklődés igen korán tűnt fel életművében. Ne feledkezzünk meg e tendencia még korábbi jelentkezéséről, az 1840-es években az ikervári kastélyon a reneszánsz építéseter hatása közvetetten, a berlini Hänel-villa terve hatására jelent meg.³ Ybl Pollack Ágostonnal készítette a kastély tervét 1846-ban, mintájának rajzát az *Allgemeine Bauzeitung* 1844-es évfolyamában láthatták az építéseter.

Mielőtt az 1860-as évek elején dominánssá válna a reneszánsz formavilág Ybl művein, egy alkotáson átmenetet érzékelhetünk a *Rundbogenstil* és a reneszánsz karakterű historizmus között. A debreceni színház 1857-es főhomlokzati tervén tágas boltívekkel álló, kétszintes árkád látható, amely – összefüggésben a mögötte hátraugró és az épület tömegéből kiemelkedő középrésszel és a két szélső, toronyszerű, kéttengelyes homlokzatú rizalittal – olyan sajátos homlokzatalakítást képvisel, amelynek inspirációs forrása a korban nyilván jól ismert római épület, a Villa Borghese (1613–1615) lehetett. Ybl nem akart, de talán nem is tudott teljesen elszakadni a félköríves stílus nyílásformáitól, arányaitól, ennek jegyében alakíthatta a kor ízléséhez a nagyszabású itáliai homlokzati kompozíciót.

A Budai Takarékpénztár

A Budai Takarékpénztár épülete Ybl építéseterének fontos korszakhatárát jelzi, formavilága több szempontból határozottan eltér korábbi műveinek stílusától.⁴ A homlokzatokon az abban az időben Magyarországon divatos építésetri irányok közül nem a gótizáló építéseter csúcsíves vagy a félköríves stílus középkorias vagy quattrocentós formavilágát választotta Ybl, ha-

¹ *A főteli templom és a romantika építéseter.* Szerk. BUDA Attila–RITOÓK Pál. Budapest, Terc, 2007. A főteli templom építésetrtörténetével és ornamentikájával foglalkozó korábbi tanulmányok: FARBAKY Péter: A főteli templom. In: *Ybl Miklós építész* 1991. 23–31; SZENTESI Edit: Néhány megjegyzés az 1840–50-es évek építésetri ornamentikájához. *Ars Hungarica*, 20. 1992. 67–79.

² YBL Ervin: *Ybl Miklós*. Budapest, Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata. 1956. 27.

³ SISA József: *Kastélyépítéseter és kastélykultúra Magyarországon. A historizmus kora*. Budapest, Vince, 2007. 145–146.

⁴ YBL 1956. i. m. 34–35.

nem – a földszinti boltnyílásokat leszámítva – egyenes záródású ablakokat, armírozott sarkokat, középrizalitokat, golyvázódó párkánnyal összekötött oszlopokat és pilléreket alkalmazott a homlokzatokon, míg az udvart korinthuszi oszlopos árkádsorral képezte ki. Az első és második emeleti ablakok fölött konzolokra támaszkodó emelt egyenes szemöldökpárkány látható. Az építészet történetében viszonylag ritkán került főszerepbe, vagyis a piano nobilére ez az ablakpárkány-megoldás. A jelentősebb példák közül említhető a római Palazzo Massimo alle Colonne és a Villa Giulia, amely épületek az olasz reneszánsz és a manierizmus korának e tekintetben legjelentősebb alkotásai. Itálián kívül Inigo Jones alkalmazta a londoni Banqueting House-on, a francia építészetben pedig François Mansart műve, a blois-i kastély Orleans-szárnya a legfőbb példája. E jeles alkotások közül a középrizalit-oszlopok fölött golyvázódó párkánya révén a londoni épülettel mutat közelebbi rokonságot a Budai Takarékpénztár. E hasonlóságokon kívül azonban számos különbség fedezhető fel a két épület között, így közvetlen előképnek nem tekinthetjük Inigo Jones alkotását.

Ybl épületének egyik sajátossága, amely a londoni épületen nem látható, a jellegzetes és Ybl által a következőkben előszeretettel alkalmazott armírozás, amely nem a szokásosabb ki-be ugró elemekből áll, hanem egyenlő szélességben fut teljes magasságban. Ez a típus is többféleképpen jelenik meg az építészet történetében, de talán a legközelebbi megoldás Friedrich Gärtner müncheni Staatsbibliothekjában látható. Viszonylag hasonló armírozást alkalmazott Charles Barry a londoni Bridgewater House sarkain, s hasonló megoldásokkal a francia építészetben is találkozunk a 19. században. E múltidéző példák előképét keresve az olasz reneszánsz építészetéhez juthatunk, Firenze palotaépítészetében fordul elő néhány példája.

A Budai Takarékpénztár homlokzatának elemei összességében reneszánsz, mégpedig főként itáliai reneszánsz eredetűek lehetnek, és mivel korábban ilyen határozottan egyetlen épületünk sem idézte e stílusvilágot, talán megengedhetjük magunknak, hogy az épületet az első érett neoreneszánsz műnek tekintsük Magyarországon. Palota-jellegét, emlékszerűségét erősítette a kőburkolatos homlokzat, mely tekintetben szintén ezt az épületet illeti az elsőség historizmusunk építészetében.

Az Akadémia klasszikus formakincsű pályázati tervei⁵

Ybl neoreneszánszának következő jelentős mérföldköve az Akadémia palotájának 1861-es tervpályázatához köthető. Mint ismeretes, Ybl beadta tervét, de hamar vissza is vonta. A figyelemre méltó terv azonban fennmaradt, és ha nem is épült meg, az életműnek legalább annyira szerves részét alkotja, mint az építész bármely fő műve.

Ybl terve egy határozottan kubusos tömegalakítású kompozíciót mutat, amelynek téglány alaptömegéből emelkedik ki a középrizalit tömbje. A héttengelyes középrizalit középső öt tengelye határozottan elválik a homlokzat többi részétől, jóval plasztikusabb és gazdagabb, valamint nyitottabb a többi falfelületnél. Itt középen három szint magasságban árkádok láthatók, az első és a második emeleten oszlopos-gerendázatos rendszer alá fogva. Ez utóbbi megoldás rokona a Colosseum homlokzati megoldásának (Colosseum-motívum), de vannak lényeges különbségek. Az árkádíveket oszlopok támasztják alá, nem úgy, mint a római amfiteátrumon, és a boltnyílások közötti oszlopok fölött golyvázódik a párkány. E sajátos megoldás legközelebbi rokonai nem Rómában, hanem Velencében találhatók. Sansovino a Libreria di San Marco épületén alkalmazott hasonló megoldást, de itt nem golyvázódik a párkány az oszlopok

⁵ A tervpályázat anyagáról lásd *A Magyar Tudományos Akadémia palotájának pályázati tervei 1861. Katalógus és források*. Szerk. SZABÓ Júlia. Szerzők: KEMÉNY Mária, VALINÉ POGÁNY Jolán. Budapest, MTA MKI, 1996.

fölött. Meglepő módon nem reneszánsz, hanem a barokk körébe sorolt alkotáson, a Sansovino erős hatása alatt tervezett velencei Ca' Rezzonico homlokzatán, de még inkább a Ca' Pesaro épületén találunk igen hasonló megoldásokat. Mindkét épület Baldassare Longhena 17. századi műve.

Ybl Akadémia-pályatervének másik fontos jellemzőjét alkotják a fent említett homlokzati középrészen kívül a főhomlokzat oldalszakaszaira és az oldalhomlokzatokra tervezett jellegzetes ablakok. Ezek félköríves záródású nyílások, melyek szárai mellett oszlopok – nyilván fél- vagy háromnegyed oszlopok – állnak, amelyekre valamilyen törpepillér támaszkodik, és amelyek az ablak íve fölött egyenes szemöldökpárkányt hordanak. A megelőző évtizedekben, különösen német nyelvterületen az 1830-as évekből néhány jelentős épület homlokzatán látható bizonyos mértékben hasonló ablakkeretezés, de ezek kevésbé plasztikusak, részleteik eltérőek.⁶ Legközelebbi rokonként egyelőre egy kevésbé ismert berlini, Victoria Strasse-i lakóház homlokzatát nevezhetjük meg, melynek rajzát 1859-ben, vagyis két évvel a pesti pályázati terv elkészítése előtt publikálta a *Zeitschrift für Bauwesen* című német szaklap.⁷

Ybl tervének harmadik legkarakteresebb homlokzati megoldása az oldalhomlokzat kapukompozíciója, egy háromnyílású diadalívre emlékeztető forma. A számos hasonló diadalkaputól nem is egy sajátosság különbözteti meg, így mindenekelőtt a kisebb kapunyílások fölötti kis ívek alkalmazása, de jellegzetes a kapuzat fölötti erkély is. A szépen komponált kapu nem valósult meg, de szinte a szomszédban nemsokára megépült Ganz Ábrahám háza, amelynek dunai oldalán igen hasonló kaput valósított meg az építész. Ez utóbbi épület a II. világháborús pusztítás és a háború utáni bontások egyik fájó áldozata.

Bár a jelen tanulmány Ybl műveiről szól, röviden meg kell emlékeznünk itt más, nem gótikus stílusban tervezett pályázati tervekről is. Az első pályázati körben Szkalnitzky Antal is beadta tervét, amely szintén szakított a romantika gótizáló és félköríves ágával is, és egy határozottan szögletes, klasszicizáló stílusban született. Ez a stílusvilág rokona Schinkel berlini iskolájának és párhuzama a bécsi Karl Tietz és Theophil Hansen által képviselt hellén reneszánsz stílusnak. Jelentősége abban áll, hogy a Habsburg Birodalom hasonló stílustörekvéseit tekintve igen korai, nagyjából egyidejű Hansen hasonló stílusú épületeivel, melyek közül a Heinrichhof gyakorolt legnagyobb hatást a magyar építészetre. Az egyenes záródású ablak főszerepbe kerülése, a kariatidák mint szinte elmaradhatatlan kellékek alkalmazása, a meglehetősen síkszerű, mégis gazdag tagolású homlokzatalakítás jellemzi e stílust, melynek Szkalnitzky alkotása kiváló példája. A terv sajátossága egyebek mellett abban áll, hogy a kariatidákat ablakosztóként használja, ami a hanseni körben, de Berlin építészeti világában is alig ismert megoldás. Ha az építésznek az Akadémia épületén nem is volt lehetősége megvalósítani elképzelését, az 1860-as évek végén néhány épületét rokon szellemben tervezte. Az 1860-as évek első felében Ybl építészetében – így az alább tárgyalandó Károlyi-palotán – is feltűnt a kariatida mint ablakosztó.

A tervpályázat második körében a klasszicizáló tervvel versenybe szálló Leo von Klenze mellett Friedrich August Stüler neoreneszánsz rajzzal jelentkezett. Az első terv – jelen sorok szerzője szerint – kevésbé kiváló, kevésbé emlékszerű kompozíció, nem sokkal emelkedik ki a kor átlagosan igényes középületeinek stílusvilágából. A következő tervváltozatok azonban egyre monumentálisabb megoldást mutattak, míg végül a kor európai építészetének egyik legemlékezetesebb tömeg- és homlokzatalakítása született meg. Az építés helyszínétől távol

⁶ Példák a hasonló, mégis karakteresen különböző ablakkeretezésre német nyelvterületen: München, Alte Pinakothek (Leo von Klenze, 1826–1836); München, Festsaalbau (Leo von Klenze, 1832–1842); Lipcse, Römisches Haus (Woldemar Hermann, 1832–1834); Lipcse, Buchhändlerbörse (Albert Geutebrück, 1834–1836); Drezda, Seebach-ház (Hermann Nikolai, 1839); Bécs, Hauptmünzamt (Paul Sprenger, 1835–1838).

⁷ *Zeitschrift für Bauwesen*, 9. 1859. 24. képtábla.

lévő Stüler Szkalnitsky Antal helyettesítette, aki mellett Ybl tevékenykedett. Érdekes lenne tudni, volt-e módjuk változtatni a terven, és ha igen, milyen mértékben. Ehelyütt kimerítő elemzésre nincs módunk, de néhány megjegyzés idekívánczozik, hiszen Ybl életművével is kapcsolatban áll a palota.

A főhomlokzat egyik szembetűnő sajátossága, a főhomlokzati oszloptörzsek alsó harmadának díszítése jelen sorok szerzőjének ismeretei szerint Magyarországon az Akadémia Stüler-féle tervén jelenik meg először, viszont párhuzamosan, eltérő díszítéssel feltűnik más épületeken is, és meglehetősen népszerűvé válik a következő másfél évtizedben. Ybl előszeretettel alkalmazta 1860-as évekbeli alkotásain, bár nem a törzs alsó harmada magasságáig, hanem alacsonyabban. E megoldás nem gyakori az olasz reneszánsz építészet világában, inkább a német és francia reneszánsz kedveli. Itáliában is feltűnik azonban a velencei építészeti egyes alkotásain. A Scuola di San Marco kapuja két oldalán lévő oszlopokon, és a Scuola di San Rocco homlokzatának első emeleti ablakoszlopain láthatók hasonlóak. A tervezés során a velenceieség előtérbe kerülése fontos szerepet kapott, mint ismeretes, ezért ezt az oszlopalakítást is hasonló irányú elképzelésnek tekinthetjük. Ezt, illetve a Scuola di San Marcóval való kapcsolatot erősíti az oszlopféjezetek magasságában futó frízben egymással szembeállított szárnyas oroszlánok ábrázolása, amely a pesti épületen inkább griffszerű, de rokon kompozíció.

A Stüler tervei szerint megvalósult Akadémia homlokzatalakításának van egy meglehetősen közeli stíluspárhuzama, az 1861/1862-ben tervezett, illetve megkezdett, ma Foreign & Commonwealth Office-nak nevezett, eredetileg négy minisztériumot magában foglaló londoni kormányzati épület. Ennek a George Gilbert Scott és részben Matthew Digby Wyatt tervei szerint megvalósult hatalmas épületnek az India Office-t magába foglaló része áll közeli stílusrokonságban a pesti akadémiai épülettel. Az India Office St James Park felé, illetve King Charles Street felé néző homlokzatának rizalitja különböző elképzelést mutat, de mindkettőn láthatók az Akadémia palotájával rokon megoldások. Míg az ablakok keretezésében nagy különbségek mutatkoznak, a londoni és a pesti épület sarkának kiképzése hasonló jellegű. Megjegyzendő, hogy Ybl Miklós Operaházának főhomlokzata is mutat közös vonásokat az India Office St James Park felé néző homlokzatával, ami esetleg közös mintaképre is utalhat.

Festetics György palotája

Az Akadémia építésével párhuzamosan Ybl néhány fontos pesti lakóház megtervezésére kapott megbízást, így a már említett Ganz-házra, a Kálvin téri Geist-házra, illetve első magánpalotatervének elkészítésére is ekkor kérte fel Festetics György gróf. Az 1862–1865 között felépült palota Ybl Miklós egyik fő műve, a Nemzeti Múzeum körüli palotanegyed első magánpalotája. Ez a különlegesen igényes épület kora építészetében, de Ybl korabeli művei között is meglehetősen magányos pozíciót foglal el belső terei, de különösen sajátos homlokzatalakítása révén. Az egyemeletes palota kilenctengelyes főhomlokzatának sarkait a Budai Takarékpénztárról megismert armírozással alakította ki az építész, homlokzatának tagolása azonban egészen elüt a budai épületétől. Hangsúlyos, gazdagon díszített négyoszlopos kapuzat hangsúlyozza a főbejáratot és ad markáns középhangsúlyt a rizalit nélküli homlokzatnak. Az ablakokat nem szokványosan képzett pilaszterek keretezik, és az első emeleti ablakokat szegmensíves oromzatok koronázzák, első ízben historizáló építészetünk történetében. Néhány évvel a tervezés előtt készült el a londoni Bridgewater House (Charles Barry, 1847–1857), egy kiemelkedően reprezentatív magánpalota, melynek homlokzata szintén kilenctengelyes, és

főemeletét szintén szegmensíves oromzatok hangsúlyozzák. Ráadásul a sarokarmírozás – mint fent szóba került – hasonló jellegű, ugyanakkor sok az eltérés is a londoni és a pesti homlokzat között. Ha nem tekinthetjük is közvetlen előképnek, rokon jelenséggént értékelhető.

Károlyi Lajos és Alajos palotája

Ybl építészetének egyik legemlékezetesebb darabja a mai Pollack Mihály tér és a Múzeum utca sarkán álló Károlyi-palota. Ybl Ervin szerint az épületen „hellenisztikus elemek párosulnak olasz és francia reneszánsz formákkal”, illetve „Élénk franciás jellegét a palota különösen a rizalitok manzárdos tetőképzésének köszönheti”.⁸ Az említett három stílus közül a hellén reneszánsz különösen az első emelet kariatidás osztós kettős kapcsolt ablakain érhető tetten, mely – tudomásunk szerint – Magyarországon először Szkalnitzky Antal Akadémia-pályatervén jelent meg. A kocsialáhajtó egy gazdagabb, plasztikusabb, az itáliai példákkal talán közvetlenebb kapcsolatot mutató neoreneszánsz megoldás. Az épület figyelemfelkeltő elemei a sarkok fölött emelkedő meredek manzárd-tetőidomok, melyek Ybl Ervin szerint a franciás stíluskapcsolat fő bizonyítékai. Az 1860-as évtized azonban Európa-szerte több helyen, de különösen a brit építészet egy szegmensében a franciás igazodás jegyében telt, így nem feltétlenül Franciaországban kereshetjük a Károlyi-palota homlokzatalakításának, tetőformáinak előképét, inspirációs forrását. Így juthatunk el a londoni Montagu House-hoz, William Burn 1857–1859 között épült munkájához, a korabeli London egyik legelegánsabb, divatos francia stílusban épült palotájához. Az épületet maga Ybl is láthatta 1864-es londoni útja alkalmával. A homlokzaton a kéttengelyes sarokrizalitok között öttengelyes középrész feszül, ahogy a pesti palotán is, és a sarkok fölött manzárd-tetőidomok láthatók. A középtengelyben háromtengelyes kocsialáhajtó ugrik előre. Fő vonalaiban tehát lényegében megegyezik a két épület homlokzatalakítása, ugyanakkor a részletekben nagy különbségek mutatkoznak, melyek révén bizonytalanul válik a londoni épület előkép szerepe. Ebben az esetben tehát szintén legalább rokon stílusjelenségről beszélhetünk. A Montagu House előképe a versailles-i kastély egy korai építési fázisa vagy egy rokon szellemben tervezett épület lehetett. A budapesti Károlyi-palota mindenképpen e III. Napóleon kori franciás stíluskörrel hozható kapcsolatba. A Károlyi-palota rokonait e stíluskörben keresve legkézenfekvőbb természetesen Párizsban kutakodni, mely városnak sajnos igen kevés feldolgozott a 19. századi építésze. Így keveset tudunk arról a két épületről, melyek több tekintetben rokon megoldásúak a pesti épülettel. Az Avenue de l'Impératrice (ma Avenue Foch) 19. számú palota és a ma Saint James Paris nevet viselő szálloda – eredetileg nyilván palota – a pesti és a londoni épülethez hasonlóan 2+5+2 tengelyes, a sarokrizalitok fölött magas manzárdtetővel. A szálloda homlokzatának sarkain a Károlyi-palotáéhoz hasonló armírozás látható, és tetőablakai is több tekintetben rokon jellegűek. A részletek eltérő megoldásúak, de a homlokzatok karaktere emlékeztet a Károlyi-palotára. Sajnos egyik párizsi épületről sem sikerült kideríteni e kutatás során a tervező nevét és az építés időpontját, de feltehetően III. Napóleon korából való épületekről van szó.

Alaposabban megvizsgálva a homlokzatot, talán még közelebb juthatunk a stílus meghatározásához. Két karakteres elem segíthet ebben, az armírozás típusa és a tetőablakok megoldása. Ami az armírozást illeti, Ybl korábban sem a ki-be ugró típust kedvelte, hanem a teljes magasságban azonos szélességben futó típust. Ezt a korábbi példákon – a Budai Takarékpénztáron és a Festetics-palotán – úgy oldotta meg, hogy minden második kváderelem az armíro-

⁸ YBL 1956. i. m. 39.

zás teljes szélességét kitölti, míg a köztes helyeken két félszélességű elem látható. A Károlyi-palotán alkalmazott armírozás típusa, melyben egységesen minden kváderelem azonos méretű, ettől kezdve más épületeken is feltűnik, így például a bécsi Főrendiház pályatervén. Ennek az armírozástípusnak franciás karakterét leginkább bizonyítja Ybl legfranciásabb épülete, a minden bizonnyal César Daly elegáns magánházakat bemutató, 1864-ben megjelent kiadványában⁹ illusztrált épületek hatására Pálffy Pálné megrendelésére 1867-től épült palota. Ezután teljesen eltűnik Ybl tervezői gyakorlatából, és felváltja a ki-be ugró típus.

A fent bemutatott armírozástípus mintáját keresve kézenfekvő az Ybl fiatalságához kötődő Münchenben is körülnézni. Míg az 1860-as évek elején Ybl által kedvelt sarokhangsúlyozási mód valószínű mintáját a Staatsbibliotheken ismerhetjük fel, addig a Károlyi-palotán látható megoldás lehetséges előképe a szomszédos Kriegsministerium Leo von Klenze tervezte épületén látható. A sajátos formálás iránti szimpátia ide is köthető, de nem erősíti a francia kapcsolatot. Ugyanakkor a francia építészetben szintén ismert ez az armírozástípus, különösen XIII. Lajos korában, például az Hôtel de Sullyn vagy az Hôtel de la Vrillière-en.

A Károlyi-palota tetőablak-megoldása egy szegmensíves oromzattal koronázott és két oldalról volutákkal keretezett aediculába rajzolt, félköríves záródású ablak, amely viszonylag hasonló formában jelent meg néhány évvel később a Pesti Hazai Első Takarékpénztár franciás stílusú épületének sarka fölötti hatszögű kupolán és a Margit fürdő kupoláján. Ha ezeket a nem teljesen egyforma ablakokat egy csoportba sorolhatjuk, akkor közös előképüket keresve megint csak a 17. századi francia építészethez érünk, itt is különösen a versailles-i kastély egy korábbi állapotához, illetve egy kevésbé ismert épülethez, a tours-i minorita kolostor kápolnájának kapujához.¹⁰

A Károlyi-palota tetőidomainak, tetőablakainak és armírozásának megoldásával kapcsolatban is felmerülhet tehát a gyanú, hogy mintájuk 17. századi francia vagy franciás stílusban tervezett épület volt. Ebben a formai környezetben az első látásra olasz reneszánsz mintákat követő kocsialáhajtó esetében is érdemes elgondolkodni egy lehetséges francia mintaképen. A 17. század első felében épült a dijoni Hôtel Vogüé, melynek három árkádníylásos kapuzatához több tekintetben hasonlít a Károlyi-palota kocsialáhajtója. Vannak azonban különbségek, melyek elég szembetűnőek, hogy megkérdőjelezzék a közvetlen kapcsolatot.

Végül egy apróságot is fontos megemlíteni, a Károlyi-palota Múzeum utcai oldalhomlokzatán látható előtetőt, illetve ennek konzoljait, melyekről Ybl Ervinnek a firenzei Santa Maria Novella Benedetto da Maiano készítette szószéke és a római Sixtus-kápolna erkélygyámjai jutottak eszébe.¹¹ Az első lehetséges előkép esetében a máskülönben kiváló szerző elírta a templom nevét, a Károlyi-palota előtetőkonzoljaival kapcsolatba hozható Benedetto da Maiano tervezte szószékkonzolok a Santa Croce templomban található. Érdekes lehet, hogy a pesti palota tervezése előtt két évvel a francia *Encyclopédie d'Architecture* folyóirat 1861-es évfolyama közölt egy szép rajzot a firenzei szószékről.¹²

⁹ César DALY: *L'architecture privée au XIX^e siècle sous Napoléon III. Nouvelles maisons de Paris et des environs*. Paris, A. Morel et C., 1864.

¹⁰ A versailles-i kastély korai állapotát ábrázoló rajzot és a tours-i minorita kolostor kápolnájának kapuját ábrázoló fényképet közöl: W. H. WARD: *The Architecture of Renaissance in France: a history of the evolution of the arts of building, decoration and garden design under classical influence from 1495 to 1830*. New York, Hacker, 1976. 259, 314.

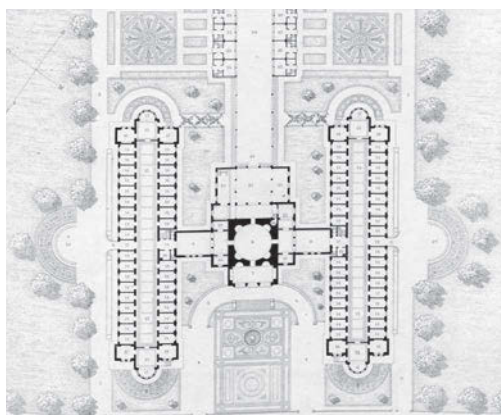
¹¹ YBL 1956. i. m. 39.

¹² *Encyclopédie d'Architecture*, 11. 1861., 47. képtábla.

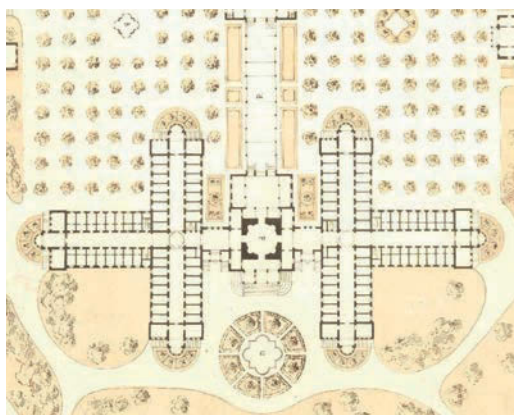
A Margit fürdő

Amikor egy épület stíluskapcsolatait és előképeit keressük, érdemes az első tervváltozatból kiindulni, mert az még nagyobb mértékben hordozhatja inspirációs forrásának, mintájának jellemzőit. Az előképeket keresve természetesen kézenfekvő a reneszánsz világához fordulni, ha neoreneszánsz épületet vizsgálunk, de nem szabad megfeledkeznünk a kortárs európai építészetről sem, amelyet – úgy tűnik – meglehetősen jól ismertek a kor magyar építészei. Bár a korszakban nem egy építész személyesen is megismerkedhetett a közelmúlt építészeti alkotásaival külföldi útjai során, nem ezek az utazások lehettek az inspiráció fő forrásai, hanem a jeles épületeket tervsorozatokon bemutató kortárs építészeti szakfolyóiratokban látható rajzok, melyek egyrészt régen épült jeles és mintaszerű alkotásokat, másrészt új épületek rajzait mutatták be. Nincs arra vonatkozó információ, hogy Yblnek volt-e a tulajdonában ilyen folyóirat, vagy ismert-e ilyeneket, de egyes tervei és néhány nem sokkal korábban megjelent lapszámban ábrázolt épület hasonlósága arra enged következtetni, hogy nem is egy építészeti szaklapot tanulmányozott a tervek elkészítése előtt. A szakfolyóiratok közül a német *Zeitschrift für Bauwesen*, illetve a francia *Revue Générale d'Architecture* nagy valószínűséggel Ybl rendelkezésére állt. Ezt bizonyítja a Margit fürdő és a Bakáts téri templom esete.

Ybl Miklós nem először tervezett nagy fürdőépületet, amikor a margitszigeti fürdő nagyszabású feladatával megbízták, hiszen 1864–1865-ben tervei szerint valósult meg a Rác fürdő első bővítési üteme.¹³ Míg a Tabánban egy meglévő épület mellé, viszonylag szűkös és szabálytalan alakú telekre kellett építenie, addig a Margitszigeten hatalmas sík terep állt rendelkezésére, így – legalább az első terven – nagyszabású és szellősen elhelyezett épületegyüttest rajzolt. A központi épület maga a fürdő, amely az első terven két, tetejével egymás felé fordított T alakú épületrészből és a kettőt összekapcsoló centrális, első látásra a török fürdők megoldására emlékeztető alaprajzú egységből állt. Végül nagyjából felére redukálták a kompozíciót, csak az egyik T alak valósult meg, ennek csomópontjában a központos elrendezésű épületrésszel. A megvalósult épület kupolás és kereszthajós, főhajó nélküli quattrocento bazilikára emlékeztette Ybl Ervint, amivel egyetérthetünk, ha az építész szándékait vizsgáljuk. Ha viszont az e cél



1. kép. Bad Oeynhausen, Badehaus I., alaprajz.
Robert Ferdinand Cremer és Karl Ferdinand Busse,
1852–1857. Publikálva: *Zeitschrift für Bauwesen*,
1858. Jahrg. VIII., Bl. 20.

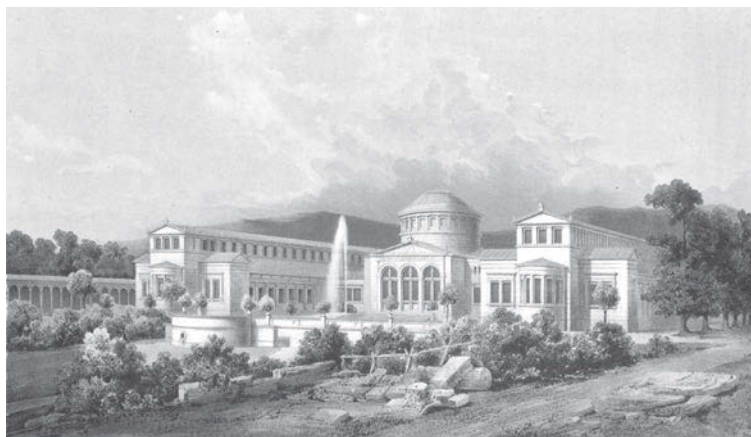


2. kép. Ybl Miklós: A budapesti Margit fürdő
korai tervrajza, részlet.
BFL XV. 17. f. 331. b. 075. 006.

¹³ A Rác fürdő Ybl Miklóshoz kötődő, második építési fázisa a Margit fürdő építésével párhuzamosan, 1869–1870-ben zajlott.

érdekében felhasználta inspirációs forrás után kutatunk, egy olyan épülethez juthatunk, amelyre meglepő mértékben hasonlít Ybl első terve. Westfalia neves fürdőhelyén, Bad Oeynhausenben áll a mintául szolgáló fürdőház, amely Carl Ferdinand Busse tervei szerint és Robert Ferdinand Cremer építésvezetése alatt épült 1854–1857 között.¹⁴ Hogy ezt a Pest-Budától meglehetősen nagy távolságra elhelyezkedő épületet honnan ismerhette Ybl Miklós, erre vonatkozóan a fent nevezett építészeti folyóiratok adnak választ: a német *Zeitschrift für Bauwesen* 1858-ban publikálta az épület terveit.

Bad Oeynhausen fürdőházát Ybl Miklós inspirációs forrásként használta, eredeti tervét jelentősen átalakította, és végül a német épületre leginkább alaprajzi elrendezésében hasonlító, de a mintától részletképzésében nem kis mértékben eltérő karakterű épület keletkezett (1–2. kép). A külsőn is érzékelhető a német fürdőház mintaképszerese; a bazilikákra emlékeztető szárak, a hármastörzses kapuval

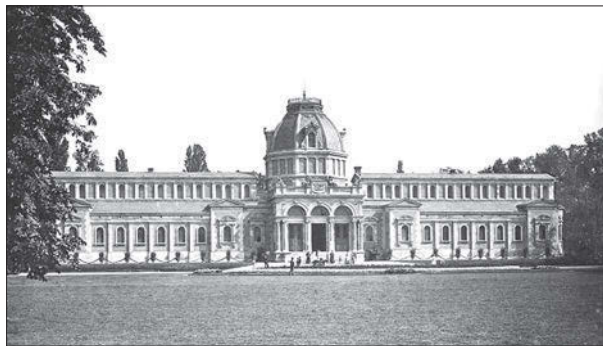


3. kép. Bad Oeynhausen, Badehaus I. Robert Ferdinand Cremer és Karl Ferdinand Busse, 1852–1857.

Publikálva: *Zeitschrift für Bauwesen*, 1858. Jahrg. VIII. Bl. 19.

megnyitott központi kupolás centrális rész egyértelműen bizonyítja ezt. Ugyanakkor a német épületnek jellegzetesen a Schinkel-iskolához köthető klasszicizálását az olasz reneszánszhoz közelebb álló homlokzatalakítás váltotta fel, elsősorban annak köszönhetően, hogy az egyenes záródású nyílások nagy többségét félkörívesse alakította az építész (3–5. kép).

A Margit fürdő Cremer és Busse épületétől leginkább eltérő eleme a kupola, amely nyolcszögű kolostorboltozat formát mutat.¹⁵ A megoldás ősmintája a firenzei Dóm kupolája, hiszen ott alkal-



4. kép. A budapesti Margit fürdő.
FSzEK Budapest Gyűjtemény, PAZ 000129.



5. kép. A budapesti Margit fürdő.
FSzEK Budapest Gyűjtemény, PAZ 00033.

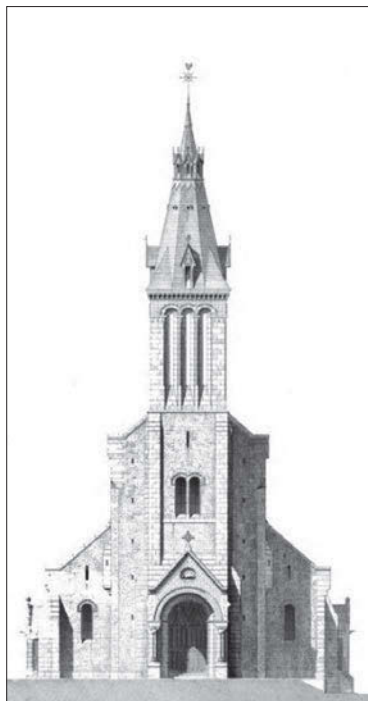
¹⁴ Baldur KÖSTER: *Bad Oeynhausen ein Architekturmuseum des 19. Jahrhunderts*. München, Hirmer, é. n. 19. Erre a munkára Sisa József hívta fel a figyelmemet.

¹⁵ Bad Oeynhausenben áll egy másik fürdőház is, amelynek a margitszigetihez hasonló kupolája van, ez azonban biztosan nem lehetett Ybl épületének mintája, mert 1883–1885-ben épült, Gorgolewski építész tervei szerint. KÖSTER i. m. 43.

maztak először ilyen megoldást, de Ybl számára talán kevésbé ez a szakrális kompozíció, mint inkább a kortárs középület-építészet valamely példája adhatott mintát. Ybl korabeli munkásságában – ahogy fent láthattuk – fontos szerepe volt a francia építészet hatásának, és a Károlyi-palota tetőablakaira hasonlítanak a Margit fürdő kupolájának ablakai. Talán ezeknek az ablakoknak is a XIII. Lajos kori francia építészet egyes példái, illetve valamely ezek mintájára tervezett III. Napóleon-kori ablakok lehettek a mintái. Maga a fürdőn látható kupolaforma szintén a kor francia építészetében jelentkezik, így elsősorban a párizsi Tribunal de Commerce épületén. Az Antoine-Nicolas Louis Bailly tervei szerint épült grandiózus középület éppen akkortájt került a befejezés közelébe, amikor Ybl Miklós 1864 novemberében Londonba látogatott, és amely útján minden bizonnyal Párizst is felkereste. Bár a kupola formája hasonló, a részletképzésben számos különbség fedezhető fel, melyek közül elsősorban a kupola felső részének díszítőelemei közül több – füzérdíszek és leógó félköríves díszek – egészen hasonló pozícióban látható a párizsi Operaház két oldalhomlokzati pavilonja feletti kupolákon. Ez a kupola máskülönben nem nyolcszögű, de Ybléhez hasonlóan bordás kialakítású. Az elkészült Operaházat természetesen nem láthatta Ybl 1864-ben, de tervrajzát talán igen.

A Bakáts téri templom

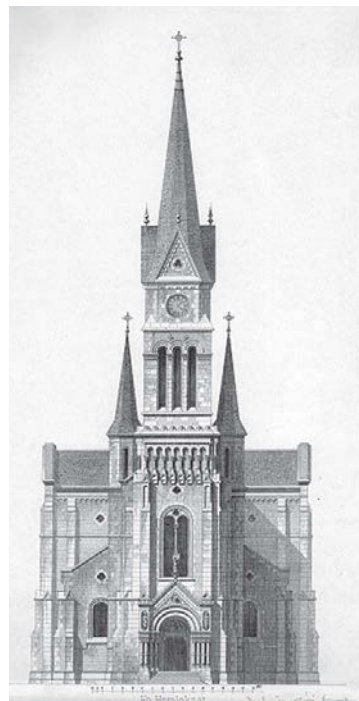
A fent tárgyalt művektől erősen eltér Ybl Bakáts téri temploma a román kort idéző stílusával. A historizmus építészetében a templom fogalmához közelebb álltak a középkor stílusai, mint a reneszánsz és a barokk, így ez utóbbiakat ritkábban választották az építészek. Ybl majdnem



6. kép. Athis (ma Athis-de-l'Orne), templom, főhomlokzati rajz. *Revue Générale d'Architecture*, 1859. Pl. 44.



7. kép. Ybl Miklós: a Bakáts téri templom korai főhomlokzati tervrajza. BFL XV. 17. f. 331. b. 047. 004.



8. kép. Ybl Miklós: a Bakáts téri templom főhomlokzati rajza. FSZEK Budapest Gyűjtemény, PAZ 001756.

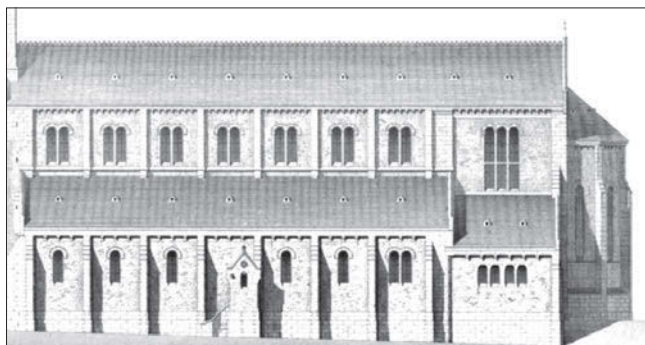
minden stílusban kipróbálta magát, a gótika viszont – úgy tűnik – távol állt tőle, e stílus alkalmazása nem jellemző életművére. Ha szakrális műről volt szó, akkor a romanikához fordult ihletért, és úgy tűnik, fokozatosan igyekezett közelebb kerülni a történeti hűséghez. E törekvésnek csúcspontja a Bakáts téri templom, amelynél a kor templomrestaurátoraihoz hasonlóan járt el, amikor alapként egy meglévő, kevésbé díszes román kori épületet választott, majd ezt „felöltöztette”, gazdagította stílusát.

A *Revue Générale d'Architecture* című francia építészeti szakfolyóirat 1859-ben közölte a normandiai Athis (ma Athis-de-l'Orne) román kori templomának tervrajzait. Ybl első ismert tervrajza ezt a templomot veszi alapul alaprajz, tömeg- és homlokzatalakítás szempontjából egyaránt. A francia templom és a ferencvárosi templom tervezett bazilikális hosszháza háromhajós és hét boltszakaszos, szentélyapszisa a tízszög öt oldalával záródik. A hosszházhoz két lépcsőtornyocskával közrefogott középtorony csatlakozik. Ybl néhány változtatást is eszközölt, melyek közül a leglényegesebb, hogy az athisi templom szentélynégyesze helyére egy keskeny kereszthajót illesztett. Az oldalhomlokzatok lényegében azonos elrendezést mutatnak a kereszthajót leszámítva, a főhomlokzaton már valamivel több változtatás látható (6–8. kép).

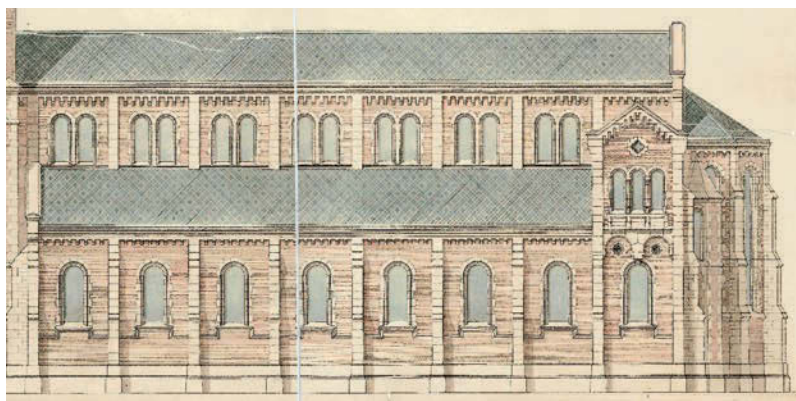
A torony főbb alkatrészei hasonlóak a normandiai és a pesti templom tervén. A kaput többoszloposszá bővítette Ybl, de fő rendszere megmaradt, a kapu fölötti ikerablak helyére egy hasonló formát magában foglaló Vendramin-ablakot alkalmazott. Efölé beiktatott egy alacsony, öt kis ablakkal megnyitott szintet, majd a karakteres hármass ablakcsoporthoz

amely fölül a templomtornyokról elmaradhatatlan, a normandiai toronyon viszont nem látható órát helyezett az építész, ennyivel megmagasította a tornyot, a toronysisak lényegében azonos kialakítású tetőablakát és csúcsközeli, koronaszzerű díszét is beleértve.

A kapu két oldalán lévő egy-egy lépcsőtornyocska Athisban egyszerű, dísztelen építmény, mely felül a torony irányából lefelé lejtő tetővel fedett. Ezt a megoldást megtartotta Ybl, bár alaprajzilag megnövelte a tornyocskákat, viszont nem találta kellően ékeseknek, így a tetejükre egy-egy huszártoronyyszerű felmagasítást alkalmazott. A mellékhajók hasonlóan, egy-egy félköríves záródású ablakkal jelennek meg a lépcsőtornyok mögött és mellett a román kori épületen és a neo-román terven (9–10. kép).



9. kép. Athis (ma Athis-de-l'Orne), templom, oldalhomlokzati rajz. *Revue Générale d'Architecture*, 1859. Pl. 46.



10. kép. Ybl Miklós: a Bakáts téri templom korai oldalhomlokzati rajza. BFL XV. 17. f. 331. b. 047. 006.

Összefoglalás

Mint talán a fentiek is bizonyítják, Ybl Miklós építészetének leggazdagabb, legösszetettebb, legtöbb kérdést felvető korszaka az 1860-as évtized. Ybl Ervin 1956-ban megjelent monográfiájában bemutatja a híres tervezőművész alkotásainak építéstörténetét, és találóan jellemzi a műveket. Kutatási lehetőségei korlátozottabbak voltak a maiaknál, mégis máig érvényes megállapításokat tett. A tudományos vizsgálódás lehetőségeinek bővülésével azonban még mélyebbre áshatunk az egyes alkotások stílusának meghatározásában, stíluskapcsolatokat és előképeket keresve. A fenti gondolatmenet egyik fő tanulsága, hogy minden műalkotás, még a legnagyobbak művei is szorosan kapcsolódnak az adott korszak vagy a régebbi korok művészetéhez. Ha a fennmaradt források lehetővé teszik, tanulságos végigkísérni a tervezési folyamatot, a korai tervek még többet hordozhatnak az inspirációs források jellegéből, mint a véglegesek.

A jelen tanulmányban vizsgált, 1870-es évek előtti évtizedekben Ybl stílusbeli érdeklődése igen széleskörű volt, míg az egyházi építészetben döntően a romanika mintáit követte, magánmegrendelésre készült és világi középülettervein a reneszánsz volt számára mérvadó. Korai tudománya a barokkot nem választotta el élesen a reneszánsztól, a barokkot a reneszánsz kései változatának tekintették. Amikor Ybl – 15. és 16. századi mintáin kívül – 17. századi barokkba hajló vagy barokk motívumokat is használ homlokzatain, azt nem feltétlenül barokkizálásként kell értelmeznünk, ez is része neoreneszánszának.

Fontos tanulság, hogy az eddigi kutatás aránytalanul nagy szerepet tulajdonított a tanulmányoknak és a régi korok mintáinak a historizmus építészeivel kapcsolatban. Tény, hogy az építészeti iskolái, egyes tanárai nagy szerepet játszhattak különösen a korai pályakezdő években, a későbbiekben azonban a stílusváltásokat, a divat alakulását igyekeztek követni a tervezők, és ez nem feltétlenül esett egybe az évtizedekkel korábban tanultakkal. A régi korok mintái, így például egy neoreneszánsz épület számára egy reneszánsz alkotás nem egy esetben fontos mintának számított, ahogy ezt a kutatás számos esetben bizonyította. Ugyanakkor a kortárs építészet, és különösen a kortárs folyóiratokban látható régi és új épületek mint inspirációs források szerepére nem kellő mértékben helyezett hangsúlyt a kutatás, és ez különösen Ybl Miklós esetében igaz. Ybl korának embere volt, úgy tűnik, élénk figyelemmel kísérte a nyugati építészeti eseményeket, ismerte a legújabb alkotásokat és a folyóiratokban megjelent, a nyugati kortárs építészet számára is meghatározó régi és új mintákat. Ezeket kiindulópontként, alapként használta, amit a Margit fürdő és a Bakáts téri templom esete bizonyít. Mintáit Ybl felöltöztette, gazdagította, a kor ízléséhez igazította. Pályája korai szakaszában is így járhatott el, amikor az általa megújított román kori kaplonyi templomot – vagy ennek mintáját – mint alapot használta a főtéri templomhoz, és megnövelte, felöltöztette, gazdagította azt,¹⁶ így emelve át a Károlyi család ősi fészkeinek temetkezési templomát a főtéri birtokra.

A részletek kidolgozásában és összehangolásában kell keresnünk Ybl igazi zsenijét, a különböző – néha egészen eltérő forrásokból – származó tagozatok és díszek egy harmonikus egység részeivé váltak. Mind az alap, mind a részletek mintáit nemes forrásból merítette, és talentummal rendelkezett egy egységes stílusú, kiváló arányérzékkel megkomponált, karakteres mű megalkotására. Így ismerjük az építész munkáit, ezért azok a kor magyar építészetének legmagasabb szintű megnyilvánulásai.

¹⁶ SZAKÁCS Béla Zsolt: *A kaplonyi templom: Ybl előtt és után*. Előadás a *Művészet Ybl és Lechner korában* című, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Művészettörténeti Tanszéke által rendezett konferencián, 2014. május 7-én (PPKE, Sophianum, John Lukács Terem).

József Rozsnyai

On the Archetypes and Stylistic Connections of Miklós Ybl's Works from the 1860s

In the 1840s and 1850s, Miklós Ybl was one of the most prominent representatives of Romantic architecture in Hungary. His works from this period are dominated by features bearing affinities with medieval art and architecture. In the 1860s, he began to break with Rundbogenstil architecture, which until then had been characteristic of his work, and forms originating in Classicism and the Renaissance gradually gained ground in his art. However, his buildings from the 1860s should not be regarded simply as the predecessors or preparatory works for the golden age of the 1870s (the edifices he designed in this decade include the Basilica, the Opera House, and the Castle Garden Bazaar), but in several respects form an independent architectural world that makes use of an array of solutions that were unique and ahead of their time, not only in the Hungarian context but also with regards to the wider, Central European context. Ervin Ybl has taken the most efficient steps in the identification of the styles of individual compositions, yet one can at times feel that there is something missing from his otherwise excellent analyses. Beyond the general stylistic analyses, we would like to have a more nuanced understanding of Ybl's creative methods, the process of planning, and the models he regarded as exemplary, in other words the prototypes and inspirational sources for his own works.

Scholarship on Ybl's works for the most part has emphasized the connections with the Italian Renaissance, albeit the architect, unlike the majority of his contemporaries, drew inspiration not from one architectural centre, but rather from several, including places outside of Italy, such as London, Paris and sites in Germany. In the scholarship on Historicism (and consequently on Ybl), research has laid a disproportionately large emphasis on the influence of schools and previous architectural periods, while contemporary stylistic connections were somewhat neglected. When available sources make it possible, it is illuminating to trace the planning process, as documents from the earlier stages of planning may reveal more about the nature of the sources of inspiration than the final plan. In the course of our research, we have come to the conclusion that Ybl in more than one instance would take an existing building as the basis, a kind of raw material, and transform it, enrich it, or "dress it up." Buildings that served as the foundation on which a plan was based were sometimes edifices several hundreds of years old and sometimes contemporary structures. In the end, Ybl's true genius should be sought in the exceptionally refined workmanship and synchronization (with a masterful sense of proportion) of details and the arrangement of various architectural elements and decorations – occasionally from entirely dissimilar sources – into a harmonious unit.

Kelecsényi Kristóf Zoltán

Egy Ybl-tanítvány első munkái – Schmahl Henrik Andrassy úti épületei

A Fővárosi Levéltárban található Ybl-hagyaték annak ellenére sok újdonságot és tisztázatlan kérdést rejt magában, hogy az intézmény munkatársai az 1970-es évek óta gondozzák azt.¹ El lehet képzelni, mekkora anyagról van tehát szó. A több ezer tervlap között néhány száz azonosítatlan példány is megbújik. A dokumentum viszont, amely tanulmányom kulcspontját képezi, a kevésbé látványos, de az Ybl-kutatás részéről még szintén nem teljesen feldolgozott iratanyag között található.²

Egy 39 oldalas tartalmazó német nyelvű levelezés egyik – Magyarországra postázott – fele ez, amelyet a budapesti Andrassy út 52. szám alatti, Haggenmacher Henrik³ által építtetett városi palota kapcsán váltottak a felek 1881. május 28. és 1883. augusztus 10. között.⁴ Összesen 25 levél, amelyet a Trieszt mellett mészkőbányát működtető cég, a Cava Romana, valamint annak bécsi képviselője, Eduard Glatz küldött a ház tervező építészének, az Ybl Miklós alkalmazásában álló Schmahl Henriknek,⁵ aki a főváros egyesítése, vagyis 1873 óta állt a mester alkalmazásában. Kapcsolatukat az teszi különlegessé, hogy minderre előképzettség, építész-építőmesteri végzettség nélkül került sor.

Schmahl Henrikről sajnos nagyon keveset tudunk.⁶ Hagyatéka eltűnt, elkallódott, megsemmisülhetett a család gellérthegyi villájának második világháborús pusztulásakor.⁷ Három fia közül kettő gyermek nélkül halt meg, a középső fiú két leánygyermekére pedig 1945 után elhagyta az országot. Nem maradt utána más, mint azok a hivatalos iratok, engedélyezési tervek, amelyeket a Fővárosi Levéltár őriz, kortárs sajtóbeszámolók, és ami a legfontosabb: házai.

*Kelecsényi Kristóf Zoltán a PPKE BTK
végzős mesterszakos művészettörténész
hallgatója, az építészfórum.hu építészeti
szakportál szerkesztője*

*Kutatási területe: Schmahl Henrik
neoreneszánsz építészete*

E-mail: kristof.kelecsenyi@gmail.com

*Kristóf Zoltán Kelecsényi, graduating MA
art history student at PPKE BTK, editor of
the architectural portal építészfórum.hu*

*Area of research: Neo-Renaissance
architecture of Henrik Schmahl*

Email: kristof.kelecsenyi@gmail.com

¹ Az Ybl-hagyaték történetéről: C. dr. HARRACH Erzsébet: A Budapest Főváros Levéltárában lévő Ybl Miklós tervek sorsának alakulása. In: *Ybl Miklós építész* 1991. 167–169.

² BFL XV.17.f.331.a Ybl Miklós hagyatéka, iratok.

³ Id. Haggenmacher Henrik (1827–1917) svájci születésű magyar malomiparos és sörgyáros, több Andrassy úti telek tulajdonosa. A Haggenmacher család történetéről lásd részletesebben: HALMOS Károly: Haggenmacher Henrik és Károly. In: *Sokszínű kapitalizmus*. Szerk: SEBŐK Marcell. Budapest, HVG, 2004. 74–83.

⁴ BFL XV.17.f.331.a: 36. Haggenmacher Henrik építkezése, levelezés.

⁵ Az építész vezetéknévnek többféle írásmódja is előfordul. Helyesnek az általa is így használt, szignójából jól kiolvasható *Schmahl* formulát tekintem. Gyakran előforduló variánsok: *Schmal*, *Schmall*. Néhány fennmaradt hivatalos iratban a *Schmahl J. Henrik*, illetve *Heinrich J. Schmahl* formát használták.

⁶ Schmahl Henrik életművét monografikus igénygel eddig nem dolgozták fel.

⁷ A Kelenhegyi út 43. szám alatti villát 1908-ban engedélyeztették. Történetét részletesebben lásd HAJDU NAGY Gergely: Műrom-építészet a századfordulón a Pallavicini család Szemerei kastély- és Schmahl Henrik budai villakertjében. In: *Kalászat – Kerttörténeti tanulmányok Baloghné Ormos Ilona 70. születésnapjára*. Budapest, BCE Tájépítészeti és Tájökológiai Doktori Iskola, 2012. 81–101.

Bár születési helye, anyanyelve – amelyet élete végéig megőrzött⁸ – és halálkozásának helyszíne sem köti Magyarországhoz, az az örökség, amely ránk maradt épületei formájában, itt van velünk.

Valószínűleg Hamburgban, vagy annak környékén született, valószínűleg 1846 körül és 1912. július 13-án vagy 14-én halt meg Stuttgartban vagy Drezdában.⁹ Apja – ha hihetünk a kortársnak¹⁰ – jó nevű helyi kőművesmester volt, aki fiát is e szakmára taníttatta. 1868 körül érkezett Magyarországra. Első munkaadója Preisz György pest-budai építőmester volt,¹¹ ám konkrét építkezést hozzá nem tudunk kapcsolni. Ezt követően a kiépülő pesti Duna-korzón, a Vigadó tér déli oldalán állt Első Magyar Általános Biztosító Társaság épületének kivitelezője, Pucher József építőmester adott neki munkát a Frey Lajos és Kauser Lipót tervei szerint emelt háznál.¹²

Schmahl ennek befejezését követően, 1870 nyarán vették fel az Ybl tervei szerint megvalósuló pesti Fővárház építkezésére, ahol az elmondások szerint igen hamar segédpalléri funkciót kapott.¹³ Ennek hitelt ad, hogy az építkezés befejezésekor, 1874. május 1-jén már Ybl beosztottjaként működött.

Az Ybl-hagyaték iratanyagában található dokumentumok tanúsága szerint már 1873 késő tavaszán sem kétkezi munkásként foglalkoztatták.¹⁴ A Múzeum körút 19. szám alatt ma is álló, 1873–1874 folyamán Ybl tervei alapján, Róth Zsigmond megrendelésére felépült bérházhoz készült pótlólagos műszkörendelésről szóló kimutatást már építésvezetőként írja alá. A hagyatékban bőségesen fennmaradt építési dokumentumok számos pontján látható aláírása, piros tintával felvezetett számolási korrekciói. Schmahl tehát mindössze néhány év leforgása alatt a korszak legjelentősebb hazai építésének közvetlen munkatársa lett, akire az rábízta a pesti belvárosban épülő négyemeletes ház építését.

Az Ybl-hagyatékban nemcsak iratai közt, hanem tervanyagában is megtalálható néhány Schmahl által szignált tervlap. Jóllehet ezek kevésbé jelentős részletek, mégis pótolhatatlan információkkal szolgálnak arról, hogy mely megbízásokba vonta be munkaadója. 1874-ből ismert egy egyelőre azonosítatlan helyszínen és céllal készült külső falépcső és egy úgynevezett surrantó terve, amely első pillantásra egy ideiglenes, valószínűleg építési állványzatnak tűnik, azonban alaposabb vizsgálat során feltűnnek a korlátok részletei, az élszedés és a kapaszkodók megformálása. Ezért már inkább egy állandóbb jellegű, például ipari hasznosítást feltételezhetünk.¹⁵

⁸ A BFL-ben található forrásértékű nyilatkozata, melyben a Belvárosi Takarékpénztár (Budapest, V. Ferenciek tere 10.) építkezésének körülményeit írja le, német nyelven íródott 1911-ben. BFL VII.153 (Rónay Károly közjegyző iratai) 0137/1913 (Nyilatkozat: Schmahl Reinhold [sic!] építész Belvárosi Takarékpénztár székházára vonatkozó német nyelvű emlékirata.) – Itt és a továbbiakban a mai budapesti kerületszámozást követjük (a szerk.).

⁹ A születési és halálzási helyre és időpontra vonatkozó adatok kizárólagos forrásait az 1912-es gyász hírek és nekrológok jelentik: [n. n.]: Schmahl Henrik budapesti építész... (Vegyesek). *Építő Ipar*, 36. 1912. 29. (július 21.) 283; Révész Sámuel: Schmahl Henrik. *Építő Ipar*, 36. 1912. 33. (augusztus 18.) 319; MAGYAR Vilmos: Schmahl Henrik (két közlemény – I.). *Építő Ipar*, 36. 1912. 35. (szeptember 1.) 336–337; Uő: Schmahl Henrik (két közlemény – II.). *Építő Ipar*, 36. 1912. 36. (szeptember 8.) 346–348; [n. n.]: Schmahl Henrik. *Művész*, 14. 1915. 1. 77–78.

¹⁰ Schmahl származásáról elsőként még életében írtak: [n. n.]: Schmahl Henrik. *Magyar Szalon – képes havi folyóirat*, 11. 1889. 177–180.

¹¹ KISMARTHY-LECHNER Jenő: *Schmahl Henrik*. Kézirat [é. n.]. Őrzi: MTA BTK Lexikongyűjteménye. Kismarthy-Lechner kétoldalas gépelt kéziratának forrásértékét növeli, hogy személyesen ismerte a Schmahl unokáját feleségül vevő Jendrassik Györgyöt. Ő volt a tervezője a Kelenhegyi úti villa 1938-as bővítésének.

[n. n.]: Schmahl Henrik. *Magyar Szalon – képes havi folyóirat*, 11. 1889. 178.

¹² Erről lásd uo. és Révész 1912. i. m. 319.

¹⁴ Az Ybl-hagyaték iratanyagában fennmaradt legkorábbi datált aláírás időpontja 1873. május 26. (BFL XV.17.f.331.a 52. Róth Zsigmond bérháza, Budapest, V. Múzeum körút 19. 26. fol.)

¹⁵ BFL XV.17.f.331.b a29. 20.

Szintén ebből az évből származik egy ajtószárny keresztmetszeti rajza, amely a Magyar Tudományos Akadémia épületébe készült, a III. emelet átépítése kapcsán. 1869. február 3-ról 4-re virradóra ugyanis tűz ütött ki az akkor az Esterházy-képtár anyagát befogadó szinten.¹⁶ A festményeket kimentették, és másnap reggelre a tüzet is sikerült teljesen eloltani, ugyanakkor az eset közfelháborodást keltett.¹⁷ Nem is csoda, hiszen a nagy értékű műtárgyak megsemmisülésének rémén túl ott volt az a tény is, hogy az August Stüler tervei nyomán felépült palotát alig négy évvel korábban vette birtokba az Akadémia. Bár Stüler a díszterem boltozatainak terhet csökkentendő az eredeti terveken is vasszerkezettel számolt a középrizalit III. emeletén, ez végül a költségek miatt faszerkezetként valósult meg.¹⁸ Ybl már 1871-ben megrajzolta a fennmaradt szerkezeti tervek előzményeit, azonban az átépítésre csak fél évtizeddel a tüzeset után, 1874-ben került sor.¹⁹ Az új, a Schlick gyár által készített szerkezet igazi mérnöképítészeti leleményként felfüggeszti a látszólag a padozatra támaszkodó válaszfalakat a tetőszerkezetre. Schmahl aláírása az egyik vasajtó szárnyának vízszintes metszetén található.²⁰ Ha még megvan az ajtó, a jól kivehető tagozatok alapján pontosan azonosítható volna, minthogy a tervlapról ismert, hogy a *kis terembe* (a terv német felirata: „*kleinen saal*”) készült.

Az 1874 és 1880 közötti időszakból más, Schmahl által szignált vagy nevével ellátott dokumentumot, tervet eddig nem sikerült fellelni. Ezenkívül csak másodlagos forrásokra, a kortárs sajtóra és az utókorra támaszkodhatunk, ha azt keressük, mely munkákban kapott szerepet. Ezek alapján tudható, hogy részt vett a Várkert-kioszk és a Várkert-bazár, az eredetileg a Kálvin téren felállított Danubius-kút, valamint Széchenyi Béla 1945 után elbontott budai, Lánchíd utcai palotájának tervezésében.²¹

1875 őszén indultak meg Ybl egyik fő művének, az Operaháznak földmunkái, amelyeket a következő év tavaszán követett az alapozás megkezdése. Az épület átadására csak majdnem egy évtized elteltével, 1884. szeptember 27-én került sor.²² Ez az építkezés tekinthető Schmahl Henrik építészeti képzése befejezésének. Nemcsak azért, mert az átadást követően már megrendelőikkel, megbízásokkal és nem utolsósorban jó referenciákkal rendelkező, önálló építésszé vált, hanem azért is, mert korai munkáin – gondolok itt elsősorban az Andrássy úton álló épületeire – igencsak érzékelhető mind mestere, mind a középület munkálatainak hatása. Ez nem is csoda, hiszen már a kortárs sajtóbeszámolók,²³ majd később Ybl Ervin is az Opera építésvezetőjeként emlegeti.²⁴ A *Vasárnapi Ujság* cikke nyomán úgy tudjuk, hogy „végig segédkezett a mester oldala mellett”.²⁵ A hagyatékban talált legkorábbi erre utaló forrás a Hagenmacher-palota kapcsán említett levelezés. Nem árt megjegyezni, hogy a következőkben bemutatott épületek tervezése és építése idején egyúttal az Opera művezetője is volt.

¹⁶ DIVALD Kornél: *A Magyar Tudományos Akadémia palotája és gyűjteményei – magyarázó kalauz*. Budapest, MTA, 1917. 19–20.

¹⁷ RÓZSA György: *A Magyar Tudományos Akadémia Palotája*. Budapest, MTA Könyvtára, 1982.

¹⁸ SISA József et al.: *A Magyar Tudományos Akadémia székháza*. In: *Épített örökség a magyar tudomány szolgálatában*. Szerk. PAPP Gábor György. Budapest, MTA MKI–Magyar Képek, 2010. 63.

¹⁹ MTA Könyvtár kézirattára: RAL K 1273-90. Reprodukcióját közli: Ybl Miklós építész 1991. 255.

²⁰ BFL XV.17.f.331.b 106. 2.

²¹ Ezekre vonatkozóan a fő források: [n. n.]: Schmahl Henrik. *Magyar Szalon – képes havi folyóirat*, 11. 1889. és KISMARTHY-LECHNER [é. n.] i. m.

²² Az Operaházra vonatkozó építési adatok: YBL Ervin: *Ybl Miklós*, Budapest, Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, 1956. 76–88, 172–174.

²³ Például: [n. n.]: Magyar Királyi Opera. *Vasárnapi Ujság*, 31. 1884. 39. (szeptember 28.) 613–620.

²⁴ YBL 1956. i. m. 86.

²⁵ [n. n.]: Magyar Királyi Opera. *Vasárnapi Ujság*, 31. 1884. 39. (szeptember 28.) 616.

Schmahl a kiépülőfélben levő Andrássy úton négy házat is tervezett: a 13. szám alatti Del Medico-palotát 1880-ban, az 52. szám alatti Haggenmacher-palotát 1881–1882-ben, a 28. szám alatti Gschwindt-házat 1882–1883-ban és a Fischer és Sonnenberg cég számára épített házat szintén 1882–1883 folyamán. Ezek közül az előbbi két épülettel részletesebben, utóbbi kettővel csupán említés szintjén kívánok foglalkozni.

A Del Medico-ház (Andrássy út 13.), 1880–1882

Eltekintve a Múzeum körút 23–25. szám alatti, azóta elpusztult Brázay-ház 1879-es bővítésétől,²⁶ Schmahl első önálló épületének az Észak-Itáliából bevándorolt szalámigyáros, Pietro Del Medico számára épített, Andrássy út 13. szám alatti, zárt sorú beépítésében álló palotabérház tekintethető (1. kép).²⁷ Bár az engedélyezéssel kapcsolatos iratokon és terveken nem szerepel a neve,²⁸ Schmahl-nak tulajdonítható az épület Rozinay István Budapest új építményeit bemutató füzetéi, valamint a stíluskritikai elemzés alapján. A négy oldalról körülépített belső udvaros, elsősorban a római cinquecento formakészletéből merítő ház utcai szárnya kéttraktusos, udvari szárnyai egytraktusosak. A fennmaradt engedélyezési terven látható és a megvalósult homlokzat között természetesen jó néhány eltérés felfedezhető. A legfontosabb változás az I. és II. emelet közötti övparkány igen hangsúlyos frízmezejének mitológiai témájú, földi és vízi lények harcát ábrázoló domborműve megjelenése. Az elsőre szokatlanak tűnő megoldás vélhetően azt az elentmondást igyekszik feloldani, amely a kor szak számos más épületénél is megfigyelhető, és amely a reneszánsz és a neoreneszánsz közötti léptékváltásból fakadó problémákból adódik:²⁹ tudniillik hogy a sokszor a földszinthez hasonlóan erőteljesen rusztikázott, kváderes felületű I. emelet az erkély ellenére sem tűnik bizonyos esetben eléggé dominánsnak az olykor gazdagabb nyíláskeretezésű II. emelettel szemben. Ez bérházaknál aligha okozott problémát, ugyanakkor a Del Medico család számára épített palotabérház³⁰ esetén az I. emeleti építettői



1. kép. Pietro del Medico háza az Andrássy út 13. szám alatt.

In: *Budapest építményei*.

Szerk. ROZINAY István. Budapest–Eperjes, 1883–1885. 20.

²⁶ Brázay Kálmán nagykereskedő házának Schmahl általi bővítéséről hírt ad: *Bauzeitung für Ungarn*, 8. 1879. 3. (január 12.) 20.

²⁷ Engedélykérelem: BFL IV.1407.b 36486/1880; engedélyezési tervek: BFL XV.17.d.329 27325 1–5. fol.

²⁸ Azokat az Operaház építőmestere, Hofhauser Lajos szignálta.

²⁹ A kérdésről részletesebben lásd GÁBOR Eszter: A neoreneszánsz építészet léptékproblémáiról. In: *Budapest neoreneszánsz építésze – Tanulmányok*. Szerk. CSÁKI Tamás et al. Budapest, BFL, 2009. 23–32.

³⁰ Palotabérházon olyan városi épületeket értünk, amelyek főszintjét a tulajdonos saját használatú, nagyméretű lakása foglalja el, míg az épület többi része a cselédség szállásaként és bérlakásként működik. Részletesebben lásd VÁCZI Piroska: Egy épülettípus a 19. századi Budapesten. Palota és bérház egy épületben. *Pavilon*, 7. 1992. 66–73.

lakást a megoldás jobban hangsúlyozza. Hasonló kompozíciós logika érvényesült az Andrássy út 43. szám alatti, 1883-ban Freund Vilmos által tervezett ház esetén is.

Érdeemes továbbá összevetnünk a Del Medico-házat a 18. szám alatti, a 20. század első felében sajnos érzéketlen módon átalakított Fölsinger-ház építészeti homlokzatával.³¹ Az Ybl tervei alapján készült ház részlettervein található az említetteken túl Schmahl aláírása a hagyatéki tervi részében.³² Bár a szintén ekkor készült épület homlokzata kevés igazán egyedi megoldást tartalmaz, kompozíciós logikáját tekintve mégis a Del Medico-ház rokonának tekinthető.

A Del Medico-ház további érdekessége, a vakolat szemcsésségének fokozásával előállított, a szokásosnál érdekesebb síkfelület a II. és III. emelet esetében a mai napig látható. Ez a megoldás néhány évvel korábban jelent meg a Sugárúton, a Láng Adolf tervezte Andrássy út 1. homlokzatán, jóllehet ott a szakszerűtlen felújítások már tönkretették.

Haggenmacher-palota (Andrássy út 52.), 1881–1883

Schmahl igen korai fő művének tekinthető az Andrássy út és az Eötvös utca sarkán álló, 52. számú ház, a svájci születésű Haggenmacher Henrik nagyiparos számára épített palotabérház, amelynek datálása a közelmúltig tévesen szerepelt a magyar építészettörténeti szakirodalom-



2. kép. Haggenmacher Henrik palotabérháza az Andrássy út és az Eötvös utca sarkán.
Fotó: Hermann Rückwardt, 1889. FSzEK Budapest Gyűjtemény – Fotótár, ltsz. 000583.

³¹ Engedélyezési terv: BFL XV.17.d.329 29234, egykorú fényképfelvétel az Andrássy úti homlokzatról: *Budapest építményei*. Szerk. ROZINAY István. Budapest–Eperjes, 1883–1885. 24.

³² BFL XV.17.f.331. b 52. (Fölsinger Rezső háza) 8–11.

ban (2. kép). A ház ugyanis nem 1883–1886 között épült, mint ahogyan a legtöbbször írják, és nem is 1891-ben – ahogyan a műemléki tábla szövege tévesen állítja –, hanem egy évtizeddel korábban, 1881–1883 között. Tervei sajnos elkallódtak, ez magyarázza a bizonytalanságot, ugyanakkor a feltárt forrásokból – a levelezésből – egyértelműen igazolást nyer a nyolcvanas évek eleji datálás.³³ Ez azért lényeges, mert így a tervezés és a kivitelezés ideje egybeeszik az Operaházéval.

A Haggemacher-palotát az Andrássy út fontosabb épületei közt tartja számon a műemlékvédelem és az építészettörténet. Már Kismarthy-Lechner Jenő *Budapest székesfőváros műemlékeinek és műemlékszerű épületeinek lajstroma* című 1924-es kiadványában is szerepelt, ahogyan Budapest műemlékjellegű építményeinek Genthon–Zakariás-féle, 1949-es jegyzékében is, ahol már téves a datálás.³⁴

A háromemeletes palotabérház 9-9 tengelyes homlokzatainak legszembetűnőbb jellemzője a kőburkolat, amely az Andrássy úton egyébként nem ritka, de itt sem nevezhető általánosnak a vakolt homlokzatokkal szemben. A köelemek jelentős részét egészen biztosan a mai napig működő, már említett trieszti mészkőbánya, a Cava Romana szállította – az a cég, amely az Operaházhoz is szállított párhuzamosan. A fennmaradt levelezés egy 1881 szeptemberében írt darabjából az is kiderül, hogy az Operaházhoz összeállított első szállítmány mellett küldték Magyarországra a Haggemacher-ház próbadarabjait.³⁵ Hogy mennyire egybeeshettek Schmahl tárgyalásai a Dalszínház és a bérház építésével kapcsolatos teendőkről, jól jelzi, hogy az 1881 novemberéből származó egyik levelet neki mint a „magyar királyi Operaház építésvezetőjé”-nek címezték.³⁶ Sajnos a levélből nem derül ki egyértelműen, hogy melyik épületről van szó, de akár a feladó tévedett, akár a levelezések keveredtek össze utólag, kitű-

nően mutatja a párhuzamosságot. Azonban nemcsak az iratokban, hanem a konkrét épületek esetében is találkozhatunk rokonságot mutató megoldásokkal (3. kép).

A Haggemacher-palota homlokzatának legmarkánsabb kompozíciós eleme a főhomlokzat középső öt tengelyét hangsúlyozó megoldás, vagyis a masszív, rusztikus oszlopdobokból felépülő ión fejezetes háromnegyedoszlopok, melyek között a homlokzati sík valamelyest előreugrik, valamint az erre fel támaszkodó architrávon nyugvó erkély, és az I.



3. kép. Az Operaház főhomlokzatának végleges megoldására készült alternatív tervváltozat látványrajza. *Vasárnapi Ujság*, 31. 1884. 39. (szeptember 28.) 622.

³³ A levelezésen túl igazolja még: *Építési Ipar*, 5. 1881. 127.

³⁴ *Budapest műemlékjellegű építményeinek jegyzéke*. Kézirat gyanánt. Összeáll. GENTHON István–ZAKARIÁS G. Sándor. Budapest, Múzeumok és Műemlékek Országos Központja, 1949.

³⁵ BFL XV.17.f.331.a: 36. Haggemacher Henrik építkezése, levelezés 8. fol.

³⁶ BFL XV.17.f.331.a: 36. Haggemacher Henrik építkezése, levelezés 12. fol.

emeleti homlokzat előtt szabadon álló korinthoszi fejezetes oszlopok, amelyek az övpárkány részeként kialakított golyvázott párkányrészeket támasztják alá. Ezeken eredetileg egy-egy allegorikus szoboralak állt, melyeket sajnos ma már nem láthatunk.

Ez a kompozíció a Del Medico-házénál jóval markánsabban és sikerültebben oldja meg az I. emelet vizuális kiemelését. A megoldás, amely antik emlékekig – például a Constantinus-diadalívig – is visszavezethető, igen népszerű volt a korszak építészetében, így Ybl Miklósnak is kedvelt motívuma volt. Életművében többször előkerül, például a Ganz Mauzóleum bejáratának két oldalán, a Várkert-bazár Gloriette-nek nevezett részénél, és ami szempontunkból a legfontosabb: az Operánál.

Az Operaház pályatervénél, és még hangsúlyosabban a végleges tervre benyújtott alternatív homlokzati megoldás részeként jelentkezik a főhomlokzaton.³⁷ A belsőben az emeleti büfécsarnok fölépcsőház felé nyíló kijáratainak keretezése arányait tekintve tagadhatatlan rokonságot ápol az Andrassy út 52. homlokzatának kompozíciós részletével.

A kisebb építészeti elemek közül azokról a rozettás kazettákról érdemes megemlékezni, amelyek mind az Operaház, mind a Haggemacher-palota térfelhasználásának hevederéit díszítik, és amelyek olyan kedvelt megoldásává váltak Schmahl-nak, hogy egészen utolsó művéig, a Belvárosi Takarékpénztárnak épített, Párisi-udvarként ismert épületig elkísérték. Az Andrassy út 52. kocsithajtós, háromhajós kapualját ábrázoló egykorú felvételen jól látható a nagyvonalú téralakítás és gazdag belső díszítés, amely az Opera enteriőrjeinek méltó párja (4. kép).



4. kép. Haggemacher Henrik palotabérházának kapualja.

Fotó: Hermann Rückwardt, 1889.

FSzEK Budapest Gyűjtemény – Fotótár, ltsz. 000839.

Gschwindt-ház (Andrassy út 28.), 1882–1884

A Gschwindt Mihály likörgyáros számára épített ház (5. kép) szintén magas minőségű, kőburkolatú homlokzata mögött már nem egy bérházakkal kiegészített magánpalota, hanem egy építetői lakással rendelkező, hatalmas bérház bújik meg, lévén a hátsó szárny egy szinttel magasabb és kéttraktusos.³⁸ A főhomlokzat két szintet átfogó pilasztereivel, valamint a földszint a Del Medico-házhoz hasonló, kapcsolt diadalív-motívumos nyílástagolásával hívja fel magára a fi-

³⁷ Képet közreadja: [n. n.]: Magyar Királyi Opera. *Vasárnapi Ujság*, 31. 1884. 39. (szeptember 28.) 622. és Ybl 1956. i. m. 151. ábra.

³⁸ Engedélykérelem tárgyalása 1882. július 31. (forrás: *Építési Ipar*, 6. 1882. 189); engedélyezési tervek: BFL XV.17.d.329 29077 1–19. fol., használatbavételi engedélyek: az épület hátsó felére – 1883. november 1.: BFL IV.1407.b 49334/1883-III; az üzlet-helyiségekre – 1884. február 1.: BFL IV.1407.b 3450/1884-III; a teljes épületre – 1884. április 24.: BFL IV.1407.b 19980/1884-III.

gyelmet. Említésre méltó továbbá a dongaboltozatos, kocsiáthajtásra alkalmas kapualj, amely ugyan kevésbé összetett tér, mint a Haggenmacher-palota esetében, de részleteinek igényessége még rohamosan pusztuló állapotában is szembetűnő.

Fischer és Sonnenberg-ház (Andrássy út 102.), 1883–1884

Az út zártsorú beépítését a Bajza utca sarkán lezáró 102. számú ház homlokzatain a már minden szempontból önállósodni készülő tervező saját stíluskeresésnek egyik első lenyomatát láthatjuk (6. kép). A nyíláskapcsolások, a nyílások elhelyezésével való játék már a szigorúbb itáliai reneszánsz kompozíciós elvektől való elmozdulást jelezték. Itt valósult meg elsőként a nyers téglai utcai homlokzatban való alkalmazása. Érdekesség, hogy a főszintre leszállított frízmező a Del Medico-házhoz hasonlóan itt is megjelenik, ezúttal Lotz Károly mitológiai témájú freskói és az őket kiegészítő sgraffittók formájában.³⁹



5. kép. Gschwindt Mihály bérháza az Andrássy út 28. szám alatt.
In: *Budapest építményei*. Szerk. ROZINAY István. Budapest–Eperjes, 1883–1885. 47.

Összegzés

Úgy tudjuk, hogy Schmahl Henrik az Opera 1884-es átadását követően lépett ki Ybl alkalmazásából.⁴⁰ Hogy pontosan milyen körülmények között születtek meg ezeknek a házaknak a tervei, azt nem tudjuk és valószínűleg már nem is fogjuk megtudni. Azt viszont nem zárhatjuk ki, hogy a terveket Ybl látta, hiszen a Haggenmacher-palotával kapcsolatos levelezés az ő hagyatékának részeként maradt fenn. Elképzelhető az a „forgatókönyv”, hogy a megrendelők először Ybl-höz fordultak, aki az Opera, a királyi Várkertek és a lipótvárosi plébániatemplom tervezése és építése miatt igen elfoglalt lehetett, ezért megbízható vezető munkatársait ajánlotta ezekben az esetekben maga helyett. Haggenmacher és Schmahl között is minden bizonnyal ő volt az összekötő, hiszen az idősebb építész az Andrássy úton a Nagymező utca és a Jókai tér közötti hétház tömbje miatt már ismerte a nagyiparos családot.⁴¹ Talán azt sem túlzás feltételezni, hogy Ybl a nála dolgozóknak szerzett megbízatásokért a megbízó felé valamiféle garanciát is vállalt.⁴² A műhely kisugárzása és a mester neve valószínűleg már önmagában is ezt jelentette.

³⁹ Az épület engedélyezési tervei nem maradtak fent. Az engedélyezés ügyét tárgyalták 1883. augusztusában, forrás: *Építési Ipar*, 7. 1883. 292. Az elkészült épületről részletesen lásd NAGY Virgil: Az Andrássy-úton levő 102. számú bérház. *Műszaki Lapok*, 1. 1885. próbaszám. 7–10.

[n. n.]: Schmahl Henrik. *Magyar Szalon – képes havi folyóirat*, 11. 1889.

⁴⁰ YBL 1956. i. m. 141.

⁴² SISA József: A turai Schossberger-kastély az újabb kutatás tükrében. *Ars Hungarica*, 34. 2006. 265–266. és BUGÁR Mészáros Károly: Bukovics Gyula és Kossuth téri minisztériumi épülete. In: *Budapest neoreneszánsz építészete*. 2009. i. m. 189.

Mindez azonban nem sokkal több, mint valószínűségekre épített spekuláció, ingoványos talaj. A viszonyok valójában rekonstruálhatatlanok. Egy dologra azonban mindenképpen felhívja a figyelmet: hogy mennyire kevés ismerettel rendelkezünk ezeknek a műhelyeknek – vagy nevezzük őket akár „irodáknak” – a mindennapos működéséről. Sosem árt, ha felidézzük, hogy sem az építészeti tervezés, sem az építés tevékenysége nem egyszemélyes folyamat. Minél nagyobb, minél jelentősebb az épület, ez annál inkább igaz.

Ne felejtjük el tehát Schmahl Henrik Andrassy úti épületei kapcsán, hogy ezeket az az építész alkotta, aki talán a legteljesebb jogon nevezhető a szó szoros értelmében vett Ybl-tanítványnak, hiszen jószerivel mindenféle építőművészeti előképzettség nélkül került mellé, és mint a kései historizmus egyik legérzékenyebb stílusalakítója távozott tőle.



6. kép. A Fischer és Sonnenberg cég bérháza az Andrassy út és a Bajza utca sarkán. In: *Budapest építményei*. Szerk. ROZINAY István. Budapest–Eperjes, 1883–1885. 69.

Kristóf Zoltán Kelecsényi

The First Edifices of an Ybl Student – Henrik Schmahl’s Buildings on Andrassy Avenue

The German-born architect Henrik Schmahl (Hamburg, 1846–1912), who worked extensively in Budapest, began his Hungarian career at the side of Miklós Ybl, working as a foreman on the construction of the Fővámház (Palace of Customs). Schmahl began working on the construction project in 1871, but by the time the building had been completed in 1874 he had advanced to being a member of Miklós Ybl’s design team. The first document bearing his signature that survives as part of the Ybl bequest is dated from 1873. This document reveals that the older master had entrusted him with the construction of a four-storey building in downtown Pest.

He spent the following decade as Ybl’s co-worker, during which time he participated in the planning and construction of works such as the Castle Garden Bazaar and the Castle Garden Kiosk, the palace of Béla Széchenyi on the bank of the Danube River (which since then has been destroyed), and the Danubius Fountain, originally on Kálvin Square, today in its re-carved state on Erzsébet Square. The most significant of these compositions was the Hungarian Royal Opera House, on which construction work lasted until 1884. According to contemporaneous descriptions, Schmahl aided his master’s work throughout the construction as the building engineer. Although there is not much information regarding Schmahl’s work, his buildings stand as a testament to his activity. He designed his first independently planned buildings during the construction of the opera house, apparently working into the night.

There are four buildings designed by Schmahl on Andrassy Avenue: nos. 13, 28, 52 and 102. Of these edifices, he first planned the palace of the Italian salami factory owner Pietro Del Medico (Andrassy Avenue no. 13), which was constructed simultaneously with the Fölsinger house designed by Ybl (Andrassy Avenue no. 18), the plans of which also bear Schmahl’s signature. Only recently has it come to light that the dating of the Haggenmacher house was inaccurate; instead of 1883–1886, it was built in 1881–1883. As none of the plans survive, this dating can only be verified by the correspondence with the Trieste-based Cava Romana company, the letters of which have survived as part of the Ybl Bequest at the Budapest City Archives. As this correspondence reveals, the plans were made not during his period of independent endeavour, but when he was active as Ybl’s co-worker. Also, Ybl himself saw the plans. It is not at all impossible that Ybl handed over commissions to his talented colleagues that he himself could not undertake. It is impossible to reconstruct the precise circumstances today. This nevertheless sheds light on one thing, namely that we know very little of how architectural firms functioned at the time, the relationships between the great masters and their employees, their leading designers, although architectural planning is clearly not a one-person process.

Papp Gábor György

Ismeretlen Ybl-tervek Theophil Hansen bécsi hagyatékában

*Papp Gábor György, PhD, művészettörténész, MTA BTK MI
Kutatási területei: 19–20. századi építészettörténet,
várostörténet
E-mail: papp.gabor@btk.mta.hu*

Bécsben, az Akademie der bildenden Künste Kupferstichkabinetjében őriznek három rajzt,¹ pontosabban három tussal és akvarellal készült rajz részben akvarellal színezett korabeli fotómásolatát. Mind a három kartonra kasírozva maradt ránk. A lapok a budapesti Fővámház² tervét mutatják, amiről a kartonon olvasható feliratok is tanúskodnak.

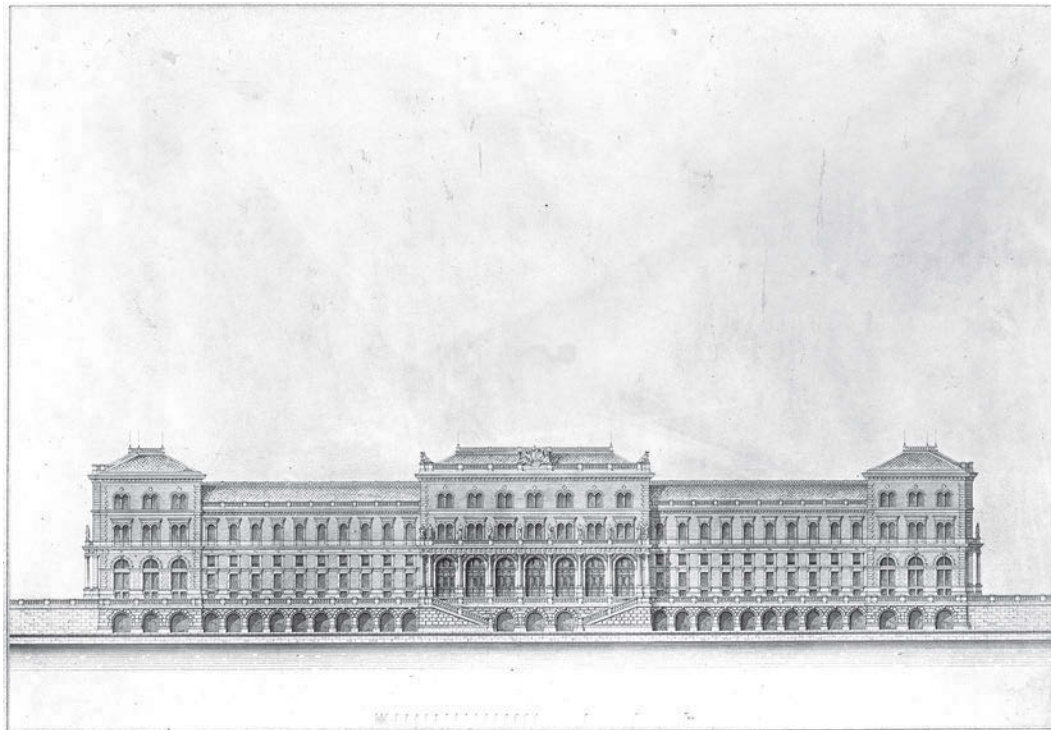
*Gábor György Papp, PhD, art historian, Institute
of Art History, Research Centre for the Humanities,
Hungarian Academy of Sciences
Areas of research: 19th–20th-century architectural
history, urban history
Email: papp.gabor@btk.mta.hu*



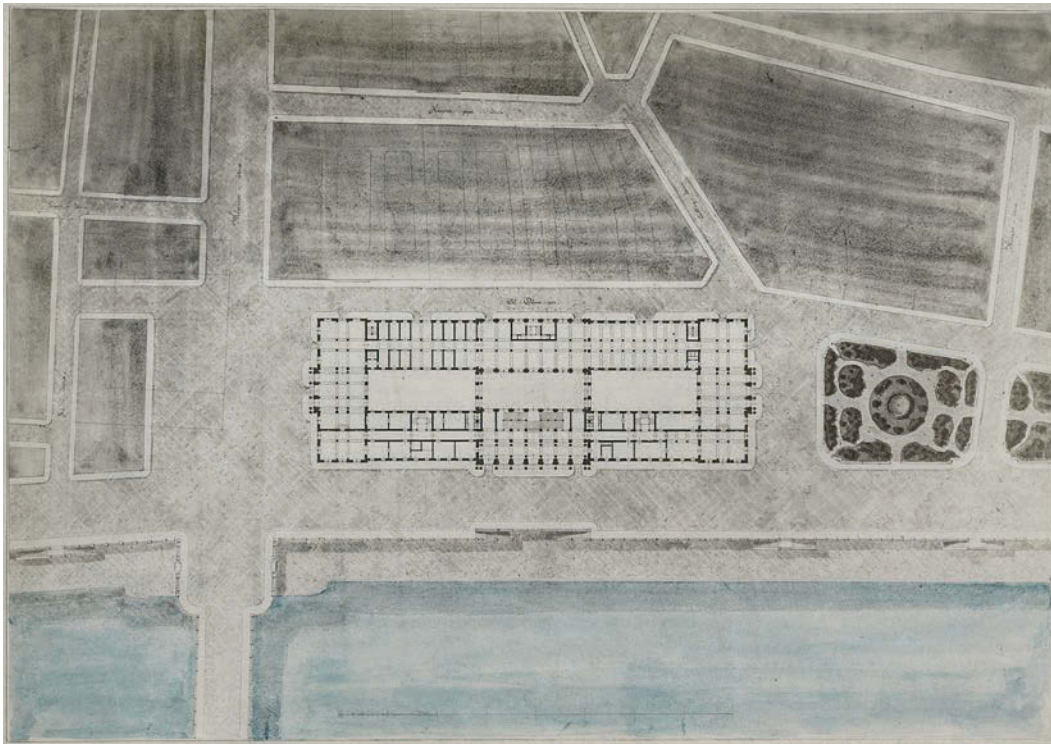
1. kép. A Fővámház terve, távlati kép, 1870, Kupferstichkabinett, Akademie der bildenden Künste, Wien, Hansen Nachlass, Kas. 31/8, PH 8035.

¹ Kupferstichkabinett der Akademie der bildenden Künste (a továbbiakban: ABK KuKab). Hansen Nachlass, Kas 31/8, PH 8035, 8036, 8041.

² Lásd Ybl Ervin: *Ybl Miklós*. Budapest, Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, 1956; DÉRY Attila: Neoreneszánsz motívumok Ybl pesti palotáin és az egykori Vámházon. In: *Ybl Miklós építész* 1991. 73–76; VADAS Ferenc: Pest, Fővámház, 1870–74. In: *Ybl*



2. kép. A Fővámház terve, dunai homlokzat, 1870, Kupferstichkabinett, Akademie der bildenden Künste, Wien, Hansen Nachlass, Kas. 31/8, PH 8036.



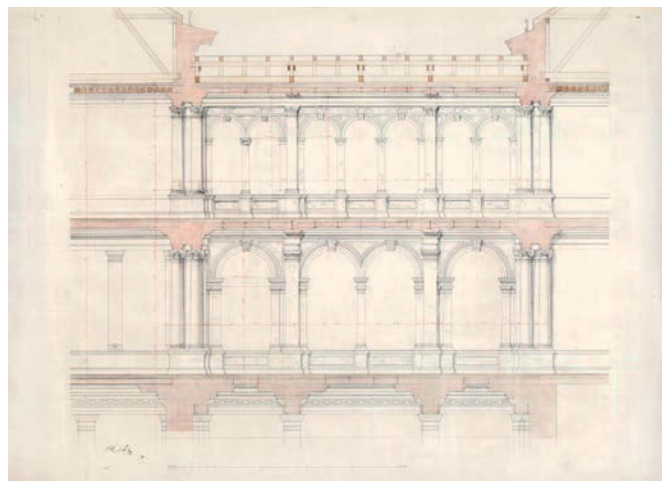
3. kép. A Fővámház terve, földszinti alaprajz és szabályozási terv, 1870, Kupferstichkabinett, Akademie der bildenden Künste, Wien, Hansen Nachlass, Kas. 31/8, PH 8041.



4. kép. A Fővámház terve, földszinti alaprajz és szabályozási terv, részlet, Kupferstichkabinett, Akademie der bildenden Künste, Wien, Hansen Nachlass, Kas. 31/8, PH 8041.

Az egyik az épület távlati képét adja északnyugat felől, a másikon a dunai homlokzat, a harmadikon az épület földszinti alaprajza látszik a szűkebb környezetre vonatkozó szabályozási elképzelésekkel (1–3. kép).³ A lapok keretén Ybl szignatúrája is olvasható (4. kép). A lapok, melyekből a vámház építéstörténetének kevésbé ismert, korai szakaszára vonatkozó új adatokat tudhatunk meg, pontosítják a hazai és bécsi építések közötti szakmai kapcsolatokról alkotott képünket is.

Ha közelebbről megnézzük a vámház itt megörökített formáját, megállapíthatjuk, hogy ez Ybl első elképzeléseit rögzíti arról a változatról, melyet Ybl Ervin III. tervként említ.⁴ A vámház tervezése 1860-as évekbeli előzmények után 1870 elején pénzügyminiszteri kezdeményezésre indult újra, amikor Ybl a Tömő térre (a mai Kossuth Lajos tér déli részére) monumentális palotát tervezett. Ezt két hónappal később már egy szűkebb igényeket kielégítő fővámhivatal terve követte – ez volt Ybl első vámházterve. Ezzel párhuzamosan Pest város tanácsa két újabb helyszín javaslatával állt elő: a tervezett felső híd közelében (az egykori Tüköry-védgát mellett) vagy a leendő alsó híd alatt (részint az akkori sóház telkén) a város növekedésének kevésbé volna útjában az építkezés. 1870 májusában Ybl



5. kép. A Fővámház terve, udvari híd metszete, 1871, BFL XV.17.f.331.b – 122/48.

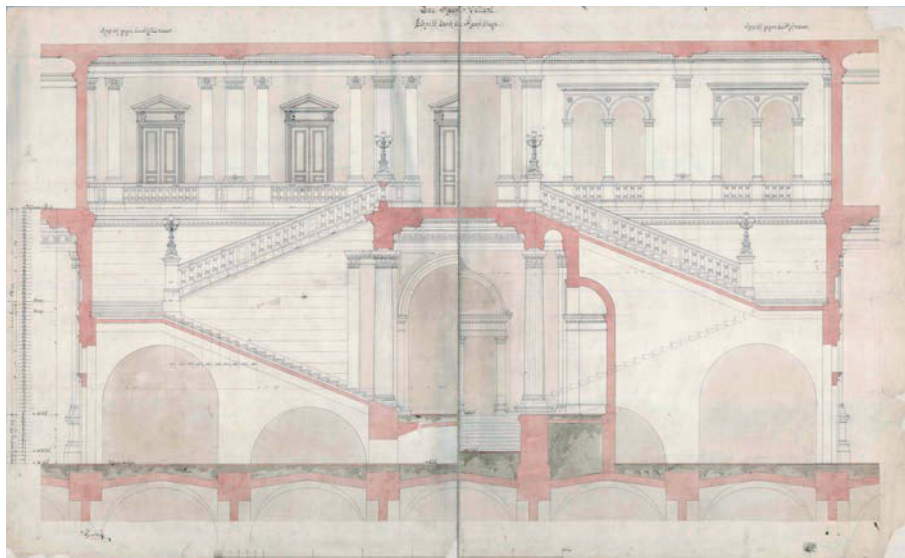


6. kép. Klösz György fotója a Vámház udvaráról, 1880 körül, BFL XI.916.05/012.482.

Miklós építész 1991. 246–248. Kat. 49; VADAS Ferenc: Fővámház. In: *Neoreneszánsz építészet Budapesten*. Budapest Főváros Levéltára kiállítása. 2008. szeptember 15.–december 19. A kiállítás anyagát összeállította és a katalógust szerk. CSÁKI Tamás–HIDVÉGI Violetta–RITÓOK Pál. Budapest, BFL 2008. 33–35. Kat. 2.

³ A lapok méretei közel azonosak. Távlati kép: 297×454 mm, homlokzati rajz: 314×455 mm, alaprajz: 313×450 mm.

⁴ YBL 1956. i. m. 164.



7. kép. A Fővámház terve, a főlépcsőház metszete, 1871, BFL XV.17.f.331.b – 122/44.

elkészíti a sóház telke mellett, a Só (ma Fővám) teret délről és kelet felől határoló második, részben a mai Vásárcsarnok területét is elfoglaló vámház tervét. Végül további egyeztetések eredményeképp a mérnöki hivatal kijelölte a vámház végleges helyét és a korábbihoz képest csökkentett méretét. Ezt követően készítette el az építész az újabb, immáron harmadik tervsorozatot, melyhez az újonnan felbukkant lapok is tartoznak. A tervek keletkezési idejének a fentiek alapján az épület végleges építési vonalának meghatározása (1870. június 15.) és az új terveknek a középítési bizottmány számára történt bemutatása (július 18.) közötti időt tekinthetjük.

Több elem is arra mutat a három rajzon, hogy azok az 1870 nyarán előállott új szituációhoz igazodó terv első, később több ponton módosított megfogalmazásai. Az alaprajz esetében az ekkor kialakított főbb elosztás a későbbiekben is megmaradt. Ugyanakkor néhány fontos, a későbbi összehatást meghatározó változás még nem került megfogalmazásra. Nem szerepel például a három, egy tengelyre fűződő udvar középső tagját két térrészre tagoló kétszintes híd, mely az épületnek máig jellegzetes eleme (5–6. kép).⁵ A keleti és a nyugati szárnyak helyiségelosztása szintén eltér a későbbi tervvariánsokon láthatótól, valamint a lépcsők és a lépcsőházak arányai is változtak a tervezés folyamán. Az egy évvel későbbi terveken a hátsó hosszanti szárnyban már csigalépcsőket láthatunk, és másként alakul a dunai szárnyból a keresztszárnyakba való átjutás módja is. Fontos változás történt a főlépcsőház megoldását illetően is. Az egymással szembefordított két kétkarú lépcső indításához a későbbi terveken egy-egy szoborfülke került (7. kép).⁶ Az 1870-es terv része volt, hogy megjelenítsen egy a vámház szűkebb környezetéhez kapcsolódó szabályozási elképzelést. Ez kiterjedt az egykori Só tér északi oldalán álló ház helyén emelendő két épülettömbre éppúgy, mint a vámházzal szomszédos, a Mészáros utca (ma Vámház körút) déli oldalán lévő háztömbre. A vámháztól délre parkosított terület került megrajzolásra. De a legérdekesebb a Só térnél induló keskeny, a megálmodott épületek és utcák léptékéhez nehezen illeszkedő híd rajza. A dunai homlokzat tagolása, kiosztása 1870 nyarától nem sokat változott. A legszembetűnőbb módosulás, hogy a második emeleti kettős ablakok feletti

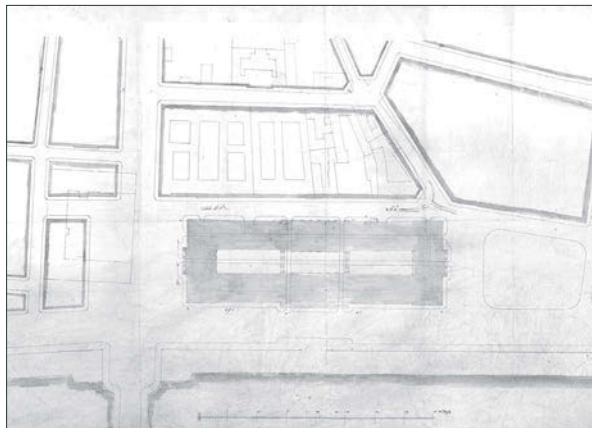
⁵ BFL XV.17.f.331.b – 122/48; XI.916 05/012. 482.

⁶ BFL XV.17.f.331.b – 122/42, 44.

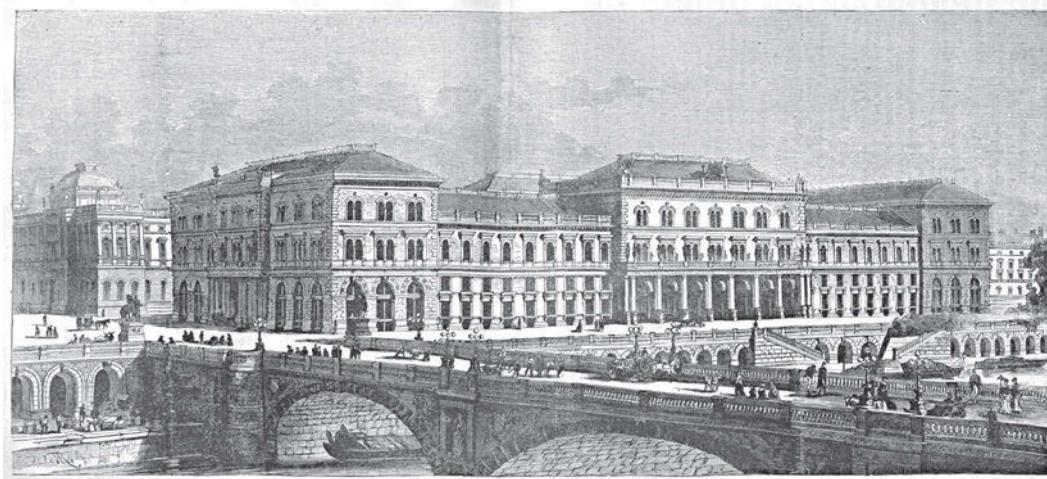
rozettát utóbb timpanon váltotta fel. A rajzon a megvalósulthoz képest gazdagon tagolt támfal jelenik meg nyílásokkal, lépcsőkkel. A távlati kép a vámházat és szűkebb környezetét mutatja abban a formában, ahogy a homlokzati rajzon látható. A kép háttérében egy grandiózus középület fantáziarajza kapott helyet. Az előtér keskeny, szobrokkal kísért köhídja ebben a városi közegben idegenül hat. Feltűnő a staffázs-alakok nagy száma.

A három darabból álló sorozathoz jelen ismereteink szerint két további, korábban már ismert lapot tudunk kapcsolni. A vámházat és környezetét mutatja az előbb bemutatotthoz hasonló kivágásban és hasonló elképzeléseket rögzítve az épülethez készített, datálatlan helyszínrajz a Fővárosi Levéltár Ybl hagyatékából (8. kép).⁷ A városrendezési elképzeléseket szintén rögzítő ábrázolás bécsi párjánál vázlatosabb kivitelben készült. A *Vasárnapi Ujság* 1871. július 31-i számában jelent meg Ney Béla ismertetése az építés alatt levő vámházról. Írását az épület egy évvel korábban készült távlati képének Schickedanz Albert rajza alapján Rauscher Lajos által készített metszetével illusztrálták. Az illusztráció bal alsó sarkában olvasható TR, mint Gábor Eszter írja, valószínűleg a metszőre utal (9. kép).⁸ Egyértelműen megállapítható, hogy a *Vasárnapi Ujság*-ban megjelent ábrázolás a Bécsben őrzött lap (illetve annak eredetije, esetleg további másolata) alapján készült. Ugyanakkor figyelemre méltó, hogy a távlati kép bécsi példányán sem Schickedanz jellegzetes egymásba írt SA betűi, sem szignatúrájának más alakja nem fedezhető fel.⁹

Hogyan kerültek a lapok Bécsbe, és mi okból?



8. kép. A Fővámház terve, helyszínrajz és szabályozási terv, 1870, BFL XV.17.f.331.b – 122/2.



9. kép. A Fővámház terve, távlati kép, 1871. *Vasárnapi Ujság*, 1871. július 30., 393.

⁷ BFL XV.17.f.331.b – 122/2.

⁸ Schickedanz Albert (1846–1915). *Ezredévi emlékművek múltjának és jövőjének*. Szerk. GÁBOR Eszter–VERŐ Mária. Budapest, Szépművészeti Múzeum, 1996. 234.

⁹ Esetleg elképzelhető, bár nem valószínű, hogy az eredeti rajzon szereplő szignatúra a másolaton már nem látható.

A Vámház, mint a korabeli Pest legnagyobb szabású állami építkezése, minden bizonnyal felkeltette a bécsi építésszörök figyelmét. A császárvárosban működő építésszörök hagyományosan érdeklődtek a magyarországi építkezések iránt. Információikat szaklapok hírei mellett közvetlen, személyes kapcsolatok révén szerezték. A három, Bécsben őrzött Ybl-terv esetében azonban feltehetően más irányú mozgásról volt szó, ezeket Ybl maga küldhette el Theophil Hansennek, az Akadémia professzorának véleményezés céljából. Bécsi kollégáival való hasonló kapcsolattartásra munkássága későbbi időszakából is ismerünk példát. A Bazilika 1875-ös terveinek másolatát Hansennek és Friedrich Schmidtnek is elküldte, és amint 1876. februári levelében írja, elképzelését külföldi kollégáinak tanácsai nyomán módosította.¹⁰ Jelenlegi ismereteink alapján azt a lehetőséget, hogy az 1870 nyarán készült vámházterveket követő változtatások (a középső díszudvart kettéosztó híd, a szoborfülkés főlépcsőház, a dunai homlokzat második emeleti ablakainak keretelése) Hansen javaslatára kerültek be a későbbi tervekbe, sem megerősíteni, sem kizárni nem tudjuk. A két építész kapcsolatának jellege alapján ennek eshetőségével mindenestre számolni kell.

A fenti példa is mutatja, hogy egyre inkább szükséges volna a pesti vámház építéstörténetének és az épület korabeli európai kapcsolatrendszerének¹¹ feltárása egy majdani monografikus feldolgozás számára.

Gábor György Papp

Unknown Plans by Ybl in the Bequest of Theophil Hansen in Vienna

In Theophil Hansen's bequest in Vienna, a series consisting of three previously unknown sheets of paper is stored at the Akademie der bildenden Künste Kupferstichkabinett. These are contemporaneous, partly coloured photographic copies of Miklós Ybl's drawings of the Palace of Customs in Pest. The drawings are from the early planning stage of the Palace of Customs (mid-June to mid-July 1870), on which the Budapest City Archives' Ybl Bequest holds very little data. In addition to their documentary value, these sheets are also important because of the precise information they provide regarding the various modifications that took place during the planning, including the exact chronology of these modifications. These documents also enable us to tie a perspective view previously known from reproductions to this series and thereby date it more precisely. These three copies were made in Budapest and wound up in Vienna presumably because their author asked his Viennese colleague and great authority Theophil Hansen to give an expert opinion on the plans. There are several examples of these kinds of professional connections in Ybl's oeuvre (see the plans for the Basilica in Budapest).

¹⁰ YBL 1956. i. m. 184; Ybl Miklós építész 1991. 233.

¹¹ Az utóbbi kapcsán a Heinrich Ferstel-féle Österreichisches Museum für Kunst und Industrie és Hansen Heinrichshofja mellett Hansen olyan további épületeire is érdemes figyelmet fordítani, mint az Allgemeine österreichische Baugesellschaft számára tervezett palota és a Börse épülete a Schottenringben. Lásd VADAS Ferenc: Fővámház. In: *Neoreneszánsz építészet Budapesten* 2008. i. m. 34.

Sisa József

Ybl Miklós, a kastélyépítész

Ybl Miklós rendkívül gazdag életművében a kastélyépítészetnek jelentős szerep jutott. Ez akkor is igaz, ha tudjuk, hogy tevékenysége számos műfajra kiterjedt, és ezen belül a középületek, a városi magánpaloták és a bérházak mellett nem feltétlenül a kastélyokra esett a legnagyobb hangsúly.

Ybl kastélyairól szólni könnyű és egyúttal nehéz feladat. Meglehetősen sok kastély kötődik valamilyen formában a nevéhez, azonban a hitelesség kérdése óvatosságra int. A szóban forgó épületek egy része dokumentummal igazolhatóan Yblé. Számos kastélyról él az a hiedelem, hogy Ybl tervezte, de nincs rá bizonyíték; itt a körülmények, az építetők családi kapcsolódásai, illetve a formai azonosság vagy hasonlóság engedi meg a feltételezést. További jó néhány kastélyt pedig Yblnek tulajdonítanak, amelyeket azonban dokumentáltan nem ő tervezett. Az utókor szerette és szereti a kastélyokat az ő személyéhez kapcsolni, neve szinte mágikusan vonzotta a kastélytulajdonosokat és leszármazottaikat – egy Ybl névvel fémjelzett kastély mindig különleges presztízst biztosított a birtokosnak. Hasonlóképpen a kutatók és szakírók egy része ugyancsak előszeretettel nevezte vagy nevezi meg építészünket egy-egy kastély kapcsán szerzőként, akár meggyőző bizonyítékok hiányában is.

Ybl Ervin kitűnő és alapvető monográfiája e területen sok mindent tisztázott, de sok mindent nyitva is hagyott.¹ A monumentális kötetben az épülettípusok szempontjából valószínűleg a kastélyépítészet terén maradt meg a legtöbb probléma. Az Ybl Miklósnak tulajdonított kastélyok egy részénél Ybl Ervin írott vagy rajzi dokumentumokkal támasztotta alá az építész szerzőségét, másutt a hagyomány vagy családi közlés alapján történt az attribúció. Tekintettel arra, hogy Ybl Ervin korban még viszonylag közel élt oldalági felmenőjéhez – rá vonatkozó kutatásait már a két világháború között elkezdte –, és társadalmi helyzete és kapcsolatai folytán ismerhette és kikérdezhetette a kastélyépítetők leszármazottait,² ilyen irányú közléseit nem lehet figyelmen kívül hagyni. Az imént említett okok miatt azonban az Ybl-monográfiában való említés önmagában nem egyértelműen biztos támpont a szerzősége nézve. Az 1991-es Ybl-kiállítás, illetve az azt kísérő katalógus komoly tudományos kontrollt végzett e területen, erősen megszűrve az Ybl-kastélyokat.³ A későbbi kutatás több esetben további pontosításokat hozott.⁴

Sisa József művészettörténész,
az MTA BTK MI igazgatója
Kutatási területei: a 19. századi építészet
története, építészetelmélet, kertművészet
E-mail: sisa.jozsef@btk.mta.hu

József Sisa, art historian, director of the
Institute of Art History,
Research Centre for the Humanities,
Hungarian Academy of Sciences
Areas of research: history of 19th-century
architecture, architectural theory,
landscape gardening
Email: sisa.jozsef@btk.mta.hu

¹ YBL Ervin: *Ybl Miklós*. Budapest, Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, 1956.

² SISA József: Ybl Ervin (1890–1965). In: „Emberek, és nem frakkok.” *A magyar művészettörténet-írás nagy alakjai. Tudománytörténeti esszégyűjtemény*. Szerk. MARKÓJA Csilla–BARDOLY István. *Enigma*, 42. 2010. 4. 48–62.

³ *Ybl Miklós építész*, 1991.

⁴ SISA József: A füzérradványi kastély. *Ars Hungarica*, 28. 1999. 5–78; Uő: A turai Schossberger-kastély az újabb kutatások tükrében. *Ars Hungarica*, 31. 2006. 265–276; MARÓTY Katalin: A vörösvári Erdődy-kastély. In: *A főteli templom és a romantika*

A jelen írás csak azon épületeket veszi figyelembe, amelyeknél Ybl Miklós szerzőségét kortárs levéltári dokumentum vagy terv, illetve egykorú nyomtatott forrás megerősíti. A hitelesen Ybl által tervezett kastélyok száma összesen tíz. Nem esik szó viszont olyan épületekről, ahol a szerzőség nem bizonyos. Ugyancsak a vizsgálat körén kívülre kerültek azok az épületek, amelyek inkább a kúria, semmint a kastély kategóriába esnek, továbbá ahol Ybl szerepe csak kisebb-nagyobb átalakításra korlátozódott. A megcáfolt szerzőségről a tanulmány végén esik szó.

A fiatal Ybl Miklós nem kastélyépítésznek indult, ha úgy tetszik, kezdeti ambíciói épp az ellenkező irányba mutattak. 1841-ben Pesten kérelmezte az építőmesteri jogot, ami arra utal, hogy elsősorban városi pályafutásra készült. Mivel a jogot nem kapta meg, ugyanebben az évben Pollack Ágostonnal lépett társulásra, megalakítva az Építészeti Intézetet. A független vállalkozáson alapuló építésziroda létesítése is polgári mentalitásra utal, tevékenysége szintén elsősorban a polgári építettető réteget célozta volna meg. Kiderült azonban, hogy a fejletlen magyarországi viszonyok még nem kedveznek ilyen irodának. Így került kapcsolatba gróf Károlyi Istvánnal, éspedig az osztrák Heinrich Koch építész (1781–1861) révén, akinek az irodájában korábban több éven át működött. Koch a Károlyi család több tagjának dolgozott, tulajdonképpen házi építészük volt; ebben a hivatalban követte őt Ybl Miklós. Ez irányba tett lépései évenként követték egymást: 1845-ben kapott megbízást gróf Károlyi Istvántól a fői plébánia-templom és a benne található családi sírbolt megtervezésére, 1846-ben költözött az uradalmi központ szerepét betöltő Fótra, és 1847-ben lett gróf Károlyi István uradalmi építész. Kapcsolata a népes Károlyi családdal évtizedekig fennmaradt, egyebek közt két kastélyt (Füzérradvány, Parádsasvár) épített számukra.

Az uradalmi építész pozíció biztos megélhetést nyújtott Yblnek, ugyanakkor bizonyos emberi-szakmai hozzáállást igényelt. Ilyen volt az alkalmazkodókészség, a feltűnni nem akarás, vagyis éppen azok a vonások, amelyek egyébként is jellemezték a szerénységéről és visszafogottságáról ismert embert és alkotót. Állásából fakadóan Yblnek nemcsak kastélyokat és templomokat kellett építenie, hanem különféle, kevésbé igényes uradalmi épületeket is.

Patrónusa, gróf Károlyi István a korabeli Magyarország jelentős személyisége volt. Egyebek mellett azzal vívott ki elismerést, hogy aktívan részt vett az 1848–1849-es szabadságharcban, amiért utóbb a Habsburg császári önkény börtönbe vetette. A nála betöltött állás révén Ybl nemcsak a Károlyi család többi tagját ismerhette meg, hanem más főnemesi családokkal is kapcsolatot alakított ki, amit azután évtizedeken keresztül kamatoztathatott. Megbízói közül kiemelkedik a gróf Wenckheim család: számukra két kastélyt (Fás, Szabadkígyós), valamint több uradalmi épületet tervezett. Kastélyt építtetett vele még gróf Batthyány Lajos (Ikervár), gróf Zichy Pál (Nagyhőrcsök), gróf Bittó István (Drávafok), gróf Waldstein János (Várpalota), báró Csekonics József (Zombolya) és gróf Lónyay Ödön (Bodrogolaszi). Érdekes módon hárman közülük Magyarország miniszterelnökeként szolgáltak: Batthyány Lajos 1848-ban, a forradalom idején, Bittó István és Wenckheim Béla pedig már az 1867-es kiegyezést követően, az Osztrák–Magyar Monarchia keretei között. Figyelmet érdemel még Waldstein János, aki mint műgyűjtő és a Magyar Tudományos Akadémia igazgatósági tagja tüntette ki magát. Ő gróf Széchenyi Istvánnak, az 1820–1840-es évekbeli Magyarország vezető személyiségének köréhez tartozott. Egyébként Széchenyi is terveztetett Ybllel, bár nem kastélyt, hanem plébánia-templomot, Nagycenken. Sokatmondó Széchenyi egy helyütt papírra vetett megjegyzése az építészről: „wenn auch nicht ein Speck Magyar, doch ein fideler Ungar”.⁵ Ez utal Ybl Miklós családjának német eredetére, ugyanakkor a származástól független hazafias elkötelezettsé-

építészete. Szerk. BUDA Attila–RITÓÓK Pál. Budapest, Terc, 2007. 45–58; RITÓÓK Pál: Adalékok a fői kastély építéstörténetéhez. In: *A fői templom* 2007. i. m. 202–208.

⁵ YBL 1956. i. m. 127.

gére is. Az 1845 és 1867 közötti fordulatot és nehéz években Ybl imént felsorolt megbízói többségükben a patrióta-liberális főnemesi körökből kerültek ki, akik vélhetően az ügyükkel rokonszenvező emberre találtak az építésben. Egyébként az, hogy magyar arisztokrata hazai építéssel terveztesse meg kastélyát, egyáltalán nem tűnt evidenciának. Az 1840–1850-es években e területen gyakorinak számított valamelyik neves bécsi építész megbízása, ahogy ezt Franz Beer (Oroszvár, Zichy–Ferraris-kastély, 1841–1844), Alois Pichl (Nagyugróc, Keglevich-kastély, 1844–1850), Johann Romano (Vép, Erdődy-kastély, 1846–1847), August Sicard von Sicardsburg (Alsószeleste, Szentgyörgyi–Horváth-kastély, 1855–1862), vagy éppen Ybl elődjeként a Károlyiak szolgálatában álló Heinrich Koch (Fót, 1843 előtt; Fehérvárcsurgó, 1844–1849) esete mutatja.⁶ Ybl megbízói körét áttekintve megállapítható továbbá, hogy – eddigi adataink szerint – úrgazdag építtető, gyáros, iparos, bankár nincs köztük.

Érdekes megvizsgálni az Ybl által tervezett kastélyok időbeli sorrendiségét és jelentőségét az építés életpályájához viszonyítva. Az elsőt, az ikervári Batthyány-kastélyt (1846–1847, Pollack Ágoston közreműködésével) még a szabadságharc előtt építette.⁷ További négy az 1850-es évek és az 1860-as évek első felére esik: a nagyhőrcsöki Zichy-kastély (1852–1855, Wéber Antal közreműködésével),⁸ a füzéradványi Károlyi-kastély (1857–1859),⁹ a fási Wenckheim-kastély (1856–1862 között)¹⁰ és a várpalotai Waldstein-kastély (1863).¹¹ Ezek azok az évek, amikor Ybl – nem utolsósorban az ország kedvezőtlen politikai és társadalmi viszonyai miatt – nagyobb közületi megbízásokhoz még kevésbé jutott. E korszak legkiemelkedőbb munkái, a főti plébániatemplom (1845–1855), a nagycenki plébániatemplom (1860–1864), a kecskeméti evangélikus templom (1862–1865) és a Nemzeti Lovarda (1857–1858) magán- és egyházi megbízásra, illetve egy főúri egyelet megrendelésére születtek. Több reménnyel kecsegtetett a debreceni színház tervezése (1857–1860) és az akadémiai palotára kiírt pályázat (1861), de a konfliktust kerülő Ybl mindkét esetben visszalépett. Maradtak még egyes jeles városi lakóépületek, mint a pesti Unger-ház (1852–1853), a Budai Takarékpénztár – lényegében lakóházzal kombinált – székháza (1860–1862), továbbá a pesti Ganz- (1862–1864) és a Geist-ház (1863–1864), a Festetics- (1862–1865) és a Károlyi Alajos-féle (1863-tól) palota. Az 1860-as évek közepén került sor Ybl tervei nyomán a Régi Képviselőház építésére (1865), amely ha méreteiben nem is, de nemzeti jelentőségében, a kiegyezés és a magyar államiság előhírnökeként mindenképpen kiemelkedő. A fenti összefüggésben az említett kastélyoknak meglehetősen nagy a súlyuk Ybl pályafutásának első felében, amelyek műfajok szerint tekintve hozzávetőlegesen egyenrangú csoportot képeztek az egyházi és a városi lakóépületekkel.

A kiegyezés nyomán rendkívüli építési konjunktúra kezdődött a fővárosban és Magyarországon szerte. Ez markánsan jelentkezett Ybl munkásságában is, aki hamarosan az ország megrendelésekkel legjobban elhalmozott és legtekintélyesebb építésze lett. 1870 körül azonban még mindig vállalkozott három kastélyépület megtervezésére; így született a zombolyai Csekonics- (1869–1870),¹² a drávafoki Bittó- (1870-es évek eleje)¹³ és a bodrogolaszi Lónyay-kastély (1870 körül).¹⁴ Az 1870-es évek végén és az 1880-as évek elején két további kastélyt

⁶ SISA József: *Kastélyépítészet és kastélykultúra Magyarországon. A historizmus kora*. Budapest, Vincze, 2007.

⁷ YBL 1956. i. m. 13–14; Ybl Miklós *Építész* 1991. 152–153, 208.

⁸ MARÓTY 2007. i. m.; SISA 2007. i. m. 148–150.

⁹ SISA 1999. i. m.

¹⁰ YBL 1956. i. m. 128; Ybl Miklós *Építész* 1991. 21.

¹¹ YBL 1956. i. m. 49; Ybl Miklós *Építész* 1991. 153–154, 221–222.

¹² YBL 1956. i. m. 50; Ybl Miklós *Építész* 1991. 242–243.

¹³ YBL 1956. i. m. 141; Ybl Miklós *Építész* 1991. 248–249.

¹⁴ A bodrogolaszi kastély és a Lónyay-család. *Vasárnapi Ujság*, 46. 1899. 45. (november 12.) 754. (A teljes cikk 754–755, kép: 756.) A cikk az építés idejét az 1870-es évekre teszi, a Borovszky-féle megyemonográfia az 1860-as évekre. *Zemplén vár-*



1. kép. Ikervár, Batthyány-kastély. Ybl Miklós–Pollack Ágoston, 1846–1847.
(Háry Gyula. Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok: T 7809)

tervezett, de már mindkettőt olyan családoknak, amelyek tagjaival szoros kapcsolatot ápol, és akik számára korábban is végzett hasonló munkát. Az eredmény a szabadkígyósi Wenckheim- (1875–1879)¹⁵ és a parádsasvári Károlyi-kastély (1880–1882).¹⁶ Összességében azonban a kiegészítés után emelt kastélyok számarányukat és jelentőségüket tekintve messze elmaradnak az építész egyéb munkái mellett. Ybl pályafutásának második felét már olyan pompás épületek fémjelzik, mint a Margit fürdő, a Várkert-bazár, a Fővármház, az Opera, a Bazilika, vagy a királyi palota krisztinavárosi szárnya.

Stílus szempontjából az Ybl által jegyzett kastélyok az építész munkásságában meglehetősen sajátos helyet foglalnak el. Pályafutása elején egyértelműen a romantika félköríves változatát (*Rundbogenstil*) preferálta, olyannyira, hogy amikor a körülmények az Akadémia palotájának tervpályázatánál gótikus formák alkalmazására kényszerítették volna, akkor is a neoreneszánsz stílust alkalmazta. (Ebből következett az említett visszalépés.) Az 1860-as évek elejétől azután lényegében kitartott az olasz neoreneszánsz, illetve annak különféle színeseit tartalmazó változatai mellett. A *Rundbogenstil* a félköríves nyílások, az egyenletes ablaktengelyek és a zárt tömbök alkalmazásával rokonságot mutat az olasz neoreneszánszsal; nem véletlen, hogy a harmóniára törekvő Ybl Miklós mindkettőben otthon érezte magát. A historizmus kastélyépítészetében viszont a neogótika erőteljesebben jelentkezett, mint más műfajokban, mondhatni egyik ve-

megye. *Magyarország vármegyéi és városai*. Szerk. BOROVSKY Samu. Budapest, Apollo Irodalmi Társaság, é. n. (Magyarország monografiája.) 28. A stílusjegyek megengedik az 1870 körüli építési időpontot.

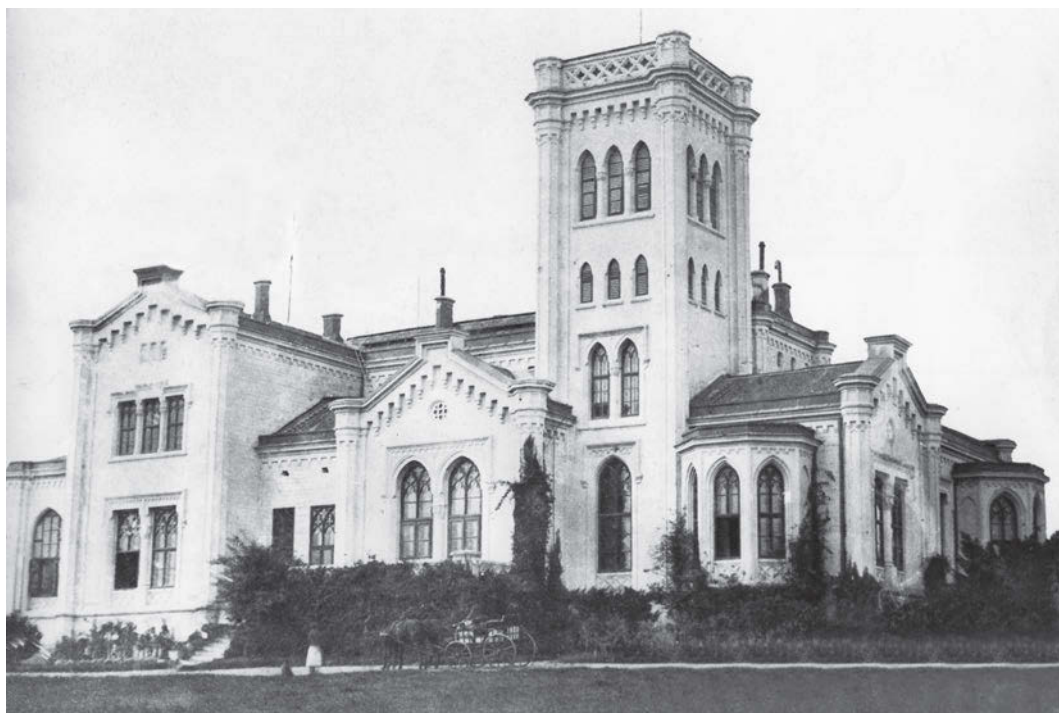
¹⁵ YBL 1956. i. m. 73; Ybl Miklós építész 1991. 145–146. A település neve eredetileg Ókígyós volt.

¹⁶ YBL 1956. i. m. 92; *Wiener Bauindustrie-Zeitung*, 9. 1892. 368., Blatt 73. – A közelben álló parádi kastély építéstörténete egyelőre még tisztázatlan.

zető modusa volt; a *Rundbogenstil* és az olasz neoreneszánsz általában kevésbé elégítette ki a kastélyépítők mozgalmasságra és festőiségre törekvő igényeit. Ybl alkotásait is a fentiek viszonylatában érdemes értékelni.

Legkorábbi kastélya, az ikervári a hasonló magyarországi emlékek között meglehetősen társtalan (1. kép). Régi falak felhasználásával készült, téglalap alaprajzú épület, amely piramisszerűen egymásra helyezett tömbökből áll, legfelül nyitott kilátóval (belvedere). Sajátos tömegelrendezése, sima falai a korabeli berlini-porosz villaépítészettel hozzák rokonságba. A kastély Ybl Miklós és Pollack Ágoston közös műve. Kettejük közül Pollack berlini kapcsolatai ismertek, képzését részben ott nyerte. (Személyéről – talán méltatlanul – keveset tudunk.) Ebben az időben Pesten is épített berlini ízlést követő, „itáliai villa”-modorban megtervezett villát. Lehetséges, hogy az ikervári kastély esetében az ő közreműködése volt a mérvadó. Mindamellettt Berlin irányában a kortárs szakirodalomban is lehetett tájékozódni, például a bécsi kiadású *Allgemeine Bauzeitung* publikált tervet hasonló épületről.¹⁷

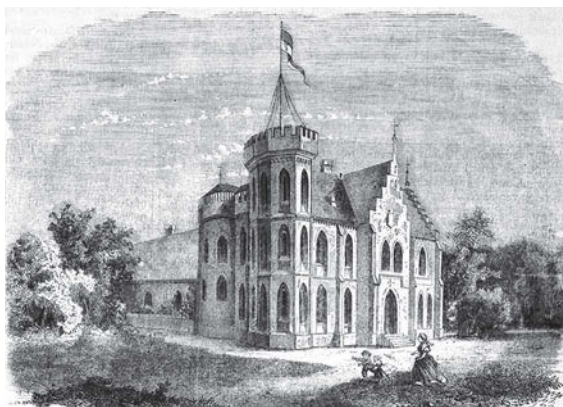
Mind a szerzőség, mind az alapformák gyökerei szempontjából az ikervári épülettel hasonlóságot mutat a nagyhorcsöki Zichy-kastély (2. kép). Itt Wéber Antal, Ybl pályatársa és jó barátja volt a közreműködő, ha nem a hangadó.¹⁸ A terjedelmes épület kompakt, négyzetes főtömbje, sarokra állított masszív tornya – ami megint csak az „itáliai villa” képzetét kelti –



2. kép. Nagyhorcsök, Zichy-kastély. Wéber Antal – Ybl Miklós, 1852–1855 (Forster Központ, Fényképtár)

¹⁷ *Berlin und seine Bauten*. Hrsg. Vom Architekten-Verein zu Berlin. Berlin, 1877. Erster Theil 420, utalással az *Allgemeine Bauzeitung* 1844-es évfolyamára. A szóban forgó épület a Hänel-villa (Eduard Knoblauch, 1839–1840).

¹⁸ MARÓTY 2007. i. m.; SISA 2007. i. m. 148–150. Az 1991-es Ybl-kiállítás során került elő az Ybl-hagyatékából néhány Wéber Antal szignóját viselő terv, a tervek többsége szignálatlan. *Ybl Miklós építész* 1991. 210–211. Megjegyzendő, hogy egy fontos kortárs honismereti munka (HUNFALVY János–ROHBOCK Lajos: *Magyarország és Erdély eredeti képekben*. Darmstadt, Gusztav György Lange. 1860. II. 331.) Ybl Miklóst jelöli meg szerzőként.



3. kép. Fás, Wenckheim-kastély. Ybl Miklós, 1856–1862 között (*Vasárnapi Ujság*, 10. 1863. 24.)

Wéber kompozíciós szemléletéhez áll közelebb, az oldottabb megfogalmazású hátsó szárnyak Ybl kezére vallanak. Az épület egyébként középkorias stíluselemeket visel, ablakai részben csúcsívesek, részben egyenes záródásúak, szögletes „Tudor” szemöldökpárkányokkal. Ma a kastélynak már csak egy töredéke áll.

A Békés megyei Fáson 1855 és 1863 között készült a Wenckheim-kastély (3. kép), amelyet „apróbb gazdasági épületekből Ybl ügyes keze rendezett oly csinos formára”.¹⁹ Több rokon vonást mutat a nagyhorcsöki épülettel. Főtömbjét saroktorony hangsúlyozza, amely azonban nem olyan markáns, mint Nagyhorcsökön: alap-

rajza nyolcszögű, mellvéddel kialakított főpárkánya simább. Az épület főhomlokzatát lépcsőzetes oromzat tagolja, amely a toronynak szinte vetélytársa.

Gróf Károlyi Ede füzérradványi kastélya korábbi épületrészek felhasználásával készült (4. kép). A közvetlen bizonyíték Ybl szerzőségére megint csak a *Vasárnapi Ujság* említése 1859 májusából, miszerint a gróf az „1857. évben, egy valóságos királyi palotának alapjait fektette le, Ybl pesti építész terve szerint, mely nagyszerű épület már is fedél alá emelkedett.”²⁰ 1859 szeptemberében Györgyi (Giergl) Alajos Füzérradványban járt, ahol megfestette Károlyi Ede feleségét, gróf Korniss Klarisszát (5. kép). A kép háttérében ott látható a kastély, amely lényegében



4. kép. Füzérradvány, Károlyi-kastély. Ybl Miklós, 1857–1859 (Ismeretlen festő műve, magántulajdon)

¹⁹ Báró Wenckheim Béla kastély Fáson. *Vasárnapi Ujság*, 10. 1863. 3. (január 18.) 23.

²⁰ S. A.: Radványi gyár. *Vasárnapi Ujság*, 6. 1859. 20. (május 15.) 231.



5. kép. Gróf Károlyi Edéné
szül. gróf Korniss Klarissza arcképe
háttérben a füzérradványi kastéllyal (Györgyi
[Giergl] Alajos, 1859. Magántulajdon)

záródású, illetve középrészén hármassal tagolt épület tömegelrendezése minden bizonnyal az elődépítmény sajátosságait hordozza.

Gróf Bittó István drávafoki kastélya, amely az 1870-es évek elejére datálható, könnyed, klasszicizáló jegyeket visel. Ezzel és szimmetrikus tömegelrendezésével alapvetően illeszkedik Ybl Miklós habitusához.

A következő három kastély jelentőségét Ybl oeuvre-jében egyebek mellett az adja, hogy új építésűek, tehát nem kellett elődépítmény adottságaihoz igazodniuk. Itt az építésznek módja volt kibontakoztatni a közös alaprajz- és tömegelrendezésbeli vonásokat, amelyek akkor is meghatározóak, ha a szóban forgó épületek – a zsombolyai, a bodrogolaszi és a szabadkígyósi kastélyok – stílus szempontjából eltérést mutatnak. Közülük a Bodrogolasziban álló kastélyt, melyet gróf Lónyay Ödön építtetett, eddig nem tartotta számon az Ybl-irodalom. (Rokona, Lónyay Menyhért budapesti villáját is Ybl építtette.) Ahogyan az több kastélynál előfordul, itt is a jól tájékozott korabeli orgánus, a *Vasárnapi Ujság* szolgáltatja az alapinformációt. Eszerint „[a]z épület tervét a román és gót stíl elemeinek egyesítésével Ybl Miklós készítette egy ma is meglevő olaszországi kastély mintájára”.²³ Az épület alább ismertetendő

már készen áll.²¹ Később nagy valószínűséggel további hozzátoldások történtek, majd a századforduló körül a déli szárnyat – tömegének megőrzésével, de az architektúra megújításával – Albert Pio bécsi építész tervei nyomán újjáépítették. Az Ybl-féle épületre jellemző a könnyedség, főhomlokzatán sűrű axisállású, kétszintes loggia húzódik. Az ehhez jobbról csatlakozó magas, fogpiszkáló-szerű torony – amely teljesen idegen Ybl világától – az építető saját, amatőr tervezése, amiért is a családban állandóan gúnyolták.²²

A várpalotai kastély régebbi eredetű, és egy 1863-ban bekövetkezett tűzvész után építtette újjá gróf Waldstein János. Ybl itt a kastélyépítészetben szokatlan, ám számára kedves neoreneszánsz stílust alkalmazta (6. kép). Megbízója ugyancsak a (neo)reneszánsz híve volt, ahogy ez az Akadémia palotája körüli stílusvita kapcsán kiderült. A finom kváderezéssel ellátott, egyenes

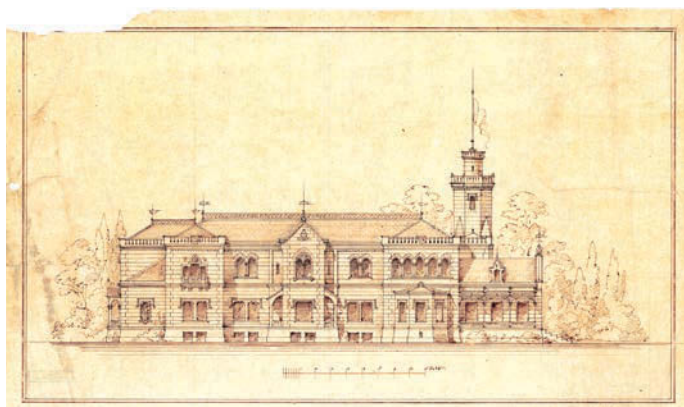


6. kép. Várpalota, Waldstein-kastély. Átépítés, Ybl Miklós, 1863
(Képeslap, magántulajdon)

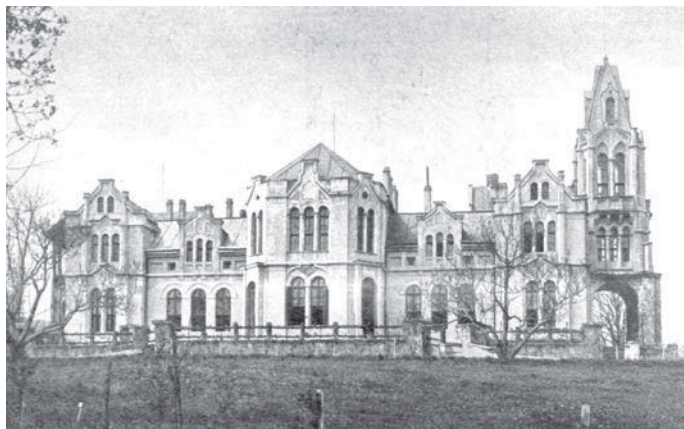
²¹ SISA 1999. i. m. A festményt magántulajdonban őrzik.

²² YBL 1956. i. m. 123.

²³ A bodrog-olaszai kastély és a Lónyay-család. *Vasárnapi Ujság*, 46. 1899. 45. (november 5.) 754.



7. kép. Zsembolya, Csekonics-kastély. Ybl Miklós, 1869–1870.
Főhomlokzat rajza. BFL XV. 331. 31/24.



8. kép. Bodrogolaszi, Lónyay-kastély. Ybl Miklós, 1870 körül
(Képeslap, magántulajdon)



9. kép. Szabadkígyós, Wenckheim-kastély. Ybl Miklós, 1875–1879
(Sisa József felvétele)

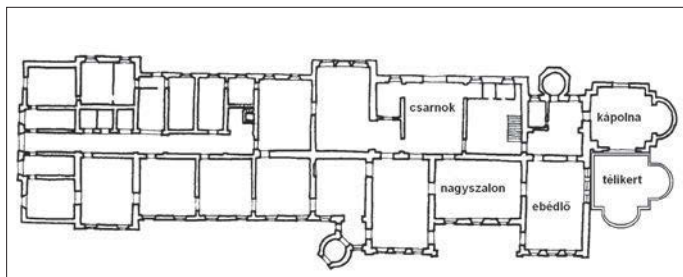
építészeti világa – beleértve a neogótikához való felemás viszonyulást –, az Ybl által tervezett többi kastélyhoz való hasonlósága megerősíti a szerzőségére vonatkozó kortárs információt.

Bár mindkettő középkorias vonásokat mutat, sem a zsembolyai, sem a bodrogolaszi kastély nem nevezhető teljes mértékben (neo)gótikusnak. A zsembolyai kastély magán hordozza a késő középkori Tudor-stílus tipikus szakállas szemöldökparkányait, az egyik rizalitot egy-egy – szervetlenül odahelyezett – támvív fogja közre, és a főparkány nagy részét lőréses parkány koronázza, a téglalap alakú épület nélkülözi a festőiséget és a mozgalmasságot, amit a rizalitok enyhe ki-be ugratása sem pótol (7. kép). Ybl szemmel láthatóan kissé idegenül mozog a számára kevésbé ismerős vagy kedvelt pályán. A bodrogolaszi kastély – ahogy az idézett korabeli szerző is észrevette – vegyes formákat mutat, amelyek közül a zömében félköríves nyílások a romanika, a csekély számú csúcsíves ívezetek a gótika világára utalnak (8. kép). Az alaprajz itt is téglalap alakú, ám a középrizalit erőteljesebb, horizontális és vertikális kiemelése az épület tömegének nagyobb változatosságot kölcsönöz. A szabadkígyósi kastély ugyan csak hosszanti elrendezésű, téglalap alakú. Ezen az épületen Ybl német (neo)reneszánsz orozatokat helyezett el, ami oeuvre-jében – és általában a magyar kastélyépítészetben – igencsak szokatlan; itt feltehetően a megrendelő személyes kívánsága érvényesült (9. kép).

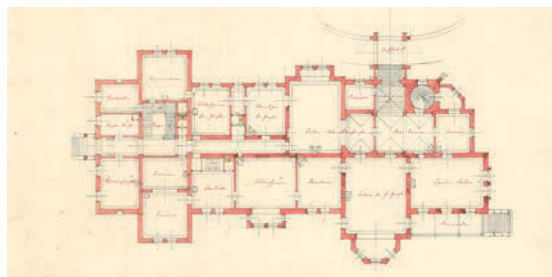
A három tárgyalt kastélyépület közös vonása továbbá a torony mérete és elhelyezése. Mindegyik esetben viszonylag alacsony és áttört jellegű építményről van szó; a zsembolyai torony alaprajza egyébként nyolcszög alaprajzú, akárcsak a fási és a füzerradványi kastélyé. Bár az utóbbinál az építető beavatkozásáról van információ – talán nem véletlen, hogy elégedetlen lehetett az eredetileg valószínű

núleg alacsonyra és kevésbé hangsúlyosra tervezett toronyépítménnyel –, a nyolcszög alaprajz Ybl eredeti konceptusából öröklődhetett. Ami az elhelyezkedést illeti, a torony mindhárom kastélyépületnél a főhomlokzat jobb széléhez illeszkedik, a zsombolyai és a szabadkígyósi kastélynál ráadásul a hátsó traktusba foglalva, ami a fő nézet irányából erőteljességét csökkenti. A harmóniára és egyensúlyra törekvő építész végeredményben a kastélyépítészet egyik emblemikus jegyét, a felkiáltójel-szerűen égre törő tornyot igyekezett zártabb kompozícióba illeszteni.

A zsombolyai és a szabadkígyósi kastély alaprajzi rendszere is sok hasonlóságot mutat (10–11. kép). (A bodrogolaszi kastély alaprajza egyelőre nem áll rendelkezésre.) Mindkét épü-



10. kép. Zsombolya, Csekonics-kastély. Ybl Miklós, 1869–1870. Földszinti alaprajz. BFL XV. 331. 31/5.



11. kép. Szabadkígyós, Wenckheim-kastély. Ybl Miklós, 1875–1879. Földszinti alaprajz

letben olyan módon találhatók a helyiségek, hogy a bal felében húzódnak a középfolyosóra fűzött családi szobák, a jobb oldalon csoportosulnak a közösségi termek.

A többször megismételt megoldásokhoz képest újdonságot jelentett a parádsasvári kastély (12. kép), amelyet gróf Károlyi Gyula építtetett megözvegyült édesanyja, gróf Károlyi Györgyné gróf Zichy Karolina részére. Ybl itt az épület bal sarkára masszív, hegyes sátoztetővel koronázott tornyot helyezett, amely erőteljességével tűnik ki. A két előreugró, oromzatos oldalrizalit, melyek egy kisebb díszudvar (cour d'honneur) alkotnak, tovább tagolják az enyhe emelkedőn elhelyezett, arányos épületet. A hatásos építészeti megoldás annál is inkább figyelemreméltó, mert a jelen esetben Yblnek egy meglehetősen szokatlan elődépítményt – oszlopsorokkal kialakított klasszicista fürdőt – kellett az új kastélyba és melléképületeibe belefoglalnia, lényegében köréje kellett építkéznie. Az alkalmazott stílus a francia késő gótika–kora reneszánsz, amely a francia építészetben szokásos „tégla és kő” (*brique et pierre*) kombinációval, a falsíkok vörös és a tagozatok sárga kontrasztjával fokozza a festői hatást.²⁴ Törté-



12. kép. Parádsasvár, Károlyi-kastély. Ybl Miklós, 1880–1882 (Sisa József felvétele)

²⁴ Josiane SARTRE: *Châteaux „Brique et pierre” en France*. Paris, Nouvelles éditions latines, 1981.

neti előképeit olyan franciaországi épületek között kell keresnünk, mint Le Clos Lucé kastélya (15. század) vagy a blois-i kastély XII. Lajos-szárnya (16. század). Az eredmény Ybl Miklósnak a műfajon belül talán a legérettebb, legharmonikusabb alkotása lett.

Építészünk ez irányú tevékenységét összefoglalva nem lehet említés nélkül hagyni azon épületeket, amelyek egyértelműen nem az ő alkotásai, ám azokat a hagyomány és a magyar építészettörténet – akár az időközben előkerült kutatási eredményeket negligálva – továbbra is neki tulajdonítja. Ezt a csoportot elsősorban a Károlyi fivérek kastélyai alkotják. A részletek és az építési dátumok ismerete nélkül kézenfekvőnek tűnt, hogy miután Ybl Miklós gróf Károlyi István szolgálatába állt, mind az ő, mind a testvérei kastélyát ő építette, vagy alakította át mai formájára. Ez azonban nem állja meg a helyét. Ismert, hogy több nemzedéknyi egyetlen fiúgyermek után 1800 körül a Károlyi családban három fiúgyermek született: István, Lajos és György. Egy ideig a három fivér a hatalmas családi birtokot együtt kezelte, ez volt az úgynevezett közös osztály. 1827-ben, miután a leányág megkapta a maga részét, a fivérek megszüntették a közös osztályt, és elvégezték az osztozkodást, az úgynevezett nagy osztályt.²⁵ Vidéki lakhelyeik kiépítése ezután következett, kié korábban, kié később. Az a közös bennük, hogy valamennyit vagy Ybl uradalmi építési működése előtt végezték, vagy legalábbis előtte kezdték el. Így Ybl Miklós nem lehetett a tervező, legfeljebb utóbb a meglévő épület további átalakításában juthatott neki szerep.

A legegyszerűbb Károlyi Lajos tótmegyeri kastélyának esete. Ennek klasszicista stílusban történt (át)építésére közvetlenül az 1827-es nagy osztály után került sor, sok évvel azelőtt, hogy Ybl a Károlyiak szolgálatába lépett volna.²⁶ Szerzősége tehát ténylegesen kizárható. Károlyi István főtí kastélyánál a mai napig általában evidenciának tekintik, hogy tervezője Ybl Miklós volt. A közelmúlt kutatásai kiderítették, hogy a több szakaszban épült kastély már 1843-ban ma ismert formájában állt, ideértve nemcsak a főszárny portikuszos középrészét, hanem a romantikus dekorációjú oldalrizalitjait is.²⁷ A végleges formát Heinrich Koch tervei nyomán nyerte, és nem Ybl alkotása, az ő szerepe a hátsó szárnyak kialakítására-átalakításra szorítkozhatott. És végül gróf Károlyi György kastélyát – egy korábbi úrilak felhasználásával – 1844–1849-ben szintén Heinrich Koch építette. Ahogy a forrásértékű beszámoló rögzíti: „Az építés 1844-ben kezdődött, a híres Koch építész vezetése alatt...”²⁸ Az ifjú Ybl Miklós az építkezés helyszínén tevékenykedett. A három Károlyi-fivér tehát nem vette, az időrend okán nem vehette igénybe kastélyuk megtervezésénél Ybl szolgálatait; vele más épületeiket, illetve későbbi családtagok kastélyát terveztették meg.

Egy további, meglehetősen látványos épületről is kiderítette a kutatás, hogy nem Ybl Miklós munkája. Ez Schossberger Zsigmond kastélya Turán.²⁹ Bár Ybl tervezői közreműködését bizonyító egykorú dokumentum vagy terv nem került elő, Ybl Ervin egy vélhető távoli rokon hagyományon alapuló, szóbeli közlése alapján – az építészünktől idegen stíluselemeket észlelve ugyan – a kastélyt neki tulajdonította.³⁰ Az utóbbi időben derült fény a *Vasárnapi Ujság* egykorú híradása nyomán, hogy Bukovics Gyula, Ybl korábbi, ifjú munkatársa a tervező,³¹ amit a kastély építészeti elemzése megerősít.

²⁵ [PETKŐ Béla]: *A nagy-károlyi gróf Károlyi család összes jószágainak birtoklási története*. Budapest, kiadja gróf Károlyi László, 1911. II. 173–176.

²⁶ *Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület Emlékkönyve*. Szerk. GALGÓCZY Károly. Budapest, Országos Magyar Gazdasági Egyesület, 1883. III. 9.

²⁷ RITÓÓK 2007. i. m.

²⁸ KONDOR: Csurgó kastélya és vidéke. *Vasárnapi Ujság*, 5. 1858. 15. (április 11.) 172.

²⁹ SISA 2006. i. m.

³⁰ YBL 1956. i. m. 74–75, 111, 146.

³¹ *Vasárnapi Ujság*, 32. 1885. 15. (május 17.) 327.

Bár az Ybl nevével kapcsolatba hozott kastélyok esetében többről is tisztázódott, hogy nem ő a szerző – és a történeti igazság mindennél előrébb való –, tíz kastélyépület tervezését így is bizonyosan ő végezte. Ezzel a tekintélyes számmal e területen a legtermékenyebb alkotónak tekinthető Magyarországon. Ha nem is ennyit, de hasonló számú kastélyt ebben a korban Hauszmann Alajos és az egyébként e területen specialistának számító Meinig Arthur, majd a századforduló után Möller István tervezett.³² Dokumentumok alapján az is kiderülhet, hogy Ybl további kastélyokat alkotott; ilyen irat reális eséllyel felbukkanhat például a terjedelmes és igen komplex Károlyi-levéltár anyagában, vagy a Budapest Főváros Levéltárában őrzött mintegy 6000, köztük számos azonosítatlan tervlapot őrző Ybl-hagyatékban. A kutatás tehát nem zárult le, előfordulhat, hogy építésünk ismert, hiteles oeuvre-je további kastélyépületekkel gyarapszik.

József Sisa

Ybl Miklós, Architect of Mansions

Miklós Ybl was the most prolific Hungarian architect of mansions in the period of Historicism. At the beginning of his career, he worked in the service of the family of count Károlyi. Later, he built mansions for other eminent aristocrats and members of the lesser nobility. He was not employed by members of the nouveaux riches.

Based on contemporaneous documents ten larger mansions can be tied to Ybl's work. Six of these were built on already existing structures, while four of them were entirely new buildings. Among these, the most significant examples, Zsombolya, Bodrogolaszi and Szabadkígyós, bear striking affinities with one another in the arrangement of the edifices: their long, rectangular ground plans do not strive to show movement, only their avant-corps animate their mass. Another similarity is the adjoining tower on the right side, but these too are relatively low and are articulated. In the case of Zsombolya and Szabadkígyós the ground-floor plan is basically identical. Where the tower is disproportionately tall and slender – as in the case of the mansion in Füžerradvány – the amateurish planning of the lord who made the commission was to blame. Stylistically Ybl's mansions move on a relatively wide scale. Several of them bear the marks of styles (Neo-Gothic, German Neo-Renaissance) that are not characteristic of Ybl's architecture. Fashionable stylistic trends in the mansions of the period and the desires of the commissioners must have been the governing factors.

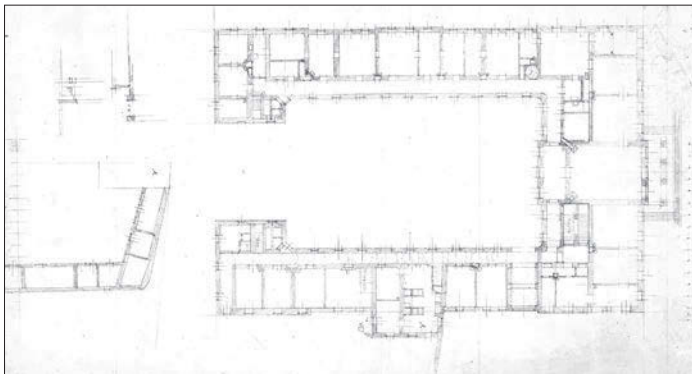
As the eminent architect of mansions and leading master of the period, Miklós Ybl's name is often mentioned in connection with several mansions. The essay strives to examine the "Ybl-myth" from this perspective as well, clarifying authorship in connection with individual buildings and, where necessary, throwing into question long accepted beliefs.

³² SISA 2007. i. m.

Mentényi Klára–Somorjay Sélysette

Mit épített Ybl Miklós Lovasberényben a 19. század közepén?

Budapest Főváros Levéltára 11 olyan építészeti rajzot őriz, amelyek a Fejér megyei lovasberényi kastély alaprajzi elrendezése és bizonyos további részletei ismerhetők fel.¹ A papírra tussal és akvarellal, néhol azonban csupán ceruzával készített vázlatok sem helymegjelölést, sem szignót nem tartal-



1. kép. A kastély földszinti alaprajza további részletekkel.
Ybl Miklós ceruzás vázlatrajza, 1854–1860. BFL-XV.17.f.331.b-40/1.

*Mentényi Klára, PhD, művészettörténész,
Budapest, Forster Központ
Kutatási területei: várostörténet, topográfia,
műemlékvédelem, román kori szobrászat
E-mail: mentenyi@gmail.com*

*Klára Mentényi, PhD, art historian,
Budapest, Gyula Forster National Centre
for Cultural Heritage Management
Areas of research: urban history,
topography, protection of historic
buildings, romanesque sculpture
Email: mentenyi@gmail.com*

*Somorjay Sélysette művészettörténész,
Budapest, Forster Központ
Kutatási területei: műemlékvédelem,
barokk és késő barokk művészet
E-mail: somorjay.s@gmail.com*

*Sélysette Somorjay art historian, Budapest,
Forster Centre
Areas of research: protection of historic
buildings, baroque and late baroque art
Email: somorjay.s@gmail.com*

maznak. Azt az általánosan elfogadott vélekedést, miszerint ezek Ybl Miklós munkái, valójában ma is csupán egyetlen tény támasztja alá, mégpedig az, hogy az ő hagyatékából kerültek elő.²

¹ BFL, Ybl Miklós tervei. HU BFL-XV. 17.f. 331.b. 40/1–40/11. A vázlattervek és rajzok pontos leírása a levéltár katalógusának online elérhető felületén szerepel, itt nem ismételjük meg. Az alábbi szöveg könnyebb megértése kedvéért az egyes lapok a valóságnak megfelelően a következő építészeti egységeket mutatják. 40/1.: A kastély földszinti alaprajza, ceruzás vázlat. 40/2.: A kastély főépületének és pavilonjainak emeleti alaprajza, a főépület északi udvari homlokzatának részlete és metszete, az északnyugati pavilon északi homlokzata, ceruzás vázlat. 40/3.: A kastély földszinti alaprajza, vázlatterv. 40/4.: A kastély főépületének és a pavilon emeleteinek alaprajza, vázlatterv. 40/5.: A kastély hátsó udvara a nyugati vendégszárny (úgynevezett kiskastély) és a keleti istálló, illetve kocsiszín alaprajzával, illetve metszeteikkel, ceruzás vázlat. 40/6.: A kastély hátsó udvara a nyugati vendégszárny (úgynevezett kiskastély) és a keleti istálló, illetve kocsiszín alaprajzával, vázlatterv. 40/7.: A kertben álló nagy növényház alaprajza, metszete és helyszínrajza, alatta a vadászlak épületegyüttese, alaprajz, metszet homlokzatok, ceruzás vázlat. 40/8.: A nagy növényház helyszínrajza, alaprajza és metszete, vázlatterv. 40/9.: A vadászlak épületegyüttesének alaprajza és homlokzati részlete, vázlatterv. 40/10.: A kápolna alaprajza, homlokzati részlete és hosszmetszete, ceruzás vázlat. 40/11.: A kápolna alaprajza, homlokzata és metszete, vázlatterv.

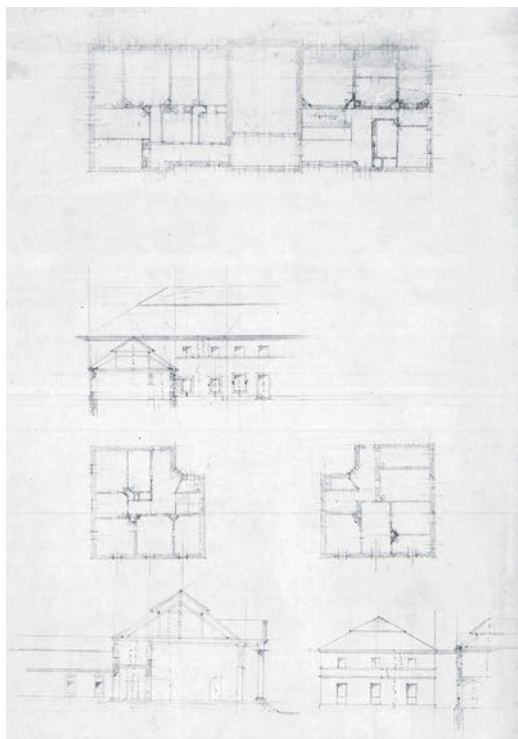
² Ybl Ervin könyvének bevezetőjében olvashatunk Ybl Miklós hagyatékának felfedezéséről. Terveit és írásait a budapesti Szent István Bazilika egyik tornyában találták meg a II. világháború után. Ybl Ervin: *Ybl Miklós*. Budapest, Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, 1956. 5.

Ybl Ervin, aki először írt róluk, a kastély jobb oldali udvari szárnyának átalakítását, a hátsó sarokpavilonok külsejének megújítását, a parkban álló kápolna rendbetételét, továbbá konkrétan meg nem nevezett gazdasági épületeket tulajdonít az építésznek. A tervrajzok keletkezési időpontját tágabban 1850 utánra teszi.³

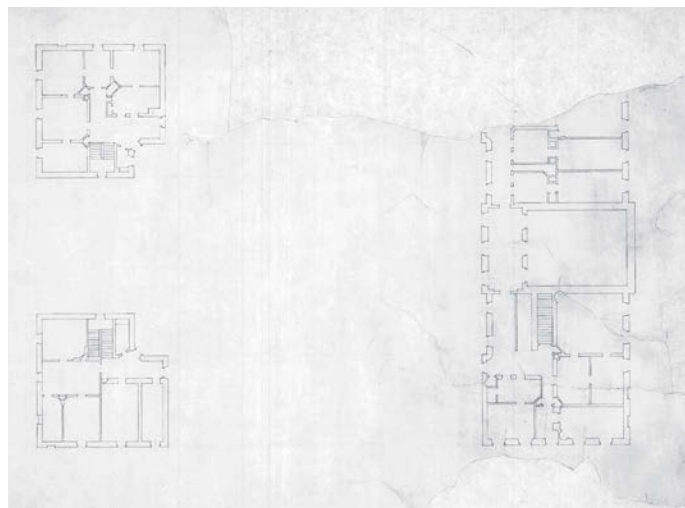
Hiába nézzük meg közelebbről ezeket a vázlatokat, amelyeken a kettős cour d'honneur-rel kialakított kastély földszinti (1. kép), illetve emeleti alaprajzai (2–3. kép), helyenként homlokzati részletei, illetve egyes metszetei, továbbá a kápolna és négy további, egykor ugyan csak a parkban álló építmény látható, első ránézésre nem derül ki, hogy felmérésekről vagy – legalábbis bizonyos megoldások tekintetében – új tervekről van-e szó.

Mivel a mai napig sem a tervekhez kapcsolódó iratanyagot, sem egyéb feljegyzést nem találtunk Ybl lovasberényi működésével kapcsolatban, ráadásul a Cziráky család lovasberényi birtokközpontján őrzött teljes levéltári anyag elpusztult a II. világháborúban, annak

kiderítésében, vajon milyen jellegű beavatkozások fűződnek a nevéhez, elsősorban a helyszíni épületkutatás⁴ eredményeire támaszkodhatunk. Ezek megértéséhez azonban nélkülözhetetlennek tűnik a korábbi periódusok ismeretése.



2. kép. A főépület és a pavilonok emeleti alaprajza, első udvari homlokzatokkal és metszetekkel. Ybl Miklós ceruzás vázlatrajza, 1854–1860. BFL-XV.17.f.331.b-40/2.



3. kép. A főépület és a pavilonok emeleti alaprajza. Ybl Miklós vázlatterve 1854–1860. BFL-XV.17.f.331.b-40/3.

³ Ybl 1956. i. m. 123, 223.

⁴ A kastély máig sem teljes mértékben befejezett helyszíni építéstörténeti kutatását az 1990-es évek legelején kezdtük meg, a munka azonban külső körülmények miatt hamarosan félbeszakadt. A folytatásra 1997–1998-ban a Cziráky Kastély Műemléki Alapítvány, és Varga Zsuzsa lelkes és támogató kezdeményezésére, de hivatali tevékenység (ÁMRK–OMVH együttműködés) keretében került sor, kisebb munkálatok azonban egészen 2001-ig folytak. A régészeti feltárást László Csaba végezte. Eredményeinek átengedését ezúton is köszönjük. LÁSZLÓ Csaba–MENTÉNYI Klára–SOMORJAY Sélysette: Lovasberény, Cziráky-kastély. *Kutatási dokumentáció*. 1997–2002. Kézirat, 2002. Forster Központ, Tervtár, ltsz. 39487. I–V.

A kastély korábbi építési korszakainak rövid története

Régi adósságunkat, miszerint egyszer megírjuk a hatalmas parkban álló, értékes kastélyegyüttes (4. kép) teljes tudható történetét, építészettörténeti és művészettörténeti analízisét, most nincs mód törleszteni, ígéretünket a későbbiekben azonban feltétlenül szándékunkban áll megtartani. A könnyebb megértés kedvéért a 19. század közepe előtti fontosabb eseményeket a következőkben foglaljuk össze.

A 15. század második felében Hunyadi I. Mátyás király (1458–1490) engedélyével a székesfehérvári Szűz Mária prépostsági templomba temetkező Buzlai család birtokában lévő településen 1484-ben már állt egy udvarház.⁵ Amikor a Székesfehérvárhoz közeledő török csapatok 1543-ban Lovasberényt is feldúlták és kifosztották, a birtok a Baracscai Pálffyak kezén



4. kép. Légifelvétel a lovasberényi kastélyegyüttesről. Civertan Grafikai Stúdió, 2011

volt.⁶ A török uralom alatt a székesfehérvári *náhi*jéhez tartozó település elnéptelenedett, egy 1574 után elkezdett összeírás üres, lakatlan faluként említi.⁷

A visszafoglalást követően, 1694-ben részletes birtokösszeírás készült, amely felsorolta a kálvinisták templomával szemben lévő, romos udvarházat is. A leírás alapján a falakból akkorra már nem sok maradt, kelet felé azonban még állt egy 11 lépés hosszú, egyszintes épület maradványa, kőből faragott kapuja a déli oldalról nyílt. Az ott lakók emlékeztek arra, hogy egykor

nyugati irányban létezett egy 60 lépés hosszú, 40 lépés széles, másik épületrész is, ennek helyén azonban az összeírók már csak két kis házacskát találtak.⁸

A forrás értelmezését a helyszíni épületkutatás eredményei teszik lehetővé (5–6. kép). Az 1694-ben itt talált, a törökök által megrongált és elhordott udvarház két különböző hosszúságú, önálló földszintes épületét, illetve azok maradványait a régészeti feltárás során megtaláltuk. A helyszín megjelölésében sem lehet kételkedni, hiszen az akkoriban a reformátusok által használt, középkori eredetű templom ma is a kastéllyal szemközt helyezkedik el. Míg a keleti

⁵ KÁROLY János: *Fejér vármegye története*. 4. Székesfehérvár, Csitári Ny., 1901.324, XLVI. oklevél: 1481. október 23. Buda, 513–514. XLV. oklevél: 1484. szeptember 19. Róma, 512–513.

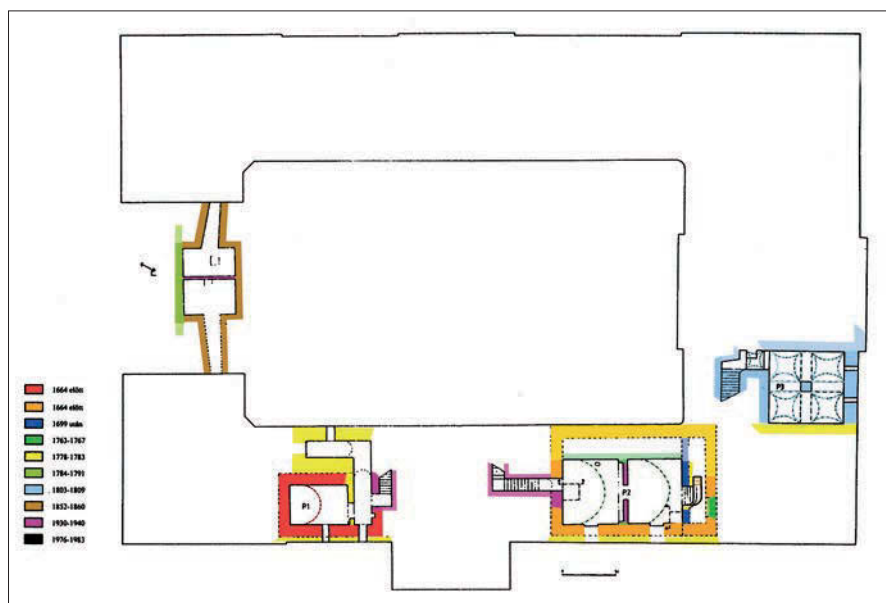
⁶ ERDŐS Ferenc: Lovasberény. *A Fejér Megyei Levéltár Évkönyve*, Székesfehérvár, k. n., 1994. (Fejér Megyei Történeti Évkönyv, 23.) 11; Uő: *Lovasberény*. Szerk. DAKÓ Péter. Budapest, Száz Magyar Falu Könyvesháza Kht., é. n. [2000] (Száz Magyar Falu Könyvesháza.) 16.

⁷ VASS Előd: Források a székesfehérvári szandzsákság történetéhez 1543–1688. *A Fejér Megyei Levéltár Évkönyve*, Székesfehérvár, k. n., 1989. (Fejér Megyei Történeti Évkönyv, 19.) III. melléklet, 157.

⁸ Egy lovasberényi összeírás (MNL UC 15: 67.a, 1694. július 12.) udvarházra vonatkozó 17. század végi adatait Erdős megalapozatlanul a 15. század végén Buzlai Mózes által emelt épületre vonatkoztatta. Abban is tévedett, hogy az udvarház emeletes lehetett. ERDŐS 1994. i. m. 10, 16; ERDŐS 2000. i. m. 16.

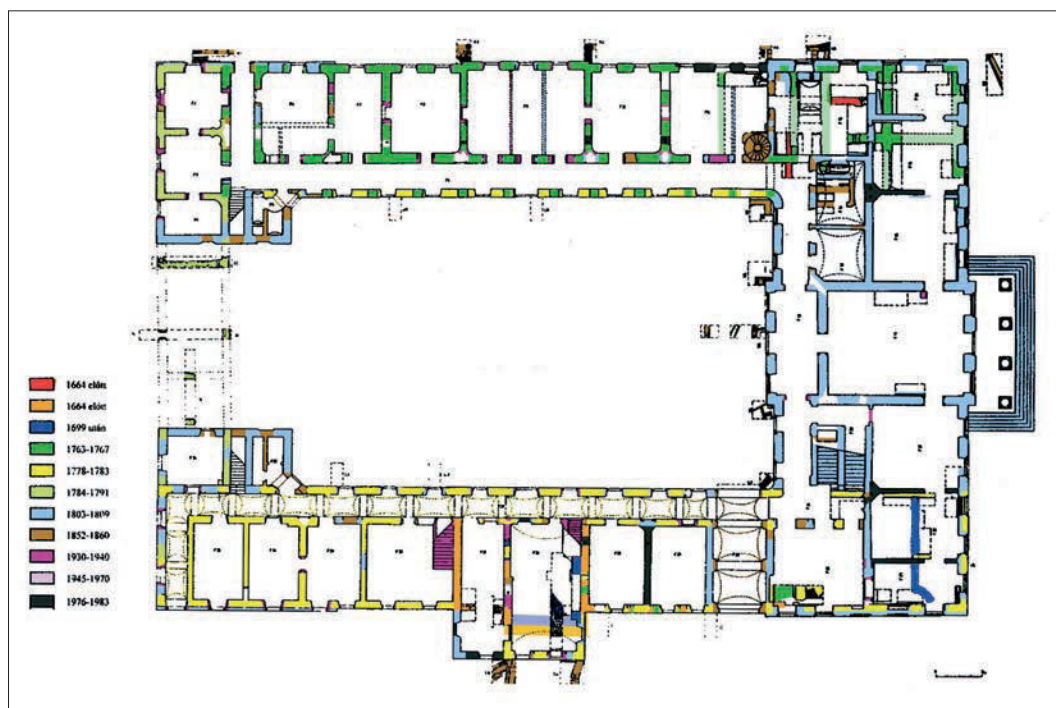
lakóépületből – a későbbi átépítések miatt – ásatás révén mindössze két falszakaszt tudtunk azonosítani, a nyugati épület két pincéje és egykori földszintje szinte teljesen megmaradt a jelenleg is álló földszintes oldalszárnyban. Kor meghatározó építészeti részlet hiányában pontos datálásukra nem vállalkozhatunk, már csak azért sem, mert a két oldal épületmaradványainak anyaga és megjelenése különbözik egymástól.

1699-ben Siegbert Heister generális vásárolta meg a lovasberényi birtokot. 1708-ban a Szentháromság tiszteletére ő építtette fel az első kápolnát a kastély mellett. 1719-ben a család eladta a birtokot Franz Anselm Fleischmann császári és királyi haditanácsosnak, aki beruházá-



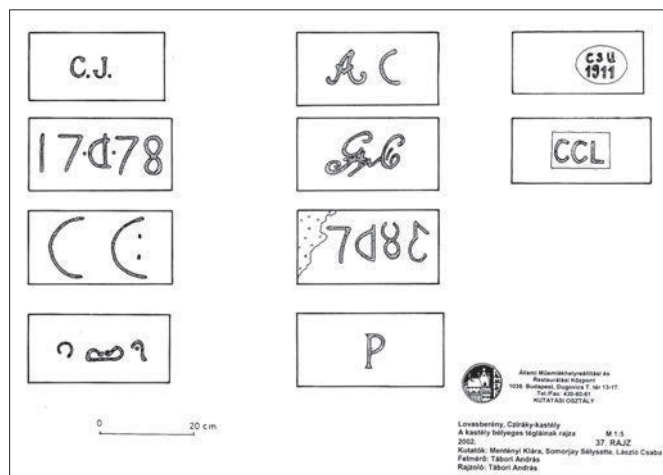
5. kép. A kastély pincéinek periodizációs alaprajza.

Kutatói dokumentáció, 1997–2002. Digitalizált szerkesztés: Arnóti Zsuzsa, 2007



6. kép. A kastély földszinti periodizációs alaprajza.

Kutatói dokumentáció, 1997–2002. Digitalizált szerkesztés: Arnóti Zsuzsa, 2007



7. kép. A kastélyban talált bélyeges téglák.
Kutatási dokumentáció, 1997–2002

déli, főhomlokzati faláig nyúlt el, északi irányban pedig a későbbi pavilon területére eső, kifordított folyosóval zárult (6. kép). Eltekintve a déli szakasztól, az írott forrásnak megfelelően valóban 12 helyiségből álló lakóter kialakítása szimmetrikus volt. A helyiségeket a belső udvar felé néző hosszú, nyitott árkádíves, síkmennyezetes folyosóról lehetett megközelíteni, de a középtengelyben nyíló ajtókon keresztül egymásból is átjárhatók voltak. Kívülről enyhe kiugrású rizalit jelölte a nagytermet, amely a kert felől is rendelkezett egy kőkeretes bejárattal. Az épület homlokzati architektúrája váltakozó síkkal kialakított, törtfehér színű, simított sávokból állt, amelyek maradványai a keleti és a mai épület belsejébe eső, egykori északi külső falon még megfigyelhetők. Erre a periódusra a CC jelű és a CG monogramos téglák jellemzők (7. kép).

Talán még ő kezdeményezte a kastély kerti kijárata közelében álló kápolna átépítését szobordíszes, új homlokzatokkal, nyugati toronnyal és belső berendezéssel (4. kép). A munkálatok a déli kapun olvasható 1771-es évszámmal hozhatók kapcsolatba. 1775-ben, György halála után bátyja, Cziráky László örökölte az uradalmat.¹²

A nyugati szárny átépítésére – talán azért, mert korábban itt voltak az alárendelt funkciók (konyha, kamra, cselédszobák, stb.) – több mint húsz évvel a keleti lakóépület megújulását követően került sor. A munkálatok (1778–1779) most is ez utóbbiban kezdődtek. A már Cziráky László birtoklásának idején folyt tevékenység a belső terek kényelmessé tételére és pompájának emelésére irányult. A belső helyiségeket ugyanis kvalitásos falképekkel díszítették. Az 1976–1983 között (!) szinte teljes mértékben elpusztított vakolatokon 1991-ben Lángi József restaurátor által feltárt töredékek színvonalas falképekre, a lakóhelyiségekben összefüggő festett dekorációra utalnak. Máig nem bizonyított feltételezés alapján – a kápolnában

saival jelentős lépéseket tett az uradalom és a falu gazdasági helyzetének javítására.⁹

Gróf Cziráky József 1730. április 15-én 45 ezer forintért vette meg tőle a teljes birtokot a hozzá tartozó gazdasági felszereléssel és terménnyel (+2170 forint) együtt. 1763-ban egy birtokmegosztás után Cziráky József fiai közül Cziráky György lett Lovasberény.¹⁰ A székesfehérvári tanácshoz írt 1767. évi leveléből tudjuk, hogy az új tulajdonos 1763–1767 között Rieder János építőmesterrel alakíttatta át a kastélyt.¹¹

Cziráky György megbízásából a földszintes keleti lakóépületet újíttotta meg úgy, hogy a korábban itt álló házat teljesen lebontotta. A hosszú, keskeny, észak–déli irányú szárny déli irányban a mai főépület

⁹ ERDŐS 1994. i. m. 18–21, 22–26.

¹⁰ ERDŐS 1994. i. m. 26; ERDŐS 2000. i. m. 30; HÁZY Alajos: *Az ősnemes Vezekényi nemzetségből származott cziráki és dénesfalvi Cziráky grófi család Krónikája*. Kézirat, 1895. Székesfehérvár, Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár, Ms. 562. 112; SCHÖN Arnold: Jegyzetek két kastély történetéhez. *Művészettörténeti Értesítő*, 5. 1956. 37.

¹¹ SCHOEN Arnold: Székesfehérvár 18. századbeli építőmesterei. *Székesfehérvári Szemle*, 1. 1931. 10–12. 5; GRANASZTÓI Györgyné: *A lovasberényi volt Cziráky-kastély rövid építéstörténete a szakirodalom és a néhány levéltári forrás alapján*. Kézirat. 1978. Forster Központ, Tervtár, ltsz. 25493. 2–3; SZÉKELY Zoltán: *A Cziráky-ösgaléria*. Győr, Xántus János Múzeum, 1997. (Artificium et Historia 3.) 18.

¹² SZÉKELY 1997. i. m. 17.

fennmaradt falképekkel együtt (8. kép) – Dorffmeister István művei lehettek, aki egy régóta ismert adat szerint 1779-ben innen vitte ecseteit Kenyeribe, a Czirákiak Vas megyei birtokára. Az itt álló templomot még korábban, 1769-ben építtette Cziráky László gróf, akinek éppen ebben az évben adott megbízást a szentély falképeire és az oltárképre.¹³

Még ugyanebben a periódusban, az évszázamos téglák tanúsága szerint (7. kép) azonban néhány évvel később, 1783–1784-ben befalazták a lakóépület udvari folyosójának nyitott árkádjait, s felújították a nyugati szárnyat is. A korábban itt álló, földszintes épületet mindkét hosszanti irányban megtoldották, így az új késő barokk nyugati szárny a mai főépülettől egészen az északnyugati pavilon végéig húzódott (6. kép). Falait megmagasították, járószintjét kb. 60 cm-rel magasabbra emelték. A pincék lejáratait kifordították az új folyosóra. A túloldali lakóépülethez hasonló, de annál keskenyebb, csehsüveg-boltozatos szakaszokkal fedett belső folyosót hoztak létre az udvar felé, ahonnan a helyiségek megközelíthetők voltak. A régebbi konyhát nyugati irányban megtoldották, így a homlokzat felé a korábbinál szélesebb középrizalit jött létre. Helyenként fennmaradtak a parkra néző belső helyiségek kosáríves ablakai. Ezeket a tereket éppúgy síkfödém fedte, mint a keleti lakószobákat. A külső homlokza-



8. kép. Máté és Márk evangélista ábrázolása a kastélyparkban álló kápolna déli falán, 1778–1779.

Fotó: Hack Róbert, 2011

¹³ Az Országos Műemléki Felügyelőség székesfehérvári kivitelezési részlege évenként „téli munka” címszó alatt verte le a vakolatokat anélkül, hogy felfogták volna, mit tesznek. LÁNGI József: *A Iovasberényi Cziráky kastély és kastélykápolna falképeinek kutatási dokumentációja*. Kézirat. 1991. Forster Központ, Tervtár, leltározás alatt. GARAS Klára: *Magyarországi barokk festészet a XVIII. században*. Budapest, Akadémiai. (Magyarországi barokk festészet.) 275, 131. jegyzet; SZÉKELY 1997. i. m. 18.; *Dorffmeister István emlékkiállítás*. Kiállítási katalógus. Szombathelyi Képtár, Soproni Múzeum, Burgerlandisches Landesmuseum Eisenstadt, Göcseji Múzeum, Zalaegerszeg, 1997–1998. Szerk. KOSTYÁL László–ZSÁMBÉKI Monika. Zalaegerszeg–Szombathely, Szombathelyi Képtár–Göcseji Múzeum, 1997. 21–22.

tokat függőleges lizénák tagolták, amelyek a sarkokon – a déli főhomlokzat nyugati végén előkerült részletek alapján – megkettőződtek (9. kép).

Nem lehetetlen, hogy a nyugati szárny kialakításával azonos építészeti koncepcióba tartozott, eltérő építőanyaga miatt mégis néhány évvel későbbre keltezhető az egymással párhuzamosan, de külön álló kastélyrészlet északon összekötő, mindössze egyetlen helyiségsorból álló, keskeny szárny. Nem tudjuk, hogy ebben az időben létezett-e még az 1760-as években emelt déli összekötő folyosó, vagy éppen ezt volt hivatva pótolni.¹⁴ Ahhoz, hogy az eltérő



9. kép. A főépület délnyugat felől. Fotó: Hack Róbert, 2011

hosszúságú épületekből szabályos cour d'honneur alakuljon ki, a keleti épületet északról három, különböző méretű helyiséggel töltötték meg (6. kép). Ezek a klasszicista átépítés idején az északkeleti pavilon földszinti szobái lettek. Hozzájuk kapcsolódott még három, ma az udvar területére eső, ezért régészeti feltárástól ismert helyiség, majd még egy, az északnyugati pavilon földszintjén. Így összesen hét új térről van szó, amelyek előtt a belső oldalon, ha húzódott is folyosó, ez éppen a 19. századi munkálatok miatt ma már nem igazolható.

Az összekötő szárny felveti a kastély elhelyezésének és mindenkor megközelítésének kérdését. Az

egykori barokk díszkert a keleti oldalon, a lakóépület háta mögött húzódott, a központi díszteremből való kijáráttal. A kert a déli oldalon sokáig az Acsára és Alcsútra vezető út választotta el az eredetileg teljesen külön álló kápolnától. Ezért olvassuk, hogy „az utcáról kőbástya védte...”,¹⁵ amelyet talán azonosíthatunk a mai főhomlokzat mögötti nyugati szakaszon régészeti feltárástól előkerült, íves sarokkiképzésű, téglából épült, újkori kerítésfallal (6. kép). Ebből következik, hogy a kastély bejárata nem délről, a jelenlegi főhomlokzat felől, hanem északról volt, ahol a bevezető út túloldalán alakult ki a majorsági udvar. Az 1783 után felépített összekötő szárny valójában lezárta az udvart, amelynek túloldalán bizonyára állt még az urasági lakhelyet az országúttól elválasztó, bástyaszerű körítőfal. Lovaskocsi vagy szekér behajtására elegendő szélességű átjárója a keleti oldalhoz közelebb nyílt. Nagyon is lehetséges, hogy felépítése után megszüntették a bizonyára jelentéktelenebb, déli folyosót.

Czirák László 1791. évi halála után fia, a család történetében talán legnagyobb karriert befutó, az országbírói tisztelet is elnyerő Czirák Antal Mózes a 19. század első évtizedében – 1803–1809 között – a meglévő épületek felhasználásával egy egészen más, az eddigieknél jóval nagyvonalúbb és reprezentatívabb, klasszicista stílusú, emeletes kastélyt alakított ki Lovasberényben. A datálást évszámok téglák pontosítják. A szakirodalomban korábban sze-

¹⁴ Az 1783. évi I. katonai felmérésen ugyancsak két önálló épület látható: Budapest, Hadtörténeti Térképtár, I. katonai felmérés, Lovasberény, Coll. XII. Sectio 21., 1783. A régészeti feltárások során a főépület alatt nem került elő az a két önálló földszintes épületet összekötő, egykori fedett folyosó, amely az 1767. évi Czirák György által írt levél szerint nem itt, hanem a déli oldalon húzódott. Ennek alapján feltételezhető, hogy esetleg fából készült.

¹⁵ KÁROLY 1901. i. m. 318; HÁZY 1895. i. m. 112; SCHÖN 1956. i. m. 37.

replő Hild Józsefet felváltó Rieder Jakab székesfehérvári építész szerzősége azonban még bizonyításra vár.¹⁶

A 19. század eleji építészeti elképzelés megtartotta a korábbi északi főbejáratot, miközben az említett országútnak a kastélytól távolabb helyezésével lehetősége nyílt arra, hogy a délnyugat felé hosszan elterülő, hatalmas angolpark folytatásaként az új épületegyüttes körül is kerítésfallal övezett kertet hozzon létre, ily módon teljes mértékben a zöldbe helyezve azt.

A kert déli szakaszára néző klasszicista főépület hangsúlyos eleme az oszlopokon nyugvó, timpanonnal koronázott, lépcsőkre emelt portikusz, amely mögött stukkóból készült, mitológiai jeleneteket ábrázoló fríz húzódik. A timpanonban a kőből faragott Cziráky- és Illés-házy-címer látható. Közvetlenül a teraszról nyílik a kétszintes díszterem, amely egyben sala terrenaként is szolgál. Az udvar felől csupán keskeny fogadótér csatlakozik hozzá. A két-, illetve háromtraktusos klasszicista főépület szimmetrikus elrendezésű helyiségsorokból áll. A jóval kevésbé reprezentatív lépcsőház megközelítése csupán keskeny folyosók és oldalterek igénybevételel lehetséges. A lépcsőháznak megfelelően, a keleti oldalon kisebb, boltozott terek találhatók. A megtartott barokk oldalszárnyak folyosóit és szobasorait bekapcsolták az új alaprajzba. A kastély funkcionális megosztása változatlan maradt. A főépület reprezentatív terei mellett a lakószobák továbbra is a keleti, míg a cselédség által használt helyiségek és a kiszolgáló létesítmények a nyugati oldalon helyezkedtek el.

Lebontották az északi összekötő szárnyat s ezzel együtt az új cour d'honneur végein egy-egy emeletes pavilont alakítottak ki (10. kép). A kastély mögött, észak felé még egy – a meglévő U alakot tágabban kísérő, azonos formában folytató – földszintes épü-



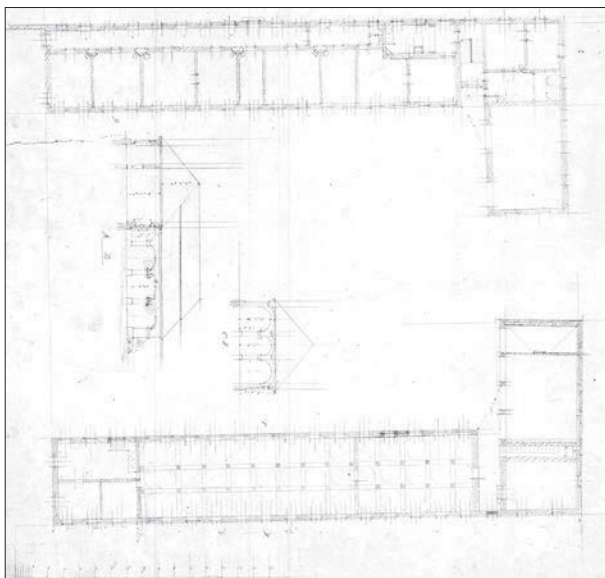
10. kép. A keleti pavilon a belső udvar felől. Fotó: Mentényi Klára, 1997

¹⁶ A klasszicizmus építészetről szóló összefoglaló műben Hild József neve olvasható. ZÁDOR Anna–RADOS Jenő: *A klasszicizmus építészete Magyarországon*. Budapest, MTA, 1943. 120–121. alaprajz: 377., 14. ábra; megismétli ezt Borbíró Virgil 1948-ban, majd Genthon István 1951-ben: BORBÍRÓ Virgil: *A magyar klasszicizmus építészete*. Budapest, Hungária Könyvkiadó, 1948. 78; GENTHON István: *Magyarország műemlékei*. Budapest, Akadémiai, 1951. 198. Velük szemben Schoen Arnold a Cziráky család számára mintegy fél évszázaddal korábban dolgozó Rieder János építőmester fiának, Rieder Jakab székesfehérvári építésznek tulajdonítja a lovasberényi kastély klasszicista kiépítését. SCHÖN 1956. i. m. 37. Fő érve, hogy a század elején Hild még nagyon fiatal volt, megállja a helyét. Később valóban tervez a Cziráky család számára, pesti palotájuk 1828–1829-ben, a lovasberényi plébániatemplom pedig 1832–1834-ben épül fel. RADOS Jenő: *Hild József Pest nagy építőjének életműve*. Budapest, Akadémiai, 1958. Azt, hogy véleménye mértékadó lehetett, Genthon kibővített műemlékjegyzékének következő kiadása mutatja, ahol a szerző a klasszicista középírást valószínűsítve csupán, de Rieder Jakabhoz kóti: GENTHON István: *Magyarország művészeti emlékei. I. Dunántúl*. Budapest, Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, 1959. 187. Sisa József a közeli alcúti kastéllyal (1820–1824) való, az alaprajzot és a főhomlokzatot is érintő rokonság, valamint az építetők közötti kapcsolat okán, továbbá amiatt, hogy Alcúton őriztek egy „Lovasberény” feliratú, talán tervek tartalmazó, sajnos már elpusztult iratokból vagy tervrajzokból álló, ismeretlen csomót, Lovasberényt Alcút közvetlen előzményének tekinti, s ez által megkérdőjelezi Rieder szerzőségét. SISA József: József nádor alcúti kastélya. In: *Kastélyok évszázadai, évszázadok kastélyai. Tanulmányok a 80 éves Koppány Tibor tiszteletére*. Szerk. FELD István–SOMORJAY Sélysette. Budapest, Castrum Bene Egyesület–Históriaantik Könyvesház, 2008. 267–268. Magunk ez ügyben még további kutatásokat tartunk szükségesnek, ezért egyelőre nem kívánunk állást foglalni.

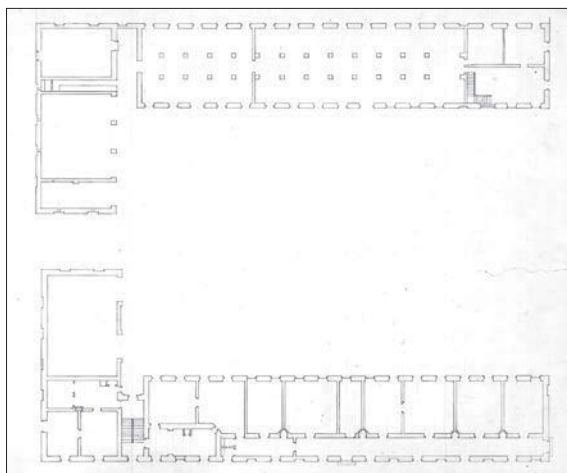
letekkel körülfogott hátsó udvart hoztak létre (11–12. kép). A nyugati vendégszárny, az úgynevezett kiskastély a barokk elrendezéshez hasonlóan egy udvari folyosóról megközelíthető, síkmennyezetes szobasort tartalmazott. Az elegáns belső megjelenésű istálló kettős oszlopsorral tagolt, nagyméretű, boltozott térrel rendelkezett, amelyhez további kiszolgálóegységek (kocsiszín stb.) csatlakoztak. Különösen szépek voltak a kőből faragott itatómedencék.¹⁷

A kétszintes dísztermet belső festéssel gazdagították, de más helyiségeket is kifestettek.¹⁸ Az építkezés a meglévő oldalszárnyakat kisebb mértékben érintette, de ajtó- és ablakáthelyezések számos ponton megfigyelhetők. A belső síkon levő, egyrétegű klasszicista ablakok köke-
retekben ültek (13. kép). Figyelemre méltó a keleti oldalon a grófnő hálószobájához kapcsolt, csupán innen megközelíthető, festett kis tér, inkább budoár, mint fürdőszoba, amely fűthető volt, s egy íves falú, fürdőkádnál nem nagyobb medence is helyet kapott benne.¹⁹ Meg kell

még említenünk azt a klasszicista stílusú kandallót, amely – másodlagos helyen – ma a lépcsőházi előtér déli falán látható.²⁰



11. kép. A hátsó udvart körülvevő épületek alaprajza metszetekkel. Ybl Miklós ceruzás vázlatrajza, 1854–1860. BFL-XV.17.f.331.b-40/5.



12. kép. A hátsó udvart körülvevő épületek alaprajza. Ybl Miklós vázlatterve, 1854–1860. BFL-XV.17.f.331.b-40/6.

¹⁷ Az istállót egy tüzeset miatt, amely a tetőzetében tett kárt, az 1960-as években szinte teljes egészében lebontották.

¹⁸ Schoen Arnold a Rieder Jakabbal Székesfehérváron, Seregélyesen, Iszkaszentgyörgyön stb. gyakran együtt dolgozó Pich Ferencnek tulajdonítja a kétszintes díszterem festett dekorációját: SCHÖN 1956. i. m. 37., ennek megerősítését azonban – írott források híján – csak egy alapos művészettörténeti és restaurátori vizsgálat igazolhatja.

¹⁹ A 20. század folyamán már biztosan keleten voltak a női lakosztályok: KÁROLY 1901. i. m. 317. A kastély II. világháború előtti helyiségbeosztását és használatát Balogh János, a Cziráky család volt komornyikja elbeszéléséből ismerjük. Feltételezzük, hogy az a beosztás, miszerint a férfiak lakrészei inkább nyugatra estek, a nőké pedig a keleti oldalra, már a klasszicista főszárny építése idejében kialakult.

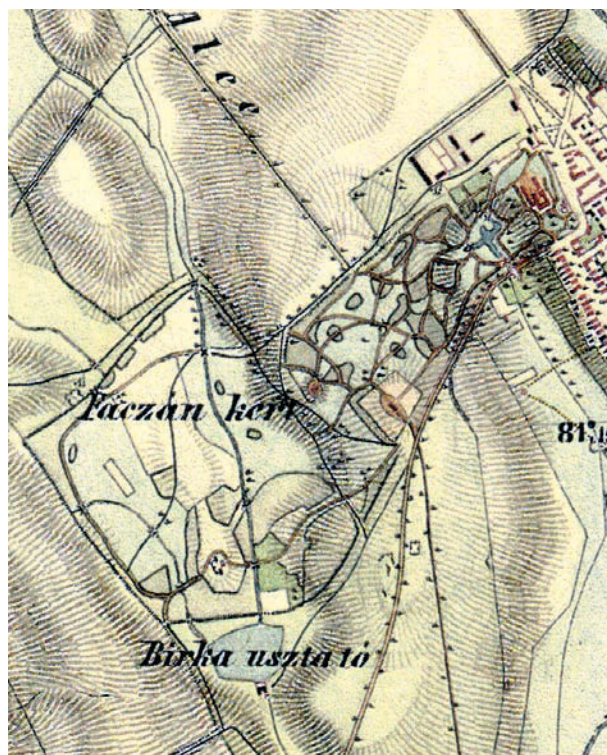
²⁰ Egy Lovasberénybe készülő, Európa elrablását ábrázoló klasszicista stílusú alkotás a budai születésű Bauer Mihály szobrásznak tulajdonítható. Michael von KUNITS: *Topographische Beschreibungen des Königreiches Ungarn und seiner einverleibten Provinzen*. 1. Pest, Landerer, 1824. 123–126; MELLER Simon: *Ferenczy István 1792–1856 élete és munkái*. Budapest, Az Athenaeum-Társulat Könyvnyomdája, 1905. 147. Az egyetlen meglévő kandalló nem azonos ezzel. Vízsztízen záródó felső parkányán a díszterem kifestésén látható stilizált növényi ornamentika jelenik meg, az alatta lévő záradék közepén koszorúmotívummal, szélén csavart halfarkú lófigurákkal. Készítője egyelőre ismeretlen; kétséges, vajon kapcsolható-e a Schoen Arnold szerint Lovasberényben Rieder Jakabbal és Pich Ferencsel együtt dolgozó szobrász, Fliegl András munkásságához. SCHÖN 1956. i. m. 37.

Az architektúra minden bizonnyal egyedül a főépületen tartalmazott sávózást, és azt is csupán a földszinti oldalsó falsíkokon. A barokk földszintes szárnyak meglévő vakolatai fölé simított vakolat készült. A nyílások fölé mélyített tükröket falaztak, a keleti homlokzatokon vakkereteket is kialakítottak. A nyugati szárny külső, nyugati homlokzatán azonban meghagyták a meglévő barokk ablakkereteléseket. A szabályos nyílástengelyekkel rendelkező, emeletes pavilonok eredetileg szintén simított festést kaptak. Az egyes pavilonok kívülről, az udvar irányából voltak megközelíthetők, az egykarú lépcsők a középső földszinti nyílásból vezettek fölfelé. A hátsó udvar épületeit ugyancsak az itt leírt homlokzati kialakítás jellemezte.



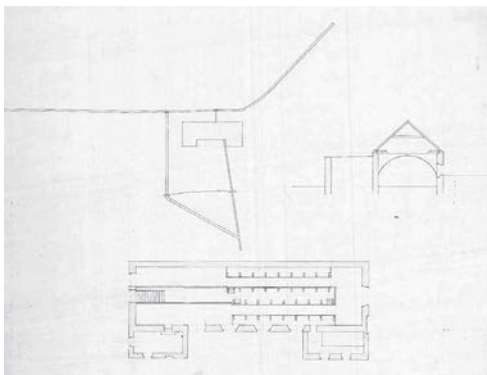
13. kép.

A kastély egyetlen fennmaradt, Ybl terve nyomán befalazott, klasszicista kőkeretes ablaka a főépület emeletének egyik keletre néző szobájában.
Fotó: Mentényi Klára, 2014



14. kép. Hadtörténeti Térképtár II. katonai felmérés, Lovasberény, Coll. XXX. Sectio 52, 1858.

A kastély klasszicista stílusú átformálásával egy időben létrehozott, értékes tájképi kert (14. kép) tervezője egyelőre sajnos ismeretlen. Bizonyos kérdésekben azonban valószínűleg a tulajdonos döntött. Cziráky Antal Mózes lehetett az, aki ragaszkodott a lakhelye közelében álló, évszázados hársfákhoz, és az ő megrendelésére készült nevelője, Kozma Ferenc jezsuita szerzetes emlékműve is. Egy távolabbi tisztáson magasodott az a fenyőfa, amely a ráerősített egyszerű Mária-oltárral meghitt imádkozóhely volt a kastély lakói számára. A kastélytól nem messze létesített, szabálytalan formájú tavat kezdetben csupán természetes források, illetve a Rovákja patak vize táplálta. Közepén kis sziget emelkedett, partján halászkunyhó állt. A parkhoz szőlőskert tartozott, működő prэшázsal. A ritka növényekkel teli növényházat a kastélytól nem messze, a belső kert felső szakaszára tervezték (15. kép). Ennek közelében, a belső kert déli végén csupán néhány évtizeddel később, 1847-ben épült fel a „góth ház”, amelyben valószínűleg gőzhajtású szivattyú működött. Az angolkert felső szélén különleges formájú, cent-



15. kép. Az egykor a kastélyparkban álló, lebontott növényház. Ybl Miklós vázlatterve, 1854–1860. BFL-XV.17.f.331.b-40/8.

rális alaprajzú, figyelemre érdemes vadászlak épült, amelynek hatszög alaprajzú, lapos kupolával fedett központi tömbjéhez a hatszög északnyugati és délnyugati síkjára merőlegesen csatlakozott egy-egy alacsonyabb épületszárny. A fácánosban az erdész számára téglalap alaprajzú, két hosszanti oldalán rizalitos kúriát emeltek, hozzá szabályosan igazodó két melléképülettel. Egy északról érkező mesterséges csatorna levezető árka egészen a fácános alatt, a park délnyugati végében található birkaúsztatóig húzódott.²¹

A 19. század közepére (1855–1858) keltezhető munkálatok

Cziráký Antal Mózes 1852 elején halt meg Pozsonyban.²² A kastély történetének következő száz évében, amíg még a család birtokában, eredeti funkciójában prosperált, hasonló volumenű építkezésekre már nem került sor. A későbbi változtatások közül a hagyatékában fennmaradt tervvázlatok alapján Ybl Miklós nevéhez köthető legjelentősebbet Cziráký János végeztette a 19. század közepén.

A falkutatás során a klasszicista korszaktól jól elkülöníthető volt egy nála mindenképpen újabb, CJ monogramos téglákból²³ (7. kép) építkező periódus, amelynél az előző hófehértől határozottan eltérő, világosbarna, helyenként szürkés színű, mészrögös, kevés kavicsot, viszont annál több homokot tartalmazó kötőanyagot használtak. Feltűnő egyfajta, jellegzetes sárga színű homokkő gyakori előfordulása is. Mindezek alapján a következő beavatkozások történtek.²⁴

A klasszicista főhomlokzat két szélső szakaszán csupán az alsó szint volt sávozott, a mezzanin jóval szélesebb sávokból álló tagolása a 19. század közepén készült (9. kép).²⁵ Ybl min-

²¹ JÁMBOR András: Angolkert szőlőhegygel. A lovasberényi Cziráký-kastély parkja. *Szalón*, 3. 1999. 3–6. 92–94; *Tudományos elődokumentáció a lovasberényi Cziráký-kastélypark történetének kutatásáról*. Készítette a METÓDUS PLUSZ Bt. a KÖH Műemlékek Állami Gondnoksága megbízásából. Kézirat. 2002. Forster Központ Tervtára, nyilvántartási szám: Ad/ 19-2004. 8–12. Köszönjük, hogy használhattuk a dokumentációt. Kozma atyáról lásd SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. 6. Budapest, Hornyánszky Viktor, 1899. 1435–1436. h. A különleges tájképi kert az 1945 óta tartó folyamatos pusztulás és elhanyagoltság következtében elvadult, növényeinek többsége megsemmisült. Kiterjedésében szerencsére jórészt fennmaradt, de a hatalmas terület legnagyobb részén már alig művelt erdő található. 2014-ben már egyetlen 19. századi kerti építmény sem állt, sőt azok nyomát sem sikerült felfedeznünk a helyszínen. Az elmocsarasodott tó körvonalai és a sziget még azonosíthatók, az észak felől a fácánoson át vezető mesterséges csatorna továbbra is viszi a vizet. Nem kétséges, hogy a kastély épületével együtt a park bizonyos részei nagy munkával ugyan, de helyreállíthatók lennének.

²² SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. 2. Budapest, Hornyánszky Viktor, 1893. 527. h.

²³ A Székesfehérvárra vezető út túloldalán, a parkkal szemben a 19. század folyamán még létezett az agyagbánya, ahonnan a téglalegetéshez szükséges alapanyag származott. A kastély építéstörténetének felderítéséhez komoly segítséget nyújtottak a bélyeges téglák. Ilyenek már a 16. század vége óta ismertek, a Cziráký család birtoklása idején azonban következetesen a mindenkorai tulajdonos monogramjával ellátott téglákból építkeztek. A 19. század közepén – a korábbi időszakoknak megfelelően – még a síkból kidomborodó betűjeleket alkalmazták, s csupán a század végétől tértek át a síkba mélyített megoldásra.

²⁴ A fejezetben leírt építészeti, gépészeti beavatkozások alapvetően a falkutatás és a régészeti feltárás eredményein alapulnak. Lásd LÁSZLÓ–MENTÉNYI–SOMORJAY 2002. i. m. Abban az esetben, amikor egyedül a tervrajzokról leolvasható jelenségekről van szó, minden esetben a főszövegben hivatkozunk a megfelelő tervlapra.

²⁵ A főhomlokzat keleti szakaszán az elrontott sávozás és főpárkány leegyszerűsített alsó tagozata az 1950-es évek tatarozásának hevenyészett megoldása.

den bizonyosan hozzányúlt a kőkeretekben ülő, egyrétegű ablakszerkezetekhez is, hiszen a homlokzati síkba enyhén visszamélyített vakolatkeretek szabályosan csatlakoznak a sávós architektúrához, s ugyan belevágnak, de jól illeszkednek a 19. század eleji főpárkány alsó tagozatához. A sávózásra talán azért volt szükség, hogy az architektúra könnyebben igazodhasson a kétrétegű ablakokhoz. A kastély egyetlen pontján, a főépület keleti homlokzatán, ahol vaknyílásként megőrződött az eredeti klasszicista kőkeret, a nyílás belső oldalán 19. század közepi befalazást találtunk (13. kép). Arra a kérdésre, hogy milyenek lehettek az Ybl korabeli nyílászárók Lovasberényben, nem tudunk válaszolni, ugyanis a 20. század első felében a teljes épületben nyílászárócsere került sor.

Középen, a portikusz alól a díszterembe vezető, félköríves záródású, magas nyílások eredetileg kőkeretesek voltak, de ekkor a nyilván már kopott vagy sérült profilozást levésték, s nagyon kemény, sötét színű vakolattal újrakészítették (16. kép). Az oldalsó vállkövek ugyanebből az utólagos anyagból készültek. A középrizalit nyugati ablakának bal oldali kávéjában jól látszik, hogy ezt a vállkővet két korábbi festett vakolatréteg fölé rakták. Külső színezése nehezen meghatározható, leginkább halványzürkének mondható.

Míg a park felé csupán kijavította a meglévő kőkereteket, a főépület udvari homlokzatán, a középső rizaliton teljesen újakat helyezett el. Összehasonlítva ezeket a külső homlokzat klasszicista kereteléseivel, a középső ablakok és a kőkeretes ajtó részletmegoldásai (a keretelés tagozatai, a párkány és a konzolok) nem egyeznek meg pontosan az ottani párhuzamos építészeti elemekkel, inkább csupán hasonlítani akarnak rájuk, illetve igazodni hozzájuk, ami arra utal, hogy Ybl igyekezett tiszteletben tartani a klasszicista formaképzést.



16. kép. A főépület bejáratának kőkeretei az 1850-es évek kemény, barna színű vakolatból készült javításaival, részlet. Fotó: Mentényi Klára, 1998

A barokk nyugati szárny udvari homlokzatára eddig sohasem volt vízszintes sávózás került, s újrakészítették a párkányokat is. A korábbi barokktól eltérő, kevésbé plasztikus és keskenyebb sávok készültek a kertre néző keleti szárny középrizalitján. A már a 19. század elején is sávózott földszinttel épülő pavilonok kertre néző homlokzatainak klasszicista faltükröit befa-lazták, s a sávózás teljes felületre való kiterjesztésével együtt új főpárkánnyal zárták le az emeletet. A már bent lévő, emeleti kőkeretekbe utólag vésték bele a sávózást. Megszűntek a pavilonok udvar felőli középső bejáratai és két szélső emeleti ablaka, de itt megmaradtak a földszinti ablakok fölötti, klasszicista faltükrök (10. kép).

A park felőli nyugati oldalon, az emeletes főépület mellett, megtartva egy korábbi helyiség – talán ugyancsak közlekedő – oldalfalait, a 19. század közepén új kocsibehajtott alakítottak ki, amelynek segítségével közvetlenül a kastély belső udvarára, illetve délre a lépcsőházba lehetett jutni. Az oldalsó kapualjat közepén hevederívvel elválasztott, két szakaszból álló csehsüvegboltozattal fedték le. Külső oldalán az úgynevezett füles kőkeretes nyílás fölé vízszintes lezárású, romantikus jellegű, lépcsős oromzatot emeltek, középen kis körmotívummal. Utóbbi sajnos már évtizedekkel ezelőtt lebontották, ezért csupán felmérési rajzokról és archív fényképekről ismerjük (17. kép).²⁶

²⁶ Lovasberény, volt Cziráky-kastély. VÁTI, SANDY Péterné. Állapotvizsgálat, fotóalbum, 1974. Forster Központ, Tervtár, ltsz. 8380, 37302.



17. kép. A főépület és a nyugati mellékszárnny csatlakozásánál kialakított kocsi-bejáró romantikus stílusú oromzata. Archív felvétel, 1974. Forster Központ, Tervtár, ltsz. 21918.

Ugyanekkor sor került a barokk eredetű, földszintes oldalszárnnyak végein a 19. század elején emelt pavilonok közlekedőinek átalakítására oly módon, hogy az udvari homlokzatok középső tengelyéből felfelé vezető, meredek, egykarú feljárók helyett a belső folyosóról induló, kétkarú lépcsőket hoztak létre.

A főépület keleti oldalán, a földszintes oldalszárnny csatlakozásánál, ahol legkésőbb a 19. század eleje óta a női lakosztály kapott helyet, egy kis, öntartó szerkezetű, kőfokokkal rendelkező csigalépcső épült (18. kép). Leginkább az emeleti nappali szobák gyors megközelítése érdekében lehetett rá szükség, hiszen addig a felső szintre egyedül a túloldali fölépcső segítségével lehetett feljutni. A családi levéltár megsemmisülése miatt sajnos nem maradt ránk az épület 19. századi beosztása, a II. világháború előtt azonban a házaspár hálószobája, a grófnő alvó-, öltöző- és tisztálkodóhelyisége, a gyerekszobák, továbbá a gyereklány és a nevelőnő szobája is a keleti szárny földszintjén volt (1. kép).²⁷ Természetesen elképzelhető, hogy korábban ez nem így volt, ugyanis Ybl emeleti tervvázlata szerint²⁸ ő a keleti oldalra néző két felső szoba számára alakított ki egy közös illemhelyet (2–3. kép). Az sem lehetetlen, hogy a délkeleti sarokszoba vakablakai (egyik ablakáról – mivel befalazásában csakis CJ monogramos téglákat találunk – biztosan állíthatjuk, hogy ekkortájt szüntették meg) utalnak a korabeli hálószoba funkcióra. Mindenesetre a csigalépcső – amelyet a földszinti közlekedőről és a mögötte található, a lépcső megépítésével rövidebbé váló szobából egyaránt el lehetett érni, s amelyet a ház úrnője bizonyára a gyerekekkel és a személyzettel együtt vett igénybe – a legbelső udvari traktus



18. kép. A főépület és a keleti mellékszárnny csatlakozásánál Ybl által épített csigalépcső. Fotó: Mentényi Klára, 1998

²⁷ A kastély 20. század első felére érvényes funkcionális elrendezését Balogh János, a Cziráky család egykori komornyikja elbeszéléséből ismerjük.

²⁸ BFL-XV. 17.f. 331.b. 40/2.

keleti folyosójára érkezett, s így a kastély általános közlekedőrendszerébe illeszkedett.

A szobában forgó, északra néző emeleti folyosó középső szakasza a magas, kétszintes díszterem mögött húzódik. A felső térben tartózkodók bekapcsolása a lent zajló, kitüntetett eseményekbe, másképpen a letekintés igénye hozhatta létre azokat a nyílásokat, amelyeket a nagyterem hátsó falának ideeső szakaszán hoztak létre. Nem tudjuk, hogy az így létrejövő galéria korabeli ablakai zárhatók voltak-e. Lentről nézve teljesen egyértelmű, hogy a felső letekintő ablakokat utólag vágták bele a díszterem klasszicista kifésztésébe (19. kép). Különösen a középső tengelynél látszik jól, hogy nem csupán az alapvakolatra szögekkel felerősített, egykori vászonképet, hanem annak festett keretét és szemöldöksávját is megszünteti. A magasra helyezett nyílások miatt a már nem létező hatalmas holker alatt vízszintesen folytatódó főpárkány szintén megszakad.²⁹

A klasszicista főépület középső traktusába, oldalra helyezett, a főépület alatti pincét és az emeletre vezető lépcsőházat ma is csupán keskeny folyosókon keresztül lehet megközelíteni. Szűk előterének kitágítása érdekében Ybl új nyílásokat helyezett el a szemközti szoba hátfalán, amelynek hátsó részét ugyanakkor kisebb egységekre osztotta fel. Emellett új kőfokok behelyezésével kisebb mértékben megváltoztatta a főlépcsőház feljárának hajlásszögét, s mind ide, mind a pavilonok emeleteire vezető lépcsők számára új öntöttvas mellvédrácsokat készíttetett (20. kép).

Az alsó szinten, a lépcsőháztól nyugatra és délnyugatra, valamint a földszintes keleti szárny egyes helyiségeiben kicsiny, helyenként egészen apró festésnyomok, illetve -maradványok utalnak arra, hogy a kastély egyes szobáit és közlekedőit – helyenként eltakarva a klasszicista stílusú dekorációt – a 19. század közepén ugyancsak díszítőfestéssel látták el. Töredékes jellegük miatt azonban sajnos semmilyen további következtetés levonására nem alkalmasak. Kérdés, milyen korú lehet az a kutatás során a díszterem mögötti földszinti udvari előtérben, felgyűrve előkerülő, vörös-fehér-sárga-szürke színű, talán kör alakú motívumokat is tartalmazó mozaikburkolat, amely stílusát tekintve már biztosan a klasszicista periódus után készült. Felté-

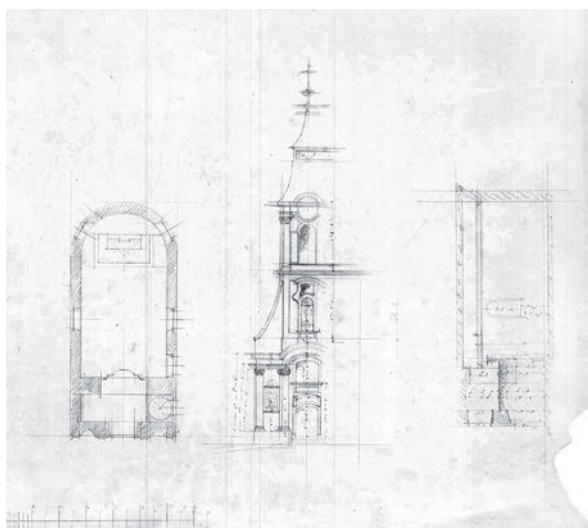


19. kép. A kastély kétszintes díszterme a keleti falban vágott 19. század közepi betekintő ablakokkal. Fotó: Hack Róbert, 2011

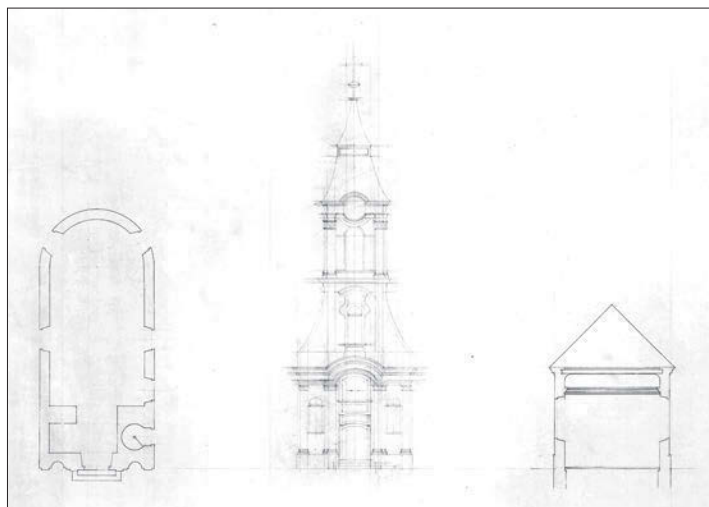


20. kép. 1850-es években átalakított főlépcső, egykorú öntöttvas ráccsal. Fotó: Hack Róbert, 2011

²⁹ A díszterem lebontott mennyezete 1978-ban készült fekete-fehér archív felvételeken tanulmányozható. GRANASZTÓI Györgyné 1978. i. m. Fényképmelléletek, továbbá Forster Központ, Fényképtár, ltsz. 109667. negatív.



21. kép. A kastélyparkban álló kápolna alaprajza, nyugati homlokzata és hosszmetsete. Ybl Miklós ceruzás vázlatrajza, 1854–1860. BFL-XV.17.f.331.b-40/10.



22. kép. A kastélyparkban álló kápolna alaprajza, nyugati homlokzata és keresztmetsete. Ybl Miklós vázlatlatterve, 1854–1860. BFL-XV.17.f.331.b-40/11.

telezzük, hogy vele kapcsolatban a 19. század közepe helyett egy 1930 körüli keltezés jobban megállná a helyét.

Az Ybl Miklós nevéhez köthető átalakítások a kastélykertben álló kápolnát is érintették. Erre két vázlatrajza is utal (21–22. kép),³⁰ az általa kezdeményezett munkálatok mégis csak a helyszíni kutatás ismeretében körvonalazhatók. Ő lehetett az, aki a fafödém cseréjével együtt (ezt az 1970-es években vasbeton szerkezettel váltották fel) az oldalfalakat új főpárkánnyal zárta le. Ez az íves keleti szentélyben az ugyanekkor megnagyobbított, keleti ablak két oldalán, bizonyára az akkor idehelyezett oltár miatt, szabályos tagozatokkal záródik. Az ablak körbefutó pálcátagos keretelése ugyanabból a kőkemény, barna színű, már-már kerámiaszerű vakolatból készült, mint a kastély már említett főbejárati nyíláskereteinek pótlásai. Az egykor itt álló oltárral lehetnek összefüggésben a nagy ablakkeretelés körül fennmaradt, rózsaszínűre festett, gomolygó felhők, amelyek ehhez a festésréteghez tartoznak. A vele és a párkánnyal egyidős, egyszerű, késő klasszicista jellegű festett architektúra korábban a párkány fölötti széles holkeren és a síkmennyezeten is folytatódott.³¹

Az emeleten a 20. század második felében végzett nagymérvű falbontások miatt kevésbé, de a földszinten végig megfigyelhető, hogy sok helyen beszűkítették az ajtónyílásokat, ami kétségtávan új szerkezetek gyártásával járt együtt. Ezeket ma azért nem láthatjuk, mert az úgynevezett műemléki felújítás idején nem csupán az ajtószárnyakat, hanem a tokokat is kiszedték

³⁰ BFL-XV. 17.f. 331.b. 40/10, 40/11.

³¹ Elképzelhető, hogy a kápolna 19. századi, a korábbi falképeket eltakaró díszítőfestése még a 19. század közepi felújítás idejére tehető. Ma már csupán a restaurátori dokumentációból tanulmányozható, ugyanis a barokk falfestmények restaurálásakor eltávolították. LÁNGI 1991. i. m.; FARAGÓ Ferenc–MÁNYOKI Sándor–TÖRŐ Rozália: *Lovasberény, kápolna*. Falkép-restaurátori elődokumentáció. 1998. Forster Központ, Tervtár, ltsz. 39790. Az egykori oltárkép azonban feltehetően valamivel későbbi. Figyelembe véve a kápolna Szentháromság titulusát, a festmény azonosítható a II. világháború előtt még a Czirákyak dénesfai kastélykápolnájában, a karzat alatt függő Szentháromság imádása témájú képpel. A szignót Csatkai Endre azonosította: „Fr. Pich pinxit 1876.” CsATKAI Endre: A dénesfai gróf Cziráky-kastély. *Soproni Szemle*, 4. 1940. 37. Sajnos a festmény a háborúban megsemmisült. Amennyiben az évszám helyes, úgy inkább már a 19. század első felében-közepén dolgozó Pich Ferenc valamelyik leszármazottjáról lehet szó.

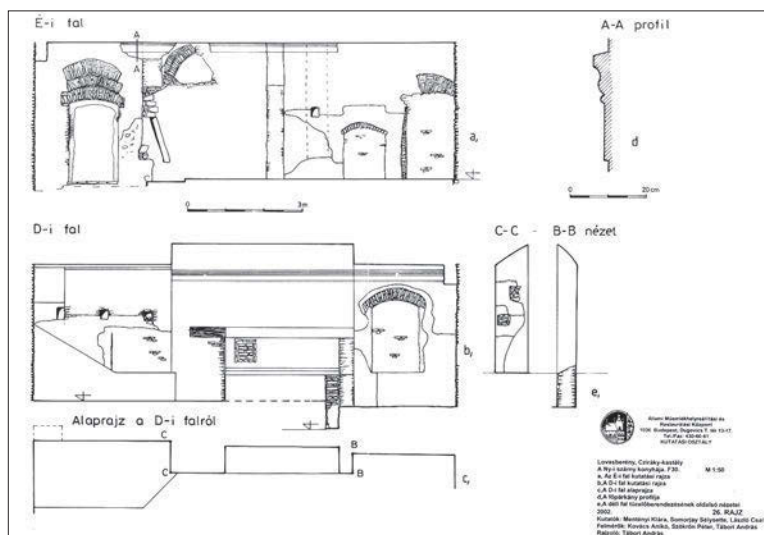
a helyükről. Azok pedig, amelyek véletlenül – néhány borított parapetes ablakkal együtt – mégis megmaradtak, már az 1930-as években zajló következetes nyílászárócseré eredményét mutatják.

Fontos eredménynek számíthatott a nyugati oldalszárny közepén található (6. kép), régebbi nagy konyha megújítása (23–24. kép).³² Korábbi maradványok felhasználásával ekkor készült el a déli fal középső szakaszán az a falsíkból kiálló, hatalmas falazott tűzhely, amely a kastély használata során mindvégig főzésre szolgált. Homlokzikján a füstfogó felső falszakaszt tartó, a széleken még megfigyelhető fagerendát felváltó acélgerenda azonban már biztosan később, a 20. század elején került ide. Északi túoldalán ugyancsak tüzelőnyílások voltak, amelyekhez középen előkészítő pultok csatlakoztak. Tagolt párkánya egy építészeti összefüggésbe tartozik a hosszúkás teret fedő, lapos dongaboltozattal és annak körbefutó zárópárkányával. A boltozat északi alsó szegélyén, közvetlenül a párkány fölött egy eltérő falazású, keskeny sávban utólag elfedett, kisebb nyílások figyelhetők meg, amelyek minden bizonnyal a tetőn keresztül történő szellőzést biztosították. Feltehetően hasonlóképpen nyithatóvá tervezték a boltozat középső sávját, ahová egy nagy, eleinte gyertyákkal működő világítótestet függesztettek fel. A nyugati szárny déli szakasza alatt húzódó pincefolyosóról nyíló, építőanyagát tekintve ugyan az 1930-as években jórészt megújított változatban ránk maradt lejárata – a 19. század közepi rajzok alapján, ezen a ponton cáfolva periodizációs rajzaink (5–6. kép) helyességét, egyértelműen – már ebben az időszakban a konyha sarkába helyezték.

Ehhez az átalakításhoz kapcsolódott a korszakban emelt egyetlen nagyobb épületrész, mégpedig a konyhából a hátsó nyugati vendégszárny irányába húzódó, egytraktusos szárny létrehozása, amelynek elsődleges funkciója a cselédszárny bővítése lehetett. Datálására, azon túl, hogy a konyha külső délnyugati sarkánál kijelölt árokban alapozása előkerült,



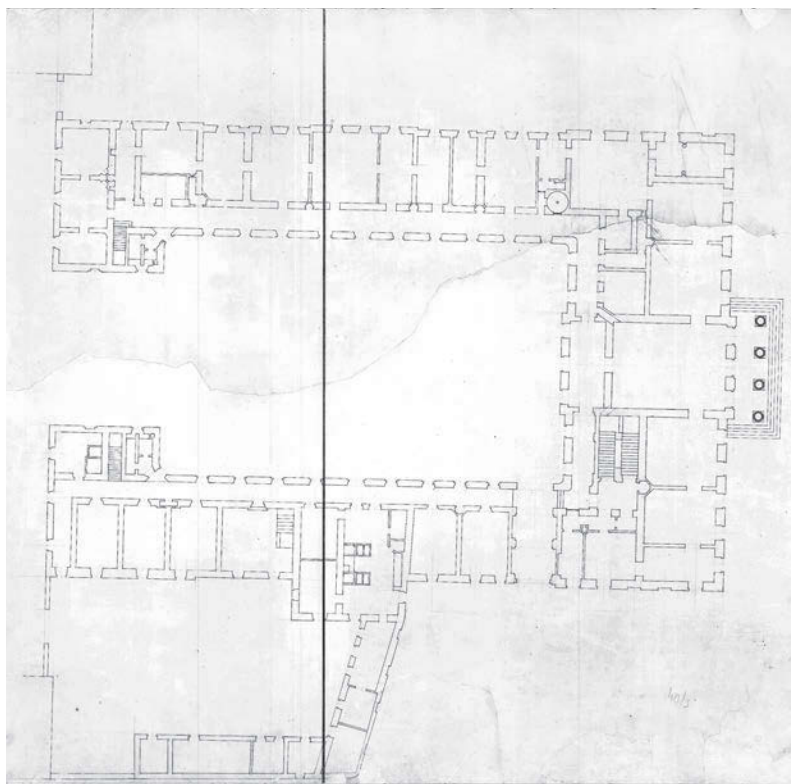
23. kép. A nyugati szárny konyhájának belső tere nyugat felé.
Fotó: Mentényi Klára, 1998



24. kép. A nyugati szárny konyhájának kutatási rajzai.
Kutatási dokumentáció, 1997–2002

³² A 18. század első feléből fennmaradt, számos építési periódust rejtő konyha kutatását és régészeti feltárását sajnos befejezetlenül kellett abbahagynunk. Reményeink szerint a kastély várható felújításához kapcsolódóan a hátralévő kérdések tisztázására még lesz lehetőség.

az 1858. évi II. katonai felmérésen már jól azonosítható megléte a bizonyíték (14. kép).³³ Mivel sajnos ma már nem áll, tanulmányozására – az 1950-es évekből fennmaradt felméréseken túl – elsősorban éppen Ybl egyik vázlatterve (25. kép)³⁴ nyújt lehetőséget.³⁵ A szabálytalan L alakú, keskeny térsor ugyanis nem az étel szállítására szolgáló összefüggő folyosó volt, hiszen nem is ért el egészen az úgynevezett kiskastélyig, hanem – s ezt részben Ybl tervvázlatai alapján lehet megállapítani – egymás mögött lévő, sokszor nem átjárható kisebb-nagyobb helyiségek sora, a csuklópontban külső kijáratral. Valójában egy olyan hátsó udvar kialakítására szolgált, amelyet a kastély felől a – személyzet lakhelyét tartalmazó és további, alárendelt konyhai és egyéb tárolófunkciókat ellátó – nyugati szárny, a park irányából pedig a szóban forgó új épületszárny határolt. Mivel délre egyetlen ablaka sem nyílt, a kastély fő nézete irányából zárt falként jelentkezett. A cselédség udvarát a hátsó vendégszárnytól és nyilván a mögötte húzódó park felől is bejáratral rendelkező kerítés választotta el, a folyosó felé természetesen megteremtve a közlekedés lehetőségét.



25. kép. A kastély földszinti alaprajza a konyhához csatlakozó, egykori cselédszárny ábrázolásával. Ybl Miklós vázlatterve, 1854–1860. BFL-XV.17.f.331.b-40/3.



26. kép. A főépület délkeleti udvari belső sarkán feltárt 19. század közepi csatorna-rendszer egykorú öntöttvas cső részletével. Fotó: Mentényi Klára, 1997

³³ Hadtörténeti Térképtár II. katonai felmérés, Lovasberény, Coll. XXX. Sectio 52., 1858.

³⁴ BFL-XV. 17.f. 331.b. 40/1, 40/3.

³⁵ Az 1954. évi felmérések (ÉM Városépítési Tervező Vállalat, Budapest, 1954, Budapesti Műszaki Egyetem, Ferenczy Károly–Hajnóczy Gyula–Nagy Elemér, Budapest, 1954), valamint a Koppány Tibor és Mester Elek által készített tervjavaslatok (ÉM Győri Tervező Vállalat Budapest, 1958. Forster Központ, Tervtár, ltsz. 63110, 8254, 4497, 4501, 4499.) tartalmaznak olyan fényképeket és felmérési rajzokat, amelyek ábrázolják az 1960-as évek elején, egy tűz miatt megrongálódott, hátsó udvari istállóval együtt lebontott cselédszárnyat.



27. kép. Az 1850-es évekből származó csatornarendszer a vele együtt készült lábazati mészkő lapokkal és a főépületet körülvevő kőjárával. Fotó: Mentényi Klára, 1997

mintegy 30 cm-rel eltartott, kb. 20 cm mély, néhol duplán, egymással párhuzamosan kialakított hosszanti árkok, amelyeket legtöbbször keresztbe állított téglasorokkal, helyenként kőlapokkal fedtek. Följük gyöngy-kavics terítést alkalmaztak. Az udvar belsejében hozzájuk tartozó, öntöttvas csövek is előkerültek (26. kép). Ehhez a munkához kapcsolódott a mészkő lábazatok felhelyezése a homlokzatokra, valamint a főépület körüli kőjárda (27. kép). A csatornázással együtt bizonyára foglalkoztak a valamivel mélyebb szinten húzódó park vízellátásának javításával is. Az említett nyugati kapualj alatt előkerült téglacsatorna a belső udvarról a vizet nyilván a közeli tóba vezető rendszer egyik eleme lehetett éppúgy, mint a konyha északi végéből induló épített árkok.

Hozzányúlt Ybl a fűtésrendszerhez is, de a légfűtés helyett – több fűtőfolyosó kialakításával – még a hagyományos fűtésrendszert korszerűsítette. A klasszicista női lakosztályhoz tartozó, keskeny, valószínűleg fürdőmedencét tartalmazó helyiséget a főépület keleti felének középső traktusában jelentős mértékben átépítette úgy, hogy közben fűtését és vízvezetését is megoldotta. Két, egymás mögötti kisebb helyiség között lebontotta a válaszfalat, amit nyugatabbra húzott fel újra, kibővítve ezzel a teret (6. kép). Ez a fal – érdekes módon – északon ugyan-

A 19. század közepén körben a kastélyt föld alá süllyesztett, épített csatornarendszerrel látták el, amely a tetőről érkező víz és a talajvíz elvezetésére egyaránt szolgált. Az ásás során elsősorban a keleti, továbbá a nyugati oldalon nyitott szelvényekben mindenhol előkerültek a téglából rendkívül igényesen falazott, az épülettől



28. kép. A nyugati szárny északra eső pincéjében fennmaradt öntöttvas cisztérna, a téglafalban kialakított vízvezető nyílással. Fotó: Mentényi Klára, 1997



29. kép. A főépület emeletének délnyugati sarkában a 19. század közepén, másodlagosan kialakított, egykor fallal körülvett illemhely.
Fotó: Mentényi Klára, 2014



30. kép. A nyugati pavilon klasszicista tükrös ablaka és a – befalazásával egy időben – mögötte létrehozott, Ybl által tervezett, nagy, föld alatti derítőhöz kapcsolódó, közös válaszfalú mosdó és illemhely. Fotó: Mentényi Klára, 1997

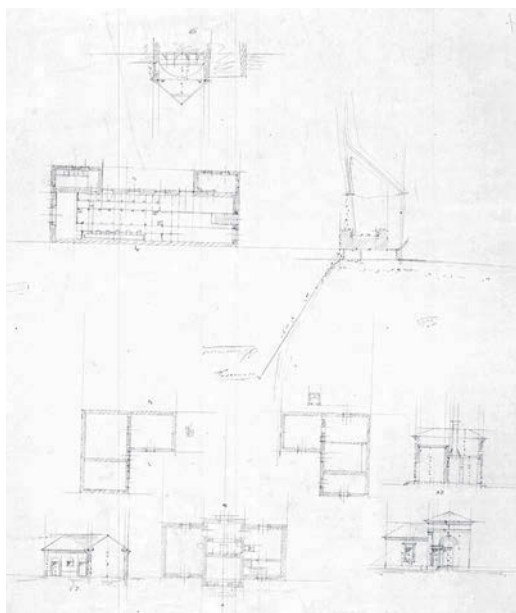
úgy ívesen befordul, mint a tőle keletebbre lévő korábbi keskeny fülkéé délen. Felmenő falának csupán legalább egy szakasza maradt meg, fehér meszelésű vakolattal. Azt gyanítjuk, hogy Ybl idejében együtt használták a két leghöbolyított végződésű kis teret, amelyek között egy csatorna húzódott. Ugyanakkor a régebbi íves falon, alul egy új fűtőnyílást hoztak létre. Úgy látszik, hogy azt a funkciót, ami korábban csak keleten volt, nyugati irányban kiterjesztették. A fűthetőség – a helyiség mögött így egy teljes magasságú, önálló megközelítésű fűtőfolyosó alakult ki –, továbbá a csatorna mindenesetre ezt a feltételezést valószínűsíti.

Azt, hogy talán a ház ura számára is épült egy fürdőhelyiség, a nyugati földszintes szárny déli szakasza alatti pincében előkerült téglacsatorna jelenléte valószínűsíti. Ez egy olyan, az 1990-es évek végén még eredeti helyén megfigyelhető, 19. századi, gömb alakú, nagy ciszternával van összefüggésben, amelyből a vizet a pincefalban megfigyelhető csatornanyíláson át a föld alatt vezették el a park felé (28. kép).

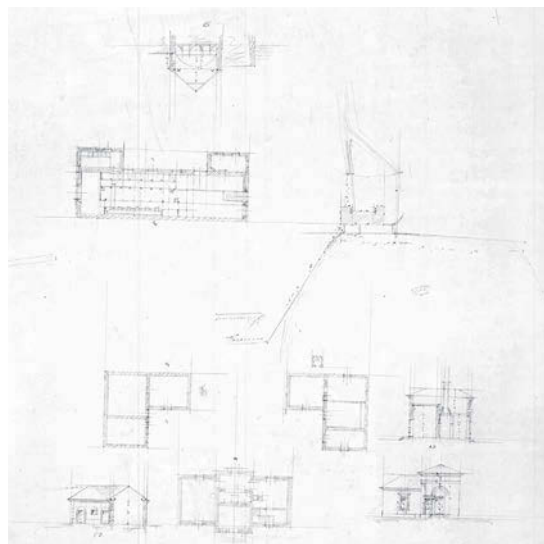
Arra, hogy egyes emeleti szobák sarkaiban ajtóval lezárt illemhelyeket létesítettek, a főépület emeletét ábrázoló tervlap³⁶ hívja fel a figyelmet (2–3. kép). Bizonyos helyeken, ahol 1975–1980 között műemléki felújítás címen nem bontották le teljesen a korábbi falakat abból a célból, hogy vadonatújakat emeljenek helyettük, mint például a délnyugati utcai szoba park felőli hátsó sarkában, a kutatás során megfigyelhettük, hogy az egykor fallal lezárt, kicsiny fülkét fehérre meszelt íves hátfallal alakították ki másodlagosan egy korábbi, szabályos falsarkokban (29. kép). Mivel ezek az illemhelyek a rajzok szerint az épületnek olyan pontjain tűnnek fel – a nyugati homlokzat mellett, illetve a leírt női és férfi fürdőszoba környékén –, ahol ejtőcsövek is elképzelhetők, feltételezzük, hogy tervezőjük ugyan még nem vízüblítéses, de már egyfajta zárt rendszerű műszaki megoldást választott.

Az emeletes udvari pavilonok (2. kép) közül a keleti egyértelműen önálló lakrészként szolgálhatott, de erről lehetett szó a nyugati felső szintje esetében is; az eredetileg külső lépcsőfeljárók épületbelsőbe helyezésén túl, az oldalszárnyak csatlakozásánál lévő belső egy-egy tisztálkodó helyiséget, s mellettük illemhelyeket hoztak létre. Az illemhelyek a kétkarú lépcsők emeletre vezető szakaszai alá kerültek (30. kép). Ennélfogva megváltozott a pavilonok és a korábbi barokk épületrészek egymáshoz való kapcsolódása is, a létrejövő rövid rézsús falszakaszok-

³⁶ BFL-XV. 17.f. 331.b. 40/2, 40/4.



31. kép. Az egykor a kastélyparkban álló, lebontott növényház, valamint a három épületből álló kertészlak helyszínrajzai, alaprajzai, homlokzatai és metszetei. Ybl Miklós ceruzás vázlatrajza, 1854–1860. BFL-XV.17.f.331.b-40/7.



32. kép. Az egykor a kastélyparkban, három épületből álló, lebontott kertészlak alaprajza és a központi épület homlokzata. Ybl Miklós vázlatterve, 1854–1860. BFL-XV.17.f.331.b-40/9.

ba ablakok kerültek, belül pedig egy ferde ajtó behelyezésével megoldhatóvá vált, hogy az úgynevezett fürdőszobákból önálló illemhelyek nyíljanak. Mindehhez az egymással szemközt kialakított vizes létesítmények számára – az udvar alatt, középen – hatalmas, boltozott derítőt építettek úgy, hogy hátfalként felhasználták a 19. század elején lebontott, de alapfalaiban a föld alatt még létező, 18. század végi összekötő szárnyat (5. kép).

Mindehhez érdemes figyelembe venni a soproni levéltárban szerencsére fennmaradt, már Cziráky János 1884. évi halálát követően készített hitbizományi leltárt. Ebben ugyan egyenkénti helyiségleírások sajnos nem olvashatók – bizonyos egységeket, épületrészeket átfogóan ír le, ugyanis legfőbb célja, mint a hasonló jegyzékekben általában, az építőanyagok, nyílászárók, burkolatok stb. pénzben kifejezhető értékének összegzése.³⁷ Kiderül belőle, hogy a főépület tetőszerkezetei jó állapotúak, s fazsindellyel fedettek. Ebből arra következtethetünk, hogy ezekhez a század közepén még nem kellett hozzányúlni. Bizonyára újjáépítették azonban a keleti oldalszárny feltehetően még barokk tetőszerkezetét, amelyet hasonlóképpen jó karban, de a pavilonokhoz hasonlóan már cserépfedéssel ellátva írtak össze. A nyugati oldalszárny esetében azonban korábbi állapotában hagyhatták, nyilván azért, mert itt inkább alárendelt funkciók kaptak helyet. A szöveg megjegyzi, hogy ott egyszerű fazsindelyes tetőszerkezet található. A főépület lakóhelyiségeinek padlója nagyobb részben amerikai tölgyfából, kisebb része közönséges fenyőpallókból készült, az oldalszárnyak szobáit fenyővel, a folyosókat azonban mindenhol márványlapokkal burkolták. A lakószobákat főleg az emeleten és a keleti földszintes szárnyban falfestések, illetve kárpitozás díszítette. A szobákban kétszárnyú ajtók, valamint kétrétegű, spalettával ellátott, borított kávé és parapetes ablakok voltak. En-

³⁷ Néhai cziráki és dénesfai gróf Cziráky János eő nagyméltóságos által alapított Lovasberényi hitbizományi uradalom leltára, 1885. Sopron, Győr-Moson-Sopron megye Soproni Levéltára, XIII.5/2.

nél egyszerűbb megoldások maradtak fenn a nyugati szárnyban, valamint a hátsó udvar vendégszárnyában, az úgynevezett kiskastélyban (11–12. kép), illetve a teljes együttes lakófunkciókat betöltő részein. Érdemes megjegyezni, hogy a keletre néző középrizalit előtt ekkor nyitott faszerkezetű verandát említenek. Nem tudjuk, állt-e ez már az 1850-es éveket követően, vagy csupán utóbb emelték.

Itt és most nem térve ki a leltár korábbi épületeket és a kerítésfalat érintő további, egyébként fontos és érdekes leírására, a következőkben csupán néhány, a most tárgyalt korszakra vonatkozó részletet emelünk ki. Az általunk cselédszárnynak nevezett, 1850 körül emelt úgynevezett konyhaépületben (1., 25. kép) 1885-ben egyetlen lakás volt, egyszerű tetőzetét faszindely fedte. A 19. század elején körülkerített kastély és park ma már nem létező, vasrácsos elemeivel kapcsolatban – mivel úgy véljük, hogy a belső lépcsőkorlátok a 19. század közepi periódus művei (20. kép) – felmerül a kérdés, ezek vajon nem ugyanabból az időszakból származnak-e. Ugyancsak figyelemreméltó adat, hogy a nagy üvegház, amelyet Ybl is lerajzolt,³⁸ a jegyzékben a fakeretes oldalsó üvegezés mellett festett vaslemezes fedéssel szerepel, ami a felújításában való közreműködésére utal. Mellette volt egy kisebb üvegház is. Valószínűleg hozzányúlt a három épületből álló, középen emeletes kertészlakhoz is (31–32. kép),³⁹ amelyet jó állapotú, cseréppel fedett létesítményként tüntet fel. Megtudjuk, hogy körülötte kerítés is volt.

Összegzés

Áttekintve az imént leírtakat, a következő összefüggő kép bontakozik ki. A 19. század közepén elvégzett munkálatok négy nagyobb egységbe sorolhatók.

A kastély és a kápolna új külső vakolatot kapott, amivel együtt járt a sávós architektúra kiterjesztése a főépület felső szintjére (mezzanin), a földszintes nyugati szárnyra és a pavilonok emeletére. A külső színvizsgálatok alapján a falazatokra és a tagozatokra világos, sárgás-drappos árnyalat került, amit hamarosan, még a 19. században élénk fűzöldre változtattak. Egyes kiemelt pontokon, például a középrizalitban a klasszicista kőkeretek javítására, illetve a belső udvaron cseréjükre is sor került. Az 1930-as évek ablakokkal és ajtókkal kapcsolatos teljes felújítása miatt 19. századi ablakszerkezet nem maradt ugyan ránk, a külső keretelések mégis azt mutatják, hogy a korábbi egyrétegű nyílászárókat ekkor váltották fel kétrétegűekkel.

A lovasberényi kastély és kápolna 1850 körüli tervezője csupán egyetlen nagyobb épületrész, a konyhához kapcsolódó, nyugati cselédszárny esetében nyúlt hozzá az általa örökölt, alig negyvenéves alaprajzhoz. Emellett csupán kisebb beavatkozások, faláthelyezések történtek. Ezzel függ össze a földszintes barokk oldalszárnyak és a pavilonok udvari csatlakozásainak rézsűs megoldása is. A belső ajtók körüli átfalazások miatt okkal gondolhatjuk, hogy a belső nyílászárók jelentős részét szintén kicserélték. Kisebb töredékek bizonyítják, hogy a felújítás során egyes szobákban és folyosószakaszokon új díszítőfestések készültek. Hasonló tevékenység ugyanakkor a kápolnában is folyt.

Alaposan hozzányúlt viszont a belső közlekedőrendszerhez. Előnyösebbé változtatta a meredek főlépcső hajlásszögét, a keleti oldal szintjeinek gyors összekapcsolása érdekében vele átellenben pedig új csigalépcsőt épített. A pavilonok kényelmetlen külső feljáratait két-karúvá alakítva, a belső térbe helyezte az emeletre vezető lépcsőket, s praktikusabbá tette a nyugati mellékszárny alatti pince megközelítését.

³⁸ BFL-XV. 17.f. 331.b. 40/7, 40/8.

³⁹ BFL-XV. 17.f. 331.b. 40/7, 40/9.

A korszak legmagasabb színvonalán álltak Lovasberényben a különböző, inkább gépészeti jellegű, új beavatkozások.⁴⁰ A kastély körüli épített (angol akna) vízelvezető csatornarendszer, amely hosszan elnyúló ágaival egyben a parkban létesített tó vízének táplálására is szolgált, vagy az illemhelyekkel összefüggésben kialakított, föld alatti kivezetéssel rendelkező ejtőcsövek feltehetően az akkori legmodernebb megoldásokat jelentették. Ide tartoznak a főépületben és a pavilonokban létrehozott fürdőszobák is. A fűtés átalakítására azonban – bizonyára a még jó állapotban lévő klasszicista kályhák miatt (ilyeneket jelölnek a fennmaradt földszinti és az emeleti alaprajzok) – valószínűleg nem volt igény. Ezenél a fűtőfolyosók számát növelve arra törekedett, hogy a lakóterek számára mindenütt lehetővé váljon a kívülről történő fűtés.

Arra, hogy a fenti munkálatokra pontosan mikor kerülhetett sor, részben a tulajdonos, megbízó életkörülményeinek alakulásából következtethetünk. Cziráky János (1818–1884) apjának, Antal Mózesnek második házasságából született egyetlen fia volt, akit nagy gonddal neveltek a jelentős családi vagyon majdani értő kormányzására. Magántanulóként, majd a felsőbb osztályokban a pesti piaristáknál is kiváló eredménnyel abszolválta középiskolai tanulmányait, és ezt követően a pesti egyetem jogi karát. A tanulmányok befejezéseként a húszéves fiatalember 1839-ben apjával nagyobb külföldi utat tett. 1849-ben az ügyvédi gyakorlat megszerzését követően Sopron vármegye tiszteletbeli jegyzőjeként közszolgálatba állt, és különféle hivatalokban, valamint az országgyűlés főrendiházában kifejtett aktivitásával élete végéig elkötelezetten szolgált a közügyeket. 1845-ben feleségül vette a grófi házból származó De Sasse Ludovikát, akitől hat gyermeke született. A magán- és közéletben mindvégig következetesen megélt konzervatív-katolikus meggyőződése az 1848 és 1867 közötti időszakban számos félreértésre adott okot a nemzeti oldalon éppúgy, mint a hatalom részéről. Mivel az 1848-as forradalom kitörésekor visszavonult a politikától, az újrarendeződő osztályok hatalom ismét megkereste. Cziráky János több esetben elfogadta a feladatokat, ám rendszerint le is mondott róluk, ha azokat elveivel nem tartotta összeegyeztethetőnek.

Egy ilyen lemondás hozhatott fordulatot a lovasberényi kastély történetében. Cziráky János ugyanis 1850-ben elfogadta a bécsi főtörvényszék magyar osztályának elnöki székét, majd még ugyanebben az évben kinevezték a pesti kerületi törvényszék elnökévé is. Hivatali munkájának elismeréseként belső titkos tanácsos lett, és megkapta a Vaskorona Rend középkeresztjét. Szintén ebben az időben választották be a Magyar Tudományos Akadémia igazgatóságába. 1854-ben azonban hirtelen lemondott hivataláról, és lovasberényi birtokára vonult vissza.⁴¹ A pesti palota helyett a lovasberényi kastély ekkor vált a család állandó rezidenciájává, később az általa alapított hitbizomány központjává. Okkal feltételezhetjük, hogy ez a momentum szolgáltatott okot azokra az átalakításokra, amelyek elsősorban nem a reprezentációt, hanem a kényelmet és a jó működést szolgálták, ebben a vonatkozásban is hűen Cziráky János jelmondatához: „Inglorius, dummodo utilis.”⁴²

Arra nézve azonban, miként választotta tervezőül az akkor éppen negyvenéves Ybl Miklóst, egyelőre sajnos semmilyen írott forrással nem rendelkezünk. Nagyon valószínűnek tartjuk azonban, hogy a megbízásra gróf Károlyi István közvetítése révén kerülhetett sor, aki Cziráky Jánossal együtt részt vett a Szent István Társulat alapításában és irányításában. Az akkor több

⁴⁰ Ybl épületeinek egy másik jellegzetes műszaki megoldását lásd D. MEZEY Alice: A természetes fény felhasználásának sajátos példája Ybl kastélyépítészetében. In: *Ybl Miklós építész* 1991. 151–156.

⁴¹ HÁZY 1895. i. m. 145–153; gróf Cziráky János (1818–1884). [sz. n.] *Vasárnapi Ujság*, 31. 1884. 7. (február 17.) 101–102; EDELMANN Mihály: *Cziráky-gyász 1884-ben*. Szombathely, Seiler Ny. 1885. 8–12; SZINNYEI 1893. i. m. 530; *Fejér vármegye*. Szerk. SCHNEIDER Miklós–dr. JUHÁSZ Viktor. Budapest, Magyar Városok és Vármegyék Monográfiája Kiadóhivatala. 1937. (Magyar Városok és Vármegyék Monográfiája, XXII.) 296; ERDŐS 1994. i. m. 60.

⁴² A jelmondatot hozza: HÁZY 1895. i. m. 145.

mint tíz éve a Károlyi család szolgálatában álló építész, háta mögött a nagyszerű fóti templom terveivel, már gyakorlott mesternek számított. Károlyi István engedélyével 1851 óta Pesten lakott, s az Unger-ház mellett számos romantikus stílusú építmény kialakításán dolgozott.⁴³ Könnyen elképzelhető, hogy munkaadója kérésére mellékesen elvállalta a lovasberényi kastély kisebb átalakítási munkálatainak tervezését is.

Az elkészült építészeti és egyéb műszaki megoldások jól tükrözik a megbízó legfontosabb szándékát, a reprezentáció mellett a kastély minél kényelmesebb, a korszerű komfortot sem nélkülöző lakhellyé történő átalakítását. Ebben az állagmegóvás és a modernizálás fő szempontjain túl szerepet játszottak ugyan esztétikai megfontolások is, de a fő hangsúly ezúttal az életvitelt megkönnyítő, gyakorlati teendőkre esett.

Klára Mentényi–Sélysette Somorjay

What did Miklós Ybl Build in Lovasberény in the Middle of the 19th Century?

The collection of the Budapest City Archives holds 11 architectural drawings which show the double U-shaped ground-plan arrangement and other characteristic elements of the palace of Lovasberény in Fejér County. These sketches, which were made mostly with ink and watercolour on paper but sometimes only with pencil, bear no signature or reference to any location. The generally accepted opinion, according to which they are works by Miklós Ybl, is supported by the sole fact that they have come down to us from his bequest. As to this day no written document or any kind of record has been found in connection with Ybl's activity in Lovasberény and the entire archives of the Cziráky family (which were kept there) was destroyed during World War II, the question of the extent to which Ybl participated in the construction project can only be resolved by the results of building surveys on site and archaeological examination.

A short summary of the building's history, including the early period (16th–17th centuries), the more significant Baroque period of the 18th century, the Neoclassical period of the early 19th century, and antecedents which have come to light during these examinations are necessary to appreciate the construction work that took place in the 1850s.

The essay strives to survey and connect with the existing architectural drawings lesser and greater details of execution that can be tied to Miklós Ybl's activity in Lovasberény. For this reason, it examines in detail certain aspects perceptible at various points of the building complex, the construction of which can often be dated on the basis of the bricks stamped with the monograms CJ, which originated from the manorial brick-works of the mansion's contemporaneous owner, János Cziráky.

One such example is the drainage system (English shaft), which with its extended branches also supplied the lake established in the park, and the use of pipes with underground drainage that were connected to the lavatories, which presumably represented the most modern solution of the time. The bathrooms in the main building and the pavilion are also examples of such structures, as are the stone plinths currently placed on the facades and the stone walkway around the main building.

⁴³ A főrendiház új elnökei. [sz. n.] *Vasárnapi Ujság*, 30. 1883. 22. (június 3.) 350–351; YBL 1956. i. m. 15–29.

The 19th-century designer of the mansion gave the kitchen a new vault and added large cooking ranges and warming counters. In the early 19th-century pavilions located at the ends of the ground floor side-wings he created stairways accessible from the inside and bathrooms on the ground and upper floors for which a vast water purifying system was installed.

In the axis of the west wing beside the main building a passage for coaches was built with a gable on the outside that provided faster access to the more imposing interior spaces that were symbolic of the prestige of the edifice. The architect also designed interior doors and new windows, and the spiral staircase in the east wing was built. The angle of inclination of the stairs in the main stairway was altered and late Neo-Classical iron railings – used at other locations within the building – were installed as the upper banister. New windows were made that looked onto the two-storey ceremonial hall, and some of the rooms on the ground floor and upstairs were given new painted decorations.

With regards to the outer appearance of the mansion, the forms of the bands on the wall of the upper storey, which are connected with the new, double-layered windows with plaster frames, can also be tied to Ybl's activity. On the ground floor of the central avant-corps facing the park he merely corrected the existing stone frames, while on the central avant-corps of the north façade and the east façade of the east pavilion he made completely new stone frames. He altered the architecture of the ground-floor wings and the pavilions. In addition to having bands added on the west side, he walled in the pavilions' ground-floor and the two outer windows of the upper floor facing the courtyard and remodelled the existing stone frames by adding bands. He also transformed the junction of the ground-floor wings and the pavilions and made new dividing walls in the upstairs rooms found there.

On the west side he established a farming area that was once independent by building a servants' quarters adjacent to one of the outer entrances of the kitchen facing the so-called little mansion that was reserved for guests. With its irregular L-shape, this part of the building, which has since been destroyed, can be seen on the military survey of 1858.

Based on observations made on site and observations of the abovementioned drafts, small-scale alterations were made to certain edifices of the English park, established at the beginning of the 19th century, namely the chapel, the greenhouse (which has since been demolished), and the gardener's quarter.

In 1854, count János Cziráky, member of the Upper House of Parliament, president of the Pest district tribunal, and internal counsel, resigned from his office and retired to his estate in Lovasbény with his large family. The contracting of Miklós Ybl can be tied to this period. Presumably Ybl received the commission to alter the mansion through the mediation of count István Károlyi. The architectural and other technical solutions reflect the commissioner's most important ambition, namely that the mansion should, in addition to serving symbolic functions, be as comfortable and as well-equipped a home with as modern conveniences as possible. In this process, in addition to preservation and modernization, certain aesthetic considerations also played a role, but the main emphasis was put on the practical tasks that made the chores of daily life easier.

Vízy László–Mattyasovszky Zsolnay Eszter

Ybl Miklós és Zsolnay Vilmos

Ybl Miklós alkotói módszeréhez szorosan kapcsolódnak a társművészetek. Mint minden jelentős és nagy építész életművét, a művészetek szintézise jellemezte. A művészetek egységére és szintézisére való törekvést Pogány Frigyes számos könyvében kimutatta.¹ E gondolatból kiindulva a kerámia alkalmazását kívánjuk bemutatni és végigkísérni Ybl Miklós munkásságában, amelyben a pécsi Zsolnay építészeti kerámia különös jelentőséggel bír.²



1. kép. Unger-ártárház, Magyar utcai homlokzat részlete

Vízy László építész, nyugalmazott műemléki felügyelő
Kutatási területei: a Magyar Királyság és Budapest 19. századi építésze; a pécsi Zsolnay-gyárak építészeti kerámiái
E-mail: vity.laszlo@chello.hu

László Vízy, architect, retired supervisor of historic monuments
Areas of research: 19th-century architecture of Budapest and the Hungarian Kingdom, architectural ceramics from the Zsolnay factory in Pécs
Email: vity.laszlo@chello.hu

Mattyasovszky Zsolnay Eszter nyugalmazott szilikátgépész, üzemmérnök
Kutatási területe: a Zsolnay kerámia, a családi hagyományok és levéltári források alapján, fotókkal dokumentálva
E-mail: mzsolnay@kfl.hu

Eszter Mattyasovszky Zsolnay, retired silicate engineer, production engineer
Areas of research: Zsolnay ceramics based on family tradition and archival records, documented with photographs
Email: mzsolnay@kfl.hu

Ybl első munkái között kiemelkedik a gróf Károlyi család részére épített főtéri római katolikus plébánia-templom homlokzatán al-

¹ POGÁNY Frigyes: *Festészet és szobrászat az építészetben*. Budapest, Műszaki Könyvkiadó, 1959. Összefoglaló táblázat: A társművészeti alkotások szerepe az építészeti kompozícióban. – Ezúton fejezzük ki köszönetünket Bugár Mészáros Károly építésznek a Várkertbazár történeti adatainak pontosításáért, valamint Marosi Ernőnek az elismerésért, amellyel az előadásban Pogány Frigyes professzorral kapcsolatban elhangzott megjegyzésünket illette. Pogány Frigyes életművéről az utóbbi fél száz évben nem jelent meg publikáció.

² Lásd pl. Ian DAWSON–MATTYASOVSKY Zsolnay Tamás–VÍZY László: *Zsolnay épületkerámiák*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó Zrt., 2005; *Budapest színes város. Zsolnay épületkerámiák*. Kiállítási katalógus. Ernst Múzeum, 2006. január 9.–2007. február 10. Szerk. MILLISITS Máté. Budapest, Ernst Múzeum, 2006; VÍZY László: *Káprázatos pártázatok. a Zsolnay építészeti kerámia*. Budapest, Hinterland Mérnöki Iroda Zrt. 2009; *Új: Pártázatok káprázata*. Munkatárs és fotók: MATTYASOVSKY ZSOLNAY Eszter. Budapest, magánkiadás, 2011.

kalmazott terrakottadíszítmény mint az architektúra szerves része.³ Hasonló terrakottadísz figyelhető meg a Múzeum körúti Unger-házon, Ybl első pesti munkáján is, ahol a homlokzaton a főpárkányhoz csatlakozóan a fríz-elemek terrakottából készültek (1. kép).

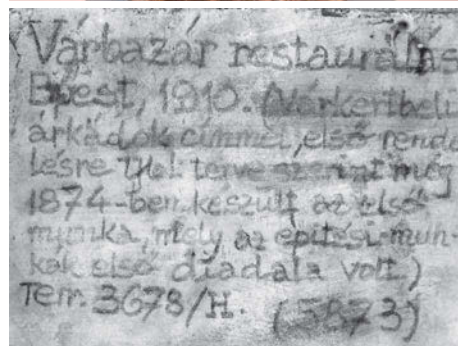
Ybl Miklós első romantikus alkotásait fokozatosan felváltotta a neoreneszánsz formavilág az itáliai úton szerzett benyomások hatására. Különösképpen hatott rá az itáliai színes építészeti formakincse, mint például a Bramante tervezte lodzsákon alkalmazott színes Robbia-majolikák.

1875. január 1-én, királyi jóváhagyás után Ybl Miklós tervei szerint megindulhatott a Budai Várpalotához kapcsoló Várkert-bazár építése. Az építészeti megformálás sajátos eszközeként itt gazdag társzművészeti alkotásokat alkalmazott: szobrokat, kerámiadíszeket, falfestmé-



2. kép. A Várkert-bazár az 1880-as évek végén

nyeket, színes üvegablakokat. A kortárs méltatását idézzük: „Sikerült fokozatos átmenetet teremteni a szélső lezáró épülethez éppúgy, mint a háttérhez. Úgy tett eleget a művészi követelményeknek, hogy közben a természet jogait nem hagyta figyelmen kívül. Ezt a szép együttest az elegáns parkkal díszítő rakpart teszi teljessé.”⁴ „A diadalív dongaboltozatának kazettáit szép majolikadísz borítja,”⁵ megvalósítva Ybl Miklós Robbia-álmát. A Várkert-bazár építészeti együttese végső soron építészeti szimbólum a Duna-parton, mintegy bevezető a Budai Királyi Várpalota látványához (2. kép).⁶



3. kép. Zsolnay majolikakazetta és hátoldala a Pécsi Zsolnay múzeumban

³ KLANICZAY Péter: A főtéri templom helyreállítása. In: *A főtéri templom és a romantika építészete*. Szerk. BUDA Attila–RITOÓK Pál. Budapest, Terc, 2007. 187.: „Az égetett kerámia vibráló sárgás-barna színe nagyon jól megközelítette a sóskúti mészko sárgás-okkeres tónusát.”

⁴ Henry EVERS: Építészeti Budapest. In: *Budapest neoreneszánsz építészete*. Szerk. CSÁKI Tamás–HIDVÉGI Violetta–RITOÓK Pál. Budapest, Budapest Főváros Levéltára, 2009. 177–188.

⁵ CSÁKI Tamás: A neoreneszánsz Budapest holland szemmel. Bevezető Henri Evers írásához. In: *Budapest neoreneszánsz építészete* 2009. i. m. 171.

⁶ VÍZY László: Várkertbazár. Építészeti szimbólum a Duna-parton. *Városunk*, 16. 2003. 1. 1.

Ybl Zsolnay Vilmossal (1828–1800) való megismerkedésének eredménye, hogy megkísérelte – a magyar művészetben talán elsőként – a színes majolika építészeti alkalmazását a homlokzat díszeként. Zsolnay Vilmos már 1874-ben megkapta a tervezőtől a megbízást a munkák előkészítésére, amint erről a pécsi Zsolnay Múzeumban őrzött egyik elem is tanúskodik (3. kép). Az előkészítő fázis után Zsolnay pécsi gyárában elkészültek a díszítőelemek. Időköz-



4. kép. A Várkert-bazár
Zsolnay-kazettás dongaboltozata



6. kép. A „Marchenke-féle” terrakotta tondó
a Várkert-bazár homlokzatán

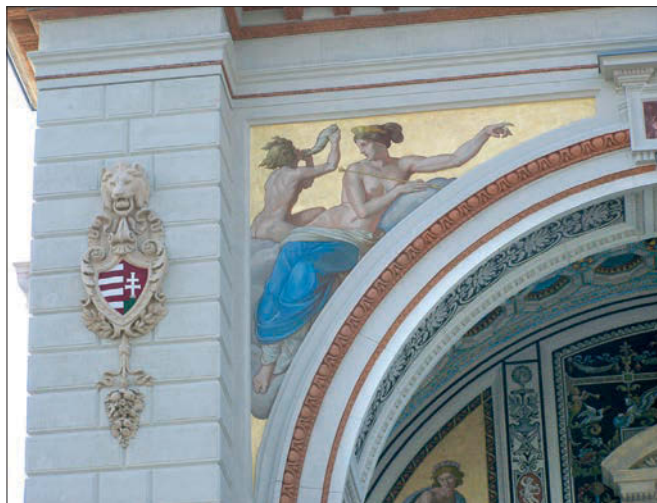


5. kép. A Várkert-bazár „Marchenke-féle” terrakottavázái és homlokzatt dísze

ben, az 1876. évi nagy budai árvíz tanulságaként, a Várkert-bazár tevezett alapépítményének 80 centiméternyi magasztásáról döntöttek. A kazettaelemek felhelyezését 1878-ban maga Zsolnay Vilmos irányította. A munkálatokról egyik leánya, Mattyasovszky Zsolnay Teréz (1854–1944) *Visszaemlékezéseiben* az alábbiakat írta: „[M]egbízásokat ad fiának, hogy keresse fel Koscht, és szerezzen tőle használható barna majolikafestéket, mert »magam nem érek most rá kíséreltetni! A Várkertbazár mennyezete remélem, jól sikerül, csak az egyik barna festék renitens-

kedik, nem állja a többivel azonos égetési hőfokot.« [...] Atyánk május 15-én tájékoztatja Miklóst: »Rengeteg bajom van a majolikamennyezettel. Ybl sürget, minden mufola ezzel az anyaggal van megtöltve, és valamennyi állandóan üzemben van. A tüzelőházban szinte elviselhetetlen a hőség!« [...] Atyánk június 12-i leveléből: »Tegnapelőtt óta Pesten vagyok, és ellenőrzöm a mennyezetrekeszek helyes felrakását. A munka jól halad, Ybl elégedett. Nagy kő esett le a szívemről, remélhetőleg a párja is leesik a jövő héten, mire felraktuk a második mennyezetrészt... 1200 forint előleget kaptam a munkára, így jelenleg van pénz a zsebemben!« [...] Atyánk június 17-én ezt írja: »Tegnap érkeztem vissza Pestről. Itthon rendben találtam, az általad küldött 500 és 600 frank is megérkezett. [...] De a fő, ami érdekelni fog: pesti tartózkodásom alatt három napig magam is fenn álltam az állványon, és vezettem a mennyezetmajolikák elhelyezési munkálatait. Sok gondot okozott nekem ez a mennyezet, de most azután ugyanannyi örömet hozott. Ybl, Podmaniczky báró, az építésszek és Pest-Buda minden kiválósága meg van lepve, elragadtatva, és minden várokozáson felül elégedett. Mindenki gratulált, és képzeld csak, még én fizethettem a pezsgőt, ahelyett, hogy nekem fizettek volna! Mindenki úgy véli, hogy a jövőben sok ilyen munkára számíthatunk.«

Miklós, aki aggódott, hogy a mennyezet masszájába valami hiba csúszott, boldogan írja, hogy minden szépen és jól sikerült. »Ismét közelebb jutottunk célunkhoz, ilyen munkákkal alapítja meg az ember méltó és maradandó hírnevét.«⁷ (4. kép)



7. kép. Than Mór allegorikus festményei a Várkert-bazárban (részlet)



8. kép. Az Operaház nyitott árkádjának kazettás dongaboltozata

⁷ MATTYASOVSKY ZSOLNAY Teréz–MATTYASOVSKY ZSOLNAY Margit: *A gyár és a család története 1863–1948* – SIKOTA Győző: *A gyár története 1948–1973*, Budapest, Corvina, 1974. 74–79. Idézi még: MATTYASOVSKY ZSOLNAY Eszter: *Várbazár*. <http://www.ybl2014.hu/meglevo-epuletei/kozepitmenyek/varkerti-egyuttes/mattyasovszky-zsolnay-eszter-varbazar/> – letöltve 2014. december 2.

A Várkert-bazár sikere nyitotta meg Zsolnay Vilmos és gyáranak útját a historizmus építészetéhez, felkeltve az érdeklődést a színes terrakották és majolikák alkalmazása iránt.

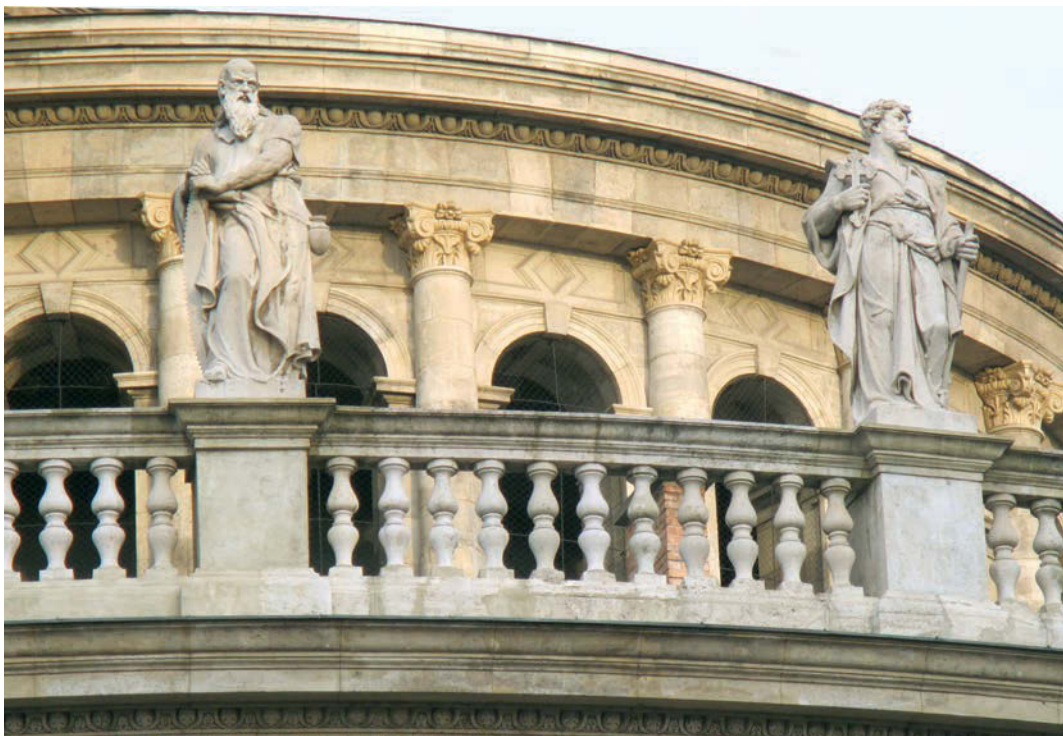
A Várkert-bazár külső falfelületein a szobrászati köelemek mellett terrakotta tondók, vázák és frízek sorakoznak (5–6. kép). Than Mór freskóit az 1910-es restauráláskor a pécsi Zsolnay gyárban készített kerámialapra festett képekkel pótolták. A 2014-es restaurálása után ismét freskók díszítik az épületet (7. kép).

Ybl Miklós alkotótársait megcsodálhatjuk a Várkert-bazár főépületében, egy ajtó festett üvegkazettáin: Huszár Adolf szobrász, Than Mór festő, Jungfer Ignác műlakatos és Zsolnay Vilmos portréi bizonyítják Yblnek a társművészek iránti nagyrabecsülését.

A Várkert-bazár egyes díseit Marchenke Vilmos (1842–1916) szobrász készítette, és az ő művészetére utalnak az Operaház első emeleti nyitott árkádjainak reneszánsz kazettái és díszei is (8. kép).



9. kép. Kerámia díszkút a Lipótvárosi Bazilikában

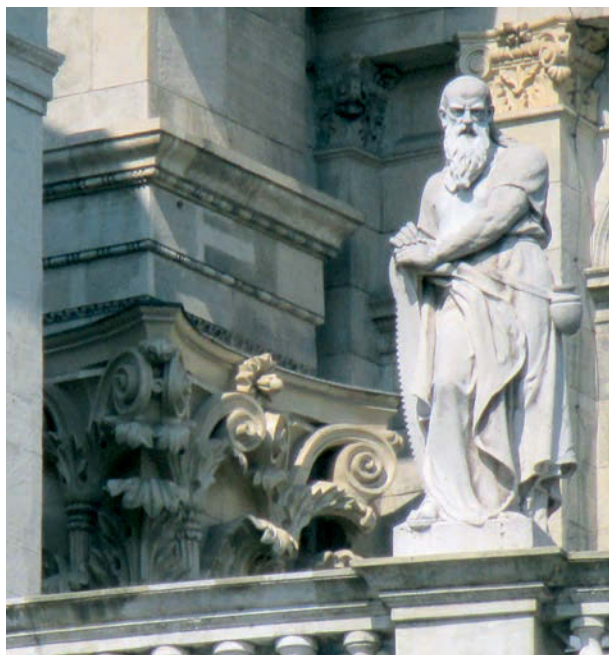


10. kép. A Lipótvárosi Bazilika szentélyhomlokzat feletti oszlopai

A Zsolnay gyár kerámiai a lipótvárosi Szent István-bazilikában is megjelentek; legdekoratívabb képviselőjük a Szent Jobb-kápolna előcsarnokában elhelyezett színes-mázás díszkút (9. kép).

A dokumentált Zsolnay-alkotások közül érdemes kiemelni még a bazilika szentélyének 1938. évi felújításkor alkalmazott Zsolnay pirogránit kőszerű anyagát. Ekkor ugyanis a korrodált korinthusi és ión kőoszlopfejeket kicserélték. A költséges kőfaragványok helyett pirogránit rekonstrukció készült a Zsolnay gyárban (10–12. kép).

Ybl Miklós építőművészetében a harmónia megteremtésének egyik legfontosabb tényezője a társművészetekkel való kapcsolatban rejlik, amint ezt Pogány Frigyes professzor műveiből ismerhetjük. A terrakotta és a kerámia szeretete végigkísérte Ybl egész életét, művészeti tevékenységét, ennek egyik kifejezőeszköze a Zsolnay építészeti kerámia. A kétszáz éves ünnepen erre is emlékezünk, nem feledkezve meg az alkotótársakról.



11. kép. A Lipótvárosi Bazilika szentélyhomlokzat feletti oszlopai



12. kép. Pirogránit oszlopfők

László Vízy – Eszter Mattyasovszky Zsolnay

Miklós Ybl and Vilmos Zsolnay

In the oeuvre of Miklós Ybl, the use of other arts, specifically the use of terracotta and majolica, plays an important role. The essay examines the connection between Miklós Ybl and Vilmos Zsolnay at the time of the construction of the Castle Garden Bazaar, an architectural ensemble that proved to be one of Ybl's major successes.

Hajdók Judit

Ybl Miklós által tervezett orgonaházak

Történeti áttekintés

Az orgona fejlődéstörténetében az ókori orgonákat, a hidraulikusokat, amelyek már harmóniákra, vagyis több hang egyidejű megszólaltatására voltak képesek emberi végtag mozgatta billentyűkön-szelepeken keresztül a sípba engedett, sűrített levegővel, nem fedte még orgonaház. A fennmaradt iratok és ábrázolások szerint (mozaikon, síremléken) a víziorgonák a szórakoztatás eszközei voltak cirkuszi arénákban, a császári udvar rituális ceremóniáin.

Ezt a néhány sípból álló hangszert mind hangjában, mind szerkezetében, mind külső megjelenésében a keresztény nyugati kultúrába integrálódása fejlesztette a hangszerek hangszerévé, mivel általa a megszentelt liturgikus térben a zenei érzékkel megáldott ember tudása, értelme és képessége legjavát adja Istennek. A 7–8. században már a nyugati keresztény liturgia magasztosságát emelte az orgona.

A középkori kisorgonákat, a hordozható portatívokat, amelyek az antik víziorgona mellett hamarosan megjelent pneumatikus, vagyis légtömlős orgona későbbi változatai voltak, csak ábrázolásokból ismerjük. Ezek a kis, sípos, fedetlen hangszereken, amelyek száz éveken át a körmenetek zeneiségét segítették, még csak egy vázszerkezet tartotta a sípokat, védte szállításkor a sérülésektől.

A későbbi századokban az egyes fejlett tájegységek, uradalmak-birodalmak saját koruk eszménye és technikai, technológiai fejlettsége szerint minden esetben kifejlesztettek egy új orgonaépítészeti stílusirányzatot, amely kihatott a hangszer egészére, a levegőellátásra, méretre, hangtartományra, hangszín-összeállításra stb. Ez az új hangzásideál szorosan összefüggött a vele párhuzamosan fejlődő orgonazenével, orgonairodalommal.

Bár a hangerő fokozása és a hangszínek változatossága érdekében a sípok száma, típusa megnőtt, a jó hallhatóság érdekében még a gótikában is a liturgikus cselekményekhez közel állt, illetve fecskéfészszerűen függött az orgona a szentélyben vagy a templomhajó, a kereszthajó falán, esetleg – mint például a spanyol katedrálisokban – a papság stallumait körülölelő „coro” oldalszárnyainak tetején magasodott.

Az orgona mint berendezési tárgy, bútor külsejében a többi liturgikus tárgy (oltár, szekreter, sekrestyeszekerény stb.) jegyeit viseli magán a különböző stíluskorszakokban. Az orgona ikonikus megkülönböztető jele a berendezési tárgyak között a homlokzati ónsípek látványa. A középkortól a szárnyasoltárok visszatükrözésüül ajtókkal (szárnyasajtók) fedték a sípmezőket, ezzel védve a hangszert a portól zenementes időben. Az olasz reneszánsz orgonákon a sípok az oltárdíszítéshez hasonlóan geometrikus formákba rendezetten sorakoznak; a barokkban térben megmozdultak. A hangszínnövekedés érdekében keletkező új billentyűsorhoz tartozó sípanyag gyakran a látványban jól elkülönülten jelent meg, például északnémet területen a mellvédbe építetten.

*Hajdók Judit orgonaművész,
orgonakutató, szakreferens, Budapest,
Forster Központ
E-mail: hajdok.judit@gmail.com*

*Judit Hajdók, organist, researcher on
organs, specialist consultant, Budapest,
Gyula Forster National Centre
for Cultural Heritage Management
Email: hajdok.judit@gmail.com*

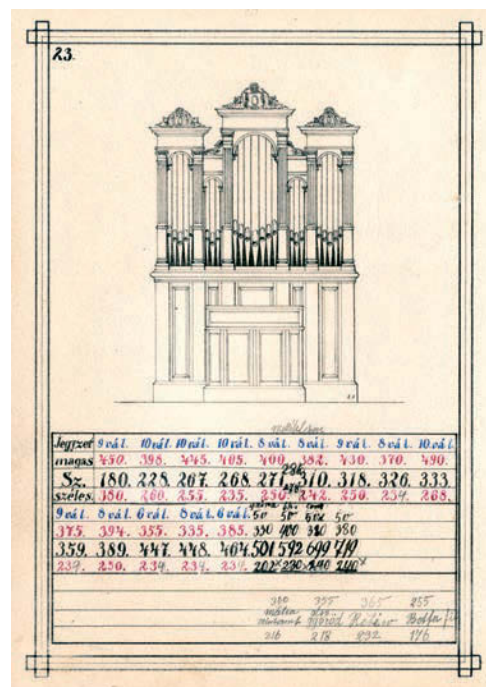
A magyar történelemben a törökök elvonulása és az orgonákat a templomokból száműző kálvini reformáció terjedése után csak a 18. században született újjá orgona építészettünk a szláv és német leteleplő iparosok által.

A templombejárat fölé emelt karzaton álló orgonákat/orgonaházakat a barokkban képfaragók díszítették, festették, márványozták, többnyire hasonlóan magas összegért, mint amennyibe maga a sípművel megépített orgonaszerkezet került. Gyakran ügyes kezű laikus fráterek szerzetesi műhelyekben faragták a nagy szekrényeket, a síptükröket gazdagon aranyozott, egymásba font rocaille-okkal, az orgonaház széleit áttört szárnydíszekkel ékesítve, az orgonaház tetejét pedig instrumentumokon játszó puttókkal, hárfázó Dávid királlyal.

Természetesen a kisebb templomokba készített orgonák szekrényeit maga az orgonaépítő vagy a műhelyében alkalmazott asztalos faragta a rendelkezésre álló profilgyalukészlet alapján különböző párkányzatokkal. Ezek a párkányzatok, formák és arányok manapság segítségül szolgálnak egy-egy megőrződött barokk kisorgona alkotójának beazonosítására.

A klasszicista építészet – a többi stíluskorszakhoz hasonlóan mintegy két-három évtizedes késéssel – szintén nyomot hagyott az orgonaházak esztétikájában nagy, timpanonnal összefogott kéttestű orgonákat alakítva.

Az 1800-as évek második felétől változás állt be a magyar orgonakészítés területén. Egyrészt fokozatosan feltűntek a műépítésszek által tervezett orgonaházak akár új építésű, akár „restaurált” templomok (Ják, Mátyás-templom, kassai Árpád-házi Szent Erzsébet-templom stb.) esetében. Másrészt az egyszerűbb orgonaházakat tervező orgonaépítőknek alternatív kínálatként megjelentek nyomtatásban a neves német Laukhuff-cég által kiadott orgonamintalapok. A 19. század végétől a lakosság gyarapodásával, a templomok számának emelkedésével Európa-szerte a manufaktúrákból orgonagyárak fejlődtek ki, amelyek katalógusban ajánlották orgonáikat. Az elkészült orgonák/orgonaházak csak kisebb-nagyobb méretben különböztek egymástól. Az egyes gyárak hasonló mintákkal dolgoztak, nehezen kideríthető módon, az alapforma hol is keletkezett (1. kép).¹

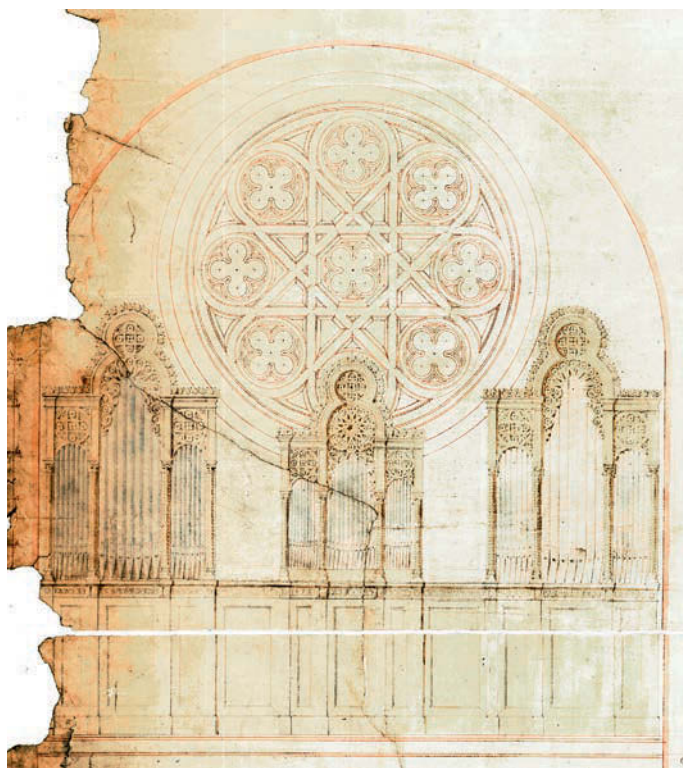


1. kép. Angster-mintalap.

A harmadik vízszintes sorban az egyes orgonák opusz-száma olvasható.

Az első sor a regiszterszámot, a második és harmadik a szekrény magasságát és szélességét jegyzi

¹ Néhány fontosabb irodalom a hazai orgonák történetére vonatkozóan a teljesség igénye nélkül: OLAH Károly: *Az orgona-építészet története*. Budapest, Aigner Lajos könyvkereskedése, 1879; SUGÁR Viktor: *Az orgona. Szerkezete és fejlődéstörténete a legrégibb időktől napjainkig*. Budapest, Pfeifer Ferdinánd-féle Könyvkereskedés (Zeidler testvérek) kiadása, 1913; GEYER József: *A művészi orgona. Az orgonaépítőművészet időszzerű problémái*. Budapest, Kilián Frigyes utóda (Noseda Tivadar) m. kir. Könyvkereskedő, 1917; SZIGETI Kilián: *Die ungelösten Probleme der römischen Orgel von Aquincum. Studia Musicologica*, 13. 1971. 1–13; Uő: *Régi magyar orgonák*. Győr. Budapest, Zeneműkiadó, 1977; Uő: *Régi magyar orgonák. Szombathely*. Budapest, Zeneműkiadó, 1978; Uő: *Régi magyar orgonák. Pécs*. Budapest, Zeneműkiadó, 1979; Uő: *Régi magyar orgonák. Eger*. Budapest, Zeneműkiadó, 1980; Uő: *Régi magyar orgonák. Szeged*. Budapest, Zeneműkiadó, 1982; ANGSTER József: *Angster. A pécsi orgonagyár és a család története*. Pécs, Baranya Megyei Könyvtár. 1993. (Pannónia Könyvek); IFJ. FEKETE Károly–SEPSY Károly: *Korok és képek a debreceni Nagytemplom zenei életéből*. Debrecen, Debrecen-Nagytemplomi Egyházközség Református Könyvesboltja, 2001; SOLYMOSSI Ferenc: *A Rieger-orgonagyár és opuszjegyzéke. I. Magyar Egyházzene*, 8. 2000–2001. 1. 126; Uő: *Magyarország orgonái*. Kiskunhalas, Magyarországi Orgonák Alapítvány, 2005; HAJDÓK Judit: *Az 1829-es Deutschmann-orgona rekonstrukciója a Kálvin téren. Műemlékvédelem*, 58. 2014. 84.



2. kép. BFL 4/74A terv, részlet

Ebben a széria-világban különösen becses egy műépítész által tervezett orgonaház. Eddigi kutatásaim szerint a II. világháborúig nyolcvan magyarországi orgonának tervezte a házát építész (és további több mint húsz orgonáról tudok mai határainkon kívül). Orgonaházakat tervező legismertebb építészeink: Aigner Sándor, Árkay Aladár, Árkay Bertalan, Foerk Ernő, Hofhauser Antal, Medgyaszay István, Nagy Virgil, Pecz Samu, Steindl Imre, idősebb Storno Ferenc, Szeghalmy Bálint, Sztéhlo Ottó, Ziegler Győző.

A fóti római katolikus templom orgonája

A fóti Immaculata tiszteletére szentelt római katolikus plébániatemplom² gróf Károlyi István (1797–1881) mecenatúrájának köszönhetően Magyarország első építésze által tervezett orgonaházával

büszkélkedhet.³ Az orgona helyszíni összeállítása 1854 októberében kezdődött, és december 17-én szólalt meg első ízben Ludwig Mooser salzburgi orgonaépítő hangszere a szertartáson.⁴ Fölállítása építészetiileg is befolyásolta némileg a templomteret, hiszen a plébánia *Historia domus*ába feljegyzett adatok szerint az orgona hangjának jobb érvényesülése érdekében áttörték a falat a szentély feljáratában, ahová egyúttal úgy alkalmaztak lépcsőfokokat, hogy a felső kórusból látni lehessen az alsóbb templom oltáránál celebráló papot.⁵

A fóti orgonaház Ybl-féle tervei

Ybl Miklós, más építészekhez hasonlóan, a fóti templom tervezésekor nem érthetett az orgona bonyolult hangszer-építészeti követelményeihez. A Budapest Főváros Levéltárában fennmaradt – datálatlan – tervek az alkotás közbeeső állomásait láttatják.⁶ Ybl a karzat mélységét mint-

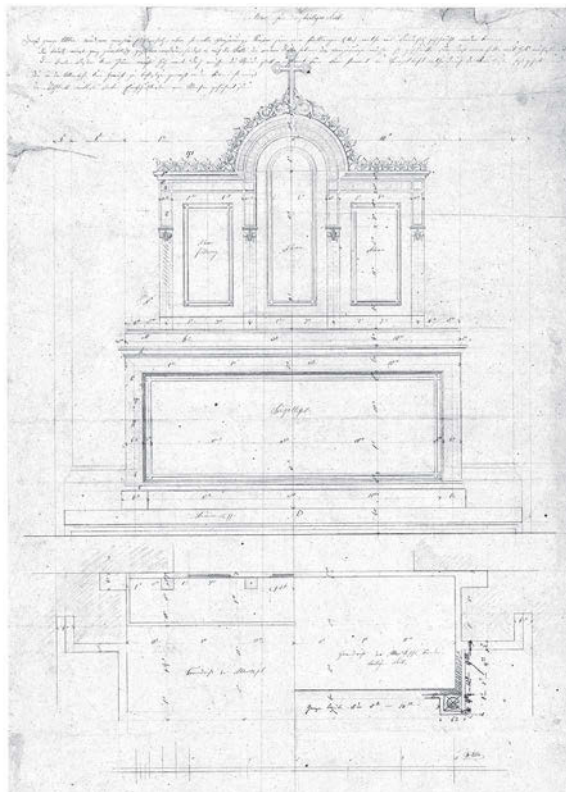
² A templomról: FARBAKY Péter: A fóti templom. In: *Ybl Miklós építész* 1991. 23–33; BUDA Attila: *Károlyi István fóti temploma*. Budapest, Zászlónk Stúdió, 1997; *A fóti templom és a romantika építészete*. Szerk. BUDA Attila–RITOÓK Pál. Budapest, Terc, 2008; HAJDÓK Judit: A „salzburgi” Ludwig Mooser jeles orgonája Fóton. In: uo. 166–178.

³ BUDA Attila: *Gróf Károlyi István élete*. Budapest, Újpest Önkormányzata, 1997 (a fóti templomról és Károlyinak Ybl-hez való kapcsolatáról: 130–136); *A hallgatag mágnás. Dokumentumok gróf Károlyi István életéből*. Összeáll., jegyz. BUDA Attila. Budapest, Újpest Önkormányzata, 2000.

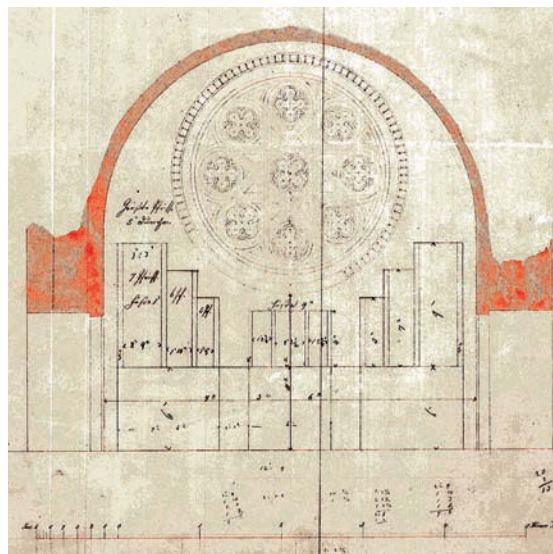
⁴ Fót, Római Katolikus Plébániahivatal, *Historia domus*. I. 6.

⁵ *Historia domus*, i. m. I. 6.

⁶ BFL Építészek, vállalkozók, vállalatok, beruházók tervei. Ybl Miklós tervei. 1843–1849, 1859–1861. XV.17.f.331.b – 4/26, 4/74, 4/74A, 4/76.



3. kép. A Szent Lucentius-kápolna oltárterve.
BFL XV.17.f.331.b-4/146.



4. kép. A rózsablak körül emelkedő sípmezők.
BFL 4/76, részlet

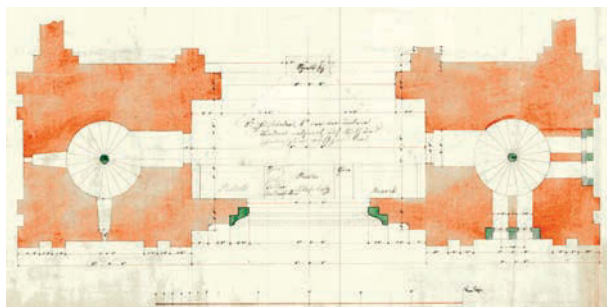
lokzatot pedig konzolokon nyugvó, csavart oszlopokkal elválasztott három-három sípmezőt tartalmazó három önálló szimmetrikus szekrénybe rendezte (4-74 és 4-74A számú terv, 2. kép).

A 4-76 számú terv még emelkedő szintekkel mutatja a hármassíptükrök két szélső egységét a templomhomlokzat rózsablakát körülölelve, míg a megvalósult orgonaház mindhárom hármassíptükrök középtengelyesen szimmetrikus, a két szélén egyenes, középen íves záródással, az utóbbi fölött rózsablak-motívummal. A két szélső szekrény magasabb a középsőnél, követve a rózsablak ívét, amelybe a középső egység kissé belenyúlik, hangsúlyozva a szimmetriatengelyt. A középszimmetrikus hármassíptükrök végső kialakítása Szent Lucentius vértanú kápolnájának oltárával képez dekorációs egységet (3–4. kép).

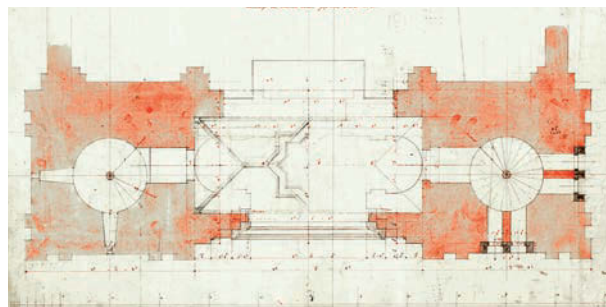
A hármassíptükrök egy-egy sípművet takarnak, a két szélső a nagy sípokat tartalmazó fő (I.) manuál⁷ és a pedálmű sípjait, a középső a halkabb, úgynevezett pozitívművet (II. manuál). A sípok kívánatos száma is bekerült a rajzba, a széleken 7–6–5 számmal, vagyis kis mértékű csökkenéssel, amit azonban felülírt a hangszer követelménye, hiszen oktávonként (12 hangonként-síponként) feleződik a síphossz mérete. Az orgona közvetlenül a falra épült. A karzatajtokig fennmaradt mélység meghatározta az elhelyezhető szerkezet nagyságát. A hármassíptükrök mögött rejtőző művek között egy fúvót is el kellett helyeznie az orgonaépítőnek, ami az azt működtető személlyel túl magasodik az alépítményen, így a készre épített orgonaház egy-egy egyenes záródású paravánfallal kapcsolja egybe a párkány fölött a három szimmet-

⁷ Billentyűsor.

rikus szekrényt. Eredetileg a zenekarzat a bejárat fal síkjában, egyenes mellvéddel zárult volna a mellvédbbe tervezett játszóasztalt feltüntető terv (4-26) szerint. Végül azonban a zenekórus bővült a kapu elé épített baldachin fölötti területtel, és a játszóasztal közvetlenül a szekrény elé került (5–6. kép).⁸



5. kép. Kaztatalaprajz.
Játszóasztal a mellvédbbe tervezve. BFL 4/26.



6. kép. A bejárat előtti baldachin fölötti területtel bővült a zenekarzat. BFL 4/25.

A főhajó bejárat felőli falát a hatalmas rózsablak köríve, a nagykapu felső félköríve és az orgonaház arányosított félkörívei kapcsolják harmonikus egységbe. Az összehatást emeli a baldachin és a diadalív gazdag ornamentikájú polikróm mustrája, ellentételezve a nagykapu és az orgonaszekrény monokróm barna színvilágával (7. kép).

A ferencvárosi római katolikus templom orgonája

A Simor János hercegprímás (1867–1891) által 1879. április 24-én Assisi Szent Ferenc tiszteletére felszentelt (belső-)ferencvárosi templom orgonaépítésére a Fővárosi Tanács az az évi 11.093 számú határozatával bízta meg ifjabb Országh Sándor (1838–1917) magyar királyi udvari orgonaépítőt a templomépítő-bizottság és szakértők által átvizsgált terv elfogadása nyomán.⁹ A *Magyar Korona* 1879. augusztus 20-i közlése szerint „a chorust szintén festik már, s amint azt bevégezik, azonnal hozzá fognak az orgona felállításához, melynek egyrésze már a templomban van. Igen szép mesteri munka ez, a mely sok más orgonát fog maga mögött hagyni!”¹⁰

1886-ban Némethy Lajos (1840–1917) római katolikus plébános, egyháztörténész a Csohor Béla (1852–1904) által szerkesztett *Egyházművészeti Lap* 4. számában ismertette az orgonát, többek között tudatva, hogy „az orgona homlokzata Ybl Miklós műépítész tervezete szerint a templom kül- és belsejével szorosan összhangzatos román stílusban tölgyfából építetett, és pedig 6 méter és 63 ½ cm. hosszúságban, s középen 8 m 70 cm. magasságban, vagyis a milyent a templom énekkarzata szélességében és magasságában befogadhatott.”¹¹ A folyóirat – az orgonahangszer részletes és szakszerű leírása mellett – egyúttal közölte az orgona homlokzati

⁸ A játszóasztal közel kerülése az orgonaszekrényhez a mechanikus húzószálak megrövidülése miatt kedvezőbb játéktéknikát kínál a játékosnak.

⁹ Idézi: NÉMETHY Lajos: A budapesti-ferencvárosi plébánia-templom orgonája. (Rövid közlemények VIII.) *Egyházművészeti Lap*, 7. 1886. 118. A valóságban a 11.093-es szám iktatószámot jelöl „A ferencvárosi templom építési iratai” között, BFL I 1606/1874.

¹⁰ (Szerző és cím nélkül) *Magyar Korona*, 3. 1879. 1919. (augusztus 20.) 3.

¹¹ NÉMETHY 1886. i. m. 118–120.



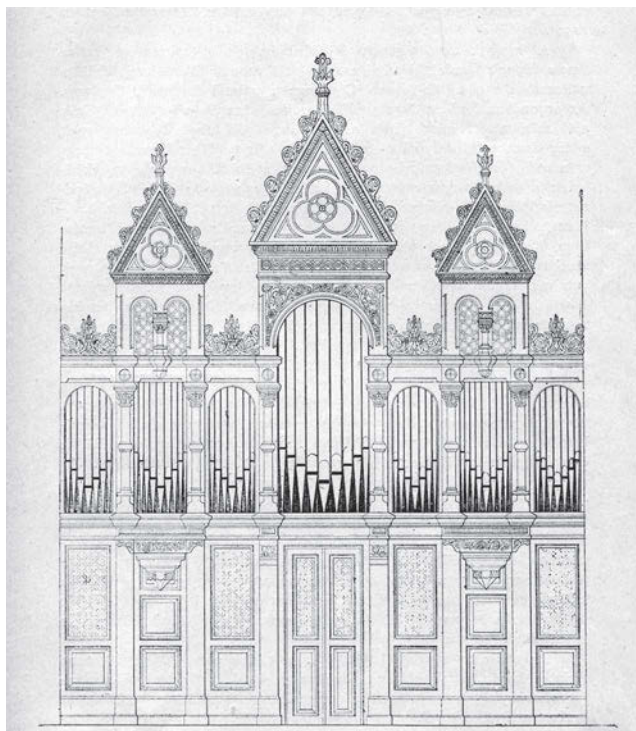
7. kép. Fót, római katolikus templom. Nézet az orgona felé.
Hajdók Judit felvétele, 2005

rajzát is,¹² ami azért különösen kedvező, mert Budapest Főváros Levéltárában a templomra vonatkozó fennmaradt sok részletrajz, kőtagozat, oszlopmetszet, lábazat, pillérek, hátsó lépcsőházbéllet, ablak, torony-oldalfülkék tartóbordáinak nézete, metszete stb. mellett az orgonaházra vonatkozóan csupán a középoromzat és az egyik oldaloromzat részlettervei lelhetők fel (8–9. kép).¹³

Budapest Főváros Levéltárában egy datálatlan és szignálatlan akvarell szintén az Ybl Miklós tervezte ferencvárosi orgonaházat ábrázolja, amely talán a templomépítő bizottságnak előmutatandó terv volt (10. kép). A ferencvárosi orgonaszekrény hét mezőre osztott; talapzatát lizénák tagolják, melyek fölött golyvázott párkány fut végig. A homlokzati sípok egyenes és félköríves záródású tükrökben állnak, amelyeket oszlopok választanak el egymástól. A vízszintes szakaszok fölött növényi faragványok füzére fut. A három kiemelt szekrény egységét vimper-

¹² A budapest-ferencvárosi plébánia-templom orgonája (Ybl Miklós terve szerint készítette Országh Sándor, m. k. udvari orgonaépítő). *Egyházművészeti Lap*, 7. 1886. 119. 10. ábra. Az orgonaszekrényt Thék Endre készíthette.

¹³ Megjegyzendő, hogy ifjabb Országh Sándor az 1909. évben megjelentetett *Katalógusában* (*Catalogus Országh Sándor és Fia cs. és kir. udvari szállítók műorgona gyárából*) szintén közölte az orgona rajzát, sajátjaként feltüntetve. A szerzői jog akkori-ban bizonyára még nem érvényesült, mert más orgonagyárosok is előszeretettel sorakoztatták fel termékkatalógusaikban orgonáik között az építészek által igényesen tervezett orgonákat, elfeledkezve a műépítész megnevezéséről.

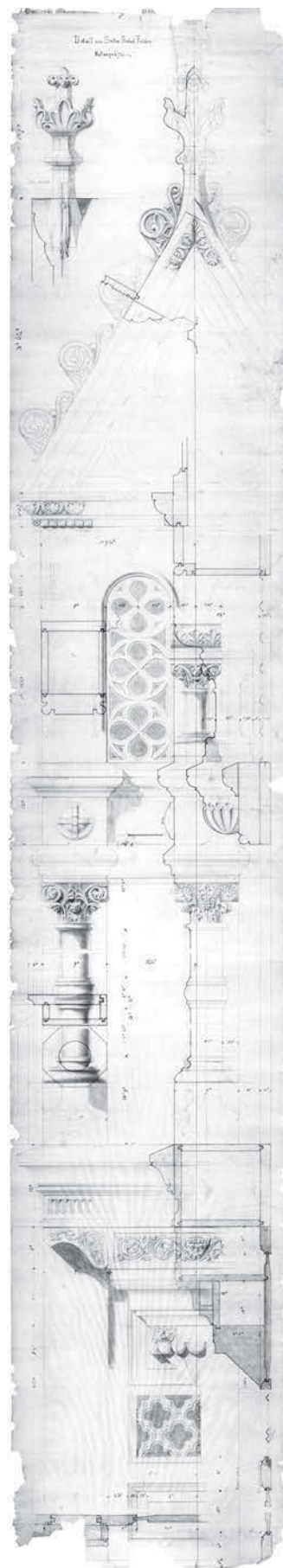


8. kép. Az orgona homlokzati rajza az *Egyházművészeti Lap* 7. 1886. évi 4. számának 119. oldalán

ga hangsúlyozza, a két szélsőt gyámkőszerű konzol támasztja alá. A vimpergák „vakmérművében” aranyozott festés. A két szélsőben növényi dekoráció látható, a boltmező alatt érvényesülő nagyobb méretű középsőben pedig a figurális festés Szent Cecíliát ábrázolja portatívvval (11. kép).

Figyelemre méltó orgonás rajzot¹⁴ találunk Budapest Főváros Levéltárának Ybl-hagyatékában. A főtí római katolikus templom tervei között nyilvántartott tervrajz valójában a ferencvárosi római katolikus templom pályatervéhez készült. „A régi ferencvárosi templom, mely 1822-ben épült, 1865-ben, mint dülőfélben levő, a pestvárosi tanács rendelete folytán bezárattott.”¹⁵ A *Vasárnapi Ujság* 1865. május 7-i számában¹⁶ közölt híradás szerint Pest város tanácsa először Feszl Frigyeszt kérte fel az új templom tervezésére, de végül Ybl Miklóstól és Steindl Imrétől kértek vázlatterveket. Ybl román, Steindl gót

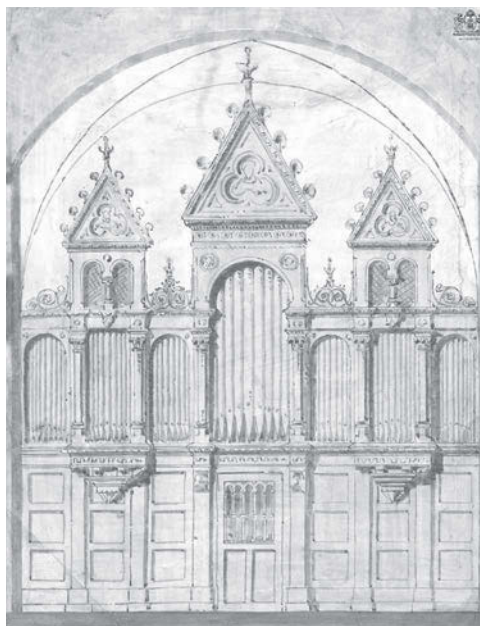
9. kép. Orgonaház oldaloromzati részletrajza. BFL XV.17.f.331.b-47/92.



¹⁴ BFL XV.17.f.331.b-4/18.

¹⁵ *Az Építési Ipar*, 1. 1877. 1. 6.

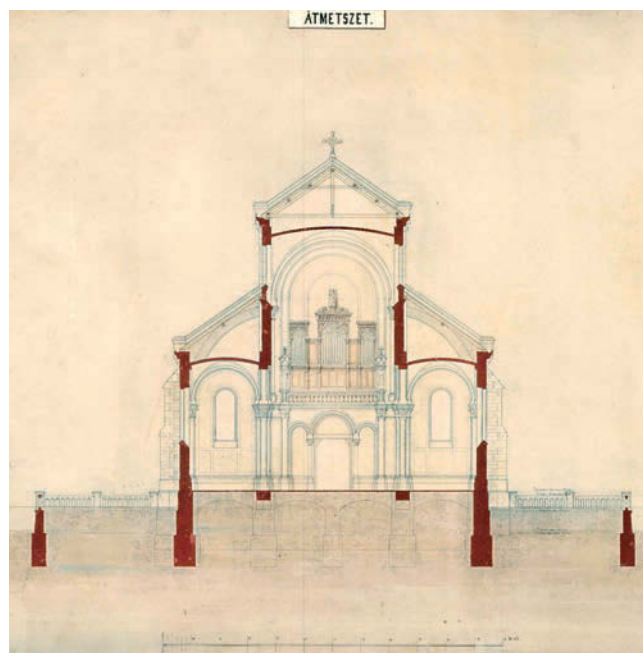
¹⁶ *Vasárnapi Ujság*, 12. 1865. (május 7.) 19. 228.



10. kép. A ferencvárosi templom orgonaház-akvarellje. BFL XV.17.d.328 KTT30/170.



11. kép. Szent Cecília portatívval az orgonaház középső toronycsúcsában. Hajdók Judit felvétele, 2014



12. kép. A ferencvárosi római katolikus templomépítés pályázatára készült terv. BFL XV.17.f.331.b-4/18.

stílusú tervek nyújtott be. Ybl olcsóbb tervét fogadták el, és mindkét pályázónak visszaküldték a tervek. Ybl Ervin írja Ybl Miklósról szóló könyvében:¹⁷ „érdekes lett volna Ybl legkorábbi tervét és Steindlét is ismerni, de ezeket az építészek visszakapták a várostól.” Steindl esetében ezt levéltári dokumentum igazolja is.¹⁸ Yblnek is vissza kellett kapnia a tervek, de az orgonakarzat felé készült „átmetszet” elkeveredett a legelső ferencvárosi tervektől. Az elnevezési címke formája, az ábrázolás keretezése alapján a rajz a legkorábbi tervek közé sorolható. Külön érdekesség, hogy a kezdeti neoromán stílusú orgonaház a templomtervezés folyamatában neogótikussá alakult át (12. kép).

¹⁷ Ybl Ervin: *Ybl Miklós*. Budapest, Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, 1956. 52.

¹⁸ BFL IV. 21795/VIII. 35481.

Egyéb tervek

Az Ybl Miklós által tervezett további orgonaházakat kutatva megállapítható, hogy egyrészt Yblnek több templomterve nem valósult meg, vagy építésük nem fejeződött be (például újpesti katolikus templom, lipótvárosi Szent István király-bazilika), ezért a mester el sem juthatott az orgonatervezésig, amely többnyire a szakrális tér utolsó berendezési tárgyaként készült az oltár és a padok után. Másrészt Ybl templomépítészete



13. kép. A ferencvárosi templom orgonája

több átépítésben, templombővítésben nyilvánult meg, ami nem járt mindenkor együtt új orgona építésével (például Hódmezővásárhely, római katolikus templom), illetve egy templom építése annyira felemésztette a megrendelő anyagi teherbírását, hogy az orgona építését későbbre halasztották (például Kaplonyban 1934-ben készült az új orgona, a kecskeméti új evangélikus templomban pedig a régi orgonát állították vissza; a nagyeceni új templomba is csak évekkel később került orgona Bécsből, és a Clarisseum¹⁹ kápolnakórusára sem készült orgona).

Egy rajz a nagykárolyi (Carei, Románia) római katolikus templomot helyszíniként említve egy kis alapterületű, hátuljátszós, barokkos díszítettségű orgonát mutat ketős homlokzattal és oldalmetszettel. Ez a szíjhúzásos orgona talán a templom átépítés előtti orgonácskáját (pozitívot) mutatja, amely felmérési manuálé lehet.²⁰

Ybl Miklós kastélyépítészetét vizsgálva a Károlyiak, Zichy Pál, Almásy Pál, Cziráky János, Wenckheim Frigyes grófok által megrendelt kastélyokba (Fehérvárcurgó, Pesten a Károlyi Mihály utcában, a Pol-

¹⁹ *Katolikus leánynevelő intézet Rákospalotán* (ma: Újpest-Rákospalotai Espereskerület). Az *Első Budapesti Gyermekmenhely Egylet*et elhagyott gyermekek megmentésére 1870-ben alapította gróf Károlyi Sándorné Korniss Klarissza. A növendékeknek nem csupán otthont, hanem képzést is akart biztosítani a földművelésben, kertészetben és a különböző feldolgozó iparágakban. Férje a Rákospalota és Újpest határán fekvő 134 holdas István-telket adta e célra. Az alapkövet 1882. július 12-én tették le, s két év múlva megnyílt az Ybl Miklós tervei alapján készült intézet. Kápolnájának költségét Károlyi Istvánné Orczy Mária bárónő és menyje, Klarissza grófnő fedezte. Az intézetet a vincés nővérek vezették, ellátását az Egylet, s főként Klarissza grófnő biztosította. Lásd Clarisseum (szócikk). In: *Magyar Katolikus Lexikon*. II. Bor – Éhe. Főszerk. Diós István, szerk. VICZIÁN János. Budapest, Szent István Társulat, 1993. 251–252 (Diós István); SZERÉNYI Antalné: A Szent István Király Plébánia (Clarisseum). In: *Az újpesti egyházak és felekezetek története 1830–1995*. Szerk. SIPOS Balázs. Budapest, Újpesti Városvédő Egyesület, 1996. Az épületgyűjtésről lásd még Czétényi Piroska–Iványi János tanulmányát e folyóiratszámunkban.

²⁰ BFL XV.17.f.331.b-19/1. Nagykároly, római katolikus templom. Gyóntatószék, orgona. Felirata: „Orgel in Nagykárolyi, Beichtstuhl Hintere Pfeifenstellung Orgel.”

lack Mihály téren, Monokon, Kálozon, Tiszabőn, Lovasberényben, Szabadkígyóson) nem készültek a házikápolnába orgonák.

Az eddigi kutatások tehát két megvalósult orgonaházat tulajdoníthatnak Ybl Miklós művészetének.

Czobor Bélának az *Egyházművészeti Lapban* 1882-ben megjelent tanulmánya szerint Schmidt Frigyesnek a pécsi székesegyház tervezésekor „az orgonaház egybeállítása nem csekély gondot okozott. Tudvalevő ugyanis, hogy a középkor elején nem voltak még nagyszabású orgonák közhasználatban. Jobbára kisebb orgonákat használtak, melyek a szentélyben voltak elhelyezve és a pap énekének kísérésére szolgáltak. Azonban a román korszakból még ilyen kisebb szabású sem maradt reánk, sőt a középkori miniatura- és egyéb képeken látható példányok mind nélkülözik a szekrényyszerű házat, melyek most Schmidtnek némi útmutatónak szolgálhattak volna.”²¹

Akárcsak Schmidtnek, Ybl Miklósnak sem szolgált mintául semmilyen előkép sem a ferencvárosi, sem a jóval korábbi, a 19. század derekán tervezett főtí orgonához. Mindkét orgonának – a templomtérből nem látható! – alsó szekrényfala is kiállítási darabként kidolgozott minőségű, az orgonaépítők által tervezett szekrényektől eltérő módon.

A főtí és a ferencvárosi szakrális tér az Ybl Miklós által tervezett dekorációval, díszítési tendenciákkal és ikonográfiai rendszerrel a *Gesamtkunstwerk* mintapéldája. A templomot teljességében megérző és papírra vető zseni mindenre kiterjedő figyelme a 3100 darabot számoló magyarországi orgonaállománynak két kiemelkedően mives orgonát adott (13. kép).

Judit Hajdók

Organ Casings Designed by Miklós Ybl

The introductory part of the essay gives a brief overview of the development and transformation of organ casings from the Middle Ages to the mid-1800s. Beginning with the second half of the 19th century, new or newly restored churches were often equipped with organs casings that were designed by architects. The earliest such works were designed by Miklós Ybl. In the case of the Catholic churches of Fót and Ferencváros planned by Ybl, he not only composed the architecture of the church, but also made drawings for all of the interior furnishings and elements. In both cases the organ casings harmonize with the dominant architecture of the building. In Fót the organ casing conforms with an important element of the main façade, specifically the large rose window. In the case of organ casings designed by Ybl, unlike those generally designed by organ builders, the lower part of the façade is part of the finished whole, somewhat like an exhibition piece, even though it cannot be seen from the lower space of the church. The organ casings designed by Ybl which bear the aforementioned churches' decorative tendencies make these organs particularly distinctive among the organs in Hungary.

²¹ [Dr. CZOBOR Béla:] A pécsi székesegyháznak restaurációja. I. Közlemény. *Egyházművészeti Lap*, 3. 1882. 161–174.

Kiss Péter

Ybl Miklós munkásságának eddig ismeretlen helyszíne – Eger

Ybl Miklós munkásságának Egerben megvalósult egyetlen tervezése a Líceumhoz készített esőcsatornákra és hófogókra vonatkozik, amelyről a 2013-ban megjelent legújabb szakirodalomban, *Az Egri Domus Universitatis és Líceum* című kötetben sem esik szó.¹ Ez azért is érthetetlen, mert a tervezés ténye 2007-ben, majd 2011-ben is megjelent az egri helyismereti irodalomban.² E tervezőmunkája mellett ismert a főszékesegyház renoválására, valamint az érseki palotában lévő kápolna vízesedésének megszüntetésére vonatkozó szakvéleménye.

A Líceum építése 1763-ban kezdődött, és 1782-ben fejeződött be.³ Ez lett Magyarország első, eleve egyetemnek készült épülete,⁴ amelyről Széchenyi István így írt 1845-ben: „Líceum nagyszerű.”⁵ Ybl Miklós idejében az épület állapota már rendszeres karbantartást igényelt. A líceumi gondnokok jelentéseiből tudjuk, hogy a csillagvizsgáló teraszának faszerkezetétől kezdve a váratlanul leszakadt nagyobb mennyezetdarabon át a járófelület burkolásához használt kelheimi kövek állapotáig bezárólag milyen problémákat kellett megoldania az épületet fenntartó egri főegyházmegyének.⁶

Grónay Sándor helyettes polgármester 1889 áprilisában azt írta Samassa József érseknek, hogy Eger város építési szabályrendelete szerint a járdákkal ellátott utcákban lévő házak tulajdonosai kötelesek ingatlanaikat ereszcsonnával, valamint levezető csatornával ellátni. Grónay ugyanebben a levelében megjegyezte: a Sivampel József líceumi gondnokhoz intézett, 1887 decemberében kelt levelében jelezte, hogy azok már csak a Líceumról hiányoznak.⁷

*Kiss Péter okl. könyvtár-pedagógia
szakos általános iskolai tanár,
az Egri Érseki Vagyongazdálkodási Központ
Levéltárának munkatársa
Kutatási területe: Eger művelődés-
története a 18–20. században
E-mail: efl@freemail.hu*

*Péter Kiss, certified primary school
teacher with a degree in library
science and pedagogy, colleague
of the Eger Archiepiscopal Trustee
Centre's Archives
Areas of research: cultural history
of Eger in the 18th–20th centuries
Email: efl@freemail.hu*

¹ *Az Egri Domus Universitatis és Líceum. Oktatás, tudomány, művészet 1763–2013.* Szerk. PETERCSÁK Tivadar. Eger, Líceum, 2013.

² Kiss Péter: *Hatszáznégyen Eger múltjából 1944-ig.* Eger, Egri Városszépítő Egyesület, 2007. 273–274; Kiss Péter: *Az Egri Főegyházmegyei Könyvtártól a Líceumig. Gyöngyszemek Eger művelődéstörténetéből.* Eger, Bródy Sándor Megyei és Városi Könyvtár. 2011. 30–31.

³ *A Líceum részletes építéstörténete: Heves megye műemlékei. II.* Szerk. DERCSÉNYI Dezső–VOIT Pál. Budapest, Akadémiai, 1972. (Magyarország Műemléki Topográfiaja 8.) 444–477. (VOIT Pál)

⁴ MÉSZÁROS István: Egyetem szervezési tervek Egerben 1754–1948. In: *Eszterházy Károly emlékezete.* Szerk. NAGY József. Eger, 1993; *Acta Academiae Pedagogicae Agriensis Nova Series. Sectio Historiae.* 21. – *Az Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei,* 21. 1993. 34.

⁵ SZÉCHENYI István: *Napló.* Ford. JÉKELY Zoltán. Budapest, Gondolat, 1978. 1084–1085.

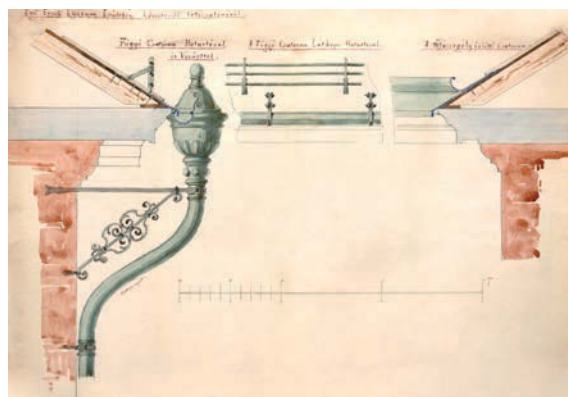
⁶ Erről bővebben lásd Kiss 2011. i. m.

⁷ Eger, Egri Főegyházmegyei Levéltár (a továbbiakban: EFL). Archivum Novum. Lycaeii aedificium. Raktári szám: 2502., iratszám: 1833/1889.

Samassa József érsek Ybl Miklóst kérte fel a tervek elkészítésére, aki a helyszíni bejárást követően, Budapesten 1889. május 21-én kelt levelében válaszolt az érseknek: „Az egri érseki lyceum épület tetőzetén létesítendő csatorna költségeinek meghatározásához, különböző fémekből kiállított csatornák költségét állítottam össze, melyeknél a Markasoly Vilmos egri bádogos mester úr költségvetésének [...] árait vettem alapul. A »B« melléklet alatti ár kimutatás pedig, miben a különböző fémekből készítenendő munkák egységárai vannak föl-tüntetve, zsínórmértékül szolgált.” A különböző fémeken rezet és „horganyzott vasbádog”-ot értett. A konkrét bekerülési költségek után így fejezi be levelét: „Ezen költség összeállításból következik, hogy ha rézből készíttetik a munka, akkor a függő csatorna lesz olcsóbb, ha pedig horganyzott vasbádogból, úgy a tetőszegélyen fekvő csatorna jön kevesebbe. A réz mindenesetre a leg-tartósabb ilyenmű fedőanyag, és monumentális épületeknél tartóssága miatt olcsó is, amennyiben nagyon ritkán szükséges javítani, de a horganyzott vasbádog is eltart 40–50 esztendeig, ha jó minőségű, és kellő felügyeletben részesíttetik.”⁸

A főpásztor néhány nappal később közölte Sivampel József líceumi gondnokkal, hogy „A lyceum tetőzetére alkalmazandó hófogó rostélyok és levezető csatornák tervei közül, Ybl Miklós fővárosi műépítész javaslata alapján, a rézlemez-ekből készítenendő függő csatornák tervét”⁹ fogadja el (1–2. kép). Levelének további részében megnevezi a kivitelezést felügyelő személyét, és a levélhez mellékeli a kivitelezővel kötendő szerződés szövegét is. Ennek első pontja szerint Markasoly Vilmos bádogsmester elvállalja a Líceum nyugati és déli oldalának tetőrészeire a csatornák és hófogók (3. kép) elkészítését, „az Ybl Miklós budapesti műépítész által készített, s e szerződés mellékletét képező terv, és költségvetés szerint”.¹⁰

A kivitelezés megkezdését a szerződés értelmében mintadarabok készítése és azok elbírálása előzte meg, amelyet Répássy László főkapta-



1. kép. Ybl Miklós esőcsatornaterve az egri Líceumra



2. kép. Ybl Miklós esőcsatornatervének oldalnézete



3. kép. Ybl Miklós hófogóterve az egri Líceumra

⁸ EFL Archivum Novum. Lycae aedificium. Raktári szám: 2502., iratszám: 2768/1889. Teljes terjedelmében közli Kiss Péter: *A Petőfi kéziratról az elsodort forgókupoláig*. Eger, k. n., 2013. 128–129.

⁹ Minthogy a vonatkozó iratokban egyetlen más tervező neve sincs említve, csak az Ybl által megadott kétféle kivitelezési megoldásra történő utalásról lehet szó.

¹⁰ EFL Archivum Novum. Lycae aedificium. Raktári szám: 2502., iratszám: 2758/1889. Idézi: Kiss 2013. i. m. 14.

lani mérnök, valamint Streimmewöger Rezső¹¹ építész folytatott le. Az erről felvett jegyzőkönyv június 28-án kelt, és mindent rendben talált.¹²

Sivampel József líceumi gondnok 1889. október végén kelt levelében olvasható, hogy Markasoly Vilmos augusztus 18-án jelentette: a munka elkezdésére készen áll. Másnap el is kezdte, és október 19-én fejezte be a munkálatokat. Az átvételről az október 23-án felvett jegyzőkönyvből értesülünk, amely szerint a kivitelező a szerződés minden pontjának maradéktalanul eleget tett.¹³



4. kép. Az egri Líceum esőcsatornája 2014-ben

Az I. világháború eseményei a Líceumot is érintették. A hadsereg szükségleteire számos holmit lefoglaltak és elszállítottak. 1917-ben elvitték a tetőfedésre szolgált 172 m² vörösréz, valamint a csillagvizsgáló rézborítását,¹⁴ majd 1918-ban a vörösrézből készült, Ybl Miklós által tervezett lefolyó csatornákat is.¹⁵ A leszerelést elrendelő hadsereg köteles volt pótolni azt, mégpedig oly módon, hogy a más anyagból készült új csatorna vizuálisan minél inkább hasonló legyen az eredetihez. Ennek értelmében a leszerelt csatornák mintájára készítették el a helyükre kerülőket (4. kép).

Amikor Ybl Miklós Egerben járt, és megtekintette a Líceumot, egyben egy másik felkérésnek is eleget tett. Ez pedig a mai bazilikának, akkor még csak főszékesegyháznak a rekonstrukciójára vonatkozott. A Heves Megyei Levéltárban a korabeli újsághír alapján végzett kutatásaim során megtaláltam az erre vonatkozó dokumentumokat is. A templom tervezésével Pyrker János László érsek Hild Józsefet bízta meg, és 1831-től 1836-ig épült.

A főkáptalan azt írta 1889-ben Samassa József érsekhez intézett levelében, hogy a főszékesegyházon elvégzendő munkákra vonatkozó szakvélemény elkészítésére először Pucher József budapesti, valamint Wind István egri építészt kérte fel. A két szakember véleménye azonban a toronynál mutatkozó falnedvededés okát illetően jelentősen eltért. Ezt követően „Ybl Miklós főrendházi tagot, budapesti hírneves műépítészt kértük fel, hogy az épület hiányait személyesen megvizsgálván, az összes javítási munkálatok tárgyában javaslatot adjon”.¹⁶ A korabeli helyi sajtó szerint Ybl április 27-én Egerben járt, hogy „az itteni főszékesegyház gyökeres restaurációjára nézve, részletes tervet nyújtson be az érseknek. Ybl Miklós építész Wind István egri építésmérnök kalauzolója mellett, még aznap délután megkezdte tüzetes szemlélését a székesfőegyházban”,¹⁷ olvasható a korabeli hírben. Ybl a helyszíni bejárás eredményeiről május 21-én kelt levelében tájékoztatta Szmracsányi Pál kanonokot. Mint írja, „Ezen munkálatom eredményét, az ottlétem alkalmával nyert tapasztalatok, továbbá Szabó urad. Mérnök úr és Pucher József építész úr javaslatai alapján, az alábbiakban van szerencsém előterjeszteni.” Ezt a főkáptalan június 24-i ülésén tárgyalta meg (5–6. kép).

¹¹ Streimmewöger Rezső (Eger, 1834 k.–Eger, 1892) Streimmewöger Mihálynak (Buda, 1797–Eger, 1871), az egri főszékesegyház (ma bazilika) építésvezetőjének a fia.

¹² EFL Archivum Novum. Lycae aedificium. Raktári szám: 2502., iratszám: 2925/1889.

¹³ EFL Archivum Novum. Lycae aedificium. Raktári szám: 2502., iratszám: 4899/1889.

¹⁴ EFL Archivum Novum. Lycae aedificium. Raktári szám: 2505., iratszám: 4030/1917.

¹⁵ EFL Archivum Novum. Lycae aedificium. Raktári szám: 2505., iratszám: 2120/1918.

¹⁶ EFL Archivum Novum. Acta ecclesiae metropolitanae Agriensis 1821–1923. Raktári szám: 2326., iratszám: 2890/1889.

¹⁷ Eger [politikai hetilap] 27. 1889. (április 30.) 144. Idézi Kiss 2007. i. m. 273.

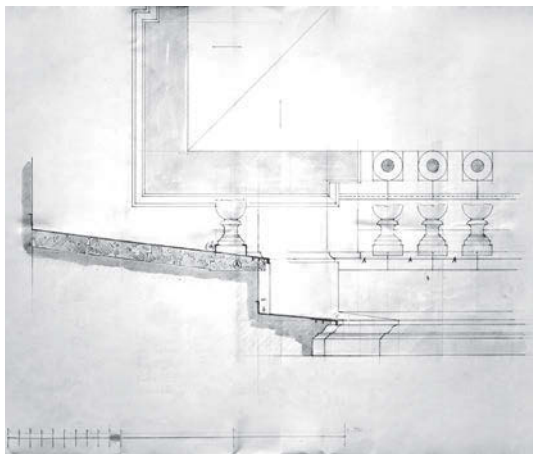


5. kép. Az egri főszékesegyház tornya alulnézetből

Ybl szakvéleményében így írt: „Nézetem szerint a baj abban áll, hogy a balusztrád alatti főpárkány rézfödésének a falhoz való felhajtása [...] magas, ami tekintettel a nagy magasságra meggömbült, és elhajlott a faltól. Midőn tehát a víz a terasse-ról [...] lefolyik a balusztrád alatti főpárkány felé, utjában találja az elvált rézfödhajtást, és mögötte befolyik a falba, és innen szivárog az alsó részekbe; amint ez természetben látható is.”

Ybl szerint a feltevést az is igazolja, hogy Wind István szerint a párkány nem szakszerűen van fedve, mert a szegélyszalag vasbádogból készült, és már teljesen rozsdás, elvesztette tartósságát, és nem lehetetlen, hogy egy nagyobb szélvihar az egész fedést felszakítja. Ybl szakvéleményében az olvasható, hogy a „mellékelt rajzon a torony terasse ólom födése, és a torony párkányzatának új réz födése van feltüntetve. A víznek a terasse-ról való lefolyása, [...] kőnek előugrása által úgy van szabályozva, hogy a víz a falat nem érheti, valamint a párkány befödés fölhajtásánál sem juthat a falhoz. [...] Ismerve a baj okát, annak orvoslását következőleg képzelem a terv szerint. A párkányról a jelenlegi rézfödés leszedetnék, és megadva a szükséges vízesési lejtőt, a leszedett rézzel újra befödessék. A falra való fölhajtás csak 15 cm. legyen, és szakszerűleg a falba eresztve kapcsokkal odaerősítendő. A szegélyszalag szintén rézből készítenendő, mivel vas és réz két különböző tartósságú fém, nem kellő biztonságot nyújt.”

Véleménye szerint a terasz és a balusztrád karbantartása a felhasznált anyagoktól és a jól elvégzett munkától függ. A terasz fedésére használt kőlapok közötti hézagok ugyan cementtel vannak kitöltve, idővel mégis ismét bekövetkezhet azok kiázása, kifagyása, ezért át kell vizsgálni, és a hibákat cementtel ki kell javítani. „...továbbá a kőlapok [...] eresztéke-

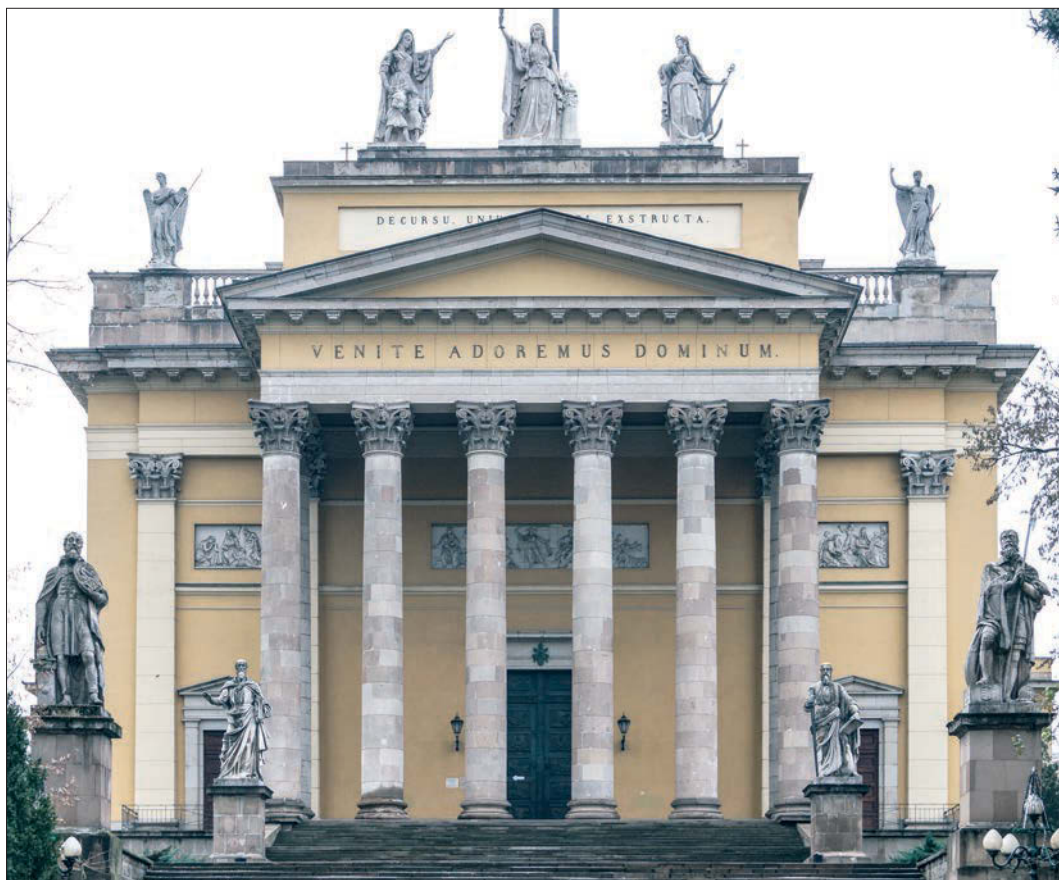


6. kép. Ybl tervrajza az egri főszékesegyház tornyának javításához

sen ledolgozandók, és a homokkőlapok a baluszterek lábazata közti térségbe beeresztendő. Ha ez megtörtént, akkor az egész felület Portland Cementtel kiegyenlítendő, és 2 mm vastag ólommal befödendő." Ennek megóvására a közlekedés biztosítása céljából „falécz rostélyt szükséges alkalmazni”.

Ybl ezt követően áttér a Szabó Imre uradalmi mérnök szakvéleményének II. és III., valamint IV. pontjában szereplő javíttatási munkákra. Véleménye szerint ezek esetében nem lehet előzetesen pontos költségvetést adni, mert a munkák során mutatkoznak meg az egyes hibák, mint például a tetőfáknál, burkolatnál vagy a betakaráson.

Az uradalmi mérnök szakvéleményének V. és VI. pontjára vonatkozóan Ybl így ír: „A szentély fölötti tetőn, és a szobrokon való javításokról van szerencsém megjegyezni, hogy azok több darabból vannak



7. kép. Az egri főszékesegyház oszlopcsarnoka

összeállítva, és igen megvannak rongálva, úgy hogy mielőbbi kijavításuk okvetlen szükséges, mivel ellenkező esetben teljesen elpusztulnak. A legújabbban fölaltat anyag, a műkő, itt igen előnyösen használható.” Ennek kivitelezésére céget is ajánlott, amely elvállalná a munkát. Az attika fedőköveit, amelyeken a szobrok állnak, és a többihez hasonlóan szintén fedetlenek, ha költségkímélés céljából nem is rézzel, de „13as horganybádoggal” fedessék be. A többire vonatkozóan egyetértett Szabó Imre uradalmi mérnök véleményével.

Szabó Imre szakvéleményének VII. pontjában említette a bazilika főbejárata előtti oszlopcsarnok oszlopainak olajfestékkel történő befestését. Ybl ezt nem tartotta célszerűnek, mert utána elütne „kőjellegétől” (7. kép). Ehelyett kőszínű mészfestéket ajánlott: „Midőn fentiekkel a rám bízott feladatnak megfelelni gondoltam, bátor vagyok még néhány megjegyzést arra nézve tenni, hogy a teljesítendő javítási munkák által, miként lehet a templom jókarban tartását későbbi időkre is biztosítani.” Ennek eléréséhez az épület egy lelkiismeretes szakember általi folyamatos felügyeletét javasolja, aki azonnal felhívja a figyelmet a kisebb hibákra is.¹⁸

„Ez előterjesztésemhez mellékelve van [...] az érseki kápolna kerti falának kiszáritására vonatkozó leírás és rajz.”¹⁹ Erre vonatkozó szakvéleménye azonban ismeretlen, ez ideig sem annak szövege, sem az ahhoz mellékelt rajz nem került elő – a bazilikára vonatkozó I. rajzhoz hasonlóan vagy lappang, vagy nem maradt ránk.

Péter Kiss

A Previously Unknown Site of Miklós Ybl's Work – Eger

The sole design by Miklós Ybl that was done in Eger was the rain pipes and snow-fences of the Lyceum, which are not even mentioned in the most recent work in the relevant secondary literature, *Az Egri Domus Universitatis és Líceum* (Domus Universitatis and Lyceum in Eger), which was published in 2013. This is inexplicable in part because there are references to this design in works on the local history of Eger that were published in 2007 and 2011. According to a letter dated from the end of October 1889 written by József Sivampel, warden of the Lyceum, the plumber Vilmos Markasoly notified him on 18 August that work on the pipes was ready to be begin. He began working the following day and was finished by 19 October. According to a report made on 23 October, the contractor fulfilled all the duties outlined in the contract. The events of World War I affected the Lyceum. Several things were requisitioned and shipped away to help address the needs faced by the army. In 1918, the copper rain gutters that had been designed by Miklós Ybl were disassembled and taken away. The army responsible for dismantling them, however, was obliged to ensure that they would be replaced and that the replacements, while they could be made out of a different material, would visually resemble the originals as much as possible, and so the pipes that eventually were placed where the drains designed by Ybl had once been were based on the originals. When Miklós Ybl was in Eger and visited the Lyceum, he also addressed another request. He provided a professional assessment of the reconstruction works of the Basilica (then referred to as the cathedral). It includes the following: “Attached to my submission [please find] ... the description and drawing of the manner to dry out the archiepiscopal chapel's garden wall.” Neither the text nor the drawing has been found, however.

¹⁸ Heves Megyei Levéltár. Raktári szám: XII-2/a/ 76., iratszám: 448.

¹⁹ Uo.

Potzner Ferenc

A magyar királyi udvar budai várkert- építményeinek elszámolási tervsorozata

Találkozásom a tervlapokkal – Kutatástörténet

A tervlapsorozat¹ eredeti lapjairól készített fekete-fehér fotográfia papírnagyításával, amelyek a FÖMTERV-ből származtak, az 1990-es évek első felében találkoztam a KÖZTI-ben.

1998-ban, elnyerve a Várkert-bazár Lépcsőpavilonjának (*Stiegenpavillon*) rekonstrukciós tervezését,² a kutatást a BTM Kiscelli Múzeumának építészeti gyűjteményében kezdtem, tudva, hogy ott jelentős vári tervanyag található. A gyűjtemény raktárában egy polc tetejéről levettem egy poros, összehengeredett kartont, amelyet szétnyitva a Lépcsőpavilon alaprajzai és metszete volt látható. Majd előkerült egy újabb tervlap a pavilonról,³ amelyről éppen kiviteli tervet kellett készítenem, s amelyről nem sok mindent tudtam, mert úgy bontották el, hogy előzőleg nem dokumentálták, és egyetlen felvétel sem készült lépcsőházi enteriőrjéről.

A fotónagyításról ismert tervlapok eredetijeit a Várkert-bazár egészével való foglalkozás kezdetén, 2011-ben a BTM Kiscelli Múzeumának építészeti gyűjteményében véltem megjelenni, de Branczik Márta, a gyűjtemény vezetője határozottan állította, hogy azok a KÖH Tervtárában vannak, ahol Bakó Zsuzsanna Ildikó segítségével elő is kerültek.

A sorba rendezéskor kiderült, melyek a sorozat hiányzó lapjai; ezeket már a Forster Központ Tervtárában kerestük. A hiányzó lapok közül három-négy tervlap a budavári palota Hauszmann-terveinek a rajztároló fiókos szekrények tetején magasodó, félméteres vastagságú tömege alól került elő. Továbbra is hiányzik két tervlap. A királyi palota több száz eredeti tervlapját tartalmazó rajztömeg feldolgozásakor remélhetőleg a hiányzó lapok is előkerülnek (1. kép).

*Potzner Ferenc Ybl-díjas építész,
művészettörténész, KÖZTI*

*Kutatási terület: műemléki helyreállítások,
műemléki dokumentációk készítése*

*Ferenc Potzner architect, winner of
the Ybl Prize, art historian, KÖZTI
Areas of research: reconstruction
of historical monuments, preparation
of documents on historical monuments*

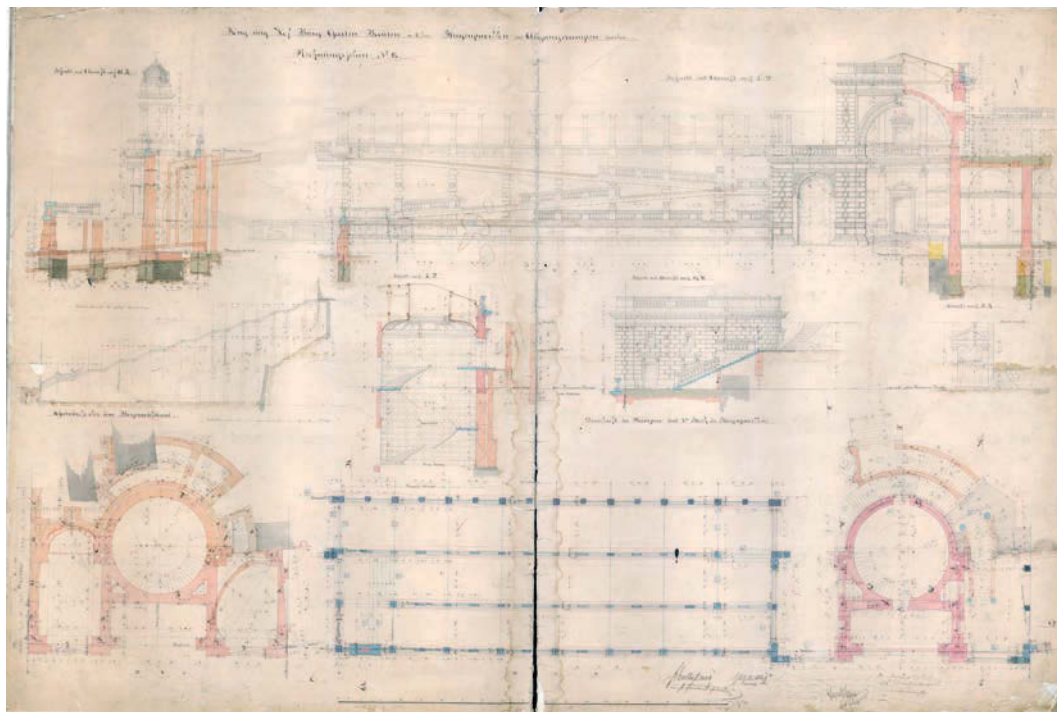
Mikor készült az elszámolási tervsorozat, és milyen célból?

A Fővárosi Közmunkák Tanácsa 1879. szeptember 29-én készre jelentette a Várkert eredetileg tervezett részeit, 1880-ban a teljes kiépítés elkészült. A várkerti építőbizottság által 1879. október 15-re elkészített leszámolási tervek alapján 1880. április 15-én megkezdték az építkezés ellenőr-

¹ A tervlapok felirata: „Kön. ung. Burg – Garten – Bauten in Ofen”. A tervsorozaton a *Rechnungsplan* meghatározás olvasható, ezek az építőmesterekkel való ellenőrzési és elszámolási tervek.

² A Lépcsőpavilon a keleti falszoros délkeleti sarkán épült, részben a Vízi-rondella helyén. A pavilon testében találkozott a déli kortinafal az úgynevezett dunai ülőfülkés zárófallal, így áldozatul esett az 1950-es évek erőrendszerei rekonstrukciójának.

³ A tervsorozat No 12. és No 13. tervlapja került elő, amely korábban nem volt ismert.



1. kép. A 12. számú tervlap. Lépcsőpavilon a mellette lévő feljáró rámpákkal,
BTM Kiscelli Múzeum, Építészeti Gyűjtemény

zését. A felülvizsgálat résztvevői a tervlapokon aláírásukkal igazolták azok megfelelését az elkészült épületekkel-építményekkel.⁴

A tervsorozat első részének lapjain az 1879. október 15-i dátum szerepel. A második rész – „2ter Theil” – lapjain 1881. november 16. a dátum. Az ellenőrzés során tapasztalt pontatlanságokat a tervlapokon javították. A rajzilag nem kellőképpen ábrázolható részokről rövid magyarázó szöveget helyeztek el a tervlapon.

A tervsorozat lapjainak feliratai

A tervlapok összes felirata német nyelvű, a lapokon szereplő rajzok kótázása (méretezése) bécsi ölben történt. A tervsorozat lapjain témájuk meghatározásaként a „Kön. ung. Hof – Burg – Garten Bauten in Ofen” felirat szerepel legfelül. Alatta a tervlap tárgya, ez alatt a tervsorozat mű-faja és a tervlap sorszáma – „Rechnungsplan No.” – került felírásra. A tervlapokon látható sűrű vonalas lépték felirata Wiener Klofter.⁵

⁴ A tervlapokat sorban aláírták: Szkala Oszkár minisztériumi főmérnök, műszaki ellenőr; Ybl Miklós építész; Haynold István királyi tanácsos; Goldinger Ferenc műszaki számtiszt, végül a tervlap dátuma alatt „Wechselmann Ignác építőmester” (?).

⁵ A tervlapok általában 87×135 cm méretű kartonra tussal készültek. Az anyagjelölést és anyagminőséget akvarell kifestéssel jelölték. A tervlapok bécsi ölben vannak méretezve: 1 bécsi öl (1,89648 m) = 6 bécsi láb, 1' bécsi láb (31,608 cm) = 12 bécsi hüvelyk, 1" bécsi hüvelyk (2,634 cm)

A tervsorozat rendszere: felosztása, sorrendje és területi kiterjedése

A tervsorozat két fő részből áll, az első részt 22 tervlap alkotja. A 4. és az 5. számú tervlap elveszett vagy lappang, tartalma ismeretlen. A második rész 6 tervlapból áll. A sorozat első részének első három lapja a Várkert-bazár beépítési vonalától a Duna felé eső terület (ma Ybl Miklós tér) helyszínrajzát, valamint a járószint alatti csatornázási és vízsűrűréssel kapcsolatos műtárgyakat – a ciszternát és a vízvezetéki épülettel összekötő, épített, járható vízvezeték-folyosókat és azok részleteit – ábrázolja.⁶ Két ismeretlen tervlap után a 6. számú víztartályt ábrázol, amely – a királyi palota nyugati platóján, a krisztinavárosi szárnytól északra – a Csikós udvar és a Hunyadi udvar közötti, a volt középkori palota nyugati udvarának külső támpilléres fala tetejére van telepítve. Ebből arra következtethetünk, hogy a hiányzó tervlapok a palota körüli vízellátás műtárgyait ábrázolhatják. Természetesen ez csak feltételezés. Ezt követően a 7. laptól északról dél felé – az építkezés sorrendjében – következnek a Várkert szegélyezéseként épült történelmi kulissza elemei az északi „A” épülettel – a királyi testőrség szállásépületével – kezdődően az alábbi felosztásban:

A 7–9. számú tervlapok az A épületet tárgyalják, valamint a mellette lévő Öntőház utcai lépcsőt; a 10. számú tervlap az északi bazársort mutatja a Lépcsőpavilon és az A épület között; a 11. és a 12. számú tervlap a Lépcsőpavilont és a mellette lévő lépcsős feljárórampát ábrázolja; a 13. számú lapon a Középipítmény – Gloriette – és a tőle délre lévő feljáró rámpa látható; a 14. számú terven a Terempavilon – Fülkés pavilon – és a déli bazársor van ábrázolva; ezt követi egy kertfeltöltési lap az előbbieket mögötti területre vonatkoztatva, ez a 15. számú; a 16–18. számozott lapok az „E” épületet, a belső déli bérpalotát taglalják; a 19. tervlap a Munkák a parkban címet viseli – megszakítva az épületek ismertetését –, és a geometrikus kert kialakítását mutatja a déli palota és a keleti falszoros déli fala között. Ezenfelül ábrázolja a déli kortinafalat és a Vízvezetéki folyosót, valamint az új összekötő folyosót⁷ a falon át. Itt látható a kerti szinteket összekötő Kerti pavilon, amelyen a palota alatti kis falszoros vagy Középkert szintjére lehetett jutni; a 20–22. számú tervlapok az együttest délről záró „F” épületet mutatják be, valamint a kapcsolódó Sándor Móríczt lépcsőt, amely a bérpalotát elválasztja a Semmelweis lakóháztól.

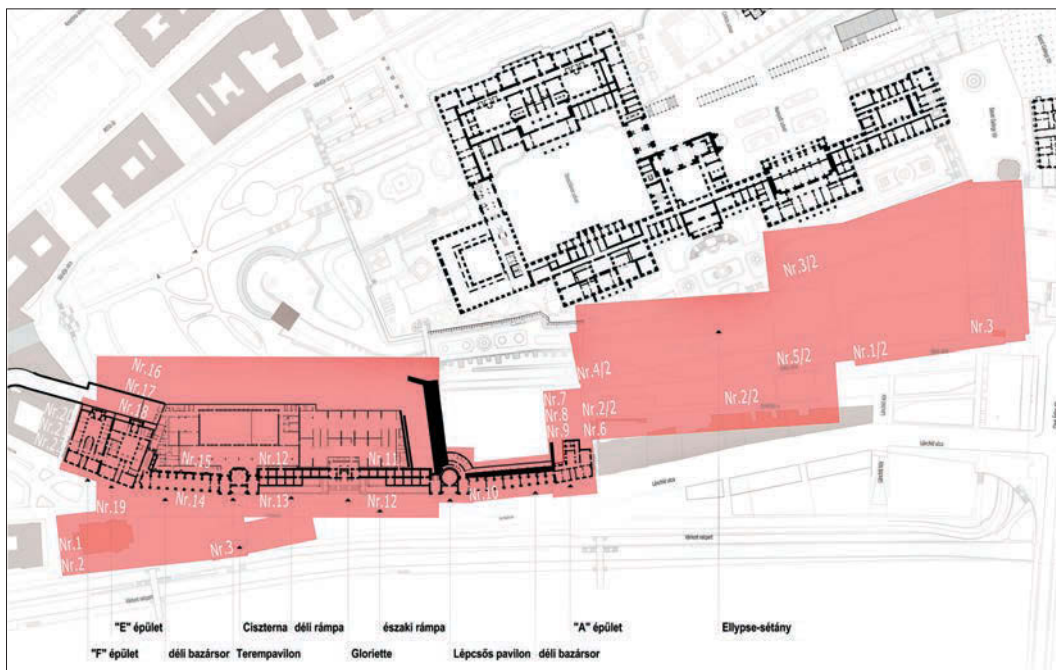
A második rész – „2ter Theil” – tervlapjai a Clark Ádám teret a déli kertekkel összekötő sétány és a várplató közötti terület kertjeit és kerti létesítményeit örökíti meg: az 1. számú lap az Öntőház utca hegy felőli támfalának északi felét tárgyalja a siklóig; a 2. számú lap a déli támfalszakaszt mutatja az Öntőház udvari északi várfalig, lépcsőfeljáróval; a 3. számú a drótköteles siklótól délre megépült támfalat és lépcsőket mutatja be a Fegyvertár előtt; a 4. számú lap az északi kortinafalhoz épített lépcsőtornyot és a falra épített ülőhelyet mutatja be; az 5–6. elszámolási lap az Ellipse-sétány északi és déli szakaszának kialakítását és vízelvezetését rögzíti.

⁶ A ciszterna Duna felőli járható oldalfolyosója vízvezeték építése közben megsérült, mivel ráterveztek a vezeték nyomvonalát. Ezt követően elbontották.

⁷ Ez az úgynevezett Ybl-átjáró, amely az Öntőház udvart és a tőle délre lévő királyi kerteket köti össze a déli kortinafalon és a Vízfordó folyosó falán át. A tervlap szerint itt korábban is volt átjáró, csak nem volt egyenes vonalú. A Vízvezetéki folyosó arra utalhat, hogy a források szerint Kempelen Farkas e folyosóba építette lovak működtette vízvezetékét a Várhegy ellátására.

A tervlapok területi kiterjedése az előbbi részletezés szerint lefedi a mai Ybl Miklós teret a Lánchíd utcától a Semmelweis ház előtti Apród utcáig. A tér szintje feletti kerti terasz szintjén tartalmazza a szűken vett Várkert-bazár együttesét az északi Öntőház utcai lépcsőtől a déli Sándor Móricz lépcsőig.

Az együttest bemutató tervlapok parkkal foglalkozó 19. számú tervlapja már a kis keleti falszoros – vagy Középkert – tartományába nyúlik fel, jelezvén, hogy a kertszegélyként épült együttes a kertek integráns része, és hogy önmagában nem értelmezhető, csak kerti kapcsolataival. A második rész tervlapjai a siklótól délre eső területeket, az Öntőház utca felett az Ellipse-sétány déli részét tárgyalják (2. kép).⁸



2. kép. Helyszínrajz – a tervlapok területi kiterjedése, Potzner Ferenc

A tervlapok jellege, tartalma

A tervlapok lenyomatát adják az építés teljes folyamatának, az ebben részt vevő valamennyi szakmának. Nincs speciális tervlap: az adott területet teljesen lefedi a folyamat és az összes szakma vonatkozásában.

A tervlapok hűen tudósítanak a földmunkákról, arról, hol milyen beavatkozásra volt szükség, hogy biztosítsák az építmények szakszerű és egyenletes építését; egyértelművé teszik, hogy a keleti falszorostól délre lévő rámpákat, pavilont és bazársort a hegy felőli oldalról szabadon állóan építették.

A tervlapokon pontosan rögzítették a területen talált adottságokat.

Az 1. számú tervlapon a Várkert-bazár épületegyüttesének homlokzati síkjai az ott talált épületekhez viszonyítva vannak kitűzve. Meggyőződhetünk arról is, hogy a Hotel Debreczen

⁸ Az Ellipse-sétány 1838-ban épült a keleti várlejtőn a polgárság részére. A siklótól délre eső – a Királyi palota alatti – részét a várkertekhez csatolták.

délen az E és az F épület határvonalán állt, északra elfoglalta a belső bérpalota területét és benyúlt a déli bazársor területére.⁹ A 77-es számú (régi) ház szinte pontosan a déli lépcsősrámpa helyén volt. A régi vízműépület félig a Lépcsőpavilon, félig a csatlakozó északi rámpa területére esett. Ezek elbontásra kerültek, de referenciavonaluk és bontandó faltömegük az egyes épületeket tárgyaló tervlapokon megjelenik.

Az előbbieknél fontosabb, hogy a tervlapok a területen ismert és feltárt középkori falak és fragmentumok helyzetét jelölik, a falkoronákat szintkótával látják el, valamint az építés igényelte beavatkozást – többnyire bontást – pontosan feltüntetik. Ez az északi testőrségi palota



3. kép. A Lépcsőpavilon alapozási alaprajza a 11. számú tervlapról,
Forster Központ Tervtára

által érintett északi kortinafalra és dunai zárófalra – amely az északi bazársor és a Lépcsőpavilon által is érintett –, valamint a szintén a Lépcsőpavilon területére eső déli kortinafalra vonatkozik. Az ehhez délre tartozó kettős szárazárók-falrendszer a rámpaművet érintette (3. kép).

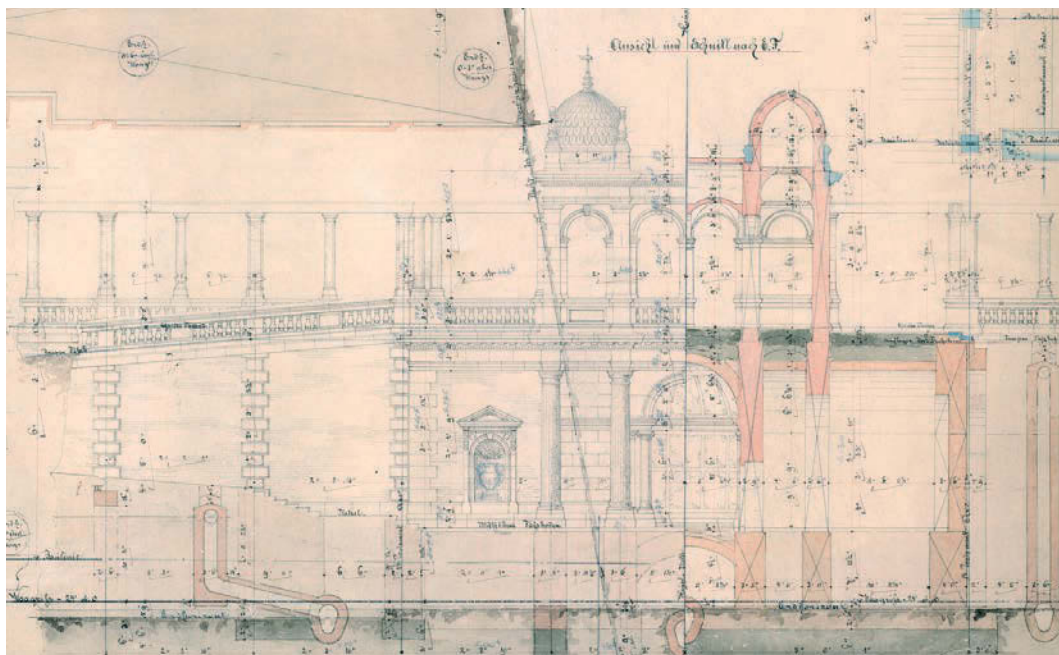
Az építésre vonatkozóan is teljeskörűen informálnak a tervlapok. Megkülönböztetik a talajjal érintkező és erőtanilag jobban igénybe vett falszerkezeteket, ezek feltehetően szilárdabb téglával készültek, mivel konzekvensen eltér az akvarellal kifestett színük az általános szerkezetekétől.

Egyértelműen jelölésre kerültek a kőből készült szerkezetek.

Az elszámolási tervek elfogadása az építkezés befejeztével történt, de az építés közbeni felmérések nyilvánvalóan bekerültek a dokumentációba. Ez a már földdel eltakart szerkezetekre mindenképpen vonatkozik.

Említésre méltó a 13. számú lap, amelyen a Gloriette (Mittelbau) metszetei láthatók. A metszet pontosan mutatja az 1876. évi árvízet követően 3 lábbal megemelt alapozást. Fontos az építmény alsószinti medencetere szempontjából is, mivel eredeti kialakítása, tagolása nem maradt meg (4. kép).

⁹ A hotel a Debreceni Református Kollégium tulajdonában volt.



4. kép. A Gloriette nézete és metszete a 13. számú tervlapról,
BTM Kiscelli Múzeum, Építészeti Gyűjtemény

A tervsorozat mint forrás jelentősége

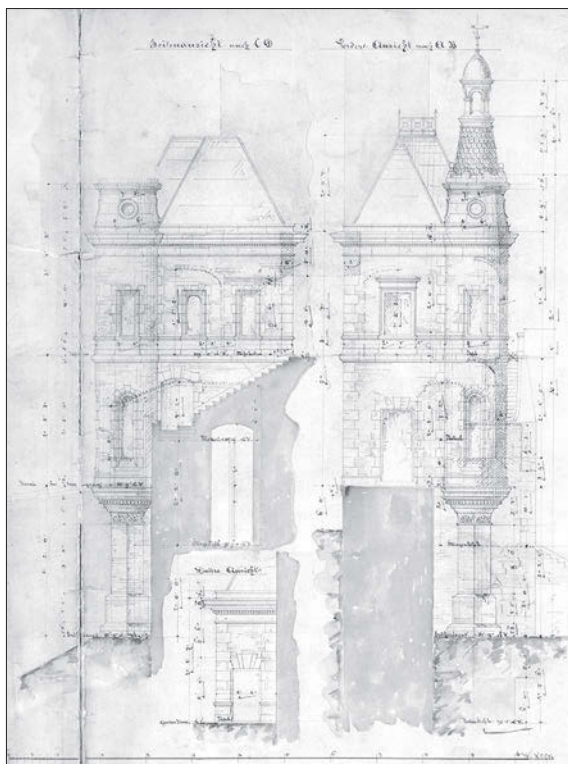
A tervlapok jelentősége, hogy dokumentálja az építkezés alatt talált minden építményt, falat és faltöredéket. Jelöli a talált kezdeti állapotot, majd a beavatkozás jellegét, mértékét, az ezáltal végbement változást. Ez különösen a feltalált középkori maradvány esetében rendelkezik komoly régészeti forrásértékkel, így a tervlapokat fontos régészeti kor- és állapot-dokumentumokká emeli.

Nagyobb, általánosabb összefüggésben a tervlapok hűen dokumentálják az Ybl-periódus beavatkozásait elsősorban a keleti várlejtőn. Itt a siklótól délre, a keleti falszoros északi faláig eső területen, az Öntőház utcai támfaltól – melynek északi végén egy templom állt¹⁰ – felfelé egészen a várplató szélén álló fegyvertár faláig Ybl Miklós kész, befejezett helyzetet teremtett. Ettől délre, a falszoros déli falához épített tornyos lépcsőművön kívül (első rész, 19. számú tervlap) nincs tudomásunk a kert vagy a kerti építmények kialakításáról. A területi lefedettséget növelheti a 4–5. számú tervlap előkerülése, valamint ha kiderül, hogy a sorozat második részének – amely a várszoknya felső felének kertjeit és építményeit tárgyalja – van folytatása.

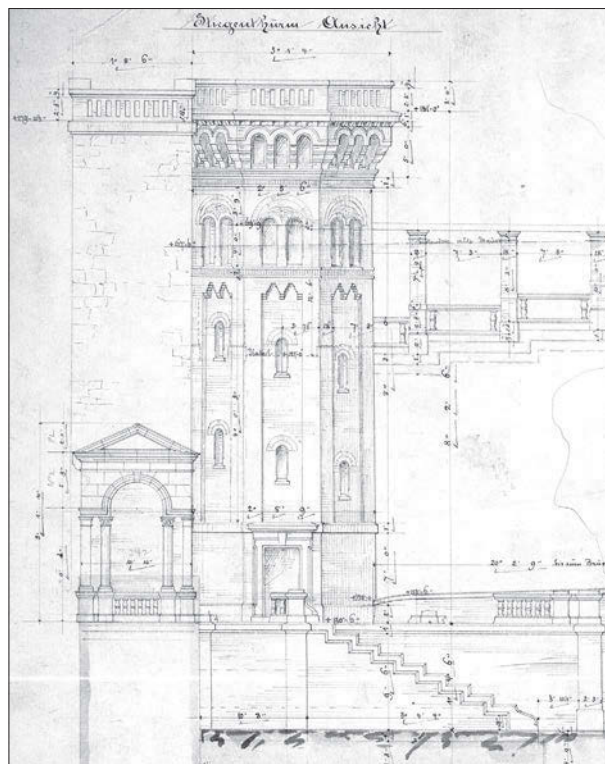
Ybl Miklós a palota kiépítésére készített tervében¹¹ szükségszerűen módosítja a várplató peremét. A terv a Fegyvertár helyén egy új, szabadon álló palotaépületet irányoz elő, amelyet kertépítészeti eszközökkel kapcsol a meglévő palotához. A régi és új szárnyak előtt díszes partereket alakít ki, amelyek szabályosabb geometriája módosítja a már megépült platóperemeket. A palota bővítését a krisztinavárosi szárnyal kezdték. Ybl halála miatt a palota keleti szárnyainak északi bővítése az ő koncepciója alapján nem indult el, hanem később Hausz-

¹⁰ Az Öntőház utca elején állt a mór stílusú, Knabe Ignác tervei szerint 1866-ban épült vízivárosi zsinagóga, amely 1943-ban leégett.

¹¹ Ybl Miklós palotaterve 1880-tól 1884-ig alakul ki, majd 1886-ban történt módosítás után válik véglegessé.



5. kép. A kerti pavilon homlokzatai (nézetei)
a 19. számú tervlapról, Forster Központ Tervtára



6. kép. A Lépcsőtorny keleti homlokzata a 2. rész
4. számú tervlapról, Forster Központ Tervtára

mann Alajos elgondolása szerint ment végbe. Ezen átépítés során módosult a palotához igazított kert és platóperem.¹²

Nemcsak a kert vonatkozásában történt századfordulós változás előtti állapotot dokumentálják a tervlapok, hanem a II. világháborút követően, az 1950-es években végbement erőrendszeri rekonstrukció során a kertben lebontott Ybl-épületeket is megőrzik az utókornak (5. kép). Ezek akár alapjai is lehetnek egy újraépítésnek. Az 1950-es évek két háború közötti előzményeken alapuló romantikus középkorszemlélete meghatározó elemmé tette a palota körüli várfalakat és erőrendszeri elemeket a vedutában. Minden olyan historikus építményt, amely e szemlélet tiszta érvényesülésének útjában volt, lebontottak. A bontások következtében megsemmisült építmények fotográfiákon és a *Rechnungsplan* lapjain maradtak fenn. A legjelentősebbek ezek közül a 19. számú lapon, a déli kortinafal pengéje alatt a falra épített kerti pavilon, amely lépcsőivel teremtett kapcsolatot a parkszintek között. A sorozat második részének 4. lapja ábrázolja az Ellipse-sétány déli végén, az északi kortinafal pengéjén lévő kilátóteraszra vezető lépcsőtornyot. Ezt Gerő László azért bontatta el, mert nagy felületen takarta a középkori falszövetet. A toronynak az adta a jelentőségét, hogy az Öntőház-lépcső vonalán biztosította a feljutást a királyi palota szintjére.¹³ A lépcsőtorny alsó bejárati szintjén megközelíthető volt az a trónusszerű kiülő fülke, amely közvetlenül a falfenge aljának támaszkodva irányult a Duna és Pest felé (6. kép).

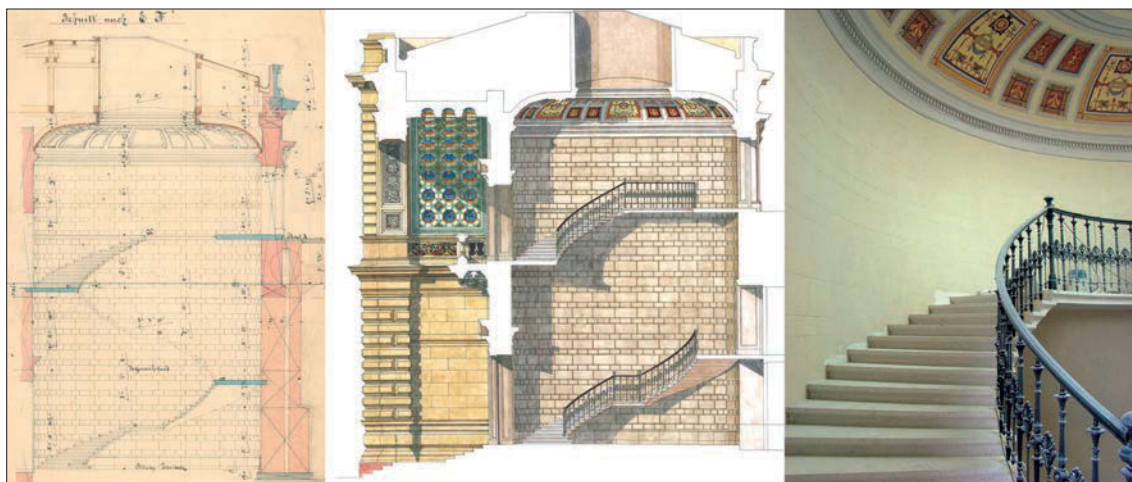
¹² Hauszmann a királyi palota bővítését egyenes vonalban folytatja északi irányban, a két déli szárny homlokzati síkjainak tükrözésével. A palota előtt kialakított plató egyenes vonalú, az új kompozíció középtengelyére szimmetrikus.

¹³ Az Öntőház utca szélesebb déli végében a támfal mögé rejtett lépcsőfeljáró van (jelenleg lefalazott állapotban), ez vezetett kerti bajuszszerpentinben folytatódva a lépcsőtornyhoz.

A tervsorozat jelentősége a rekonstrukció – a tervezés és építés – folyamatában

A első két tervlap 1998-as előkerülésekor azok tanulmányozása, részletekig menő átnézése, majd a terveken szereplő falvastagságok és egyéb méretek épületen történő ellenőrzése alkalmával az egybeesés, illetve azonosság nyilvánvalóvá tette, hogy megkerülhetetlen és hiteles forrás van a kezünkben. Ez különösen a Lépcsőpavilonra igaz, amely erősen csonkolva maradt ránk. A tervlap adatai lehetővé tették a pavilon lépcsőházának hiteles rekonstrukcióját (7. kép).¹⁴

A 11. számú tervlapon a Lépcsőpavilon alapozását dokumentáló alaprajzon differenciáltan jelölték az ott talált falakat. A rajzon látható, hogy a déli kortinafal külső síkjához épített



7. kép. Az északi pavilon lépcsőházi metszete a 12. számú tervlapról,

BTM Kiscelli Múzeum, Építészeti Gyűjtemény

A 1998-as rekonstrukciós terv színes metszete (Pötzner Ferenc–Baliga Károly, KÖZTI). Fotográfia az elkészült térről

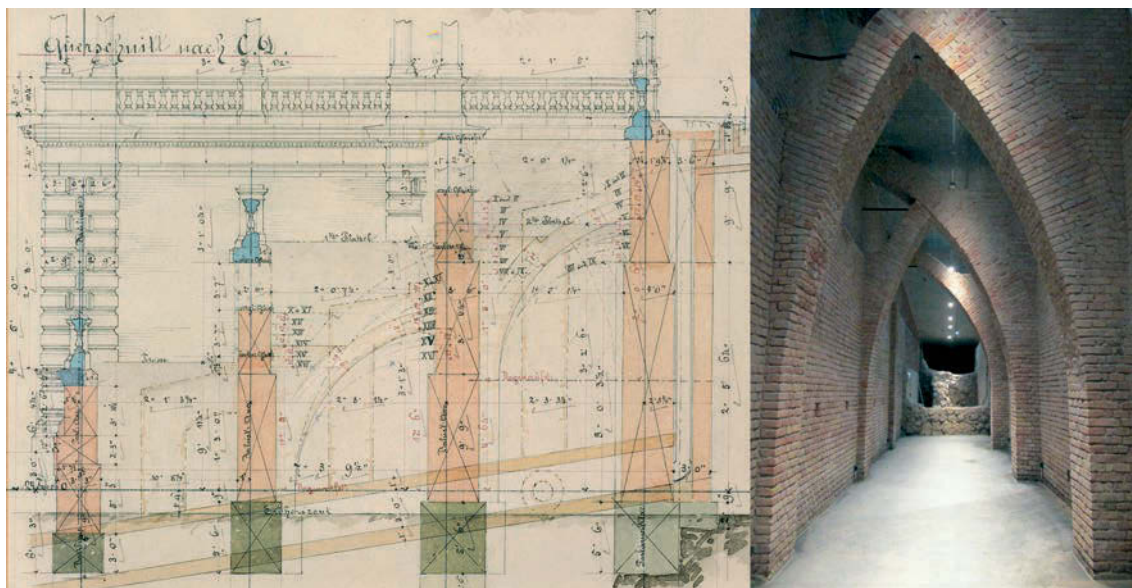
kazamatafolyosó a déli fal és a dunai zárófal találkozásánál lépcsővel indult. Erre a csatlakozásra épült rá a Lépcsőpavilon. Az eredeti falkorona 9"-kel (kb. 23,7 cm-rel) haladta meg a lépcsőház induló padlószintjét, tehát ott kell lennie a csatlakozásnak a padló alatt, mivel csak a szükséges mértékig bontottak. Az alapozási alaprajzon van egy szokatlan szabadkézi vázlat piros tintával, valamint egy magyarázó szöveg.

Ebből kiténik, hogy a pavilonnak lehet egy pinceszintje, de ezt a tervlap nem ábrázolja egzaktul. A padozat feltárását kértük a Várgondnokságtól a lépcsőindítás előtti területen. A feltárt lyukon lemászva egy, a pavilon falát követő, ívelő, boltozott folyosót láttunk. A pince északi fele acélgerendák közötti téglaboltozat fedésű. A lenti tér nyugat felől fallal zárul, egy íves szeletű tér határáként. A látottak és a tervlapon lévő szöveg egyértelművé tette, hogy ez egy fűtőtér volt, ahonnan a lépcsőház padozatának közepén lévő lyukon át temperálták a kifestett teret. Valószínűleg nem mérték fel az építéskor, és ezért utólag karcolták rá az alaprajzra.

2012-ben a pályázati terv készítése során jó hasznát vettük a tervsorozat meghatározó lapjai ismeretének. Tervünk tartalmazott olyan javaslatokat, amelyek az Ybl-terv rejtett szépsé-

¹⁴ A 12. számú tervlapon lévő lépcsőházi metszet tartalmazza a faltagolást, a rabickupola geometriáját, sőt még a kupola felületének stukkótagolását, a stukkó profilozásának karakterét.

geit kívánták bemutatni. Ennek legjobb példája a lépcsős rámpák alatti területek potenciális terekként való használata. A tervek egyértelműen mutatták a kerti műtárgy föld alatti szerkezeti osztását, a rámpával együtt emelkedő téglatámívek sorát, amelyek a hegy felőli falat támasztják falpilléres erősítés felett. A hegy felőli földnyomást a támívek mellett a rámpák alá töltött földtömeg ellensúlyozta. A rámpamű mögötti beépítés – amely felveszi a földnyomást – szükség-



8. kép. A rámpák keresztmetszete a 13. számú tervlapról, BTM Kiscelli Múzeum, Építészeti Gyűjtemény.
Fotográfia az északi rámpa alatti térről, KÖZTI

telenné teszi a földtömeget, és a támívekre is csak a hosszú építmény merevítése hárul. Az így nyert új terek felfedik az építéssel egyidős szerkezetek eddig rejtett szépségét, a korszak építőmesterségét dicsérik. Itt a rámpa alatti térben fragmentálisan megtartható volt a Vízi rondella,¹⁵ és az egykori vízkivételi mű egy faldarabja, valamint a keleti falszorostól délre lévő szárazárokfal, és még délebbre egy törökkori fal (8. kép).

Itt említhető meg a történeti kulissza mögötti, kert alatti beépítés. Az itt létesült multifunkcionális rendezvényter előcsarnoka közvetlenül a déli rámpa, a Terempavilon, illetve a déli bazársor mögött helyezkedik el. Ez lehetőséget adott az építmények hegy felőli falszerkezetei gazdag tagolásának bemutatására, ahogyan az a *Rechnungsplan*okból ismert volt.

Az új előcsarnokban járva mindig érzékelhető az eredeti együttes elemeihez viszonyított helyzetünk. Az előcsarnok nemcsak vizuális, hanem funkcionális kapcsolatot tart a keleti határt képező Ybl-kori épületszárnyakkal.

Az előcsarnokból elérhetjük a rámpák alatti közlekedő- és kiállítótereket, bemehetünk az egybenyitott, hevederes élkeresztboltozatos térsorba, amely kávézó-cukrázsza funkciót kap. A tér emelt déli végén elérhetjük az Erzsébet lépcső terét, és felsétálhatunk a kertbe (9. kép).

Az említett példák illusztrálják, hogyan lehet Yblt Ybllel meghaladni. Úgy többet nyújtanunk a mai együttesben, hogy az eredeti kontextust mindig szem előtt tartjuk.

¹⁵ A Vízirondella fragmentuma az északi rámpamű belső traktusának északi végén került elő a szárazárokfal mögött. Az építkezés során elmaradt a középfalon tervezett nyílás, ezért falmaradvány nem látható.

A tervek által nyújtott információk az építés folyamatában is jelentőséget kaptak. A földmunkák kezdetekor tudható volt, hol kell meglévő középkori falakra számítani. Ezek előkerülése és helyzete beigazolódott.

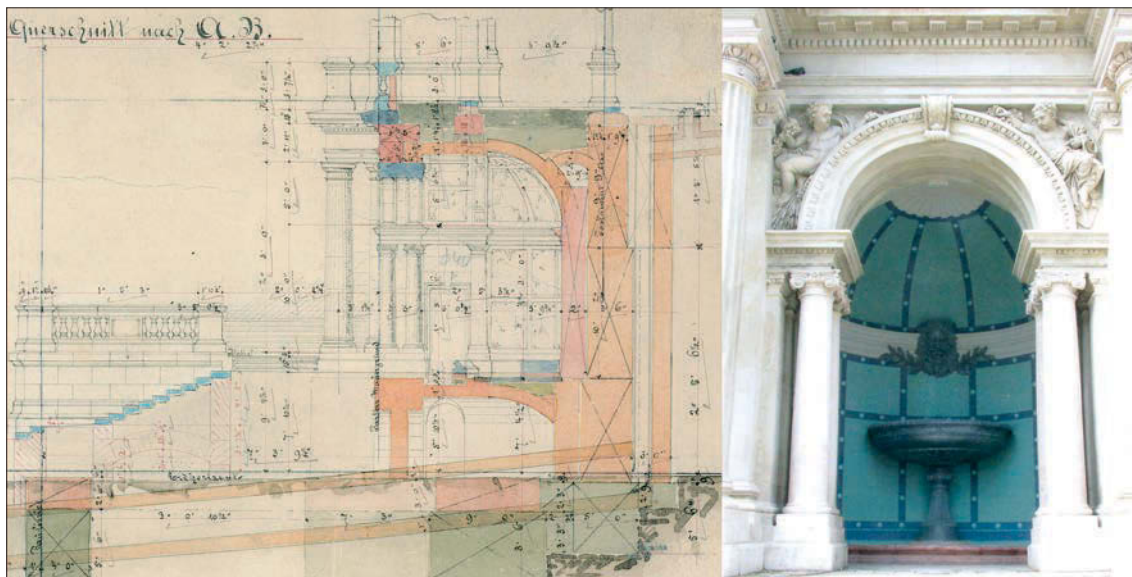
Az építés fázisában is történtek a látványt meghatározó termódosítások. Ilyen a tartalmi elemeknél említett Gloriette medencetere. Ezt akkor tudtuk keresztülvinni, ha a tervlapon szereplő kialakítást fotográfiával tudtuk igazolni. Így sikerült a medencetér félhengeres negyedgömb kupolafedésű terét kerámia-mozaikkal burkolni (10. kép).

Hasonló a déli belső bérpalota „E” épületének északi kertet lezáró homlokzata, amely az Erzsébet lépcső háttérét adja. A háború után nem építették újra a homlokzat hegy felőli sarokrízalitja feletti bábos attikafalat. Hiába érveltünk azzal, hogy a szimmetria megkívánja és az elszámolási terven is szerepel, tehát biztosan megépült. Amint bizonyítottuk a terv és a fotográfia azonosságát, visszaépülhetett a homlokzatrész koronázó attika.

Összefoglalva elmondható, hogy az elszámolási tervek régészeti, építészettörténeti szempontból fontos dokumentumai a területnek. Pótolhatatlan szerepet játszottak az épületegyüttes autentikus helyreállításában, az együttes rejtett értékeinek kibontásában és bemutatásában.



9. kép. Fotográfia a déli bazársor előcsarnokban megjelenő faláról, KÖZTI



10. kép. A Gloriette medence téri metszete a 13. számú tervlapról, BTM Kiscelli Múzeum, Építészeti Gyűjtemény. Archív fotográfia, FSZEK Budapest Gyűjtemény

FÜGGELÉK: A TERVSOROZAT TERVLAPJEGYZÉKE

- * Kön. ung. Hof – Burg – Garten Bauten in Ofen.
Situations und Kanalplan
Rechnungsplan No 1.
- * Kön. ung. Hof – Burg – Garten Bauten in Ofen.
Reinwasserreservoir. Brunnenschacht und Kanäle
zur Filter – Anlage.
Rechnungsplan No 2.
- * Kön. ung. Hof – Burg – Garten Bauten in Ofen.
Filter – Basin.
Rechnungsplan No 3.
- [* Kön. ung. Hof – Burg – Garten Bauten in Ofen.
?
Rechnungsplan No 4.
- * Kön. ung. Hof – Burg – Garten Bauten in Ofen.
?
Rechnungsplan No 5.]¹
- * Kön. ung. Hof – Burg – Garten Bauten in Ofen.
Reservoir in der Festung.
Rechnungsplan No 6.
- * Kön. ung. Hof – Burg – Garten Bauten in Ofen.
Gebäude A
Rechnungsplan No 7.
- * Kön. ung. Hof – Burg – Garten Bauten in Ofen.
Gebäude A
Rechnungsplan No 8.
- * Kön. ung. Hof – Burg – Garten Bauten in Ofen.
Gebäude A
Rechnungsplan No 9.
- * Kön. ung. Hof – Burg – Garten Bauten in Ofen.
Bazar zwischen dem Stiegenpavillon und dem
Gebäude A.
Rechnungsplan No 10.
- * Kön. ung. Hof – Burg – Garten Bauten in Ofen.
Stiegenpavillon um Aufgangsrampen daneben.
Rechnungsplan No 11.
- * Kön. ung. Hof – Burg – Garten Bauten in Ofen.
Stiegenpavillon und Aufgangsrampen daneben.
Rechnungsplan No 12.
- * Kön. ung. Hof – Burg – Garten Bauten in Ofen.
Mittelbau und Aufgangsrampen zwischen
demselben und dem Saalpavillon.
Rechnungsplan No 13.
- * Kön. ung. Hof – Burg – Garten Bauten in Ofen.
Saaipavillon um daneben befindlicher Bazarflügel
nebst Gartenstiegenhaus.
Rechnungsplan No 14.
- * Kön. ung. Hof – Burg – Garten Bauten in Ofen.
Aus(f)üllung des Gartenraumes zwischen Hotel
Debreczen und dem alten Hause No 77.
Rechnungsplan No 15.
- * Kön. ung. Hof – Burg – Garten Bauten in Ofen.
Gebäude E.
Rechnungsplan No 16.
- * Kön. ung. Hof – Burg – Garten Bauten in Ofen.
Gebäude E
Rechnungsplan No 17.
- * Kön. ung. Hof – Burg – Garten Bauten in Ofen.
Gebäude E.
Rechnungsplan No 18.
- * Kön. ung. Hof – Burg – Garten Bauten in Ofen.
Die Arbeiten im Parke.
Rechnungsplan No 19.
- * Kön. ung. Hof – Burg – Garten Bauten in Ofen.
Gebäude F
Rechnungsplan No 20.
- * Kön. ung. Hof – Burg – Garten Bauten in Ofen.
Gebäude F
Rechnungsplan No 21.
- * Kön. ung. Hof – Burg – Garten Bauten in Ofen.
Gebäude F.
Rechnungsplan No 22.
- * Kön. ung. Hof – Burg – Garten Bauten in Ofen. 2 ter
Theil.
Füllermauer A nachst der Drahtseilrampe
Rechnungsplan No 1.
- * Kön. ung. Hof – Burg – Garten Bauten in Ofen. 2 ter
Theil.
Füller und Stiegenmauer zwischen Füllermauer A
und Gebäude A.
Rechnungsplan No 2.
- * Kön. ung. Hof – Burg – Garten Bauten in Ofen. 2 ter
Theil.
Füller und Stiegenmauern nachst der Drahtseilbahn
und dem Zeughaus
Rechnungsplan No 3.

¹ A No. 4–5. tervlapok hiányoznak, témájuk ismeretlen.

*Kön. ung. Hof – Burg – Garten Bauten in Ofen. 2 ter Theil.

Stiegenturm, Sitzplatz samt Füller
und Stiegenmauer daselbst
Rechnungsplan No 4.

*Kön. ung. Hof – Burg – Garten Bauten in Ofen. 2 ter Theil.

Kanalisirung um Parkanlage nördlicher Theil.
Rechnungsplan No 5.

*Kön. ung. Hof – Burg – Garten Bauten in Ofen. 2 ter Theil.

Kanalisirung um Parkanlage südlicher Theil.
Rechnungsplan No 6.

TOVÁBBI IRODALOM

ALFÖLDY Gábor: *A budai királyi kertek rövid története*. Kézirat. Budapest, 2011.

BOR Ferenc: *Várkert bazár. Tudományos dokumentáció*. Budapest, Hild–Ybl Alapítvány, 1997.

ROSTÁS Péter: *A királyi palota helyreállításának története*. Kézirat. Budapest, 2011.

YBL Ervin: *Ybl Miklós*. Budapest, Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, 1956.

Ferenc Potzner

Account Plans for the Buildings of the Hungarian Royal Castle Garden in Buda

In 1998, in the collection of architectural documents of the Budapest History Museum – Museum Kiscell two original plans from the series of account plans of the Castle Garden's architectural board came to light. They showed the ground and section plans for the Stairs Pavilion (Stiegenpavillon). We identified additional original plan drafts in the collections of plans of the KÖH (Office of Cultural Heritage) in 2011. The first part of the plans document the space in front of the Castle Garden Bazaar that had been filled in, buildings, edifices and elements of the building complex bordering the Royal Garden, together with the geometric garden behind the constructed border. The second part shows the Ellypse Promenade and its architectural edifices on the upper part of castle hill. The captions are in German and the Viennese fathom was used as the unit of measurement. The general inscription of the plans is: Kön. ung. Hof-Burg – Garten Bauten in Ofen (Buildings of the Royal Hungarian Court's Castle Garden in Buda). The type of plan: Rechnungsplan (so-called accounting plan, execution plan in today's terminology), which served as a verification of the state of execution. This is what was used to settle accounts with the master builders. The significance of the documentation is that in a given time frame it provides us with a report on what was found on the spot and what interventions were deemed necessary on the found fragments in the interest of the construction, what was built. These plans therefore are significant documents as archaeological and architectural historical sources. The plans simultaneously document the state of the project at the time and clearly mark demolitions and construction work. Content sections documenting the construction are simultaneously structural and architectural plans. The series of plans were important sources during the planning and building stages. Knowledge of these plans helped in the thorough exploitation of possibilities of development inherent in the building complex.

Szentesi Edit

Néhány szó a magyarországi építőipar kapacitásainak területi eloszlásáról a 19. század első felében¹

A 19. század táján vett első felében három országos összeírás (mai kifejezéssel élve népszámlálás) történt: 1813-ban, 1828-ban és 1853–1854-ben. Ezek közül az 1827. évi VII. törvénnyel elrendelt – mindközönségesen 1828-asnak nevezett – összeírás adatfelvételi rendszere a legalkalmasabb gazdaság- és társadalomtörténeti vizsgálatokra,² s ezzel a lehetőséggel a magyar történettudomány élt is.³ A művészettörténet-írás kevésbé, de azért Kaposy János ezekből az összeírási ívekből állította össze és publikálta 1952-ben a magyarországi „építők, szobrászok, festők és grafikusok” ábécésorrendbe rendezett listáit.⁴

Én most átrendeztem a Kaposy által közölt adatok egy részét, és olyan táblázatot állítottam össze belőlük, amelyben az építőmester vezette nagyobb vállalkozások teljesítőképességét településenként összegeztem. Azaz, vettem az 1828-ban 8 legény-

*Szentesi Edit művészettörténész,
MTA BTK MI, tudományos főmunkatárs
Kutatási területe: 19. századi historiográfia
(műgyűjtéstörténet, múzeumtörténet,
a művészettörténet-írás története), budapesti
bérházak és polgárházak építéstörténete
E-mail: szentesi.edit@btk.mta.hu*

*Edit Szentesi, art historian, senior
researcher at the Institute of Art History,
Research Centre for the Humanities,
Hungarian Academy of Sciences
Areas of research: 19th-century
historiography (history of art collecting,
museum history, history of art historical
writing), architectural history of the residential
buildings and town houses of Budapest
Email: szentesi.edit@btk.mta.hu*

- ¹ Az előadás a konferencián a bombasztikus „Miért éppen Székesfehérvárott született egy Ybl Miklós?” főcímmel hangzott el, így elsősorban arra keres magyarázatot, miért összpontosult Székesfehérvárott meglepően nagy építőipari kapacitás a 18. század második és a 19. század első felében. A felolvasásra megírt szöveget elláttam ugyan néhány lábjegyzettel, de nem dolgoztam át tanulmányra. Az interpretáció aránytalan Fehérvár-centrikusságánál és egyébkénti esetlegességénél is inkább azért, mert időközben is csupán a szabad királyi városok összeírásainak felét-harmadát néztem át az 1828-as összeírás levéltári anyagában (a más jogállású településeket pedig egyáltalán nem), és noha ennek alapján korrigáltam az 1. táblázatot, az még mindig sok ponton lehet téves vagy hiányos. Az adatsorok jelen állapotának értelmezése tehát jobb, ha látványosan megmarad figyelemkeltő jellegűnek és jelzésértékűnek, s nem próbál komoly dolgozat színében föltűnni.
- ² Már csak azért is, mert valójában nem népesség-összeírásról, hanem az ország közteherviselési rendszerének és terhelhetőségének áttekintéséről, illetve felméréséről volt szó, amelynek szükségessége a további országreformok megalapozásához az 1790–1791-es országgyűlés óta napirenden volt.
- ³ Nem adom meg az összeírás történetének, protokolljának, rendszerének és adatsorai feldolgozásának nagyon gazdag szakirodalmát (történeti, történeti-statisztikai, gazdaságtörténeti, ipar- és mezőgazdaság-történeti, várostörténeti és helytörténeti stb. munkák hosszú-hosszú sorát); a továbbiakban csupán azokra a művekre hivatkozom, amelyekből közvetlenül adatokat emeltem át. Legelsősorban is innen: BÁCSKAI Vera–NAGY Lajos: *Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban*. Budapest, Akadémiai, 1984; EPERJESSY Géza: *A szabad királyi városok kézművesipara a reformkori Magyarországon*. Budapest, Akadémiai, 1988. (A nagyszerű és végtelenül tanulságos történész-szakirodalom a forrás művészettörténeti szempontú kutatását például azért nem válthatja ki, mert – a helytörténeti irodalom egy részét kivéve és amúgy természetesen – nem közli a mesterek neveit.)
- ⁴ KAPOSSY János: Építők, szobrászok, festők és grafikusok Magyarországon 1828-ban. *Művészettörténeti Értesítő*, 1.1952. 133–140. (Lásd még például: BATÁRI Ferenc: Pest-budai asztalosok 1828-ban. *Az Iparművészeti Múzeum és a Hopp Ferenc Kelet-Ázsiai Múzeum Évkönyve*, 13. 1971. 39–49.)

nyel vagy annál többen dolgozó *murarius magisterek*et, és az egy helységben élő/adózó nagyobb építővállalkozások legényeinek számát összeadva állítottam sorba a településeket⁵ (1. táblázat).

Mivel az adatsorokat csak kisebbik részükben ellenőriztem az eredeti forrásegyüttesben, amit látunk, módosulhat, különösen az alsóbb régiókban, azonban nagyságrendek és trendek érzékelésére, reményeim szerint, lényegében alkalmas. Azért 8 legénynél húztam meg a határt, mert ez tűnik a közepesnek nevezhető építővállalkozások alsó létszámának; 7, 6 és 5 legényes mester alig volt az országban, 4 legénnyel és annál kevesebbel dolgozó jóval több – ezeket tekintem kisvállalkozásnak, amelyeket a számlálásnál nem vettem tekintetbe.⁶ A nagyságrendek és trendek jobb érzékeltetésének szándékával azonban helyenként csaltam (talán nem is teljesen következetesen), ezek a „becsolt” adatok a táblázatban kerek zárójelbe vannak téve. Néha például ezekből a kisebb vállalkozásokból is felvettem néhányat, hogy az egy településen belüli vállalkozás-méretbeni tagozódás jobban látható legyen, illetve lássuk azt is, hogy az ismertebb nevű mesterek hogyan jelennek meg az összeírási íveken, akkor is, ha (1828-ban⁷)

⁵ A Kapossey közleményében szereplő adatokat kiegészítettem Kapossey saját, a közlemény alapján szolgáló céduláiból (amelyek Zádor Anna révén Intézetünk Levéltári Regesztagyűjteményébe kerültek): MTA BTK MI, Levéltári Regesztagyűjtemény, A–VII–2, illetve (ahol lehetett) a szakirodalom alapján, és helyenként magából az eredeti forrásból: MNL OL, Regnicolaris Levéltár, Archivum palatine, Conscriptio regnicolaris art. VII. 1827. ordinata; a továbbiakban: MNL OL, N 26. Azt, hogy melyik település adatai honnan származnak, lásd az 1. táblázat jegyzeteiben. (A levéltári kutatást az OTKA K 105005. számú kutatási program támogatásával végeztem.)

⁶ BÁCSEKAI-NAGY 1984. i. m. 158–159. írnak arról, hogy az építőipari vállalkozások (a kőművesek mellett az ács, téglalegető, kőfaragó, tetőfedő és útpítő vállalkozásokat is ideértve) országosan általában és átlagosan nagyobbak, jóval nagyobbak, mint (az ugyanazon településen) más mesterségekben szakosodtak, s hogy az ország összes legényének 14%-a ezekben a szakmákban dolgozik, egy mesterre átlagosan 8 (!) legény jut. Egy táblázatot is közöltek, amely az ezen iparokban együtt foglalkoztatott legények száma alapján állítja sorba a városokat: az első természetesen Pest-Buda (734), s az első 15-be Lőcsé fért még be, 65-ös legényszámmal. A sorrend eltér attól, ami csak az építőmester-vállalkozások számai alapján adódik: Fehérvár például (219) ebben a listában csak az ötödik (Kassa, Pozsony és Kőszeg is megelőzi). Az, hogy az építőmester az építkezés vezetőjeként mennyire tartja kézben a társiparosok munkáját, illetve viszi / tudja vinni magával az egyes munkákhoz elsősorban az ács- és a kőfaragómestert, ezek szerint sokkal változóbb, mint értelemszerűen gondolnánk. E kérdés vizsgálata is érdekes téma lenne.

⁷ Az összeírás (természetesen) egy adott pillanatot rögzít, és ez az adott pillanat (természetesen) a mesterek életútjának egy adott pillanata: a később nagy jelentőségű mester esetleg már megjelenik ugyan az összeírásban, de még nem rendelkezik mesterjoggal és így műhellyel (lásd például Langmár Mihály esetét), és lehet már 60 éven felüli, vagy éppen azt jegyzik meg az róla összeírásban, hogy betegeskedik (mint Josef Eckermann budai mesterről) – tehát nem dolgozik. Lehet, hogy egy vállalkozás élén éppen generációváltás történt ekkoriban, talán zökkenőmentes átmenettel (mint a gyöngyösi Rabl-családnál), de ha az özvegyet írják össze a műhely fejeként, ugyanúgy jelenthet tartós, virágzó működést biztosító berendezkedést (mint az ország legnagyobb építési vállalkozásánál, a Hild családnál, amely évtizedeken át Hild Klára, Hild János özvegye „néven volt”), mint a megszűnés felé tartó, leszálló ágat (a székesfehérvári Jakob Rieder műhelyét például tudunkkal nem vette át következő generáció), vagy éppen a két generáció közötti átadás-átvétel időszakos fennakadása miatt tűnt el teljesen az összeírók szeme elől egy-egy nagyobb műhely (talán az eperjesi Schneeweißoknál); esetleg a mester lakóhelyének, a vállalkozás székhelyének éppen folyó áthelyezése miatt (talán ezzel kell számolni például Zofahl Lőrinc esetében). Mindezen körülmények (és számos további lehetőség) jelentősen torzít(hat)ják az összeírás alapján szemünk elé táruló képet, nem szólva arról, hogy az építőipari vállalkozások pillanatnyi nagyságát más iparokénál jobban befolyásolják olyan tényezők, mint például hogy melyik évszakban vették föl adott helyen az adatokat (az építési munkák téli szezonális leállása idején elbocsátották legényeiket a mesterek, vagy álláspénzt fizettek nekik?), illetve hogy éppen nagyobb munka/munkák közben találtak-e egy építőműhelyt az összeírók, vagy az ez(ek) közé eső időszakban. Ezeket az úgymondott torzító tényezőket az egyes mesterek/műhelyek működésére vonatkozó – Pestet és alább hivatkozott eseteket kivéve – lényegében szinte teljesen hiányzó szisztematikus kutatással sem nagyon lehet(ne) kiiktatni, bele kell tehát törődnünk, hogy az országos kép végtelenül esetleges marad. De egy pillantást vetni rá talán még így is tanulságos. A felmerülhető esetleges körülmények bő példatára, és az egész problémakörrel alapvető

nem tartoztak a nagyobb vállalkozók közé,⁸ máskor pedig azért, mert több kisvállalkozás összead annyi kapacitást, ami elég a táblázatba kerüléshez, vagy több, mint amennyivel egy-egy nagyobb vállalkozás révén egy másik település bekerült;⁹ egyéb hátsó szándékaimra pedig majd még fény derül.

Kapossy közleményének bevezetésében írt néhány terminológiai és értelmezési kérdésről, magyarázatait nem ismétlem el itt, kivéve, hogy az összeírás csupán a kőműves (mester) kifejezést ismeri; építész (*architectus*) foglalkozás-megnevezéssel az összeírók egyetlen embert tiszteltek meg az országban: Franz Stampfot, az Esterházy hercegi építőszervezet vezetőjét Kismartonban. *Murarius* (*magister*) mindenki más: a nagyvállalkozó és/vagy jelentős középületek tervező építészeként is működő építőmestertől a bányaművelésben dolgozó kiskőművesig: Selmezbányán például mondhatni hemzsegek az úgynevezett „királyi kőművesek” (*murarius regius*, értsd: a királyi kamara alkalmazásában dolgozók) s még így sem biztos, hogy valamennyien föl vannak sorolva, hiszen az állami, kamarai, uradalmi alkalmazottakat, illetve a honoráciorokat – csakúgy, mint a nemeseket – az összeírási ívekre csak akkor vették föl, ha egyéb minőségükben, például háztulajdonosként, bérbeadóként stb. adófizetők voltak.

Igazán nagy építési vállalkozás, ha ezen az ötven vagy annál több legénnyel dolgozókat értjük, az összeírás szerint mindösszesen kilenc volt az országban 1828-ban, közülük öt Pest, kettő pedig Székesfehérvár székhellyel működött – teljesítőképességük egyenként akkora, hogy az a városok szerinti rangsor 3–10. helyére lenne elég.

Vannak települések, amelyek egy vagy két meghatározó vállalkozás révén kerülnek be az ország 25 legnagyobb építőkapacitású települése közé, máshol öt közepes vagy a kisvállalkozás felső határán mozgó építőmester műhelye ad össze ugyanannyi teljesítőképességet.

A mestertől a társadalmi ranglétrán lefelé az összeírók csupán a kőműveslegény (*murarius sodalis*) besorolást alkalmazták következetesen; a teljes összeírási anyagban csupán négy-öt alkalommal fordul elő a *pallér* kifejezés – német formában (*Pallier*); latinositva (*pallerius*), illetve egyszer egyenesen így: „főlegény, azaz pallér” (*archisodalis seu pallier*). A biztos és állandó megélhetést a hivatalvállalás jelentette, a vagyonosodás lehetőségét azonban az önálló vállalkozás kockázatos útja, s a pénz úgymond nem a tervezésben, hanem a kivitelezésben volt. Ezért építőmestereink megpróbálták saját vállalkozásban tartani terveik kivitelezését, azonban súlyos korlátai voltak annak, ameddig megérte, illetve ameddig lehetett: a fizikai távolság, a céhes jog, a megbízó takarékosági szempontjai stb. Távol álljon tőlem, hogy a tervező versus kivitelező mester téma taglalásába bocsátkozzam; minél nagyobb és igényesebb a feladat és minél vidékibb a helyszín, annál valószínűbb, hogy egy központibb helyről keresnek tervezőt, és esetleg hívnak építőmestert is. A tervezők¹⁰ és/vagy a nagy és nagyobb vállalkozók, akik egy-

KOMÁRIK Dénes: Építésképzés és mesterfelvétel a XIX. században. Pesti mesterek és mesterjelöltek. *Építés – Építészettudomány*, 3. 1971. 379–418; lásd még Uő: A romantika korának építőgyakorlata és munkaszervezete Magyarországon. *Acta Hungarica*, 6. 1978. 29–56.

⁸ Ezeket a kisebb kapacitásokat nem számoltam bele az adott városéba, ha az összességében az 50-es legényszám fölött van (az alatt ellenben igen).

⁹ Az összességében 50-es legényszám alatti felmutató településeknél minden legényszámban kimutatható kapacitást összeadtam (a 8 legénnyel kevesebbel dolgozó mestereket csakúgy, mint az önálló legényeket), mert – szemben az 50-es kapacitáson felüliekkel – itt már a településeknek alapvetően más sorrendje adódik ezek beszámításával, mint anélkül.

¹⁰ Az Országos Építési Igazgatóság alkalmazottait – itt és a továbbiakban mindvégig, de hallgatólagosan – kivéve. Az állami építőszervezet foglalkoztatott előbb 100, majd 200 jól képzett építész, illetve mérnököt (túlnyomó részben persze mérnököt), de kivitelező kapacitással soha nem rendelkezett és hivatalnokai céhes mesterként soha nem „maszekoltak”. Az ő terveiket is az összeírásban szereplő építőmesterek, illetve emberek kellett hogy megvalósítsák, tehát az állami megbízásokra készülő munkáknak meg kell jelenniük táblázatunkban, tervezők viszont biztosan nem jelennek meg építőmesterként (szemben a nagybirtokok, egyházmegyék stb. építőszervezetei esetével, amelyeknél a helyzet összetettebb,

szerre több építkezés felelős vezetői voltak, mindegyik építkezésük élére állítottak egy-egy folyamatosan a helyszínen tartózkodó pallért, aki feltétlenül saját, bizalmi emberük volt. Amire az összeírás a pallér foglalkozásmegjelölés ritkasága miatt biztosan *nem* alkalmas tehát – sajnos –, az az, hogy fogalmat alkothassunk róla, hány párhuzamosan zajló építkezés között oszlanak el a legények számában jelentkező kapacitások.

Ami a segédekkel illeti, itt nyilvánvalóan nem – vagy legalábbis túlnyomó részben nem – a vándor-, illetve rendes tanulóveikeket töltő legényekről van szó, hanem azokról a szakképzett kőművesekről, akik megrekedtek a céhes előmenetel középső fokán, és akikből soha nem vált mester. (Dóka Klára a „letelepedett legény” megnevezést használja rájuk.) Ha jóval kisebb számban is, de még önálló háztartás élén álló, többgyermekes kőművesinasokkal (*tyro*) is találkozunk az összeírásban. Ezek a legények (és inasok) máshogy nem, csak egy mesternél alkalmazásban dolgozhattak, így alkalmazásuk szokásainak vagy jellegének (területenkénti? adott időben, adott helyen éppen előadódó körülmények okozta?) különbségéből fakadhat az, amit a táblázatban szintén csalással próbáltam helyreütni. Néhány város esetében ugyanis, noha kőművesmesterként szerepelnek a város ismert vagy kevésbé ismert munkásságú mes-terei, ezeknek nincsenek legényeik, ugyanakkor az illető városban számos családfő kőműveslegényt írtak össze. Ez a helyzet Sopron¹¹ és Eperjes esetében.¹² Utóbbinál biztosan nem az

lásd alább). A hivatalszervezetről, létszámokról és személyzetről lásd például EMBER Győző: A magyarországi építészeti igazgatóság történetének vázlata (1788–1867). *Levéltári Közlemények*, 20–23. 1942–1945. 345–375; KELÉNYI György: Az Építészeti Igazgatóság és a „hivatalos” építészet Magyarországon a XVIII. század végén. In: *Művészet és felvilágosodás. Művészettörténeti tanulmányok*. Szerk. ZÁDOR Anna–SZABOLCSI Hedvig. Budapest, Akadémiai, 1978. 123–160.

¹¹ DÓKA Klára: Az iparostársadalom struktúráváltása a 19. században Sopron megyében. In: *A Dunántúl településtörténete (XI–XIX. század)*. A Magyar Tudományos Akadémia Veszprémi és Pécsi Bizottságainak VI. konferenciája [1984]. Veszprém, MTA VEAB Településtörténeti Munkabizottsága, 1986. 425–446. A IV. táblázat szerint 2 kőművesmestert és 21 „letelepedett legényt” talált a városban az összeírás. Kapossy adataiból tudjuk, hogy a 2 mester legények nélkül dolgozott. (WINKLER Gábor: *Sopron építészete a 19. században*. Budapest, Akadémiai. 1988. 20. szerint 1828-ban 4 kőművesmestert és 44 legényt írtak össze Sopronban, de mivel Kapossynál csak két mester neve jelenik meg, a forrás átnézéséig maradok Dóka adatainál.) Vö. a következő jegyzettel.

¹² Az előadásban Győrt is itt említettem, mert BORBÍRÓ Virgil–VALLÓ István: *Győr város építéstörténete*. Budapest, Akadémiai, 1956. 228. szerint az 1828-as összeírás a városban 7 építőmestert és 59 kőműveslegényt talált, és a KAPOSSY i. m.-ben név szerint szereplő négy győri mester minegyike segéd nélkül dolgozik. Időközben azonban átnéztem az összeírási íveket, és a Kapossy listájában szereplő mestereken túl Fisch személyében találtam bennük egy további, 28 segéddel dolgozó mestert, de egyetlen önálló háztartással összeírt kőművessegédet sem, sőt egész Győrben általában, más mesterséggel kapcsolatban sem szerepel egyetlen „letelepedett legény” sem. (A Borbíróék által – kicsit rontva – közölt számok forrása: PÁLFY Ilona: Győr sz. kir. város az 1828-as összeírás megvilágításában. *Magyar Statisztikai Szemle*, 1934. 5. 367–376. 11. táblázata, amelynek megfelelő sora azonban a kőművesek és kőfaragók adatait együtt tartalmazza.) A most korrigált adatokkal Győr jóval lejjebb került a városok sorrendjében, de ezeket az adatokat erősítik meg az EPERJESSY i. m. 315. oldalán közölt számok is (egy 1822-es összeírásban: 4 kőművesmester és 24 legény; egy 1829-esben: 5 mester és 30 legény). Az 1828-as összeírás és az egyes helységek más forrásokból, összeírásokból származó adatainak eltéréseit a történeti irodalomban sok helyütt tárgyalják – ezeknek akár csak regisztrálása is messze túlmutatna jelen kereteinken. Csupán jelzésképpen vegyünk egy olyan esetet, Debrecenét, amelynek az országos, illetve a helyi céhes összeírásokban megjelenő adatai *nagyon* különbözőek. Míg a város táblázatunkban 3 mesternél dolgozó 17 legénnyel szerepel, egy 1825-ös céhösszeírás szerint 5 kőművesmester, 65 (!) legény és 18 inas; egy 1837-es szerint 7 mester, 65 legény és 28 inas; egy 1846-os szerint pedig 10 mester, 94 legény és 21 kőművesinas volt a városban. Egy 1840-es adatsor szerint a táblázatunkban 6 legénnyel dolgozóként szereplő Köhler Györgynek akkor 28 (!) legénye volt, míg a táblázatunkban 5 legényes mesterként megjelenő Rachbauer Péter (valószínűleg) fiának, Rachbauer Józsefnek 32! Csak Litsman Józsefnek a két helyen szereplő legényszáma feleltethető meg nagyjából egymásnak: 1828-ban 6; 1840-ben 8. A céhösszeírásokat lásd KOMORÓCZY György: A debreceni céhes ipar reformkori helyzete (1820–1848). *A Debreceni Déli Múzeum Évkönyve* 1971. Debrecen, 1972. 145–180: 162; az 1840-es adatokat: VARGA Gyula: Ipari termelés – a társadalom iparos rétegei. In: *Debrecen története 1693–1849* (Debrecen története, 2). Szerk. RÁCZ István. Debrecen, Debrecen Megyei Városi Tanács V. B., 1981. 309–356:

összeírók lapsusáról van szó: a városban felvett íveken gondosan följegyezték azt is, ha egy mester legény nélkül dolgozott. A város négygenerációs építőmester-dinasztiájának a harmadik nemzedéket jelentő tagja, Caspar Schneeweiß megjelenik az összeírásban, de önmagában, legény nélkül,¹³ csakúgy mint Michael Eischel,¹⁴ ugyanakkor összeírtak 35 önálló kőműveslegény-háztartást (köztük a két mester fiaiét is), és további két többgyermekes inast, azt is feljegyezve, hogy a legények közül 9 éppen a városon kívül működik – egyikük Franciaországban! – (vagy a legény feleségét írták össze, ami ugyanazt jelenti, hogy ugyanis a családfő éppen a városon kívül dolgozott); egyről mondják, hogy tartósan betegeskedik, egyről pedig, hogy 60 éven felüli. Így is marad 25 a városban / városi mesternél dolgozó kőműveslegény, akik azonban, úgy tűnik, nem álltak tartós alkalmazásban. Biztosan nem egyszerűen arról van szó, hogy az illető helyeken éppen a téli szezonban vették föl az íveket, ezt Kőszeg példáján látjuk: két országos összehasonlításban közepes (helyi viszonyok között kimondottan nagy) vállalkozást vivő mester *mellett* találtak a városban 29 önálló adózó kőműveslegényt.

Mindenesetre csak ezeket az önálló legényeket is tekintetbe véve tűnik védhetőnek a városoknak az a rangsora, amely az építőkapacitásokból adódik, ha várostörténeteink más szempontú városrangsoraira tekintünk (2. táblázat).

A 2. táblázat bal oldalán látjuk az építőmester-vállalkozások legényeinek száma szerint adódó „rangsort” (amelyben a várostörténeti elemzésekkel való összevethetőség érdekében összevontam Pest-Budát és elhagytam a horvátországi városokat); tovább jobbra a népesség száma szerinti sorrendet; azután a gazdasági súly szerinti, és végül a jobb szélén azt, amit Bácskai Vera „egyéb [tehát nem gazdasági] központi szerepkör” szerinti sorrendnek nevez. Mindkét jobb oldali oszlopot Bácskai Vera és Nagy Lajos *Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban* című könyvéből vettem át, az általam itt gazdasági súlynak elkeresztelt sorrend megállapításához vezető szempontrendszer és faktorált számításmódot nem ismertetem, ahogyan a jobb szélső oszlopban szereplő nem gazdasági központi szerepkör pontozási rendszerét sem.¹⁵

Vízszintes vastagabb vonalak jelölik az úgynevezett kategóriaváltásokat. Az ország már 1828-ban is vízfejű volt: Pest-Buda minden szempontból nem csupán első, hanem nagyságren-

338. És hogy ellenkező irányú eltérésre is hozzak egy példát: Pécssett egy az országgal egyugyanazon évben készült helyi összeírás 3 kőművesmestert és „csak” 62 legényt talált a városban, lásd EPERJESSY i. m. 322.

¹³ Az eperjesi polgárkönyvek (Štátny archív v Prešove, Magistrát mesta Prešova, inv. č. 278. és 283., sign. 2121. és 2123.) szerint Joannes Snevajs kőművesmester Ausztriából vándorolt be Eperjesre és 1726-tól volt ott polgár; fia (az ifjabb) Johann már helyi születésű: Joannes Schnevaisz *murarius magister* (patricius, katolikus [!] vallású) 1753. május 4-én jegyezték be a polgárkönyvbe. Az 1828-as összeírásban kőművesmesterként előtűnő Caspar Schneweiss 1804-ben kapott polgárjogot; az ő fia, Josef (aki az 1828-as összeírásban még csak önálló háztartásban élő kőműveslegényként szerepel) pedig majd 1837-ben fog. Nyilván Caspar másik fia volt az az ifjabb Caspar, aki 1822-től polgár és a városi adminisztrációban dolgozó hivatalnok („Cittis Cancellist”). (A Schneeweiß család nem szerepel a következő jegyzetben hivatkozott adatgyűjteményben.) Vegyük még hozzá – mint talán a család regionális terjeszkedésére utaló adatot –, hogy egy bártfai születésű Josef Schneeweiss kőművesmester Kisszebenben lett polgár 1809-ben (katolikus vallású, nőtlen), lásd Kaposy Jánosnak egy másik levéltári anyagból készített céduláját, amely szintén a 4. jegyzetben hivatkozott fondban található (a 2309. számú).

¹⁴ Az idősebb Eischelnél azt mondják, hogy vele egy háztartásban lakó fia (akinek keresztnévét nem adják meg) *murarius magister*, Franciscus Eischel azonban mégis önálló családfőként is előfordul és ott *murarius sodalis*. Hacsak tehát nem két Eischel-fiú volt, valószínűbb, hogy nem volt mester (az eperjesi polgárkönyvekben sem szerepel). Apja viszont, noha csak *murarius*nak mondják, mester volt: 1792-ben szerzett polgárjogot Eperjesen, lásd Miloslava BODNÁROVÁ–Katarína CHMELINOVÁ: Umelci a umeleckí remeselníci Prešova v 16–18. storočí. *Ars. Časopis Ústavu dejín umenia Slovenskej akadémie vied*, 39. 2006. 2. 233–262: 245.

¹⁵ Bácskai Vera utóbb a terminológián és a besorolás szempontrendszerén is módosított, s ebből kicsit eltérő várossorrendek adódtak, lásd BÁCISKAI Vera: *Városok és városi társadalom a XIX. század elején*. Budapest, Akadémiai, 1988; Uő: *Városok Magyarországon az iparosodás előtt*. Budapest, Osiris, 2002.

di különbséggel első minden szempontból (Bácskai Vera ezt a gazdasági súlyt tekintve egyszerűen fővárosi helyzetnek nevezi), a vonal alatt következik „az elsőrendű kereskedelmi központnak” tekinthető 10 város, majd a „másodrendű kereskedelmi központok” 11 városból álló mezőnye. Lélekszám dolgában a 10 ezret szokás küszöbnek tekinteni, míg a közigazgatási, igazságszolgáltatási, oktatási stb. intézményrendszer szerinti sorban, Pest-Buda mögött persze messze lemaradva, egy 7 városból álló olyan csoport van, amelyet azután csak messze leszakadva követnek a továbbiak.

Székesfehérvár az építőkapacitást tekintve egymagában alkot külön kategóriát: Pest teljesítőképességének közel felét, de az utána következő legnagyobbak kétszeresét mutatja föl, s ezt – mint azt a jobb oldali három oszlopból látjuk – messze nem indokolja a város helye a magyarországi városok más szempontok szerinti rangsoraiban.¹⁶ Tulajdonképpen erre az egy sajátos területre korlátozódó, kiemelkedő helyzetre szeretnék megkísérelni magyarázatot találni, de ahhoz, hogy jobban érzékeljük, mi és mennyi is a magyarázandó Fehérvár adataiból, előbb kommentálok három olyan jelenséget, amely első pillantásra is föltűnik, ha a 2. táblázatra tekintünk.

1. Az építőmester-vállalkozások nagyságában, illetve kapacitásában 1828-ban még nem jelenik meg az ország keleti és déli karéjában fekvő városoknak az a rohamos fejlődése, amely a népességszám szerinti sorrendben már egyértelműen megmutatkozik, a gazdasági súly szerinti határozottan érzékelhető, az igazgatási-intézményekben viszont kevésbé (tekintve, hogy ez a legnehezebben mozduló, a súlyponteltolódásokat a legnagyobb nehézkességi együtthatóval követő terület).¹⁷

Ezekből az övezetekből csupán Kassa és Temesvár van az építőmester-kapacitásokat tekintve is az egyébkénti súlyával arányos helyzetben, azaz az országos első tízben. Amúgy e két város, illetve vonzáskörzetük egykorú építészete mondhatni terra incognitája a kutatásnak, az e kapacitást összeadó építőmesterek munkásságával együtt. A Kassa főterén álló házak klasszicista építészete csak pesti léptékkal mérhető, legjelentősebb műveit azonban – a város Pozsony mellé mintegy második fővárossá fölnövő helyzetéből fakadóan – zömmel arisztokrata paloták alkotják, amelyek közül tudtommal egynek sem ismert tervezője, építőmes-

¹⁶ Bácskai Vera régen szónak tette, hogy országos összehasonlításban Fehérváron a 18. század 2. felében és az 1828-as összeírás szerint kiugróan magas az építőiparban dolgozó legények száma (a kőműveseké mellett az ácsoké is), míg az átlagosnál is jóval kisebb a mesterek aránya. Ebből arra következtetett, hogy „kevés számú kőműves- és ácsmester nagyvállalkozó volt” a városban. Lásd BÁCISKAI Vera: Fehérvár fejlődése a 18. században és a 19. század elején. *Fejér Megyei Történelmi Évkönyv*, 8. 1974. 350–369. Újra: Uő: *Városok és polgárok Magyarországon. Vároštörténeti tanulmányok*. I–II. Budapest, BFL, 2007, II. 447–465: 453. (A továbbiakban is a gyűjteményes kiadás oldalszámaira hivatkozom.) Székesfehérvár adatainak első részletes feldolgozása: PÁLFY Ilona: Székesfehérvár sz. kir. város 1828-ban. *Magyar Statisztikai Közlemények*, 1938. 3. 327–247. Elemzi a társadalmi rétegek a városrészek szerinti megoszlását, és ezen belül egyes iparok bizonyos városrészekbe való tömörülését, de a Felsővárost, mondhatni, szegénynegyednek tekinti, és nem figyel föl arra, hogy az országos viszonylatban is kiemelkedő nagyvállalkozó kőművesmesterek mindegyike ott szerepel. Mint az 1. táblázatban látjuk, amúgy is jellemző, hogy az építési nagyvállalkozókat külvárosokban írják össze, a szükséges felszerelések (például állvány) tárolása nyilván nagy területű telephelyet kívánt.

¹⁷ A keleti és déli országaréj nagy településeinek az a gyors/gyorsabb fejlődése, amellyel a szabad királyi városok közül alig néhány tartott lépést, a népességszámbeli és gazdasági súlybeli arányok erős eltolódása javukra vezetett a reformkorra a városok közigazgatási besorolása és képviselők körüli kibontakozott heves vitákhoz, az úgynevezett „városi kérdés” eskalálásához, amelyre azonban a század második feléig nem született törvényi megoldás. Erről is bő és nagyszerű történeti irodalom szól. Itt most csak a népességszám szerinti átrendeződésről lásd például CZOCH Gábor–SZABÓ Gábor–ZSINKA László: *Változások a magyar város- és településrendszerben 1784 és 1910 között*. Egy adatbázis első tanulságai. *Aetas*, 1993. 4. 113–133.

tere vagy akár pontos építési ideje.¹⁸ Míg a század második felének kassai építési nagyvállalkozói: Jakab Péter, illetve fiai, a Jakab Testvérek,¹⁹ vagy – legújabbán Zuzana Labudová révén – Répászky Mihály²⁰ kezdenek halványan megjeleníteni a szakirodalom láthatárán, a század első feléből egyetlen név cseng ismerősen: Bellaágh József (1781–1869), aki azonban a városi rajziskola tanára, illetve városi mérnök volt, igazolt épületei, illetve építkezései polgárházak a ki-sebbik fajtából.²¹

2. Föltűnő, hogy az építőmesteri kapacitások szerinti sorrendben – sokszor jelentősen – elő-rébb kerülnek a római katolikus érseki, illetve püspöki székhelyek (ezeket a táblázat első oszlopában csillaggal jelöltem), mint a más szempontok szerinti rangsorokban. A Heves megyei műemléki topográfiából, illetve Voit Pál ott (például a „Mesterek adattárában”²²) összefoglalt levéltári kutatásaiból tudjuk, hogy milyen sok építési munkát adott egy nagy területű, tevékeny és gondos egyházfőekkel megáldott egyházmegye – s hogy ezeket a feladatokat a püspöki székhely céhes mesterei látták el. Erre is van persze ellenpélda, mondjuk Vácé, amely püspöki székhely volta ellenére egyetlen segéddel dolgozó építőmestert mutat föl (talán azért, mert túl közel fekszik Pesthez), de Kalocsa hiányát az építőkapacitások listájáról ezzel sem magyarázhatjuk. A protestáns egyházi központok pedig – úgy tűnik – nem játszottak ilyenfajta szerepet.

Próbáljuk meg számszerűsíteni ezt a szerepet! Egri építőmester nagyvállalkozónk, az ifjabb Josef Zwenger – ahogyan már hasonnevű apja is – megbízásai többségét a püspökségtől kapta (ezek között szerte az egyházmegyében van falusi templomok mellett hidaktól kezdve mindenféle gazdasági jellegű épületeken át a felsőtárkányi püspöki nyaralókastélyon, illetve az egri trinitárius templomon és az érseki palotán végzett munkákig mindenféle,

¹⁸ Erről a főtéri házak birtoklás- és építéstörténetéről minden korábbi publikációnál nagyságrenddel gazdagabb adattömeget felvonultató mű sem hoz adalékokat, lásd Ján GAŠPAR: *Košice. Pohľady do histórie mesta na starých pochl'adniciach / Views into the History of the City on Old Picture Postcards. I. časť* [a történeti Belváros]. Poprad, Vydavateľstvo Region Poprad, 2011. (Részben) ugyanezen építetők Kassa környéki kastélyainak mestereiről sem kerültek elő eddig adatok, de legalább az emlékek számbavétele megkezdődött: Zuzana LABUDOVÁ: *Klasicistické kaštiele a kúrie okoli Košíc na území bývalej Abovskoturnianskej župy*. In: *Osobnosti a súvislosti umenia 19. storočia na Slovensku. K problematike výskumu dejín umenia 19. storočia*. Eds. Dana BOŘUTOVÁ–Katarína BEŇOVÁ. Bratislava, Univerzita Komenského, Filozofická fakulta, Katedra dejín výtvarného umenia, 2007. 23–65. Vö. még: CZOCH Gábor: *Városlakók és polgárok. Kassa társadalma a XIX. század első felében*. Gépirat, kandidátusi disszertáció, Budapest, 1997 (lásd <http://real-d.mtak.hu/20/1/Czo1.pdf>, <http://real-d.mtak.hu/20/2/Czo2.pdf> – letöltve 2014. december 3.) és Uő: *Területi és térszerkezeti változások Kassán a 19. században*. [2008, újra] In: Uő: *„A városok szíverei.” Tanulmányok Kassáról és a reformkori városokról*. Pozsony, Kalligram, 2009. 69–93.

¹⁹ SZENTESI Edit: Benkó Károly eperjesi tervei. In: *„És az oszlopok tetején lilimok formáltattak vala.” Tanulmányok Bibó István 70. születésnapjára*. Szerk. TÓTH Áron. Budapest, CentrArt Egyesület, 2011. 203–211.

²⁰ Zuzana LABUDOVÁ: *Aplikácie mníchovských predlôch v diele architektov Ignáca Feiglera ml. a Michala Répászkeho*. In: *Mníchovská akadémia a Slovensko*. Eds. Dana BOŘUTOVÁ–Katarína BEŇOVÁ. Bratislava, Vydavateľstvo Stimul pro Katedru dejín výtvarného umenia Filozofickej fakulty Univerzity Komenského, 2010. 25–35. A Maléter-házról (Hlavná 58.) lásd még Zuzana LABUDOVÁ: *Dekoratívna výmal'ba v architektúre Košíc a okolia v 19. storočí – vybrané príklady*. In: *Osobnosti a súvislosti umenia 19. storočia na Slovensku* 2007. i. m. 229–248.

²¹ Illetve a városi tulajdonban vagy kegyuraság alatt lévő épületek körül adódó mindenféle átalakítás és munka a fogadótól a malomig és a Kálvária-temető kápolnájáig, valamint – teszem hozzá – a Szent Erzsébet-templomban végzett víz-elvezetési, színtülyesztési beavatkozásokig. Lásd tételesen felsorolva levéltári hivatkozásokkal és tervrajzok közlésével: Katarína ZÁVADOVÁ–JANČOVÁ: *Košická architektúra obdobia klasicizmu a dielo architekta Jozefa Belága. Historia Carpatica*, 13. 1982. 129–162. (Bellaágh egyébként Pestről származott.) Vö. még például KEMÉNY Lajos: *Bellaágh József. Művészet*, 12. 1913. 78–79; a rajztanári működésére vonatkozó irodalmat nem adom meg itt. (Závodová-Jančová tanulmányában a táblázatunkban szereplő egyik építőmestert sem említi.)

²² VOIT Pál: *Mesterek adattára*. In: *Heves megye műemlékei*. I–III. Szerk. DERCSÉNYI Dezső–VOIT Pál. Budapest, Akadémiai, 1969, 1972, 1978. (Magyarország Műemléki Topográfiája 7–9.) (A továbbiakban: HMT) I. 303–426.

de emellett párhuzamosan 1811-től ő a város úgynevezett kőművesmestere is,²³ és városi magánmegbízások mellett az egri megyeházát is ő építi.²⁴ A mellette kisközpertes vállalkozóként föltűnő Ignaz Raiber (az ő apja is helyi kőművesmester volt) – aki Zwenger több építkezésének pallérjaként igazolta gyakorlatát mesterfelvételekor 1820-ban – 1824-ben arra kért referenciát a várostól, hogy a diósgyőri kamarai uradalom megbízására borsodi munkákat vállaljon, és levéltári adatokkal igazolt munkáinak jelentős része megyei (Heves megyei) megbízásra történő híd- és más műtárgyépítés.²⁵ Egy kimondottan nagy és egy kisközpertes vállalkozást tehát egy nagy egyházmegye, a vármegye, a város mint testület és a város polgársága, valamint egy távolabbi kamarai uradalom együtt látott el a kapacitását lekötő munkával.

Pécs esetében más a helyzet: a város építőmester nagyvállalkozója, Piatsek József – az egyetlen a pestieken kívül, akiről a táblázatunkban szereplők közül Sonkoly Károly jóvoltából monográfia áll rendelkezésünkre²⁶ – kimondottan polgári építész/építőmester abban az értelemben is, hogy lényegében egyetlen reprezentatív középülete, az eredetileg líceumnak épült Püspöki Könyvtár (az Egyetemi Könyvtár, amelynek építése azonban csak az összeírás adatfelvételére következő évben, azaz 1829-ben kezdődött) püspöki megbízásra született ugyan, munkáinak túlnyomó része azonban polgárház, amelyek hosszú sora – Sonkoly szávaival – egész utcák képét határozza meg ma is, illetve kisebb városi építkezés. Sonkoly egyetlen kisebb kastélyt – a hidasi Kajdacsy–Kardos-kastélyt – kapcsol stíluskritikai alapon, de, úgy mond, biztosan az életműhöz, amely egyúttal Piatsek egyetlen ismert vidéki munkája is.²⁷ A táblázatban kisközpertes mesterként szereplő Johann Windisch az, aki átvette a kor szak legnagyobb pécsi püspöki építkezésének vezetését, a középkori székesegyház becsomagozását, miután Pollack hazahívta építésvezetőjét – Josef Leitlt –, mivel szerinte a munkák lényegi része, azaz a homlokzatok nyers falazata elkészült és az építkezés lelassult, mert Gianone helyi kőfaragómester csak lassanként tudta szállítani a burkolóanyagot. Mindezt alig pár hónappal az építkezés megindulása után, már 1807 végén, miután másfél évvel korábban megharcolt érte a káptalannal, hogy az ő szerződése keretében alkalmazzák saját főpallérját és saját állványozó pallérját (sic! – az utóbbiról később lemondott), – legényeket azonban eleve nem küldött.²⁸ Lehet tehát, hogy kezdettől Windisch műhelye építkezett Leitl irányításával, de hogy ez mekkora kapacitást jelenthetett, nem tudjuk, mert az építkezésnek ez a kőművesmunka szempontjából kevésbé intenzív szakasza is befejeződött 1825-re, Windisch legényeinek ismeretes számában tehát ez a munka már nincs benne.

Esztergomban a pozsonyi Feigler-dinasztia²⁹ tagjai jelentik az érseki építész, miközben a listánkban budai mesterként szereplő, szintén pozsonyi Kimnach Lajos szintén dolgozik az

²³ Jegyezzük meg itt, hogy a városok építőmesterei/kőművesmesterei – amennyire látom – soha nem főállású hivatalnokok, illetve alkalmazottak (szemben például a városi mérnökkel vagy a rajztanárral, ha volt), hanem mindig céhes vállalkozók, akik emellett láttak el szakértői, illetve kvázi műszaki ellenőri feladatokat a városi építkezéseknél, s ezért nem kapnak rendszeres tiszteletdíjat. Talán már csak azért sem, mert ezen építkezések közül a nagyobbaknak rendre ők maguk az építőmester-vállalkozói. Úgy tűnik, ezt az összeférhetetlenséget hosszú időn át nem találták zavarónak.

²⁴ HMT I. 424–426. Megjegyzendő (és ez a Raiberről mondottakra is érvényes), hogy Voit Pál nem törekedett a mesterek jogállásának tisztázására, illetve hangsúlyozására. Az, hogy melyik építkezésnek ki volt a megbízója, leginkább értelem-szerűen adódik, illetve abból következtethető ki, hogy az illető munkánál hivatkozott forrás az érseki vagy a megyei levéltár anyaga-e.

²⁵ HMT I. 388–389.

²⁶ SONKOLY Károly: *A klasszicista Pécs építőmestere Piatsek József (1781–1854)*. Pécs, Alexandra, 2003. (Pécsi Regélő, 1.)

²⁷ SONKOLY 2003. i. m. 138–141.

²⁸ BOROS László: A pécsi székesegyház Pollack-féle átépítésének története. In: *Baranyai helytörténetírás*. Szerk. SZITA László. *A Baranya Megyei Levéltár Évkönyve 1981*. Pécs, 1982. 293–352: 302, 313, 316, 344–348.

²⁹ *Saur Allgemeines Künstlerlexikon. Die bildenden Künstler aller Zeiten und Völker*. 37. München–Leipzig, K. G. Saur, 2003. 531–533. (Zuzana LABUDOVÁ–KOMÁRIK Dénes).

érsekségnek Esztergomban a kanonoki házakon és Komárom megyei falvakban,³⁰ valamint Treitsek is (például a Szent Tamás-hegyi Kálvárián).³¹ Franz Feigler – hivatalának pontos megnevezésével az érsekség esztergomi uradalmának kőművesmestere – irányította a helyszínen az ország legnagyobb folyó építkezése, az esztergomi székesegyház előkészítő munkálatait 1821-ben. Az érseki építőszervezetben Paul Kühnel a főnöke volt, de ő csak időnként ment oda Bécsből, Feigler pedig – mint látjuk – céhes mester (is). Ha jól sejtjük, ez legalábbis az egyik modell: a nagyobb építőszervezetek első embere nem, a második, „az uradalmi kőműves” azonban céhes mester, és ekként kivitelező vállalkozó. Az állítólag 200 kőművessel (!) és 500 napszámossal megkezdett munka³² (bontás, tereprendezés, a nagy pince építése) szervezetét éppen azért alakítják át már a következő évben, mert Kühnel szerint az érsekség számára előnytelen szerződésekkel foglalkoztatott túl sok ember túl alacsony határfokkal dolgozott, ráadásul Feigler az ő utasításainak is ellenszegült. Ekkor delegálja Kühnel addigi saját emberét, Packh Jánost állandó helyszíni építésvezetőnek (és az érsekség alkalmazásába),³³ és – úgy tűnik – a vállalkozókat is kiiktatják a munkából. A fenti számok ezzel együtt is túlzónak tűnnek, mert egy összegző kimutatás szerint a munkaszervezet átalakításától, 1822 tavaszától 1831 szeptemberéig az építkezésen összesen 326 ezer munkanapot teljesítettek iparosok és az „irányító személyzet”, míg 474 ezer napszámos napot számoltak el.³⁴ Ez – nagyon durván visszaosztva – kb. 100–110 szakképzett ember állandó foglalkoztatását jelentené (a munkavezetőkkel és az irodával együtt), aminek, mivel ebben az időszakban belsőépítészeti stb. munkák még nem folytak, a kőbányászatot és a kőfaragást viszont beleszámították, legfeljebb a fele lehetett kőműves. Összességében azt gondolhatjuk, hogy Esztergom táblázatunkban megjelenő adatai nem, vagy legalábbis biztosan nem teljes egészükben tartalmazzák a székesegyházra fordított kőműves-kapacitást.³⁵

3. És végül a harmadik megjegyzés: az építőkapacitások nagysága szerinti lista középmezőnyében föltűnnek olyan települések, amelyek a magyarországi városok semmilyen egyéb szempont szerinti rangsorában sem szerepelnek az első 25-ben – először is Gyöngyös, Gyula és Körömend.

Gyulán Czigler Antal (1767–1862) – Czigler Győző nagyapja – a Wenckheim család építészete volt, pontosabban a több vármegyényi Harruckern-birtokokat leányágon öröklő rokon családoké együtt, vagy közülük többé. (Amúgy a gyermekáldásnak az a bősége, amely majd számos Wenckheim-kastély és birtokközpont építését teszi szükségessé Ybl intenzív közreműködésével Békés megyében és környékén, csak a család következő generációja révén kezdődik.) Gyula nagybirtokközpont szerepe ekkor még jóval erősebb, legalábbis 1801-ben, amikor Czigler Wenckheim Ferenc hívására Gyulára települt, s noha 1817-től a másik, Ókígyóson lakó és építkező Wenckheim testvér alkalmazásában (?) állt, az összeírás házáat és vállalkozása

³⁰ PROKOPP Gyula: Packh János. *Művészettörténeti Értesítő*, 23. 1974. 5–27. 11. jegyzet.

³¹ PROKOPP 1974. i. m. 44. jegyzet.

³² Ez a két szám Prokopp Gyulánál nem szerepel, hanem csak a *Saur* (lásd a fenti 29. jegyzetben) Franz Feigler-címszavában.

³³ PROKOPP 1974. i. m. 7.

³⁴ Uo.

³⁵ Lásd még az egri székesegyház 1830-ban indult építkezésére felállított építőszervezetről, a munkamennyiségről, Hild József embereiről (rajzolóként Frömberg, építésvezetőként Michael Streimelwöger, valamint – [az idősb] Wieser személyében – pesti volt az ácsmester-vállalkozó is, vö. alább Válnál): VOIT Pál: *Az egri főszékesegyház*. (Doktori értekezés.) Eger, Az Egri Keresztény Sajtószövetkezet könyvkereskedésének kiadása, 1934. NB: Voit említi, hogy Hild ekkoriban Pest legjelentősebb vállalkozója, aki „száz segéddel dolgozik”, és az adat forrásaként (az 53. jegyzetben) Lyka Károly úr szíves közlésére hivatkozott. Lyka tehát ismert (valamit) az 1828-as összeírás adataiból, kérdés, hogy Kaposy mikor kezdte a levéltári anyag 1952-ben publikált kutatását.

székhelyét Magyargyula piacterén találja. Legényei számából látjuk, hogy Czigler a nagybirtok adta építési feladatokat építőmesterként is maga tartotta kézben, s emellett számos templomot is épített, nem csupán Wenckheim-kegyuraság alá eső területeken.³⁶ Vegyük hozzá, hogy Gyula a vármegye székhelye is volt, az ebből adódó építési feladatok mennyiségéről, illetve elvégzőiről azonban Békés megye esetében semmi fogalmunk nincs. Jelentős vízszabályozási, mocsárlecsapolási műveletek biztosan zajlottak ekkoriban – éppenséggel Arad megye főispánja, az Ókigyóson székelő Wenckheim József Antal kezdeményezésére és irányításával –, tehát lehet, hogy a vármegye részéről itt is – mint Heves megyénél láttuk – elsősorban műtárgyépítési megbízásokkal kellene számolni.

Gyöngyös nagyobbik vállalkozója Rabl Károly (apa vagy fia, nem világos, az apa ugyanis éppen 1828-ban halt meg, az összeírásban mindenestre csak egyikük szerepel). Az idősb Rabl – akinek életművéről Bibó István írt tanulmányt – gyöngyösi építkezések mellett és amellett, hogy ő volt a debreceni Nagytemplom építőmestere,³⁷ a Jász- és Kun-kerület építészé is volt, aki templomok hosszú sorát építette föl ezeken a területeken.³⁸ Talán nem véletlenül Gyöngyösről: ott állomásoztak ugyanis a Nádor-huszárok, tisztikarukban néhány, az egyszerű mind jász-kun főkapitány József nádorhoz közel álló személyiséggel.³⁹ Az időszak egyetlen (s nem jelentős) azonosított gyöngyösi katonai építkezését azonban a táblázatunkban szereplő másik építőmester, Franz Gilk végezte.⁴⁰ Nem tudjuk, hogy a Gyöngyösnél megjelenő teljesítőképeség mindemellett mennyiben foglalja magában az egykorú nagy Orczy-építkezések kőműveseit. Ezek (tervező?) építészé minden bizonnyal az a Zofahl Lőrinc volt, aki 1819-ben, miután nagy nehezen kiharcolta magának a jogot, hogy remekelhessen – amit azután majd csak 1831-ben tesz meg –,⁴¹ a pesti Orczy-kertnél számára történt kifizetésekkel⁴² eltűnt a városból, hogy egy évtized múltán a pesti (Úri, azaz Petőfi Sándor utcai) Orczy-palota, illetve a nagy Orczy-bérház átépítési terveivel tűnjön föl újra.⁴³ A közbülső időben ő szigálta a (közös családi tulajdonban tartott) gyöngyösi főtéri Orczy-ház terveit (1824),⁴⁴ vala-

³⁶ Utóbbiakról lásd BIBÓ István: Az Alföld későbarokk és klasszicista építészetének néhány kérdése. *Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények*, 11 1967. 525–564; Uő: Egy sajátos későbarokk építészeti emlékcsoport az Alföldön. *Építés – Építészettudomány*, 5. 1973. 509–515. Az Alföldön nála is sokkal több templomot építő Fischer Ágoston kecskeméti építőmester viszont csupán egy legénnyel dolgozó mesterként szerepel az 1828-as összeírásban. Ez egyrészt talán csak valamilyen nem jellemző pillanatnyi állapot képe lehet, másrészt azonban talán arra is utal, hogy a kisebb településeken, illetve a protestáns egyházközségektől adódó megbízások – ha nem jöttek melléjük egy nagybirtok, egy püspökség vagy egy vármegye igényei – nem biztosítottak folyamatosan munkát egy nagyobb építőműhely állandó fenntartásához.

³⁷ Pontosabban 1803 és 1806 között Litsman József építkezett (lásd a 11. jegyzetet és az 1. táblázatban Debrecennél), 1807-ben vette át az építkezést az id. Rabl, az ő pallérjaként beszélnek Köhler Györgyről (lásd uo.), aki azután maga fejezte be az építkezést 1819-re, illetve 1822-re (keleti torony). BALOGH István: *A debreceni nagytemplom*. Budapest, Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, 1962. (Műemlékeink.) 20–21; vö. még BALOGH István: Péchy és a debreceni nagytemplom. *Művészettörténeti Értesítő*, 7. 1958. 281–292.

³⁸ BIBÓ István: Rabl Károly építőmester munkássága. *Ars Hungarica*, 22. 1994. 86–93. Hivatalos címzése „Districtual Maurer Meister” / „Murarius Districtualis”; illetve HMT I. 387–388. szerint: „Carolus Rabl Jaziger districtual Maurer” (1782).

³⁹ Róluk lásd EDIT SZENTESI: Porträtgraphiken über Freunde und Verwandte in der Sammlung Fejérváry zu Eperies. In: *Osobnosti a súvislosti umenia 19. storočia na Slovensku* 2007. i. m. 139–179.

⁴⁰ HMT I. 332.

⁴¹ KOMÁRIK 1971. i. m. 418.

⁴² B. GÁL Edit: Az Orczy család vagyoni helyzete és javai a XIX. században. In: *Archivum Supplementum ad honorem Béla Kovács dedicatum* (Heves Megyei Levéltár Közleményei, különszám). Szerk. BÁN Péter–Á. VARGA László. Eger, k. n., 1993. 69–86. (1819-es és 1820-as kifizetési adatok közlése.)

⁴³ BFL XV.17.b.311, SzBK 45 (= SzB 4460; építési engedély 1829. június) és SzBK 133.a (= SzB 4991; 1830) a bérház; SzBK 311.b (= SzB 4990; 1830) a palota terve.

⁴⁴ Az épületnek (Fő tér 9. és 11.), amelyet azért tartottak osztatlan családi tulajdonban, mert ebben volt elhelyezve a családi

mint a gyöngyösi Orczy-kastély tervanyagából egyáltalán fennmaradt két alaprajzot (1826).⁴⁵ S ha ezt ő tervezte, első ránézésre is biztosra vehető, hogy ő tervezte az újszászi Orczy-kastélyt is (az úgynevezett régi kastélyt).⁴⁶ Mindhárom Orczy testvérnek dolgozott tehát,⁴⁷ a közbülső évtizedben Gyöngyös központtal, az országos összeírásban azonban sem Pestnél, sem Gyöngyösnél nem szerepel – mondhatni éppen költözött –, ezért nem tudjuk, hogy az Orczy-építkezések kivitelezését saját vállalkozásban végezte-e, vagy ez is benne van a táblázatunkban megjelenő két gyöngyösi építőmester-vállalkozásnak a településhez képest, úgymond, aránytalanul nagy kapacitásában – utóbbi a valószínűbb.⁴⁸

Körmend a Batthyány hercegek építőszervezetének székhelye, az egyetlen magyarországi nagybirtok-építőszervezeté, amelynek működéséről és személyzetéről – Koppány Tibornak hála – átfogó képünk van.⁴⁹ A körmendi Építési Hivatal a hitbizomány területén túl a budai palotától a baranyai birtokokig tervezte, szervezte és irányította a munkákat. Feje (*Aedilis / Bauinspektor*) az a Franz Vojta volt, akit táblázatunkban már mint 7 legénnyel dolgozó budai céhes mestert látunk. Körmendről való távozása után a hercegi építőszervezet vezetését gyakorlatilag Andreas Leitner vette át, aki hivatalosan – mint előtte apja – az uradalom kőművesmestere (azaz az építőszervezet második embere) volt és maradt, s emellett működött céhes mesterként. Az ő vállalkozásának nagysága, amely egyedül adja Körmend építési potenciálját, nagyjában-egészében megfelelhet a hercegi hitbizomány építkezései által lekötött kapacitásnak.

levéltár és például fegyvergyűjtemény, tehát fellengzően szólva az Orczyak Stamburgjának szerepét töltötte be, fele áll (a másik fele helyén ma a Heves Megyei Általános Bank Rt. székházaként 1911-ben emelt épület van). Lásd FELŐ István: Középkori városi ház kutatása Gyöngyösön. *Műemlékvédelem*, 37. 1993. 199–203.

⁴⁵ Az épület 1827-ben már használható volt. Lásd B. GÁL Edit: Adatok a gyöngyösi Orczy-kastély építés- és birtoklástörténetéhez. *Agria. Az egri Dobó István Vármúzeum Évkönyve*, 24. 1998. 119–159; Uő: Az Orczy-kastély építés- és birtoklástörténete. In: *Mátrai Tanulmányok 2005*. Szerk. FÜKÖH Levente. Gyöngyös, Mátra Múzeum, 2005. 11–34. Az utóbbi teljes kötet a kastély kutatásának és helyreállításának eredményeit ismerteti. Épületkutatás és régészeti feltárás a kertben: Simon Zoltán; a kastély belső tereinek festőrestaurátori kutatása: M. Bán Beatrix és M. Nagy Éva – bizonyos helyiségekben a klasszicista kifestés jelentős maradványai kerültek elő. A helyreállítás a belsőben az épület korábbi építési periódusaiból feltárt 18. századi architektúra bemutatására összpontosított.

⁴⁶ Nem ismert a tervezőre vagy az építőmesterre vonatkozó forrásadat; Orczy György itteni megtelepedéséről lásd B. GÁL Edit: Az Orczy-bárók. Család- és birtoklástörténeti vázlat. *Agria. Az egri Dobó István Vármúzeum Évkönyve*, 26. 2000. 63–96: 90–93. Zofahlnak nagyon jó iskolázottsága és pallér-gyakorlata volt (lásd KOMÁRIK 1971. i. m. 418.). A Fő téri ház homlokzatképzésével és homlokzatának mitológiai-figurális dombormű-sorozatával kitűnő épület, amely mondhatni ezek ellenére nagyságrendjében polgárház; illeszthető Zofahl későbbi pesti „kismester” (és nagy építési vállalkozó)-működéséhez. Viszont a két kastély (és még hozzájuk talán a lebontott tarnaörsi is), például homlokzati dór kő oszlopcarnokaival, olyan igény szintű és rangú feladat volt, amilyen később Pesten nem jutott Zofahlnak. Mindegyiknek vannak azonban olyan jellegzetes, majd hogyan megvédjének tekinthető megoldásai, például egyfajta kapcsolt ablakosor, amelyek (kicsiben) majd később is, mindvégig megjelennek munkáin. Ugyanakkor (ifj.) gróf Viczay Mihály Fejérváry Gáborhoz írott leveleiben található itt-ott néhány mondat arról, hogy báró Brudern József baráti köre számára az 1820-as években tervezett – és valóban „csak” tervezett – Joseph Kornhäusszal. És éppenséggel az ő védjegyei is megjelennek az épületeken.

⁴⁷ Orczy Józsefnek és Berényi Borbálának négy fia volt: Lőrinc, József, György és László. Férje halála (1804) után Berényi Borbála (†1819) gazdálkodott, így a fiúk csupán 1820-ban osztoztak meg (Józsefnek akkor már csak özvegye élt). Közülük László a pesti kert létrehozója és a tarnaörsi kastély építtetője; Lőrinc székelt Gyöngyösön, és György telepedett le Újszászon. B. GÁL 1998. i. m. 125. és B. GÁL 2005. i. m. 22. szerint: „A család építésze ekkor [értsd: 1819 és 1829 között] Zofahl Lőrinc”, de nem hoz olyan levéltári adatot, amely e szerepkör formalizált meglétét bizonyítaná vagy egykorú megnevezését megmutatná.

⁴⁸ B. GÁL 2005. i. m. 22. szerint a gyöngyösi kastély kivitelezője „valószínűleg” az ifj. Rabl volt, emellett érve azonban tisztán spekulatív: az id. Rabl síremlékének motívumelözményét véli fölismeri a kastélyban.

⁴⁹ Koppány Tibor: Egy dunántúli nagybirtok építési szervezete a 18–19. században. In: *Magyar Műemlékvédelem. Az Országos Műemlékvédelmi Hivatal Évkönyve*, 11 (1991–2001). Szerk. BARDOLY István–LÁSZLÓ Csaba. Budapest, Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, 2002. 195–224.

Franz Vojta öccse, Donát mondhatni beházasodott a szombathelyi egyházmegye építőmester-ségébe, feleségül vette ugyanis Johann Georg Anreith lányát. Anreith a Szily püspök–Melchior Hefele-féle építkezések építésvezetőjéből lett Szombathely vezető céhes mestere,⁵⁰ s ugyanak-kor apósával együtt ő építette például a dobai Erdődy-kastélyt⁵¹ – itt a kapcsolat és a megbízás nyilván a többi Erdődy-birtok Szombathelyhez való közelségéből származott.⁵² 25 legényes kapacitása tehát esetleg megoszlott az egyházmegyei és a monyorókeréki ágtól érkező Erdődy-megbízások között.

Ez a 25 legényes vállalkozásméret tűnik egy nagybirtok építőkapacitás-fellevőképés-sége felső határának: a pápa-ugod-devecseri gróf Esterházy uradalom – amelynek 18. száza-di építési viszonyait Cs. Dobrovits Dorottya jóvoltából⁵³ részletesen ismerjük – összeírásunk-ban megjelenő uradalmi kőművesmestere „csak” 12 legényes pápai vállalkozó. Nagykároly egy 5 legénnyel dolgozó építőmestert mutat föl 1828-ban, a Sándor-birtokok bajnai központ-ja pedig egy 3 legénnyel dolgozót – amelyek persze így is nagyobb vállalkozások, mint amilyen-ekre ezeken a helyeken a település más mutatói alapján gondolnánk.

Minden bizonnyal itt is van azonban egy nagyságrenddel nagyobb kategória, amely-be egyetlen nagybirtok építőszervezete tartozott – mint a püspökségeknél az esztergomi székesegyház építkezése –, mégpedig a herceg Esterházy hitbizomány építőszervezete. Kis-marton összeírási adataiban nem jelenik meg nagyobb céhes építőműhely, és önálló háztar-tás élén álló kőműveslegény is csupán öt.⁵⁴ Az összeírás más házában lakóként sorolja föl Franz Stampfot mint a herceg építészét⁵⁵ (azaz a hitbizomány központi építőszervezetének vezetőjét, az 1803-as átszervezés utáni rendszerben járó hivatalos megnevezéssel *Oberbau-direktort*), valamint Joseph Ringert (1754–1838), aki egy időben hercegi építőmester, azaz a központi építőszervezet második embere volt – akárcsak korábban hasonló nevű apja (1720–1802)⁵⁶ –, mint a herceg nyugalmazott tisztviselőjét. Nekik sem polgárjoguk, sem adóztatott tulajdonuk vagy tevékenységük nem volt. Bízást gondolhatjuk – sőt a 18. századi gyakorlat-

⁵⁰ Lyka Károly: Adatok építészetünk történetéhez. 4. Egy magyar építész-család. *Magyar Művészet*, 9. 1933. 2. 57–59. és KOPPÁNY 2002. i. m. 223–224.

⁵¹ 1820–1823, lásd ERDŐDY Ferenc: Adatok a somlói kastély építésének történetéhez. *Levéltári Szemle*, 29. 1979. 569–577.

⁵² Vépen hasonló nevű fia építkezett, persze jóval később (Sisa József: A vépi volt Erdődy-kastély Vas megyében. *Műemlék-védelem*, 31. 1977. 170–172).

⁵³ Cs. DOBROVITS Dorottya: *Építkezés a 18. századi Magyarországon* (Az uradalmak építészete). Budapest, Akadémiai, 1983. (Művé-szettörténeti füzetek, 15.) A teljes mű mellett szempontunkból különösen érdekes annak ismertetése, hogy Fellner Jakab hogyan ragaszkodott ahhoz, hogy az építőszervezetben való alkalmazása mellett komáromi céhes mester lehessen s (így e másik minőségében) egyrészt építőmesterként kivitelezhesse terveit, másrészt más, külső megbízóktól is vállalhasson munkát.

⁵⁴ Név szerint: Carolus Pfeiffer, Martinus Grossman(n), Joannes Gotefredus Ludvig, Franciscus Müller és Josephus Gehart.

⁵⁵ Honoratior besorolással, a további rubrikákban nincs adat.

⁵⁶ Az ifj. Ringer sem saját házában lakott, egyetlen további adata sem ismert. Megjegyzendő, hogy az idősb Ringernek is volt soproni polgárjoga, az ifjabb Ringer pedig 1779-ben Sopronba költözött és céhes mesterként működött, s noha 1791-től hercegi szolgálatban állt, csak 1802-ben – a kismartoni kastély építkezéseinek újraindulásakor – adta föl soproni vállalkozá-sát és költözött (vissza) Kismartonba. Nem világos, melyik minőségében vezette a közbülső időszakban például a hercegi szolgálatban álló Benedikt Hainrizi tervezte, a kismartoni kastéllyal szemben álló ún. Hofstallungen épületegyüttesének megépítését, ahol az építész és az építőmester között az építkezés átmeneti leállításához, majd a tervező(!) hercegi szolgál-atból való távozásához vezető nézeteltérések léptek föl. 1803-tól volt a hercegi központi építési hivatal vezetője (közönsé-gesen: *fürstlicher Baumeister*, illetve *Hofbaumeister*), s noha ebben a minőségében már 1805-ben váltotta őt Karl Ehmann, 1807-ben még biztosan dolgozott a hercegnek. Lásd Stefan KALAMAR: Die baulichen Aktivitäten von Nikolaus II. Fürst Esterházy im ersten Jahrhundert seiner Regierung. In: *Die Familie Esterházy im 17. und 18. Jahrhundert*. Hg. Wolfgang GÜRTLER–Ru-dolf KROPP. Red. Martin KRENN. Eisenstadt, Amt der Burgenländischer Landesregierung, 2009. (Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland, 128.) 289–316; Gerhard GRAFL: *Die Bautätigkeit der Fürsten Esterházy im ausgehenden 18. Jahrhundert*. Gépírat. Diplomarbeit, Universität Wien, Studienrichtung: Kunstgeschichte. Wien, k. n., 2010. 92–93.

ról tudjuk –, hogy a hercegi építőszervezet nem, illetve nagyon korlátozott mértékben, és inkább más társiparok, például festők, kőfaragók, szobrászok köréből vett igénybe kismartoni úgymond céhes kapacitást,⁵⁷ az építkezéseket nem adta ki vállalkozóknak, hanem alapvetően saját logisztikával és közvetlen alkalmazással kiviteleztetett. Valószínűleg volt az a nagysága és állandósága az egy megbízónál adódó munkamennyiségnek, aminek lebonyolítását ez a szervezeti forma már – mint azt Kühnel az esztergomi székesegyház építkezésénél fejtegette – gördülékenyebbé és gazdaságosabbá tette a céhes vállalkozók szerződtesénél.

Mindent összevéve, nagy vonalakban és sok megszorítással azt gondolhatjuk, hogy táblázatunk tartalmazza a városok és polgáraik mellett a nagybirtokok, az egyházmegyék, a vármegyék és az állam megbízói potenciálját is, és hogy – az esztergomi székesegyház, illetve a herceg Esterházy hitbizomány országosan is egészen rendkívüli nagyságú építkezését, illetve állandó építési igényét leszámítva – egy-egy ilyen építettő legfeljebb 20-25-ös legényszámmal kapacitással jelenik meg táblázatunkban.

Térjünk rá végül Székesfehérvár esetére. Nem épült itt föl egy fél Pestnyi klasszicista város, sem három esztergomi székesegyház, és az, hogy a város püspökség, illetve vármegye székhelye volt, ekkora építőkapaacitásnak legfeljebb egy kis részét magyarázhatja. Ráadásul ez az 1828-as állapot – úgy tűnik – sem pillanatnyi, sem újkeletű nem volt. Bácskai Verának egy Székesfehérvárról szóló tanulmányában tárgyalt további összeírások adatai szerint már 1773-ban annyi kőműveslegény (90) élt ott,⁵⁸ amellyel a város a fél évszázaddal későbbi összeírás adatait összegző táblázatunkban ugyanúgy országos második lenne, mint az 1828-asokkal (igaz, azokkal csak szorosan). Olyan elképesztőnek nevezhető esetről is értesülünk, hogy 1773-ban Johann Michael Grabner fehérvári kőművesmestert – akinek egyébként egy Ybl-lány volt az első felesége⁵⁹ – a budai tanács bepanaszolta a fehérvárinál, mert (Schoen Arnoldtól idézem) „Budán jártában titkosan magasabb napszámbér ígéretésével csalogatta magához a budai kőműveseket”⁶⁰ – a 90 helyi legény mellé... Pestről jött Fehérvárra Johann Rieder, és Pestről származott Michael Lészér, az 1828-ban legnagyobb fehérvári építési vállalkozó (egyszersmind az ország második legnagyobb építési vállalkozója).⁶¹ A fehérvári építőipar tehát még a Pest kínálta lehetőségekhez képest is vonzó tudott lenni.

Az 1828-as összeírásban szereplő négy fehérvári építőmester⁶² városi munkássága úgyszólván ismeretlen.⁶³ Székesfehérvár műemléki kistopográfiájában csupán Rieder Jakab szere-

⁵⁷ Az 1828-as összeírásban is mesterként szerepel (noha nem polgár!) például Joseph Gundrich („Magister Sculptor absq[ue] sodalis”), aki mellesleg egy Joseph Haydn tulajdonában lévő házban lakott.

⁵⁸ Az 1773-as összeírás szerint 4 kőművesmester és 90 legény volt a városban, míg egy 1785-ös szerint 3 mester és „csak” 80 legény, lásd BÁCISKAI 2007. i. m. II. 458. és 462.

⁵⁹ SCHOEN Arnold: Székesfehérvár 18. századbeli építőmesterei. *Székesfehérvári Szemle*, 1. 1931. 10–12. 3–6. 5. 1763. július 31-én vette el Übl Anna Máriát, aki már 1773 márciusában meghalt.

⁶⁰ SCHOEN 1931. i. m. 5.

⁶¹ Eugen BONOMI: Bürgerrecht und Bürgertum in Stuhlweißenburg (1688–1848). *Südost-Forschungen*, 9–10. [1944–1945.] 260–361: 315. 1806-ban szerzett polgárjogot Fehérváron: Michael Leser, pesti születésű, Maurer.

⁶² Langmár Mihály 1828-ban – úgy tűnik – még nem mester (az összeírásban csak *murarius*nak nevezik); BONOMI [1944–1945.] i. m. 314. szerint alig korábban, 1827-ben, szerzett polgárjogot helyi születésű *Maurerként*. Bonomi adatai alapján úgy képzelem, hogy a szintén helyi születésű, 1791-ben polgárjogot szerzett Josef Langmár szőlőműves (*Weinbauer*) fiainak egyike lehetett, és talán testvérei vagy unokatestvérei voltak Josef és Kaspar, akik a rákövetkező évben, illetve 1836-ban kaptak polgárjogot, mindketten *Bauerként*.

⁶³ Ezúton köszönöm Bartos Györgynek, hogy eligazított Székesfehérvár irodalmában és megosztotta velem Fehérvár építőmestereire vonatkozó saját kutatási eredményeit. Ezek közül a mesterek háztulajdonaira, illetve ingatlanfejlesztői működésére vonatkozó adatait nem használtam föl – kérem, a köz érdekében publikálja őket! Ugyancsak nagyon hálás vagyok Lángi Józsefnek, aki az elmúlt évtizedek során nagy és fontos életművet „hozott össze” Pich Ferenc fehérvári festő-

pel egyszer, a püspöki palota egyik kivitelező mestereként.⁶⁴ Székesfehérvár építőmesterei ugyan bizonyosan dolgoztak olyan feladatokon, mint társaik: városi házak, városi építkezések, valamint templomok és más épületek szerte a város tágabb környékén; Bartos György két előadásában⁶⁵ hosszú sorát ismertette azoknak a Fejér megyei klasszicista templomoknak, amelyek lehetnek az ő műveik (sőt kettőt közülük forrásokkal is alátámasztva Lészer, több másikat Langmár épített föl, s Klosz munkája volt a váli nagy templom). Ehhez jöttek minden bizonnyal a megyei megbízások, s talán tágabb körből is: például Lészer volt a kaposvári megyeháza építőmestere.⁶⁶ Lennie kell azonban itt még valaminek, a máshol is szokásos munkához képest valami többnek, ami ekkora teljesítőképességet leköt, illetve indokol. Szerencsére a táblázatunkban nagy(obb) vállalkozóként szereplő mindhárom építőmesterről előkerült már egy-egy megbízható forrás.

A legkorábbi közülük gróf Cziráky György 1767-es ajánlólevele Johann Riederről (Rieder Jakab apjáról)⁶⁷ – Schoen Arnold közölte⁶⁸ –, amely szerint a gróf egy (meg nem nevezett) fehérvári kőművesmesterrel építtette lovasberényi kastélyát, akit azonban olyan értetlennek, gondatlannak és rossz munkaerőnek talált, hogy bepanaszolta a tanácsnál, és következő építke-

nek. A fehérvári építőmesterek megyebeli működésének feltérképezéséhez is igen sok támponttal szolgálhatna kutatásainak publikálása, amire ezúton is szépen kérem.

⁶⁴ Székesfehérvár. Szerk. ENTZ Géza Antal. Budapest, Osiris, 2009. (Magyarország műemlékei.) 180.

⁶⁵ 2008-ban Dégen, illetve 2012. november 21-én Székesfehérváron (Kétszáz éves a vármegyeiháza. Konferencia Pollack Mihály tiszteletére) „Pollack Mihály és Fejér megye klasszicista templomai” címmel tartott előadásaiban.

⁶⁶ ZÁDOR Mihály: *Kaposvár*. Budapest, Műszaki Könyvkiadó, 1964. 101–103, 119–137. A tervező kérdését sokszoros és részben már építkezés (1828–1832) közben történt áttervezések bonyolítják, az Építési Igazgatóságtól jött tervek nem köthetők névhez (nevekhez), vagy inkább e nevek nincsenek kikutatva (valamelyik? egy? Tahlherr, illetve Heyne egy korábbi, meg nem valósult építkezés tervezéséhez kapcsolódik). A Zádor Mihálynál Leszár Mihály „kőműves”-ként szereplő Lészer mellett a homlokzatra a címet és az oszlopfőket készítő Meitz György kőfaragó(mester) is fehérvári volt.

⁶⁷ A Rieder család tagjairól levéltári adatokkal lásd SCHOEN 1931. i. m. 5; vö. BONOMI [1944–1945.] i. m., 330.: Johann Rieder 1768-ban szerzett polgárjogot Fehérváron, az ausztriai Wilhelmsdorfból származó *Maurek*-ként. (Bonomi szerint eldönthetetlen, hogy a két alsó-ausztriai, a Salzburg környéki, illetve a stájerországi Wilhelmsdorf közül melyikre gondoljunk.) Ez nem ment könnyen: 1766-ban Pestről, ahol [Josef] Peitlmüller kőművesmesternél palléroskodott, kérte felvételét a fehérvári kőművescéhbe, de ez – sok huzavona után – csak a Helytartótanács rendeletére történt meg. 1781 márciusában halt meg, 56 éves korában. Egyik fia, Andreas Rieder „kőműves” már 1784-ben meghalt, 27 évesen (valószínűleg nem volt mester, mert a polgárkönyvben nem szerepel). Másik fia, Jacob, az 1770-es években a Zichy család adonyi építkezéseinek pallérokodott, és 1779-ben „Rosty István bizonyította, hogy nemcsak Paks mezővárosnak emelt oszlopok és árkusok nélkül is igen erős, hatalmas granáriumot, de Tolna megyében sokaknak épített tartós, erős épületeket.” (Lásd SCHOEN 1931. i. m. 5.) 1782 januárjában kapott polgárjogot (tehát apja halála után nyilván ő vette át a vállalkozás vezetését), és a következő évben nősült. 1790-től a városi tanács tagja és még ugyanebben az évben a város kőművesmestere is lesz (vö. a 22. jegyzettel). Városi köz-, illetve (véltetően) püspöki megbízásra végzett építkezéseire vonatkozó adatokat lásd SCHOEN 1931. i. m. 5.; 1824 augusztusában halt meg, 72 éves korában. A harmadik fiú, Joseph, szintén kőművesmester, aki 1799-ben szerzett polgárjogot (lásd BONOMI [1944–1945.] i. m., 330. – ezzel szemben Schoennél 1795 szerepel). 1827 első napján halt meg 56 éves korában. Schoen szerint „állítólag” közreműködött 1807-ben a megyeháza építésénél.

⁶⁸ SCHOEN Arnold: Jegyzetek két kastély történetéhez. *Művészettörténeti Értesítő*, 5. 1956. 36–38: 37. „Lecturis Salutem! Én alább megírt adom értékre Mind azoknak az kiknek illendő, hogy tapasztalván az Fejér Várj Kőműves Mesternek (az kivélt mostani Lakásomra szolgáló épületemet tétettem értetlenségét, az mint is nem kevés hibái és feletébb való gondatlansága okosztatott kárimat kéntelenittem N: Fejér Várj Magistrátus Szine elejben bé mutatnom, hogy inkább: az következő épületeim jobb karban hozatassanak, sokaktul meg dicsért Rieder János nevezetű Kőműves Mestert magamhoz hivatván, és megpróbálni kívánván egy tágos és Minden Rendben lévő Vendigekeknek alkalmas helet eő véle építtetem, az melyet is gyakorolt szorgalmasztató vigyázása után Mesterséges Tudományával teljes Contentumomra és minden fogyatkozás nélkül állandóképp el is készítette és ezen maga hivataljának helyessen való meg feleléssel, Előttem annyi-
ra tette magát érdemesnek, hogy nem tsak ezek után is téendő épületimet egyedül eő Reája bizandom, sütt az emléttett Kőműves Mestert (mint maga magát meg mutattya) mesterségére, mint pedig jo viselisire, és szorgalmatosságára nézve Recomendálnj mérészem. Sign. in. Oppido Lovasbereny Die 23-a Novembris 1767. Groff Cziráky György”

zéséhez, egy „vendégeknek alkalmas tágas hely”-hez⁶⁹ egy sokak által dicsért másik fehervári mestert hívott: Johann Riedert. Az ő személyével és munkájával azután annyira elégedett, hogy minden további építkezését rá fogja bízni, és másoknak is ajánlja őt.

A második Pollack Mihály 1819 tavaszán kelt levele Csapó Dánielnek, Tolna megye akkori alispánjának (ezt Zádor Anna közölte),⁷⁰ akivel a székszárdi megyeháza építése ügyében működtek szorosan együtt, és akinek tengelici kúriája építésére ajánlja a Glass nevű fehervári építő mestert azzal, hogy korábban ugyanőt ajánlotta már Festetich Antalnak is (itt a dégi kastély építéséről van szó), és ő építette a soponyai (alias nagylángi) Zichy-kastélyt is, ahol a kápolna felújításán is dolgozott; most a gazdasági udvar épületein dolgozik. Azt javasolta, hogy amikor Csapó Pestre jön, vegye fel útközben a fehervári mestert, és hozza el hozzá, kössék meg a szerződést, ő átadja a terveket a mesternek, és részletesen megbeszéli a munkát. Meg is indokolta, miért ezt tartja a legjobb megoldásnak – Sisa József fordításában idézem: „Ő derék és szorgalmas, ezek az emberek jobban megszokták a vidéki munkát, és kézenfekvő, mivel az utazás Pestről mindig többbe kerül, mint Székesfehérvárról, és a legények ott olcsóbbak, mint itt.”⁷¹ Pollack levelében igen becses barátjának nevezi az építő mestert (*dies schätzbarster Freund*), akit a legőszintebben ajánl, és biztosítja Csapót, hogy ha rábízta a munkát, minden rendben lesz. Ez a Glass nevű építőmester az, aki listánkban Klosz Ferencként szerepel (a fehervári polgárkönyvbe Klaß-ként írták be, amikor 1810-ben Morvaországból bevándorolt;⁷² a fehervári Hosszú temetőben álló síremlékén viszont az összeírásával azonos: Klosz névalak olvasható, valamint az, hogy 1841-ben hunyt el, 63 éves korában).⁷³ Ő készítette az

⁶⁹ A forrásban szereplő „vendégeknek alkalmas hely” értelmezéséhez, illetve a kastély építési periódusairól lásd Mentényi Klára és Somorjay Sélysette tanulmányát folyóiratunkban.

⁷⁰ ZÁDOR Anna: Pollack Mihály tolnamegyei építkezései. In: *Művészettörténeti tanulmányok = A Magyar Művészettörténeti Munkaközösség Évkönyve 1953*. Budapest, Képzőművészeti Alap Kiadóvállalat, 1954. 185–222.: 200–201. Pest, 1819. április 11. „... Alles dieses wird sich zu Ihrer Zufriedenheit endigen wenn Sie mir folgen und glauben wollen nemlich ich rathe Ihnen sich von Weissenburg den dortigen Maurermeister Glass kommen zu lassen, es sit braf und fleissig, diese Leuthe sind mehr auf Landarbeiten eingerichtet und wäre bey der Hand, die Reise von Pest dahin kostet immer mehr als von Weissenburg und die Geseelen sind dort wohlfeiler wie hier. – Ich habe [talán olvasási hiba, sagen helyett?] kann, dass er braf ist, nachdem er in Lang bey dem Grafen Zichy das grosse Schloss nach meinen Plänen gebaut hat, und dermalen wieder nach meiner Angabe die Schlosskirche restauriert, und dem Wirtschaftshof auch Aussen wird stellen (?) die Herrschaft dort in Lang sein wird. [/] Meine Meinung wäre Sie reissen über Weissenburg und nehmen den Glass von da nacher Pest bey mir machen wird den Accord und übergeben ihm die Pläne mit allem Zugehör und Explication. Nur ist es wichtig dass ich bestimmt weiss was der Maurertagelohn sein wird damit ich die Überschlüge danach verfassen kann. Sollten Sie es aber vorziehn im Tag arbeithen zu lassen so ist es auch gutt – dies schätzbarster Freund ist mein aufrichtiger Vorschlag und bin ich gewiss, dass die Sache gutt gehen wird. [...]” A közlésben megkérdőjelezett szövegrész, azt hiszem, úgy értendő, hogy a gazdasági udvar ekkor „fogják kitenni” a kastély mellől a nagy park nyugati szélé mellé, mai nevén az úgynevezett Selyem-majorba (?), amelytől kicsit délre fekszik Nagyláng (míg a kastély maga Soponyán van a két, ma Soponya néven egyesített régi település közül).

⁷¹ SISA József: *A dégi Festetics-kastély*. Budapest, Műemlékek Állami Gondnoksága, 2005. (Épített örökségünk.) 17. (Lásd ugyanitt a levél levéltári jelzetét is.)

⁷² BONOMI [1944–1945.] i. m. 310.: Franz Klaß, a morvaországi Kunewaldból származik, *Maurer*. (Bonomi lábjegyzete szerint két Kunewald is van Morvaországban, mindenesetre az egyik a Johann Lucas von Hildebrandt által tervezett – akkoriiban – Harrach-kastélyáról ismert mai Kunín.)

⁷³ A Pollack-levelben szereplő Glass építőmester azonosságát Klosz Ferencsel Bartos György ismerte föl először (a 2007-es Hild-konferencián). A síremlék felirata: „Klosz Ferencz építő mester [/] meghalt másodhó 12 1841 élte 63 évében [/] áldás emlékének béke porainak”; Ugyane kő felirata emlékezik meg Anna nevű lányáról (+1841. „harmadhó” 3., 17 éves korában) és feleségéről, Spiegler Annáról, aki 75 évet élt, és augusztus (?) 24-én halt meg. (A rávonatkozó felirat második sora nagyon kopott, de úgy tűnik, nincs benne évszám.) Feltételezem, hogy a szomszéd sírboltban nyugvó Spiegler Katalin az ő testvére lehetett, így az ott jól olvasható 1797–1871 nagyjából orientálhat Kloszné életidejét illetően, és ennek megfelelően a házaspár több további, ebbe a sírboltba temetett gyermekének születési ideje. Kloszné tehát jóval fiatalabb lehe-

alcsúti kastély kőművesmunkáinak költségvetését 1820-ban.⁷⁴ Kérdés, hogy Pollack bizalmának további élvezőjeként működött-e Alcsúton, mert az alcsúti tervek biztosan szignáló Franz Heyne tervezte (végül?) azt a váli templomot, amelynek építőmestere Klosz volt,⁷⁵ Heynének is lehettek tehát referenciaként szolgáló jó tapasztalatai a mesterről.

A harmadik forrás nem ilyen egyértelmű. Arról szól, hogy a sárkeszi (akkor kiskeszzi) presbiterek „Bajzáth uraság” jelenlétében és házánál kötöttek szerződést „Májszter Lészer úrral” új templomuk építésére 1827-ben.⁷⁶ A templom 1829-re fel is épült, de számunkra most érdekesebb, hogy „Bajzáth uraság”-on Bajzáth György, az ő házában pedig az iszkaszentgyörgyi kastély értendő. Mivel nem ő volt a sárkeszi gyülekezet kegyura, ilyen minőségében nem rendelhette magához a presbitériumot és az építő mestert a szerződéskötésre; talán feltételezhetjük, hogy az iszkaszentgyörgyi kastélynak Lővei Pál által az 1820-as évekre datált bővítési munkái⁷⁷ miatt találták meg a fehérvári építő mestert éppen ott. Mindenesetre az 1830-as évekből Langmár Mihály által szignált tervrajzok találhatók a Bajzáth család levéltárában.⁷⁸

Lovasberény, Dég, Soponya, Alcsút, Iszkaszentgyörgy – szép sora áll össze legjelentősebb Fejér megyei kastélyegyütteseinknek az eddig feltárt szórványos forrásadatokból is. Azt a feltételezést szeretném tehát megkockáztatni, hogy a kastélyépítkezések, pontosabban a kastélyépítkezések gyakorisága, illetve sűrűsége és nagysága adott több munkát a fehérvári építő mestereknek és embereiknek, mint amennyi az ország más területein működő társaiknak jutott.

E kastélyépítési hullám a Mária Terézia uralkodása alatti virágkor beköszöntével, a Buda fővárosi szerepkörének visszaállítására irányuló közpolitikai törekvésekkel párhuzamosan, talán Pest fejlődésének berobbanásánál is korábban indult meg; zászlóshajója Grassalkovich Antal kamaraelnök gödöllői együttese volt, a zöm azonban nem abban az irányban, hanem Pesttől nyugatra és délre épült. József nádor alcsúti építkezései megkoronázták, de messze nem zárták le ezt a folyamatot. A Fejér megyei kastélyépítési kedv még Ybl Miklósnak (valamint kortársainak és a következő generációnak) is sok megbízást hozott.

tett férjénél, talán második feleség. (A gótizáló sírkövet a temetőben álló többi hasonló után ítélve – szemben a kistopográfia említésével, lásd 332. – biztosan nem Klosz halálakor, sokkal inkább neje halála után, az 1870-es években állíthatták. A házaspár ebbe a sírboltba temetett vélhető gyermekei, születésük valószínű sorrendjében: Anna (lásd fenn), Károly 1848/49-es honvéd hadnagy, aki 1896-ban halt meg 72 éves korában; Lujza (1827–1905), aki Rosznagl Antal felesége volt és Nándor, a felirat szerint: „építész”. Ő 1895. június 6-án halt meg, „66. évében”.

⁷⁴ SISA József: József nádor alcsúti kastélya. In: *Kastélyok évszázadai, évszázadok kastélyai. Tanulmányok a 80 éves Koppány Tibor tiszteletére*. Szerk. FELD István–SOMORJAY Sélysette. Budapest, Castrum Bene Egyesület–Históriaantik Könyvesház, 2008. 265–282: 270–271.

⁷⁵ A plébánia *Historia Domusának* 1805 és 1824 közötti kötetéből a tervező és kivitelező mestereket felsoroló bejegyzést idézi KÁROLYI Antal: Engel Ferenc szerepe az Ürményi-család váli építkezéseinél. *Művészettörténeti Értesítő*, 4. 1957. 150–157: 153, illetve 8. jegyzet. („magister muratorium quidem Franciscus Klos Alba Regalis”). Itt Klosz pallérját is megemlíti: „Joannes Kriska Moravsk” (sic!). Figyelemre méltó még, hogy az ácsmester és pallér, illetve a tetőfedő is fehérváriak, míg valamennyi finom iparosmunka végzője (kőfaragó, márványos, rácsokat készítő vasas, asztalos, üveges, díszítőfestő stb.) budai vagy pesti mester volt.

⁷⁶ VÁRADY József: *Dunántúl református templomai*. 1. A Mezőföldi egyházmegye. Diósgyőr, Gazdász Elasztik Kft., 2000. 175. A sárkeszi református egyházközség jegyzőkönyvéből idézi: „A kiskeszzi reform. keresztyén gyülekezet, a régi megavult és szoros templom helyébe új templomot szándékozván építeni, az alkut megtette kőműves Májszter Lészer úrral die 17^a Aprilis 1827. eszt. a Tek. Ns. Fehérvármegye akkori főbírája Tek. Bajzáth uraság jelenlétében, és az alku meglett a Mélt. uraság házában, a hely azonnal kiméretett, és az építéshez fogtak die 21 Aprilis. [...]” (Az adata Bartos György hívta fel a figyelmemet.)

⁷⁷ LŐVEI Pál: Iszkaszentgyörgy: volt Amadé-, Bajzáth-, Pappenheim-kastély. Építéstörténeti vázlat a levéltári adatok és kisebb helyszíni megfigyelések alapján. *Pavilon*, 1. [1988.] 46–53: 48.

⁷⁸ LŐVEI [1988.] i. m. 48. A szerző az építőmester szignóját kérdőjelesen Langmasynak olvasta („Michael Langmasy Baumeister”).

FÜGGELÉK

1. táblázat.

Kőművesmesterek az 1828-as országos összeírásban. A 8 legénynél többel dolgozó mesterek legényeik számával és a legények száma helységenként összesítve

A mesterek nevét az összeírásban szereplő alakban írom. (Szögletes zárójelben – csak ha feltétlenül szükségesnek tűnt – a ma bevett, illetve más előforduló névformák).

Néhány városnál a segédek számát összegző sor után, tájékoztatásul, szögletes zárójelben felvettem egyébként tervező építészként számon tartott, az összeírásban honoratior vagy egyéb besorolással szereplő (tehát nem kőművesmester) személyiségeket.

A kerek zárójelek alkalmazásának magyarázatát lásd a szövegben.

Pest¹	Hild Clara vidua	100		
	Polak, Michael	58		
	Dütrich, Josephus	50		
	Landherr, Andreas	50		
	Zitterbart Theresia vidua	50		„murarii magistri vidua”
	Prein [Brein], Ignatius	30		
	Kasselik, Franciscus	30		
	Hofrichter, Joseph.	10		
	(Hacker, Lambertus)			
	(Kaszelik, Fidelis)			„sed opificium non exercet.”
			378	
Székesfehérvár²	Lezer [Leser, Lészer], Michael	72		„Suburbium Budense seu Felső Város”
	Klosz [Klaß, Glass], Franciscus	64		Budai Külváros
	Rieder Jacobi vidua	17		Budai Külváros
	(Langmáhr, Michael)			„murarius”
			153	
Pécs³	Piatsek József	64		
	Fölsinger, Matthias	12		
	Vindisch [Windisch], Joannes	11		
			87	

¹ KAPOSSY i. m. szerint.

² MNL OL, N 26, 1 a–h. füzet (Alba Regalis). (KAPOSSY i. m.-ben Lészer nem szerepel, csak cédulái között.)

³ SONKOLY i. m., 31–32. szerint. (Kaposy közleményében, illetve céduláin Fölsinger nem szerepel.) Vö. a szöveg 11. jegyzetével.

Buda⁴	Kimnach, Ludovicus	40		
	Danko, Josephus [ifj.]	30		
	Kraschütz [Grasitz], Andreas	8		
	(Voita [Vojta], Franciscus)	(7)		
	(Hikess, Franciscus)	(4)		
	(Danko, Gertrudis)			„murarii cond. magistri vidua”
	(Ekkermann, Jos.)			„civis, quiescens”
			78	Vojta és Hikess nélkül
Eger⁵	Czvenger [Zwenger], Joseph. [ifj.]	60		
	Rajber [Raiber], Ignat.	15		Eger „extra muros”
	(Szarvas, Franc.)	(5)		Eger „extra muros”. NB.: 1827-ben 10 legénnyel dolgozott. ⁶
	(Sándor, Joannes)			Eger „extra muros”
			75	Szarvas nélkül
Kassa,⁷ ma Košice	Schmidt, Franc.	34		
	Kriszt, Andreas	18		
	Raichinovszky [Reinikovszky], Jac.	14		
	Ippisch, Joan.	8		
	(Turnus, Simeon)			
			74	
Pozsony,⁸ ma Bratislava	Feigler, Igantius	30		
	Bendl, Godofred	16		
	Danko, Anton.	15		
	(Adler, Elias)	(3)		Pozsony, Váralja
	(Schellinger, Michael)			
			70	Adler nélkül

⁴ KAPOSSY i. m. és cédulái szerint.

⁵ KAPOSSY i. m. és cédulái szerint.

⁶ Lásd HMT, I, 407–408.

⁷ KAPOSSY i. m. és cédulái szerint.

⁸ KAPOSSY i. m. szerint.

Zágráb,⁹ ma Zagreb	Eyther, Georgius	30		
	Fölbinger, Bartolomeus	26		
	Horath, Josephus	9		
			65	
Kőszeg¹⁰	Wernitz, Martinus	20		
	Wallner, Samuel	15		
		(29)		önálló háztartás fejeként összeírt murarius sodalis
			(64)	
Temesvár,¹¹ ma Timișoara	Schmidt, Antonius	30		
	Pausch, Rosalia	18		
	Nepper, Mathias	10		
	(Suday, Teresia)	(6)		
	(Stank, Franciscus)	(4)		
			58	Suday és Stank nélkül
Esztergom¹²	Feigler, Franciscus	24		
	Eher, Franciscus	18		
	Treitsek, Wolfgang	10		
			52	
Varasd¹³ (Varasd vm.), ma Varaždin	Greiner, Ther(esia) vidua	27		
	Danck, Vincentius	24		
			51	
Nyitra,¹⁴ ma Nitra	Csasztká, Matthias	20		„9 intraneos, 11 extraneos sodales habens”
	Spanyár, Emerich	20		
	(Klausz, Venceslaus)	(4)		
	(Herveth, Joan.)	(3)		
			(47)	

⁹ KAPOSSY i. m. szerint.

¹⁰ MNL OL, N 26, 44. füzet (Ginsium). (KAPOSSY i. m.-ben értelemszerűen csak a két mester szerepel, legényeinek számával együtt.)

¹¹ KAPOSSY i. m. szerint.

¹² MNL OL, N 26, 61 a–d. füzet (Strigonium).

¹³ KAPOSSY i. m. szerint.

¹⁴ KAPOSSY i. m. szerint.

Veszprém ¹⁵	Strakovits, Sebastian	25		
	Fentz, Franciscus	16		
	(Vizler, Joannes)			
			41	
Gyula ¹⁶	Czigler, Antonius	> 25		Magyargyula mezőváros „legkevesebb” 25 legénnyel dolgozik
	?	6		Németgyula mezőváros egy kőműves 6 legénnyel
		(4)		Németgyulán további 2 „murarius” és 2 családfő „murarius sodalis”
			(> 35)	
Gyöngyös ¹⁷	Rabel [Rabl], Carolus [id. vagy ifj.?)	20		
	Gilk, Franciscus	12		
			32	
Győr ¹⁸	Frisch, Joan. Mich.	28		
	(Landherr, Michael)			polgár, „murarius magister”, többszörös telek és földtulajdonos
	(Landherr, Paulus)			nincs polgárjoga, ennek ellenére „magister murarius”, Mathias Lengerer egyik házában lakik
	(Lengerer, Mathias)			polgár, „murarius magister”, többszörös ház és földtulajdonos,
	(Menner, Francis.)			polgár, „murarius magsiter”, földtulajdonos
			28	
	[Fruman, Anton]			honoratior, nincs polgárjoga; városi rajztanár („Artis Delineatoriae Magister”)

¹⁵ KAPOSSY i. m. szerint.

¹⁶ ERDEI Aranka: *Békés megye társadalma és gazdasága 1828-ban* (Forráskiadványok a Békés Megyei Levéltárból, 13). Gyula, Békés Megyei Levéltár, 1986. 158. illetve 169. alapján. (KAPOSSY i. m.-ben és céduláin csak Czigler szerepel, mint aki legénnyel nélkül dolgozik.)

¹⁷ KAPOSSY i. m. szerint.

¹⁸ MNL OL, N 26, 45 a–o. füzet (Jaurinum). (Frisch Kapossy i. m.-ben és céduláin nem szerepel.) Vö. a szöveg 11. jegyzetével.

	[Nagy, Stephanus]			honoratior, nincs polgárjoga, városi mérnök („Geometra Cittis”)
Óperint [értsd: Szombathely] ¹⁹	Vojta, Donatus	25		Óperint
	(Huber, Jacobus)	(2)		Óperint
			(27)	
Körmend ²⁰	Leitner, Andreas	20–25		
			25	
(Eperjes),²¹ ma Prešov	(Schnevaisz [Schneeweiß], Caspar)			„murarius magister”
	(Eischel, Michael)			„murarius” [noha tudjuk, hogy mester]
			(25)	35 családfő sodalis (és további 2 tyro). Közülük 9 a városon kívül dolgozik, 1 beteges, 1 60 éven felüli
			(25)	
(Sopron) ²²	(Bieber, Bernardus)			
	(Hild, Venceslaus)			
		(21)		„letelepedett legény”
			(21)	
Cegléd ²³	Svatsina, Josephus	20		
			20	
Pápa ²⁴	Pauli, Michael	12		„convencionatus murarius Dominatui cum 12 sodalibus”
	Piller, Franciscus	8		
			20	
Szatmárnémeti ²⁵ (Szatmár vm.), ma Satu Mare	Eggenberger, Friedericus	16		
	(Rantzenberger, Georgius)	(3)		

¹⁹ KAPOSSY i. m. szerint.

²⁰ KAPOSSY i. m. szerint.

²¹ MNL OL, N 26, 42 a–d. füzet (Eperjes). Vö. a szöveg 12–13. jegyzetével.

²² A mesterek neve KAPOSSY i. m. alapján, a „letelepedett legények” száma DÓKA i. m., IV. táblázat alapján. Vö. a szöveg 10. jegyzetével.

²³ KAPOSSY i. m. szerint.

²⁴ KAPOSSY i. m. szerint.

²⁵ KAPOSSY i. m. szerint.

	(Eggenberger, Mathias)			
	(Eggenberger, Philippus)			
			(19)	
Komárom,²⁶ ma Komarno	Staeger, Josephus	10		
	Fagyos, Josephus	8		
			18	
Nagybecskerek²⁷ (Torontál vm.), ma Veliki Bečkerek	Standner, Josephus	10		
	Krivin, Joan.	8		
			18	
Szeged²⁸	Griszer [Gießler], Josephus	8		a Palánkban (Civitas Palánk) összeírva
	(Gebhard, Jacob.)	(4)		Palánk
	(Lipovszky, Henr.)	(4)		Palánk
	(Nepper, Jos.)	(2)		Palánk
			(18)	
(Debrecen)²⁹	(Köhler, Georg.)	(6)		
	(Litsman, Joseph.)	(6)		
	(D. Rachbauer, Petrus)	(5)		„dominus” és „juratus murarius”
			(17)	
„Sztrazsa”³⁰ [értsd: Vágőr] (Nyitra vm.), ma Krakovány része	Vohltat, Joannes	15		
			15	
Törökbecse³¹ (Torontál vm.), ma Novi Bečej	Hanek, Bartholomaeus	10–12		
	(Conrad, Georgius)	(2)		
			(14)	

²⁶ KAPOSSY i. m. szerint.

²⁷ KAPOSSY i. m. és cédulái alapján. (Standner a közleményben nem szerepel, csak cédula van róla.)

²⁸ MNL OL, N 26, 64 a–p. füzet (Szeged). (KAPOSSY i. m. listájában ezzel megegyező adatok.)

²⁹ KAPOSSY i. m. szerint. Vö. a szöveg 11. jegyzetével.

³⁰ KAPOSSY i. m. szerint.

³¹ KAPOSSY i. m. szerint.

Kismarton / Eisenstadt ³²	Handler Josephi vidua	8		„filius est magister murarius”
	(Dank, Andreas)			„murarius magister”, 60 éven fölül
	(Wagner, Matthias)			„murarius magister absque sodalis”
		(5)		„murarius sodalis uxoratus”:
			(13)	
	[Stampf, Franciscus]			„Architectus P(rinci)pis Esterházy”
	[Ringer, Josephus]			„Pensionatus Officialis P(rinci)pis Esterházy”
Németbóly ³³ (Baranya vm.)	Antrag, Clemes	12		„cum 12 sodalibus et 2 tyronibus”
			12	
Ménhárd ³⁴ (Szepes vm.), ma Vrbov	Weisz, Georgius	8		
	(Bresz, Joannes)	(4)		
			(12)	
(Újvidék) ³⁵ (Bács-Bodrog vm.), ma Novi Sad	(Fröhlich, Mathias)	(6)		
	(Honer, Joseph)	(6)		
			(12)	
(Ruma) ³⁶ (Szerém vm.), ma Vajdaság	(Hening, Anton)	(4)		
	(Bayer, Albert)	(3)		
	(Gottfried, Franc.)	(3)		
	(Wolf, Joannes)	(2)		
			(12)	
Érsekújvár ³⁷ (Nyitra vm.), ma Nové Zámky	Kosovics, Mart.	10		
			10	

³² MNL OL, N 26., 47. füzet (Kismarton).

³³ KAPOSSY i. m. szerint.

³⁴ KAPOSSY i. m. szerint.

³⁵ Az építőmesterek nevei KAPOSSY i. m., segédek száma EPERJESSY i. m., 418. alapján.

³⁶ KAPOSSY i. m. szerint.

³⁷ KAPOSSY i. m. szerint.

Galgóc ³⁸ (Nyitra vm.), ma Hlohovec	Csaszka, Adalbert	10		
			10	
Heves ³⁹	Grieszner, Joseph.	10		
			10	
Vágújhely ⁴⁰ (Nyitra vm.), ma Nové Mesto nad Váhom	Marsch, Martinus	8		
	(Kolecsánszky, Georgius)	(1)		
			(9)	
Nagyszombat , ⁴¹ ma Trnava	Berzak, Paulus	8		
	(Liszko, Franciscus)			
			8	
(Nagyvárad) , ⁴² ma Oradea	(Huzl, Conradus)	(> 5)		Váradolaszi; „cum 5 sodal(ibus), pluribus utitur sodalibus”
	(Jogl, Joseph.)	(3)		
			(> 8)	
(Miskolc) ⁴³	(Gansperger, Ant.)	(4)		
	(Kbi, Conr.)	(4)		
			(8)	
(Nyíregyháza) ⁴⁴	(Tintz, Johann)	(5)		
	(Uher, Math.)	(3)		
			(8)	

³⁸ KAPOSSY i. m. szerint.

³⁹ KAPOSSY i. m. és cédulái alapján. (A legények száma csak a cédulán, a közleményben nem szerepel.)

⁴⁰ KAPOSSY i. m. szerint.

⁴¹ KAPOSSY i. m. szerint.

⁴² KAPOSSY i. m. és cédulái alapján. (Jogl a közleményben nem szerepel, csak cédula van róla.)

⁴³ KAPOSSY i. m. szerint.

⁴⁴ KAPOSSY i. m. szerint.

2. táblázat.

A magyarországi városok rangsora az 1828-as összeírás alapján különböző szempontok szerint
(Erdély és Horvátország nélkül)

	az építő- mesterek kapacitása szerint	a kőműveslegé- nyek száma	a népesség száma szerint	a lakosság száma	gazdasági súly (piackörzet, iparúzők, kereskedelem stb. faktorált adatai) szerint	„központi szerep- kör” (igazgatás, jogszolgáltatás, katonai, oktatási intézményrend- szer stb.) szerint
			BÁCSKAI–NAGY 1984. i. m. XIV. tábla alapján		uo., 37. táblázat alapján	uo., X. tábla alapján
1	Pest-Buda	456	Pest-Buda	86578	Pest-Buda	Pest-Buda
2	Székesfehérvár*	153	Debrecen	45375	Pécs	Pozsony
3	Pécs*	87	Pozsony	37180	Sopron	Temesvár
4	Eger*	75	Szabadka	34927	Temesvár	Kassa
5	Kassa*	74	Szeged	32209	Miskolc	Nagyvárad
6	Pozsony	70	Újvidék	20231	Veszprém	Győr
7	Kőszeg	(64)	Székesfehérvár	20069	Pozsony	Debrecen
8	Temesvár*	58	Komárom	17782	Győr	Eperjes
9	Esztergom*	52	Zombor	17534	Szeged	Besztercebánya
10	Nyitra*	(47)	Eger	17487	Arad	Sopron
11	Veszprém*	41	Selmecebánya	17028	Székesfehérvár	Pécs
12	Gyula	(> 35)	Nagyvárad	16115	Kassa	Eger
13	Gyöngyös	32	Győr	14472	Nagyvárad	Arad
14	Győr*	28	Szatmárnémeti	14279	Vác	Veszprém
15	Szombathely*	(27)	Arad	13824	Eperjes	Ungvár
16	Körmend	25	Kassa	13606	Újvidék	Esztergom
17	(Eperjes)	(25)	Sopron	12501	Nagyszombat	Kőszeg
18	(Sopron)	(21)	Temesvár	11942	Besztercebánya	Székesfehérvár
19	Cegléd	20	Pécs	11322	Esztergom	Szombathely
20	Pápa	20	Vác	11119	Szatmárnémeti	Nagyszombat
21	Szatmárnémeti*	(19)	Esztergom	9183	Pápa	Selmecebánya
22	Komárom	18	Veszprém	9079	Debrecen	Nyitra
23	Nagybecskerek	18	Eperjes	7656	Losonc	Máramarossziget
24	(Szeged)	(18)	Nagyszombat	6627	Baja	Miskolc
25	Debrecen	(17)	Szokolca	6092	Dunaföldvár	Komárom

Edit Szentesi

A Few Words on the Regional Distribution
of the Building Industry's Capacity
in Hungary in the First Half of the 19th Century

In the first half of the 19th century, broadly understood, three national registers (in today's parlance national censuses) were completed: in 1813, in 1828 and in 1853–1854. Of these, the data survey of the 1823 national census appears to be the best suited for an examination of social and economic history. Hungarian historiography has therefore not failed to make use of it. János Kapossy based his lists of architects, sculptors, painters and graphic artists (arranged in alphabetical order and published in 1952) on these registries. I have now rearranged some of the data published by Kapossy and compiled a table that shows large undertakings by master builders according to the settlements that served as their seat. With regards to building capacity, Székesfehérvár is in its own category: it boasted almost half as much as productivity as Pest and twice as much as the next town on the list. The city's position among other Hungarian towns on the basis of various other hierarchies does not account for this. It is this remarkable position of Székesfehérvár with regards to building construction for which I attempt to find an explanation.

Sinkó Katalin

1941–2013



2013 karácsonya előtt néhány nappal az utóbbi három-három és fél évtized magyar művészettörténet-írásának egyik legjelentősebb, eredeti tudósa hunyt el. Hamvait az ünnepek utáni első napon, 2014. január 2-án helyezték el a budapesti Rózsák tere Szent Erzsébet-plébániatemplomának kriptájában. A szertartás, amelyen nem hangzott el a „szakma” laudációval összetéveszthető nekrológja, minden jelenlévőnek értésére adta, hogy a szakmai közéletben tündöklő, úgyszólván minden munkájában kitűnő és elbűvölő művészettörténész-személyiség megtért oda, ahonnan vé-

tetett, s az a személyiség, aki eddig rejtőzködve őrizte magánéletét (és talán magányát), ezentúl már nem lesz látható, a másikat pedig, aki (példájával, közvetve és közvetlenül tanításával) megmarad az élők között, írásaiból lehet megismerni. Komor, mert kérlelhetetlen figyelmeztetés – aligha idegen elhunyt (a liturgia szóhasználatával) Katalin nővérünk akarátától. Nagy és fontos, szépen rendezett életművet, kevés személyes nyomot hagyott hátra.¹

Mindezt előrebecsátva rovak le egy adósságot. Sinkó Katalin – annak ellenére, hogy lényegében egyidősek voltunk – az ELTE Művészettörténet Tanszékén, ahol 1974-ben fejezte be tanulmányait, a tanítványom volt. Én, akit érettségi után azonnal felvettek, akkor már egy évtizede tanársegéd, ő, aki szintén kezdettől művészettörténésznek készült, akkor a Bizományi Áruház becsüse – „handlé”, ahogyan Cyrano de Bergerac orr-monológjának taktikájával igyekezett ironikusan megelőzni minden előítéletes megjegyzést. Ezenkívül sok mindenről volt hallgatnivalója az akkori bölcsészkaron: katolikus neveltetéséről és hitéről, a Felvidék két háború közti kisebbségéből eredő, s akkoriban a katolikus sajtóban dolgozó édesapjáról,² ’56-os hős férjéről, Kiss Imréről. A hasonló jártasság azonban sok kimondatlan dologra is ráéreztetett.

Mindenesetre Sinkó Katalin szinte mohón vetette rá magát a művészettörténetnek minden ismeretanyagára és módszerére – nyilván már annak biztos tudatában, hogy mit kíván a szakmában tenni, s némi fensőbbiség jogos önértékeléssel is, hiszen mindazt a gyakorlati és történeti ismeretanyagot és szociális tapasztalati hátteret, amelyhez a BÁV akkor már vezető

¹ 70. születésnapja körül (jellemzően szigorúan körül, de nem *alkalmából*), nagyrészt tanítványainak és munkatársainak kezdeményezéséből, fontos publikációk láttak napvilágot. A kevés személyes vonatkozásból a legtöbb: Szőke Annamária: Sinkó Katalin köszöntése. In: *Etudes sur l'histoire de l'art en honneur de Katalin Sinkó – Művészettörténeti tanulmányok Sinkó Katalin köszöntésére*. Szerk. KIRÁLY Erzsébet. *Annales de la Galerie Nationale Hongroise – A Magyar Nemzeti Galéria Évkönyve 1997–2001*, Budapest, MNG, 2002. 9–13 – további utalások alkalomadtán, a szerzők dedikációs fordulataiban. – Vele egyetértésben zajlott válogatott tanulmányainak kiadása is: SINKÓ Katalin: *Ideák, motívumok, kánonok. Tanulmányok a 19–20. századi képkultúra köréből*. Szerk. KIRÁLY Erzsébet–RÓKA Enikő. Budapest, MNG, 2012. Publikációinak (nem teljes, az idegen nyelvű kiadásokat mellőző) bibliográfiája: 315–318.

² Vö. a *Vigília* köréhez fűződő kapcsolatáról: Szőke 2002. i. m. 10.

munkatársaként hozzájuthatott, az egyetemen nem lehetett megszerezni, csak a gorkiji „az én egyetemeim”-en. Láttam egy akkori hallgatók által szervezett, Szlovákia – Kis-Lengyelország – Szilázia – Csehország – Szlovákia körúton a minden iránt megnyilvánuló, eleven érdeklődését. Ennek célja (nem mellékes: 1972-ben) a művészettörténeti Közép-Európa-fogalom realizálása volt. Visszfényét mostanában, ennek a (nem Kelet-, hanem Közép-Európa) kategóriának nagy jelentőséget tulajdonító figyelmében találom.³ Volt-e benne feszültség amiatt, hogy egy szerencsésebb kortársa vizsgáztatta? Ha volt, ez legalább kölcsönös volt. Késői lecsapódása egy különös kísérlet arra, hogy tudományági paradigmákat és ezek változásait életrajzi keretben, egy nemzedék megszemélyesítőjének kvázi-regényében értesse meg.⁴ Mindenesetre a művészettörténet-írás historiográfiájára vonatkozó előadásaim lehetnek Sinkó számára közvetlenül érdekesek. A művészettörténet-írás tudománytörténetét először az 1971/72-es tanév második félévében és 1972/73 két félévében tanítottam, ezekről a fejtegetésekről magam is leginkább az 1976-ban megjelent kötetből tudok valamelyes fogalmat alkotni.⁵ Úgy látom, Kati ezt idézte, használta, még nagy, szintetikus igényű tanulmányainak 2000-rel kezdődő sorozatában is (ezzel anticipálva munkásságának valamilyen kronológiai tagolását). A művészettörténet tudománytörténete azonban az ő kezében mind módszerét, mind céljainak értelmezését tekintve más lett, kérdései újabb kérdéseket nyitnak meg, feltevései egyetértésre, olykor ellentmondásra is ösztönöznek. Az adósság nem csekély, s nem is csak személyes: immár a diszciplína közösségére vonatkozik.

Ennek az elmaradt dialógusnak témái közé tartozott volna a nézőpontok tisztázása. Bár mily hihetetlennek tűnik is, egy olyan, csupán pár száz szereplőt mozgó diszciplínában is, amilyen a magyar művészettörténet, a historiográfiai feldolgozásra-értékelésre váró történeteknek nagyon különböző aspektusai jelennek meg – nagyrészt a színhagyomány alapján. Sinkónak 1980-ig főleg a műkereskedelemben lehettek tapasztalatai, s ezeken kívül tanulmányai idején, a hatvanas évek fordulója és 1974 között az ekkor forrongó – és ezért különös hatósági figyelemmel kísért – egyetemen szerezhett élményeket. Magam is ezt, a Vayer-tanszék perspektíváját ismertem, s mellé 1974-től, amikor a Művészettörténeti Kutatócsoporthoz kerültem, egyre inkább a Magyar Tudományos Akadémiáét is. A Nemzeti Galériáról Pogány Ö. Gábor főigazgatóságának fénykorából voltak ismereteim, Sinkó Katalinnak csak a legvégéről, amikor (Bereczky Lóránt főigazgatósága 1982-ben kezdődött) már alapos generációváltással az a korszak (utólag látjuk: fénykor) kezdődött, amelynek ő lett egyik vezető személyisége. Ezen időszakokban a két intézmény viszonya nem nevezhető harmonikusnak: az előzményekkel szemben a magyarországi művészettörténeti szintézist (s vele kimondatlanul a tudományos kutatások koordinálására való felhatalmazást) az MTA kapta, a várakozással ellentétben éppúgy az ELTE-tanszék, mint a Nemzeti Galéria mellőzésével. A feszültség ez utóbbival eleinte a lefokozás tudatán alapult, a nyolcvanas évektől pedig a múzeumi tudományos kutatás autonómiájának jogos kívánságán. Az akkor még egyetlen tanszék Vayer Lajos nyugalomba vonulása után, 1978-tól kezdve Németh Lajos közelítette tematikában – és részben a (nyolcvanas évek közepéig jobb) lehetőségekre is tekintettel az Intézet feladataihoz és munkatársi gárdájához. Mindebből a történetek megítélésének igen eltérő intézményi hagyományai alakul-

³ Lásd Katalin SINKÓ: *The Marosi Files: from „progressive Traditions” to „Multiplicity of Viewpoints”*. In: *Bonum ut pulchrum. Essays in Art history in Honour of Ernő Marosi on his Seventieth Birthday*. Ed. by Livia VARGA et alii. Budapest, Institute for Art History of the Hungarian Academy of Sciences, 2010. 55–106: 65–68; „Együttműködés és integráció: Kelet- és Közép-Európa között, 1981–2007” című rész: SINKÓ Katalin: *Nemzeti képtár. „Emlékezet és történelem között”*. *Annales de la Galerie Nationale Hongroise – A Magyar Nemzeti Galéria Évkönyve 2008*, Budapest, MNG, 2009. 125–163.

⁴ SINKÓ 2010. i. m.

⁵ *Emlék márványból vagy homokkőből. Öt évszázad írásai a művészettörténet történetéből*. Vál., ford., előszó: MAROSI ERNŐ. Budapest, Corvina, 1976. (Művészet és elmélet.)

tak ki. Amennyire általános diszciplináris érdekű és érvényű lett Sinkó úttörő vállalkozása, a *Nemzeti képtár* a Magyar Nemzeti Galéria megalapításának évéig, 1957-ig, ettől kezdve azonban már belső intézménytörténet – az egyik lehetséges; hasonló értékrendeket mutat fel a műemlékvédelem, s mutathatna fel még több intézmény is a maga részéről. Sinkó Katalin maradandó értékű historiográfiai tette azonban a források feltárása, törekvése az intézményi-közösségi folklórhagyományok meghaladására.

A Művészettörténet Tanszéken nemcsak jóindulatú, hanem egyben az életre ablakot nyitó szokás is volt olyan szakdolgozati és disszertáció-témák kijelölése, amelyek megfeleltek a jelölt tapasztalatainak. Nyilván így kapta 1974-ben megvédett szakdolgozatának témáját: *A magyarországi műkereskedelelem kezdetei az 1780-tól 1840-ig megjelent lapok tükrében*. Ezen alapult egy intézeti kiadványban, az 1978-ban megjelent *Művészet és felvilágosodás*ban (melynek a szerkesztők, Zádor Anna és Szabolcsi Hedvig által képviselt koncepcióját Pogány a leghevesebben opponálta, majd szabotálta) való részvétele is.⁶ A gyűjtéstörténetet szolgáltatta a Nemzeti Galériában, a Mravik Lászlóval együtt rendezett *Válogatás magyar magángyűjteményekből* című kiállításon történt bemutatkozásának alkalmát is, 1981-ben. Az első mintegy bejelentkezés – Entz Géza gyűjtéstörténeti munkásságának folytatása és kiegészítése új adatokkal és szempontokkal: feltűnik az irodalomban Plagemann neve és modern műve, *Das deutsche Kunstmuseum* [1967], de jegyzetben utal Szűcs Jenőnek arra a művére (*A nemzet historikuma*, 1970) is, amely azután ritkán hiányzik tanulmányainak jegyzeteiből. Böhm József Dániellel ért véget a korábban publikált közlemény, vele kezdődik az 1981-es kiállítás bevezetője is. Ezúttal az előzményeket maga Entz Géza foglalta össze. Sinkó műve hatalmas, célszerűen jegyzetelt adattár, jól és alig ismert, vagy éppen feledésbe ment gyűjtéstörténeti adatokkal a 19. század közepétől a második világháborúig. Egyben kívánságlista is, amely fontos szerepet játszott és játszik mindmáig a hamarosan meginduló gyűjtéstörténeti kutatásokban. Egyben az a börrönd, amellyel Sinkó a Nemzeti Galériába érkezett. Kibontásában maga is részt vett, s minősítéseiben, olykor csak egy-egy jelzőben, fellelhetők későbbi szempontjai: a gyűjtéstörténetről a múzeum-történetre való átváltás súlypontjai, a nemzeti historizmus törekvései, szociológiai jelenségek és a recepció stílustörténeti vonatkozásai.

Sinkó válogatott tanulmányainak gyűjteménye – nyilván a szerkesztők és a szerző együttműködésében megállapított – fejezetekre tagolódik, amelyek tematikus logikai összefüggésükön kívül valamelyes kronológiai egymásutánt is mutatnak. Mintha egy szerényen előadott szakmai-szellemi önéletrajz is kirajzolódna ebből a sorrendből. A korai publikációkra visszatekintő *Műgyűjtés* fejezetet az *Emlékművek és kultuszaik* című követi: historizmus-tanulmányok, amelyek metodikai aktualitása váratlanul napi politikai aktualitássá változott. Közöttük foglal helyet az a megkésve publikált változat a millenniumi emlékmű kultikus akciókban betöltött helyéről, amely – miután a könyv kézírata „időközben bizonyos mértékig maga is dokumentummá vált” – csak 1993-ban látott napvilágot a Zádor Anna által szerkesztett historizmus-kötetben.⁷ Hasonló kutatási súlypontot képvisel életművében a *Művészkultusz* fejezet két tanulmánya, amelyek előkészítik az 1995-ös *Aranyérmek, ezüstkoszorúk* című, számos munkatársnak önálló kutatási témát adó kiállítást.⁸ A művészettörténész műhelymunkái sorakoznak ezután három fejezetben: valamennyi hagyományos problémafelvetésként és interpretációként

⁶ Adatok a magyar műgyűjtés történetéhez. In: *Művészet és felvilágosodás. Művészettörténeti tanulmányok*. Szerk. ZÁDOR Anna–SZABOLCSI Hedvig. Budapest, Akadémiai, 1978. 545–552; *Ideák, motívumok, kánonok*. 2012. i. m.

⁷ *A historizmus művészete Magyarországon. Művészettörténeti tanulmányok*. Szerk. ZÁDOR Anna. Budapest, MTA MKI, 1993. 277–293.

⁸ *Aranyérmek, ezüstkoszorúk. Művészkultusz és műpártolás Magyarországon a 19. században*. Koncepció: SINKÓ Katalin. Szerk. IMRE Györgyi. Budapest, MNG, 1995.

is olvasható, s valamennyiben jelen van a továbblépés az interdiszciplináris metodika felé. Tanulmányok, esszék ezek a szó igazi értelmében, általánosságban a kulturális antropológia szempontjainak és alkalmazásának (eredményes) kísérletei: *Műfajok, Ikonográfia, Popularizálódás* címmel. Mindezek ismét szerepet kapnak egy, a historizmus mint stílus és mint tudományos módszer kérdéseit összefoglaló, ezredfordulós nagy vállalkozásban, amely a Nemzeti Galéria mint tudományos műhely *par excellence* reprezentációját jelenti: a *Történelem – kép* Francis Haskell-től kölcsönzött, a parafrázisban járulékos jelentést is nyert címmel⁹ jelölt kiállításában. S az utolsó fejezetet Sinkó historiográfiai érdeklődésének – még egyetemi éveiből magával vitt legfontosabb célkitűzésének – dokumentumai alkotják. Talán másképp is olvassuk őket abban a kontextusban, amelyet más késői tanulmányok alkotnak, mindenekelőtt a 2009-ben publikált *Nemzeti képtár*, amelynek historiográfiai jelentősége aligha merül ki sajnálatos aktualitást nyert pamflet-funkciójában mint balhiedelmek és hazugságok cáfolata. Idesorolandó másik nagy szintézise, *A művészettörténet nemzeti látószöge. Kánonok és kánontörések*.¹⁰ Meghatott büszkeséggel regisztrálom, hogy a késői tanulmányoknak (2009-ig volt a Magyar Nemzeti Galéria főmunkatársa) ebbe a sorozatába illik a *Marosi-files* is, valamint a csak a válogatott tanulmányok sorában, kéziratból kiadott *Recepció és kreativitás. Művészettörténeti metahistóriák a stílustörténetek kialakulásáig*.¹¹

Sinkó Katalin nem azok közé tartozott, akik megtartóztatták magukat személyes véleményük kifejezésétől, s inkább elhallgattak, amikor személyes, biográfiai közelségbe kerültek saját emlékeikkel. Ebben ő, aki 19. század-specialistaként volt ismert, nagyon is modernistának bizonyult, a szó kettős értelmében: mint kortársainak értelmezője és szószólója, és mint ezzel beavatkozni, használni igyekvő aktivistája diszciplinájának. Értett ahhoz, hogy letűntnek, semlegesnek hitt korokat és jelenségeket felelevenítsen, felmutassa akár politikai aktualitásokat, akár lapangó utóéletüket – mindig *sine ira et studio*. Historiográfiai tanulmányaiban pontosan, több szempontból is kijelölte a pályát, amelyen működni, játszania – ahogyan középkori auktorok írták volna: „Isten akaratából, vagy a sátán incselkedése folytán” – megadatott. Kronológiát alkotni annyit jelent, mint leküzdeni és birtokba venni egy jelenséget, úrrá lenni rajta. A többféle úton megkísérelt periodizáció tanúskodik ennek személyes intellektuális nehézségeiről.

A *Nemzeti képtár*ban a kronológiai váz alapjai az intézménytörténet alapvetően kulturális politikai tényei. Az egyetemes és a nemzeti művészeti közgyűjtemények viszonyának történeti elemzése után és a Magyar Nemzeti Galéria intézménytörténetének bemutatása előtt a tulajdonképpeni kortörténet periodizációs javaslatára a munka IV., *Múzeumok a szocializmus államszerkezetében* című fejezete¹² adott alkalmat: egy hangsúlyosan objektív hangnemben, első ízben levéltári források (javarészt Pogány Ö. Gábor irathagyatéka) alapján megírt összefoglalás. Ebben aránylag szűk teret kap az 1945-öt követő, mintegy 1948-ig tartó koalíciós időszak, a különféle művészeti irányzatok sokféleségének bemutatása, annál nagyobbban annak a törekvésnek nyomon követése, amely a korban általános ideáloknak, a művészi szabadságnak és a közművelési („népművelési”) feladatkörnek örve alatt fokozatosan előrenyomuló, szovjet mintájú kommunista kultúrpolitika dominanciájának létrejöttét jelenti. Ennek a „szálampolitikának” fordulópontja lesz 1949, amikor az addig működtetett, még Hóman Bálint által a Nemzeti Múzeum körül kialakított múzeumi szervezet felszámolására, a „kulturális

⁹ *Történelem – kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon – Geschichte – Geschichtsbild. Die Beziehung von Vergangenheit und Kunst in Ungarn.* Szerk. MIKÓ Árpád–SINKÓ Katalin. Budapest, MNG, 2000.

¹⁰ *XIX. Nemzet és művészet. Kép és önkép. Kiállítási katalógus.* Szerk. KIRÁLY Erzsébet–RÓKA Enikő–VESZPRÉMI Nóra. Budapest, MNG, 2010. 29–91.

¹¹ *Ideák, motívumok, kánonok* 2012. i. m. 276–313.

¹² *Nemzeti képtár* 2009. i. m. 47–69.

forradalom” szolgálatába állítására és egy különösen visszataszító nyelvezetet használó retorika kialakítására került sor. Bemutatja a pártok és az intézmények hatalmi harcait: a formálisan kisgazda vezetésű Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium és a Révai József vezette Népművelési Minisztérium rivalizálását, az előbbi által életre hívott, rövid életű Múzeumok és Műemlékek Országos Központja sorsát. Elemzi a tudományos kutatásokért felelős – a Népművelési Minisztérium kezdeményezte s az átszervezett Magyar Tudományos Akadémia asszisztálásával megalakított – Magyar Művészettörténeti Munkaközösség, illetve az azt felváltó Művészettörténeti Dokumentációs Központ történetét (ez utóbbiból jön majd létre 1969-ben az akadémiai Művészettörténeti Kutatócsoport). Ugyanekkor zajlik le egy ma már alig követhető bűvészmutatvánnyal a Fővárosi Képtár megszüntetése, anyagának a Szépművészeti Múzeum Új Magyar Képtárába való beolvasztása (azaz az egyesített anyagnak a Károlyi-palotában való kiállítása), majd 1957-ben, a Kúriában megnyitott Nemzeti Galériaként való önállósítása. Sinkó kronológiájában a mélypontot 1952 jelzi, s nem pusztán a rendelkezésére álló forrásanyagból levont következtetés láttatja az egész folyamat soha nem nyugvó mozgatójának a végül Galéria-alapító Pogány alakját. 1953-ban az „új szakasz” enyhülő periódusát nyugtázza, s nem tekinti fordulópontnak vagy korszakhatárnak 1956-ot sem. Pogánnyal szemben Fülep Lajos jelenik meg pozitív ellensúlyként – akit Sinkó egyáltalán nem idealizál, kultuszát olykor kritikusán szemléli.¹³ Fülep pozitív jelentőségét Sinkó mindenekelőtt a „proletkultus, önkasztráló primitivizmus” kultúrpolitikájának bátor kritikusaként betöltött szerepében látja, s bemutatja, hogy bukása 1956-os szerepének következménye volt – végleg 1960-ban (!).¹⁴

Ennek az egyáltalán nem szívderítő intézménytörténeti-eseménytörténeti perspektívának párhuzamál és részben korrektívájaként szolgál Sinkó más historiográfiai tanulmányainak eszmétörténeti-metodikai kronológiája. Ennek legáltalánosabb keretét két, egymást 1962 (a forradalom utáni konszolidáció) táján váltó vezéreszmének, a „haladó hagyományok”, illetve a „nézőpontok sokfélesége”, a pluralizmus koncepciójának dominanciájával írja körül.¹⁵ Első látásra – az elemzés mellőzésével – a két, lényegében a popperi „zárt” és „nyitott” fogalmainak megfelelő ellentétpárt alkotó fogalom egyfajta fejlődést, szabadulási, szellemi autonómiához vezető folyamatot sejtet. Explicitebb az a nem sokkal későbbi elemzési kísérlet, amelyben Sinkó a kánonok és a „kánontörések” historiográfiai fogalmával kísérlete meg a folyamat – szakmai identitástudatunk szempontjából döntő jelentőségű – leírását.¹⁶ Ebben a sok tekintetben különös tanulmányban mindenekelőtt a fordított kronológiai sorrend meglepő. Hivatkozási alapja egy Friedrich Schlegel-aforizma („A történelem: visszafelé tekintő próféta”), célja a fejlődéstörténetnek még a látszatát is elkerülni: „A kép, amely így keletkezik, egyazon »figura« eltérő felvételeinek egymásra rajzolt vagy vetített képéhez hasonlatos, s lényegét tekintve a kánonképződés módjára kérdez rá.”¹⁷ Megfordítva a tanulmányban követett sorrendet, a nemzeti művészet paradigmáinak történeti sorozata a 19. század elejével (Joseph Abel 1807, illetve 1812) kezdődik, s a kortörténet szempontjából még mindig jelentős két dátummal (Budapest, 1923: Fülep Lajos: *Magyar művészet*, illetve Budapest, 1939: *Mi a magyar?*) folytatódik. A következő – kellő történeti alappal kijelölt – mérföldkő: „Budapest, 1950. október: *A magyar művészettörténelem földadata*”. – Szempontunkból itt, a kultúrpolitikai perspektívából láttatott mély-

¹³ Vö. pl. A művészettörténet nemzeti látószöge. Kánonok és kánontörések. In: *Nemzet és művészet* 2010. i. m. 43.

¹⁴ *Nemzeti képtár* 2009. i. m. 68; vö. Sinkó Katalin: Néhány akta 1952–1953-ból. Az MTA és a múzeumok. In: *„A feledés árja alól új földeket hódítok vissza”. Írások Tímár Árpád tiszteletére*. Szerk. BARDOLY István–JURECSKÓ László–SÜMEGI György. Budapest, MTA MKI–MissionArt Galéria, 2009. 259–277.

¹⁵ Az alcímben: *Marosi Fíles* 2000 i. m., elemmezve az 1960-as évektől megjelenő törekvéseket: közép-európai regionális fejlődés, a nemzet historikuma, periodizációs kérdések, stíluspluralizmus, a historiográfia művelése, hermeneutika.

¹⁶ *Nemzet és művészet* 2010. i. m. 29–81.

¹⁷ Uo., 29.

pont közelében, a programalkotás és a nemzet historikumának felismeréséről szóló elemzés jelentős. Ezt követi – Vayer Lajosnak az 1969-es budapesti nemzetközi művészettörténeti kongresszus bevezetőjében kifejtett koncepciójára utalva – „Budapest 1969: Általános és regionális fejlődés – a közép-európai kulturális régió fogalmának legitimációja”. Ezután talán szubjektívebben kijelölt és inkább diszciplináris érvényű, ezért az előbbieknél vitathatóbb fordulópontok kijelölései következnek: „Bécs, 1983: Die ungarische Kunstgeschichte und die Wiener Schule”, majd: „Berlin, 2001: Művészettörténet Kelet-Közép-Európában és a nemzeti diskurzus”, továbbá: „Budapest, 2005. november: A nemzeti tudományok historikuma”, illetve egy fontos német művészettörténeti kongresszus: „Marburg, 2009: Kánon”. Valamennyi utóbb felsorolt „kánon-törés” a magyar művészettörténeti problematika egyetemes („közép- és nem kelet-európai”) érvényére vonatkozik. Jelzik, hogy mennyire a szerző gondolkodásának középpontjában állt mindvégig a magyar művészettörténet-írás egyetemes beágyazottságának tudata – pontosabban küldetése.

Sinkó Katalin historiográfiai koncepcióit itt bizonyos értelemben személyes dokumentumként, hiányzó önéletírásának pótlakaként, szellemi azonosságát leíró forrásként mutattuk be – ami semmiképpen nem jelenti ezek lebecsülését. Ellenkezőleg: nemcsak személyes értékrend, hanem egy mindinkább sűrűsödő átmenetekkel és paradigmaváltásokkal szembesített generáció eszmélkedésének is kifejezője. Ő Németh Lajosra mint ritka kivételre hivatkozva elemezte a művészettörténet filozófiatlanságának és az elméleti reflexiótól való tartózkodásának jelenségét és okait – egyértelműen tanúsítva, hogy maga is kivétel.¹⁸ Tudományelméleti-historiográfiai munkái rendkívüli – már csak periodizációs kísérletei révén is a szó legszorosabb értelmében: korszak-alkotó – jelentőségűek. Feldolgozásuk, folytatásuk előttünk álló feladat, amely elől nem lehet kitérnünk.

A fent elemzett historiográfiai munkák és fogalomrendszerük hatalmas olvasottság és rendkívüli interdiszciplináris tájékozottság tanúi és eredményei. Ez a kettő – mindkettő egy mindvégig fiatalos kíváncsiság megnyilvánulása – egészen kivételes innovatív kutatói alkat meghatározója. Sinkó legtöbb munkájában tetten érhető a művészettörténet társtudományaitól (és társként felismert újabbaktól) érkező, a nemzetközi szakirodalom szempontjainak hazai kipróbálására, honosítására irányuló törekvéseinek szerepe. Alighanem a legtöbbet olvasó művészettörténész volt – és olvasási szokásainak sajátos vonása, hogy mennyire kedvelte az antikváriumai régiségeket: köztük idegen nyelvű eredetű olyan, feledésbe ment fordításait, amelyek recepciótörténeti értéke mellett forrásértéke is nagy volt, hiszen gyakran régi művészek számára is közvetítőknak bizonyultak. Elég itt csak a „kánon-törésekről” szóló, fent idézett nagy tanulmányának apparátusát szemügyre venni: a hazai ihletők közé tartoznak az irodalomtörténeti kánonkutatás alapművei, Thomas Kuhn paradigmaelméletének irodalma, filozófiatörténeti¹⁹ párhuzamok. Egész sorozatát lehetne összeállítani a Sinkó kutatásait inspiráló fontos szerzőknek: Thomas Nipperdeytől (nemzeti emlék) kezdve Pierre Bourdieu-n (társadalmi emlékezet), Hans-Georg Gadameren, Martin Warnkén, Francis Haskellen át Pierre Noráig (az emlékezés helyei).

Ha indulásánál fontos szerepet játszott a historiográfia és a történettudomány (mindenekelőtt Szűcs Jenő) példája, későbbi tájékozódását erősen meghatározta a recepciótörténet irányzata, s különösen a hetvenes évektől kezdve domináns, Magyarországra késéssel érkező historizmuskutatás módszertana.²⁰ Megőrizve fenntartásait a marxista társadalomtörté-

¹⁸ Uo. 29–30.

¹⁹ Vö. Recepció és kreativitás. Művészettörténeti metahistóriák a stílustörténetek kialakulásáig. In: *Ideák, motívumok, kánonok* 2012. i. m. 276–313.

²⁰ Vö. az általa áttekintett irodalom kritikai szemléjét: *A magyar művészet a 19. században. Építészeti és iparművészet*. Szerk. Sisa

nettel szemben, folyamatosan kereste egy nem marxista indíttatású szociológiai interpretáció példaképeit, ezekre leginkább Haskell módszerében találva rá. E példaképek vezették az etnográfia felé, ahol (így mindenekelőtt Kovács Ákos kiállításain és kutatásaiban) fontos inspirációkat kapott a politikai populizmus háttére előtt zajló popularizálódás, illetve trivializálódás (falvédők, de az irredentizmus propagandaművei: *A megsértett Hungária* ábrázolásai is) folyamatának kutatásához. Egyaránt érdekelte a történelem iskolai szemléltetőtábláinak története²¹ és az 1896-os millenniumi ünnepségek és kiállítás. Ez adott számára alkalmat a népművészet-fogalom és a Néprajzi Múzeum keletkezéstörténetének elemzésére.

A néprajztudósokkal való együttműködésének és főleg a Hofer Tamással folytatott eszmecseréknek legfontosabb tudományos eredménye egy nagy, *Az ornemens mint nemzeti nyelv* című tanulmány a népművészet és az iparművészet történetének közös gyökereiről.²² Ismeretes, hogy ezek múzeumainak alapítására a szándékot Magyarországon egyidejűleg, 1873-ban nyilvánították ki. Az iparművészet budapesti múzeuma 1896-ra felépült – a néprajzé és a népművészeté sohasem. Viszont Lechner Iparművészeti Múzeuma épületének a népművészettől ihletett ornamentikája okán akár a népművészeté is lehetne. A tanulmány alapvetően a művészettörténet historiográfiai tényein alapul – s ebben a megközelítésmódban erősen el is tér az etnográfia belüli szempontoktól. Az interdiszciplináris metodika alkalmazása mindenekelőtt azért volt indokolt, mert az a szemlélet, amelynek gyökereit vizsgálta, egyáltalán nem a kultúra valamely részterületét, hanem egészének felfogását jellemzi. Elég megfontolnunk, hogy amikor Bartók *Cantata profanájában* a szarvassá vált, a tűzhelytől és pohártól eltávolodott fiú azt kiáltja, hogy „csak tiszta forrásból”, az ősművészet elvét – és a népi, földművelő paraszti kultúrának mint ez ősi kincs őrzőjének feltételezését – hirdeti. Sinkó vizsgálata az ornamentika mint önálló művészeti ág 19. századi historiográfiájához vezet. Az egyik szál az 1851-es Londoni Világkiállítás hatásai közül az alkotja, amely – így az angol *Arts and Crafts*-mozgalomban – a gépipari tömegtermelés okozta károkat a régi kézművesség formakincsének gyűjtésével, felhasználásával és mintalapokon való terjesztésével igyekezett kiküszöbölni. A másik, az ornamentika ősművészetté, a legelsőnek tekintett textilművészetből származóvá nyilvánítása Gottfried Semper stílustanának egyik alaptézise. Nem véletlen, hogy Semper éppúgy a Londoni Világkiállítás tanulságai nyomán jutott téziseihez, mint az ornamentális nyelv grammatikájának rekonstrukcióját a mintakincs gyűjtésével megvalósítani igyekvő Owen Jones – de a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatójaként Pulszky Ferenc is. A népművészet mint ősművészet tézise tehát a pozitivizmus ősművészet-konceptiójának szülötte, s ebben gyökereznek – ahhoz hasonlóan, mint nem sokkal később a népzene „rég” és „új” stílusának megkülönböztetése – a díszítőművészet magyar stílusának vitái. Ezek vezetnek el Huszka József ázsiai származtatás-elméleteinek kialakulásához, s ebben a kontextusban zajlik a magyar stílus szinte minden 19. század végi archeológust, művészettörténészt és építész mozgósító vitája. Az új elemet Semper bécsi kritikája, Alois Riegl abszolút történetiségre alapozott stíluselmé-

József. Tudományos tanácsadók: SINKÓ Katalin és NAGY Ildikó. Budapest, MTA BTK MI, 2013. (A Magyarországi Művészet Története 5/1.) 20–31.

²¹ SINKÓ Katalin: A művészi siker anatómiája 1840–1900. In: *Aranyérmek, ezüstkoszorúk* 1995. i. m. 30. Vö. SZABÓ László: Iskolai szemléltető képek 1872-ből. In: uo. 100–104.

²² Az ornemens mint nemzeti nyelv. A népművészet fogalmának kialakulása az iparművészeti múzeumokban a pozitivizmus korában. In: *Ideák, motívumok, kánonok* 2012. i. m. 242–275. Eredetileg: Die Entstehung des Begriffs der Volkskunst in den Kunstgewerbemuseen des Zeitalters des Positivismus. Ornament als Nationalsprache. *Acta Historiae Artium*, 46. 2005. 205–259. Korábbi változata: Viták a nemzeti ornamentika körül 1873–1907 között. In: *Romantikus kastély. Tanulmányok Komárik Dénes tiszteletére*. Szerk. VADAS Ferenc. Budapest, Hild-Ybl Alapítvány, 2004. 399–433. Lásd még Historizmus und die ungarische Ornamentik. In: *The Nineteenth-Century Process of „Musealization in Hungary and Europe*. Ed. Ernő MAROSI-Gábor KLANICZAY. Budapest, Collegium Budapest, 2006. (Collegium Budapest Workshop Series No 17.) 305–316.

lete jelentette, amely egyben leszámolt a népek-rasszok külön-külön eredetének feltevéseivel is, s az ornamentika egyetemességét hirdette. Riegl végső célja azonban szintén „a művészeti formák grammatikájának” kidolgozása volt.

Sinkó népművészetről szóló tanulmányai alighanem a nemzet historikumának Szűcs Jenő által kidolgozott téziseiből kiindulva, nézeteinek szintézisét képviselték. Historiográfiai rekonstrukcióját számos fórumon előadta, illetve vitára bocsátotta, részlet-vonatkozásait is kidolgozta: így a magyar művészképzésben felhasznált mintalap-anyag és szakirodalom felmérésében való részvételével,²³ és azzal az inspiratív szerepével, amely Huszka József munkásságának és mintagyűjteményeinek feldolgozásával²⁴ a néprajztudományban is új utakat mutatott. A Huszka-életmű kritikai feldolgozásához fűződik egy – mindeddig aligha felfedezett, s ezért hatástalanul maradt – igen jelentős önkorrekciója, amely a népművészet-fogalom historiográfiai vizsgálatának kontextusába tartozik. 2006-ban a Huszka-katalógusba rövidebb tanulmányt írt *Historizmus és a magyar ornamentika* címmel,²⁵ amelynek tárgya a „magyar formanyelv” tartalma és annak értelmezése, helyenként szó szerint a legutóbbi időig csak németül hozzáférhető nagy tanulmánnyal egyező megfogalmazásban. E tanulmány igen fontos hozadéka a fogalmi tisztázás: a „historizmus” szó különféle jelentéseinek értelmezése. Sinkó itt különbséget tesz „történelemszemléleti historizmus” (azaz a fejlődés gondolatára alapozott történeteszmélet) és művészeti historizmus között. Felidézi azokat a vitákat, amelyek a virágos motívumok magas művészeti (korai újkori perzsa, török előképekre visszavezethető) eredetéből indultak ki, és amelyek során népvándorlás kori régészeti emlékek és textíliák is szerepet kaptak az érvelésben. Huszka fokozatosan ezeket is bevonta rekonstrukciójába. A döntő változást Riegl ornamentika-felfogásában regisztrálta, különválasztva a történeti metódus értelmében felfogott historizmust, amelynek legkövetkezetesebb képviselője volt, a stílis historizálástól, történeti formáknak a jelen kifejezőeszközeiként való alkalmazásától, amelyet elvetett (anti-historizmus). Huszkát (és mintaképét, a Riegl ellenében fellépő Josef Strzygowskit, valamint magyar követőiket egészen a jelenkorig) az etnikusan determinált formák változatlanságát hirdető ahistorizmus képviselőiként különböztette meg. Sinkó megfogalmazása szerint „A historizmusban Riegl nem a tudományos ismeretek művészileg is értékesíthető tárházát, hanem saját kora kulturális krízisének jelét látta: a modern művészet nem lehet a régi utánzata. [...] Nietzsche nem a históriát, hanem a teremtő génuszt állította világszemlélete középpontjába.”²⁶ Ugyanebbe a kontextusba helyezte a kérdést a Collegium Budapestben tartott előadása, amely Adolf Loos 1908-as nevezetes kijelentéséből indult ki: *Ornament ist Verbrechen*.²⁷

Ezeket a fogalmi distinkciókat és fejtegetéseket Sinkó Katalin korábbi antihistorizmus-felfogásának tükrében tekinthetjük – mégpedig különös figyelmet érdemlő – korrekcióknak. 1991-ben a fenti idézetben is felemlített zsenikultuszt és az azt kísérő szimbolizmusban különösen Csontvárynak „a múlt és a jelen közötti kontinuitást vagy inkább azonosságot érzékeltet[ő]” attitűdjét tekinti a művészetet a historizmustól megkülönböztető jelenségnek.²⁸ Kritikával illeti azokat a művészettörténészeket, akik Csontváry művészetének értelmezéséhez az utat

²³ KATONA Júlia–GYÖRGY Judit: *Díszítmények és ideák vonzásában. A Magyar Képzőművészeti Egyetem Könyvtárának díszítőművészeti könyvtárak-gyűjteménye*. Budapest, MKE, 2010.

²⁴ SINKÓ Katalin: Az ornamentikai mintalapok és az „előkép-mozgalom” 1850 és 1900 között. In: *Huszka József, a rajzoló gyűjtő*. Kiállítási katalógus. Szerk. FEJŐS Zoltán. Budapest, Néprajzi Múzeum. 2006. 134–135.

²⁵ *Historizmus és a magyar ornamentika*. Az etnográfia tárgyainak művészi szemlélete. In: *Huszka József* 2006. i. m. 278–281.

²⁶ *Huszka József* 2006. i. m. 280.

²⁷ *Historismus und die ungarische Ornamentik* 2006. i. m. 305.

²⁸ A Madonna-festő. Művész-szerep és historizálás Csontváry önarcképein. In: *Ideák, motívumok, kánonok* 2012. i. m. 105. Vö. bővebben: SINKÓ Katalin: A cédrusok. In: *Történelem – kép* 2000. i. m. 732–735.

a 19. századi historizmus megkésett jelenségeként keresték. Sinkó, aki rendszerint tartózkodott a 20. századi művészet kérdéseinek taglalásától, ebben a kérdésben határozottan az 1960-as évek avantgárd ihletésű Csontváry-kultuszának híveként és őrzőjeként nyilatkozott meg. Ez a megfigyelés explicitebb a Magyar Nemzeti Galéria millenáris kiállításának katalógusában – nem utolsósorban azért, mert a historizmus és az antihistorizmus kérdése az ott szerepeltetett 20. századi válogatás értelmezésében (bizonyos értelemben, lásd fent a „haladó hagyományok” kérdését) a közelmúlttal való számvetést is érinti. Tanulmánya igen fontos helyet foglal el a kötet bevezető tanulmányainak sorában, hozzá a katalógus megfelelő helyén válogatott tárgycsoport is tartozik.²⁹ Az „Antihistorizmus: a múlt kiszabadulása a történelem fogságából” című kiállítási egység első csoportja a „szemléletbeli antihistorizmus”-ként jellemzett tendencia válogatása (Szinyei Merse Pál, Székely Bertalan) volt. A második: „Ősmagyar motívumok a Zsolnay-gyár készítményein a századfordulón”, egyértelműen olyan művek, amelyeket 2006-ban a Huszkára alkalmazott „ahistorikus” attitűd jellemez. Hasonló Csontváry Zarándoklás-képének helyzete, „őstörténeti” szimbolizmusa miatt, míg Gulácsy Lajos és Ferenczy Károly képeire a fent említett „szemléletbeli antihistorizmus” attitűdje jellemző. Úgy tűnik, a 2006-os fogalmi distinkciók sorában nemcsak az antihistorizmus és az ahistorizmus ellentétpárja jelentős, hanem – szemben a burckhardti *Existenzbild* értelmezésével – szükséges a historizáló festői stílus (neoreneszánsz, neobarokk, második rokokó) figyelembevétele is. Magától értetődik, hogy a szimbolizmus és a szecesszió törekvései nem ellentétesek a historizmussal, s a modernitás értelmében felfogható nagy szakítás ott tételezhető fel, ahol a kortársak is észlelték, ott, ahol „az utak elváltak”.

A probléma azonban tanulságokkal jár, mindenekelőtt Sinkó Katalin szellemi hagyatékának folytathatóságára – illetve a folytatás kötelezettségére – nézve. Mindenekelőtt, ez a hagyaték – és nem csak a nagy súlyú historiográfiai corpus – nem önmagába zárt, hanem a magyar művészettörténet egészében továbbgondolást, alkalmazást igényel. Másrészt folytatást igényel maga az elméleti igényesség, az interdiszciplinaritás felé nyitott, de a művészettörténeti hagyományban megalapozott módszer is.

A Művészettörténeti Intézet Sinkó Katalinban régi, sok vállalkozásában részt vevő, segítőként, vitapartnerként, szerzőtársként mindig készséges kollégát vesztett. Ennél többet is: elsősorban rá, a vállalkozás egyik tudományos tanácsadójára várt *A magyar művészet a 19. században* 2013-ban megjelent első, az építészetet és az iparművészetet tárgyaló kötete³⁰ után a második, képzőművészeti szintézis koncepcionális részeinek megírása. Bízunk abban, hogy szellemi hagyatéka és utódaira örökített tanítása elegendő lesz e munka befejezéséhez. Bízunk még inkább abban is, hogy munkáinak a szakmát és intézményeit illető tanulságai, nem titkolt, de mindig szelíd érveléssel hangoztatott következtetései egyszer meghallgatásra találhatnak.

Marosi Ernő

²⁹ Historizmus – antihistorizmus. In: *Történelem – kép* 2000. i. m. 103–115. A tanulmány személyes fontosságát árulja el az „Édesapám emlékének” dedikáció.

³⁰ Sinkó Katalin: A történeti háttér; A 19. század művészete a magyar művészettörténet-írásban és a korszakolás. Mindkettő in: *A magyar művészet a 19. században. Építészet és iparművészet*. Szerk. Sisa József. Budapest, MTA MKI, 2013. 13–20, 20–31.

Intézeti események 2013

Január 11. Junghaus Tímea beszélgetést folytatott Szentandrassy István képzőművésszel a *Roma politika intézményesülése* című OTKA Pályázat (vezető kutató: Kóczé Angéla, MTA BTK) révén megvalósuló projekt keretében a Magyarországi Roma Parlamentben.

Január 14. Bicskei Éva megnyitotta Göbölös Luca *Háttér* című időszaki kiállítását a Raiffeisen Bank Akadémiai utcai székházában.

Január 16. Marosi Ernő az OSZK előadótermében bemutatta *A gyulafehérvári székesegyház főszentélye* (szerk. Papp Szilárd. Budapest, Teleki Alapítvány, 2012) című tanulmánykötetet.

Január 17. A budapesti Próféta Galériában Tatai Erzsébet *A 90-es évek konceptuális művészete* címmel tartott előadást.

Január 17–18. A *Megőrzés – kutatás – megosztás. Bemutatkoznak az MTA BTK archívumai, gyűjteményei, adatbázisai* a „Lendület” 20–21. Századi Magyar Zenei Archívum és Kutatócsoport által rendezett konferenciáján. 17-én Tatai Erzsébet az MI Adattáráról, Faludy Judit *Bátorítástól professzionizmusig, másolástól megélésig – MTA Pszichiátriai Művészeti Gyűjtemény*, Bubryák Orsolya *Az MTA Képzőművészeti Gyűjteménye* címmel tartottak előadást. 18-án Hornyik Sándor *Lexikális Gyűjtemény – Egy művészlexikon múltja és jelene*, Kerny Terézia *Az MI Regesztagyűjteménye és Fotótára* címmel tartott előadást az MTA BTK Zenetudományi Intézetének Bartók Termében.

Január 18. Az ELTE Pedagógiai és Pszichológiai Kar Neveléstudományi Intézet Pedagógiatörténeti Tanszéke, az ELTE Neveléstudományi Doktori Iskola Pedagógiatörténeti Programja, az MTA BTK MI, valamint a Magyar Táncművészeti Főiskola közös szervezésében a *Továbbélő utópiák: életreform-törekvések a 20. század első felében. Recepció és intézményesülési folyamatok a korabeli magyar társadalom, pedagógia és a művészetek tükrében* címmel tudományos szimpóziumot rendezett az ELTE PPK Kari Tanácstermében. Az MTA Táncstudományi Munkabizottsága tagjai közül Beke László *Családi kapcsolatok az építészet – mozdulatművészet – gyógytorna háromszögében*, Vincze Gabriella *„Párizs-Berlin” – megjegyzések Kepes Éva kapcsán a magyar mozdulatművészet Bauhaus és avantgárd kapcsolataihoz* címmel tartott előadást.

Január 20. Barki Gergely *Lost and found – A Nyolcak elveszett és megkerült művei* címmel előadást tartott Budapesten, az Erzsébetligeti Színházban (XVI. ker., Corvin Művelődési Ház – Erzsébetligeti Színház).

Ugyanott megnyílt a *WANTED – A Nyolcak elveszett művei* című kiállítás (január 20.–március 20.), kurátor: Barki Gergely.

A debreceni MODEM-ben megnyílt a *Zóna – Az Élesdi Művésztelep elmúlt 5 éve* című időszaki kiállítás (január 20.–április 7.), kurátor: Hornyik Sándor.

Január 22. Aknai Katalin a szentendrei MűvészetMalom *Malom Esték* sorozatában, a Malom Caféban Ilona Keserü Ilonával beszélgetett a Ferenczy Múzeum által szervezett *Kortársak a hatvanas években* című rendezvényen. A beszélgetés Gy. Molnár István Útravaló (Szentendrei Képtár) és Bartl József *Jel – Transit* (MűvészetMalom) című időszaki kiállításaihoz (2012. december 7.–2013. február 10.) kapcsolódott.

A magyar köztársasági elnök 216/2012. (IX. 4.) KE határozata alapján a Magyar Kultúra Napján Sisa Józsefet a Pécsi Tudományegyetem Pollack Mihály Műszaki és Informatikai Kar Tervezési és Építészeti Ismeretek Tanszékének egyetemi tanárává nevezték ki.

A Magyar Kultúra Napján a budavári Kongresszusi Teremben tartott MTA BTK össztintézeti értekezleten Fodor Pál, az MTA BTK főigazgatója az újonnan alapított Főigazgatói Elismeréssel tüntette ki Tóth Györgyné Mészáros Líviát, az MTA BTK MI titkárnőjét.

Január 25. A zugligeti Szent Család római katolikus templomban gyászmisét celebráltak Tóth Melinda (1939–2009), az MTA Művészettörténeti Kutató Csoport–Kutatóintézet egykori munkatársának lelki üdvéért.

Január 29. Perenyei Monika a *Collegium Artium* keretében *Művészettörténeti hagyomány és kutatói fotóhasználatok* címmel előadást tartott az MTA BTK MI tanácstermében.

Február 7. A Budapesti Történeti Múzeum gótikus termében Sisa József bemutatta a *Bútorművészet Magyarországon 1800–1850* (szerk. Rostás Péter. Budapest, BTM–Terc, 2012) című könyvet.

Február 14. Tatai Erzsébet megnyitotta Szabó Ágnes *Animáliák* című egyestés kiállítását a budapesti Liget Galériában.

Február 15. A budapesti Gallery8 – Roma Kortárs Művészeti Tér Galériában *Romaizmus – A roma kultúrtörténet konstruálása* címmel időszaki kiállítás (február 15.–április 4.) nyílt, kurátor: Junghaus Tímea.

Február 19. A Ludwig Múzeum *A marginalitás elméleti és kritikai problémái napjaink művészetében* című sorozata keretében Okui Enwezor teoretikus, művészettörténész, kritikus, kurátor, a müncheni Haus der Kunst igazgatójának (záró)előadása korreferátumát Junghaus Tímea tartotta.

Február 21. Junghaus Tímea megnyitotta Alex Schikowski képzőművész *Szubaltern lázadás* című időszaki kiállítását Budapesten, az Andrássy Egyetem Tükörtermében.

Február 26. Vincze Gabriella a *Collegium Artium* keretében *Klasszicizáló tendenciák és gótikus reminiscenciák a magyar mozdulatművészetben* címmel előadást tartott az MTA BTK MI tanácstermében.

Horányi Attila a Ludwig Múzeum – Kortárs Művészeti Múzeum Könyvtárában bemutatta a *Helyszíni Szemle – Fejezetek a múzeum életéből* (Szerk. Turai Hedvig–Székely Katalin. Budapest, Ludwig

Múzeum – Kortárs Művészeti Múzeum, 2013) című tanulmánykötetet. A könyvbe Marosi Ernő *A múzeum születése. A művészeti múzeum előtörténetéhez* címmel írt tanulmányt. A bemutató résztvevői: György Péter, Horányi Attila, Király Erzsébet, Marosi Ernő, Mélyi József, Sasvári Edit, Székely Katalin, Turai Hedvig.

Március 6. A budapesti Sapientia Szerzetesi Hittudományi Főiskola kápolnájában Füzes Ádám, Töll László, Madas Edit és Bubnó Tamás bemutatta az *Énekek Szent László királyról* (Szerk. Kovács Andrea–Medgyesy S. Norbert. Budapest, Magyar Napló, 2012) című kötetet, amelynek bevezető tanulmányát Kerny Terézia írta.

Március 12. Marosi Ernő a Képzőművészeti Egyetemen megnyitotta a Major János (1934–2008) művészetét bemutató időszak kiállítást („*A halottak élén*” – *Major János világa*, március 12.–április 13.), kurátor: Véri Dániel.

Pataki Gábor az óbudai Symbol Art Galériában megnyitotta Gergely Nóra képzőművész kiállítását (március 12–19.).

Március 14. András Gábor a Paksi Képtárban megnyitotta a *Konceptualizmus ma – Konceptuális művészet Magyarországon a kilencvenes évek elejétől* című időszak kiállítást (március 14.–június 2.), kurátor: Tatai Erzsébet.

Március 15. András Edit Bécsben a *Vienna Festival* keretében részt vett a kortárs magyar kultúra helyzetével foglalkozó kerekasztal-beszélgetésen.

Március 19. András Edit a pozsonyi Nemzeti Galériában (Slovenská narodná galéria) *(Re)claiming public space in post-socialist nationalism* címmel tartott előadást.

Március 20. A pesterzsébeti Gaál Imre Galériában Kerny Terézia megnyitotta a Szepesi Balázs hímzsminta-gyűjteményét bemutató időszak kiállítást (március 20.–április 22.), kurátor: D. Udvary Ildikó.

Március 22. Az MTA Művészeti Gyűjteményében *Az expresszionizmus kanonizálása, Köln 1912. A Sonderbund kiállítás és magyar művészei* című, Barki Gergely által szervezett nemzetközi konferencián köszöntőt mondott és a konferenciát levezette Galavics Géza, az MTA Gyűjteményi Tanácsának elnöke. Barki Gergely „*Kecske a levegőben*”, *avagy az ördög a részletekben lakozik – Rekonstrukciós problémák és recepciótörténeti adalékok a Sonderbund-kiállítás magyar részvételével kapcsolatban* címmel tartott előadást.

Gulyás Borbála Velencében a PALATIUM Research Networking Programme és a Society for European Festivals *Research Making Space for Festival 1400–1700, Interactions of Architecture and Performance in Late Medieval and Early Modern Festivals* nemzetközi konferenciájának (május 21–24.) 2., *Ephemeral Architecture and the Meaning of Festival* című szekciójában angol nyelvű előadást tartott *The Role of Triumphal Arches at the Court Festivals under the New Holy Roman Emperor, Habsburg Ferdinand I* címmel (az MTA BTK Peregrináció-programjának támogatásával).

Március 25. A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat 2012. évi közgyűlésén Kerny Terézia laudálta Ridovics Annát (MNM, Történeti Tár) Pasteiner Gyula-éremmel való kitüntetése alkalmából.

Április 2–4. Pataki Gábor zsűrielnökként részt vett az Eszterházy Károly Főiskola BTK Vizuális Művészeti Tanszéke által rendezett XXXI. OTDK Művészeti és Művészettudományi szekciójában Egerben.

Április 5. Beke László részt vett a II. Szlovákiai Magyar Képzőművészeti Fórum rendezvényén (április 4–6.) Kassán, a Rovás Polgári Társulás épületében, a Rovás Akadémián, ahol *Munkacím: A Kassa-projekt No 0* címmel tartott előadást.

Április 8. A budapesti Gallery8 – Roma Kortárs Művészeti Tér Galériában *Roma Koncept* címmel időszaki kiállítás (április 8.–május 15.) nyílt, kurátor: Junghaus Tímea.

Április 10. Bubryák Orsolya *Rahmenbedingungen für Kunst und Kultur im Königreich Ungarn im 17. Jahrhundert* címmel előadást tartott Passauban (Passauer Redoute in Passau und Linz) az *Internationaler Wissenschaftskongress Barocke Kunst und Kultur im Donauraum* című nemzetközi konferencián.

Pócs Dániel *Látvány és látomás. Naldo Naldi könyvtárleírása művészettörténész és filológus szemmel* címmel vitaindító előadást tartott az ELTE BTK Görög Tanszék által szervezett műhelykonferencián.

Tatai Erzsébet megnyitotta Csáky Marianne *Talán-térben* című időszaki kiállítását (április 10.–május 10.) a budapesti Inda Galériában, kurátor: Muladi Brigitta.

Április 11. Az MTA BTK MI, az MTA Pedagógiai Bizottság Neveléstörténeti Albizottsága, a Selye János Egyetem (Komarno) és a Comenius Pedagógiai Intézet (Komarno) által *Továbbélő utópiák II. Életreform törekvések intézményesülése a 20. század első felében – Nemzetközi és hazai recepciók folyamatok a korabeli társadalom, pedagógia és művészetek tükrében* címmel szervezett tudományos konferencián (április 11–13.) Beke László *Megjegyzések a magyar–szlovák művészeti kapcsolatokhoz az életreform-kutatás szempontjából* címmel tartott előadást a Selye János Egyetem Konferenciaközpontjában.

Április 16–19. *A hosszú hatvanas évek – Egy nemzetközi kutatási együttműködés a hatvanas évek művészetének újragondolásáról Közép-Kelet Európában* című kétnapos (április 16–19.), a Nemzetközi Visegrádi Alap által támogatott konferencián 16-án Aknai Katalin *A case study of a tomb motif by Ilona Keserü and its background*, Pataki Gábor *„National roots” in the art of the Sixties in Central-Eastern Europe*, 19-én Beke László *Early approaches to media in the art of the 1960s in Hungary*, Hornyik Sándor *From the First Sputnik to Apollo 11: Science, Technology, and the Cold War in the Hungarian Art of the Long Sixties* címmel tartott előadást a Ludwig Múzeum Könyvtárában. Együttműködő partnerek: MTA BTK MI; Moravská galerie v Brně (Brno); Adam Miczkiewicz University (Poznań); Slovenska narodná galéria (Bratislava); Ludwig Múzeum – Kortárs Művészeti Múzeum (Budapest).

Faludy Judit, az MTA Pszichiátriai Művészeti Gyűjteményének tudományos munkatársa az Association des Anciens Boursiers du Gouvernement Français (AABGF) vezetőségi tagjaként (2013-tól alelnökeként) a budapesti Francia Intézettel együttműködésben kulturális programok szervezésében és megvalósításában vett részt. Ennek keretében került sor *Pszichoanalitikus a társadalomban* címmel a Françoise Dolto (1908–1988) emlékére rendezett nemzetközi kolokviumra az ELTE BTK-val és a Károli Gáspár Református Egyetemmel közösen a budapesti Francia Intézetben.

Április 18. A FUGA Web Rádióban Kerny Terézia, az MTA BTK MI újonnan felállt Romanika-gótika munkacsoportjának koordinátora beszélgetett Lukácsi Bélával a kutatás célkitűzéseiről.

Április 19. Galavics Géza, az MTA Gyűjteményi Tanácsának elnöke az Új szerzemények a Magyar Tudományos Akadémia Művészeti Gyűjteményében című rendezvény keretében Fr. von Amerling *Gróf Waldstein János arcma*s című festményét, Bicskei Éva, az MTA Művészeti Gyűjteményének vezetője Johann Nepomuk Ender (1793–1854) *Széchenyi Ferenc, 1823 és Emlékkönyv a herceg Pálffy család tulajdonából* (1813–1818 között használták), valamint Barabás Miklós *Eötvös József és Trefort Ágoston portréja, 1844* című litográfiáját mutatta be az MTA Művészeti Gyűjteményében.

Kerny Terézia a Millenárison rendezett XX. Budapesti Nemzetközi Könyvfesztivál Könyvtárosi Klubjában ismertette *A hazai hagyomány értékei mai fejlődésünk szolgálatában* című könyvbemutató keretében a *Közös tér – Közös örökség* (szerk. S. Sebestyén József. Budapest, Crew Print, 2013) című könyvet.

Április 20. Kerny Terézia a pesthidegkúti Klebelsberg Kultúrkúriában rendezett Szentpétery Tibor-emlékülésen *Szentpétery Tibor és a száz erődtemplomok* címmel tartott előadást.

Április 24. A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat az Entz Géza (1913–1993) születésének századik évfordulója tiszteletére rendezett emlékülésen Marosi Ernő *Entz Géza és a magyar középkori építészettörténeti kutatás a második világháború előtt és után*, Kerny Terézia *Tíz év – Entz Géza és a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat* címmel tartott előadást.

Beke László a XLVI. AICA Kongresszuson (XLVI. AICA International Congress Slovakia) *In which sense art can be a black hole (on white place)?* címmel tartott előadást a kassai Kaszárnya-Kultúrparkban.

Április 27. Tatai Erzsébet Barcelonában (Universitat de Barcelona – MACBA) a *1st International Conference: Critical Cartography of Art and Visuality in the Global Age* című nemzetközi konferencián (április 26–27.) *Woman and Politics from Pseudo Emancipation to Outright Subjugation. The Representation of Women's Work in Contemporary Hungarian Women's Art* címmel tartott előadást (Panel III: Labor).

Andrási Gábor megnyitóbeszédet mondott az Első Magyar Látványtár Altorjai Sándor *Baltoni képek* címmel rendezett kamarakiállításán (április 27.– június 27.) Badacsonyan, az Egry József Emlékmúzeumban.

Április 30. Az MTA BTK Régészeti Intézet és a Történettudományi Intézet kora újkori témacsoportja által szervezett *Hereditas Siculorum – A régi Székelyföld kutatásának újabb eredményei* című műhelykonferencián Kerny Terézia *A kerlési ütközet képzőművészeti megjelenése a Székelyföldön* címmel tartott előadást az MTA BTK Történettudományi Intézet Tanácstermében.

A debreceni MODEM-ben megnyílt *A történelem terhe* címmel Roskó Gábor retrospektív kiállítása (április 28.–június 28.), kurátor: Hornyik Sándor.

A Collegium Artium keretében Váci Sándor (RIBA) *Buda-Pesth chain suspension bridge 1839–1849. Archiving project, papers, thoughts and a disappointment* címmel tartott előadást az MTA BTK MI tanácstermében (szervező: Papp Gábor György).

Május 8. 10e „*Divan sur le Danube – Dívány a Dunán*” című, a Nemzetközi Pszichiátriai és Pszichoanalitikus Találkozóhoz (május 7–10.) kapcsolódó művészetterápiás kiállítás nyílt a Francia Intézetben. Az időszaki kiállítás anyagát válogatta, rendezte és megnyitotta Faludy Judit, az MTA Pszichiátriai Művészeti Gyűjtemény tudományos munkatársa.

Kerny Terézia a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat első Óbudai séták programja keretében az Óbudai Múzeum állandó kiállításán tartott vezetést.

Május 9. Gulyás Borbála „summa cum laude” minősítéssel megvédte az ELTE BTK Művészettörténet-tudományi Doktori Iskolájában *Egy magyar Zeuxis Bécsben, Bocskay György (1510k.–1575) kalligráfus tevékenysége* címmel készült doktori (PhD) disszertációját az ELTE Művészettörténeti Intézet Fülep Lajos Termében. Felkért bírálók: Farbak Péter (PhD) és Mikó Árpád (PhD).

Május 12. Az Európai Bizottság észtországi képviselőinek szervezésében Junghaus Tímea *Safe European Home?* címmel előadást tartott Tallinnban.

Május 15. A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat második Óbudai séták programján Kerny Terézia műemléki vezetést tartott a városrész déli területén.

Május 17. A budapesti Gallery8 – Roma Kortárs Művészeti Tér Galériában *Romaügy – Egy többségi projekt* címmel időszaki kiállítás (május 17.–június 16.) nyílt, kurátor: Junghaus Tímea.

Május 22. Galavics Géza *Esterházy Pál, a mecénás – ugyanarról negyedszázad múltán* címmel az MTA BTK Irodalomtudományi Intézet Reneszansz Osztályának az egyetemek régi magyar irodalmat tanító tanszékeivel közösen szervezett *Irodalom, művészet, barokk reprezentáció Esterházy Pál udvarában* című tudományos ülésszakán (május 22–25.) konferenciányitó nagyelőadást tartott Kőszegen, az Írott-kő Hotel konferenciatermében.

Május 24. Galavics Géza vezette be a fenti *Irodalom, művészet, barokk reprezentáció Esterházy Pál udvarában* című tudományos konferencia 6. szekcióülését.

A Vasvári Domonkos Rendtörténeti Gyűjteményben a *Domonkos jubileum 1216–2016 – Értékelés és felkészülés* című konferencián Kerny Terézia *Egy XV. századi grafika diadalútja* címmel tartott előadást.

András Edit *Reclaiming and Creating Public Space in Central-Eastern European Post-Socialist Nationalism* címmel előadást tartott a *Shared Cities* konferencián (május 23–26.) Kassán.

A Teleki László Alapítvány által Szabadkán rendezett *Town between Culture, Economy and Politics, 2013* című szemináriumon Sisa József *The Architecture of Historicism and Cityscape in Central Europe* címmel tartott előadást.

Május 30. Marosi Ernő az MTA, az ELTE és az Accademia Nazionale dei Lincei, Università di Roma, La Sapienza által szervezett XII. Magyar–Olasz Művelődéstörténeti konferencián (címe: *A klasszikus örökség továbbélése a magyar és olasz XX. századi kultúrában az avantgard és a posztmodern között – L'eredità classica nella cultura italiae e ungheresi de novecento dalla avanguardie al postmoderno*, május 29–31.) *Capitelli corinzi e fregi d'acanto nella Pannonica romana nella storiografia artistica* címmel tartott előadást az MTA székházának Képes Termében.

Június 4. Kerny Terézia rádióinterjút adott az 1068-ban zajlott kerlési ütközet képzőművészeti ábrázolásairól.

Június 5. Andrási Gábor *Szubjektíven – Kassákról* címmel nyilvános pódiumbeszélgetést folytatott Fajó Jánossal az óbudai Kassák Múzeumban.

A *Joseph Kosma: Budapest, Berlin, Párizs* című, az MTA BTK MI (Beke László, Vincze Gabriella) és a budapesti Francia Intézet által szervezett, Joseph Kosma (1905–1969) magyar származású francia zeneszerzőnek, a francia sanzon megújítójának sokoldalú életművét bemutató tudományos konferencián Beke László *Kozma József kapcsolatai: műfajok, helyek, emberek*, Vincze Gabriella *„A látott és hallott ritmus”*. *Kozma József táncszínpada* címmel tartott előadást.

Június 13. Aknai Katalin a Fővárosi Képtár – Kiscelli Múzeum Templomterében megnyitotta Nagy Kriszta képzőművész *Tetszelet – tetszponró – tetszhalál* című kiállítását (június 13. – augusztus 25.), kurátor: Simon Magdolna.

Június 14. András Edit a szentendrei MűvészetMalomban megnyitotta a MűvészetMalom és a Modern Kortárs Művészeti Központ *TestObjektív/BodyObjective* (kurátor: Kopin Katalin) című kiállítását.

Június 18. A XII. Collegium Artium keretében Ecsedy Anna *Lippay György primás pozsonyi kertjének optikai és katoptrikai csodái* címmel tartott előadást az MTA BTK MI tanácstermében.

András Gábor könyvbemutató beszélgetést tartott Sisa Józseffel, Pataki Gáborral és Tóth Elek Illéssel Mezei Ottó *Magyar, európai, modern. Válogatott írások* (szerk. András Gábor–Pataki Gábor, Budapest, Argumentum, 2013) című kötetéről a budapesti MissionArt Galériában.

Június 19. Marosi Ernő opponensként részt vett Szőke Béla Miklós (MTA BTK Régészeti Intézet) *Pannonia a Karoling-korban* című akadémiai doktori védésén az MTA székházában.

Június 26. A budapesti Gallery8 – Roma Kortárs Művészeti Tér Galériában *Superwomen – cseh és szlovák roma nőművészek és tehetségek* címmel időszak kiállítás (június 26.–július 29.) nyílt, kurátor: Junghaus Tímea.

Június 27. Kerny Terézia *Szentjobbtól Győrig* címmel előadást tartott az első győri körmenet 250. évfordulója alkalmából rendezett *Szent László király győri tisztelete* című műhelykonferencián a Győri Egyházmegyei Könyvtárban.

A *műemlékvédelem szemléletváltozásai* címmel Marosi Ernő előadást tartott az ICOMOS Magyar Nemzeti Bizottság és a TIT Bugát Pál Egyesület Román András Műemlékvédelmi Nyári Egyetemének *Műemlékvédelem – Fenntarthatóság, Megőrzés és Hasznosítás* című akkreditált képzésén Síkfőkúton (Noszvaj) a Nomád Hotelben.

Június 28. Nyugdíjba vonulásuk alkalmából Beke Lászlót és Tóth Györgyné Mészáros Líviát búcsúztatták az Intézet munkatársai. Köszöntő beszédet mondott Sisa József, Marosi Ernő és Pataki Gábor.

Júliusban Mikó Árpád tudományos tanácsadó vezetésével az MTA BTK MI-ben megalakult a Reneszánsz Témacsoport, amelynek fő célja a művészettörténeti kézikönyvsorozat reneszánsz kötetének előkészítése. Tagjai: Ács Pál (MTA BTK Irodalomtudományi Intézet), Galavics Géza, Gulyás Borbála, Kerny Terézia, Kiss Erika (MNM), Pócs Dániel és Ugró Bálint.

Július 6. *Still – Fotografia / Photography in the Museum* címmel kiállítás nyílt a debreceni MODEM-ben (kurátor: Perényi Monika). A kiállítást megnyitotta Kukla Krisztián, a MODEM igazgatója, és Perényi Monika.

Július 8. Az Országos Széchényi Könyvtárban Kerny Terézia, Szakács Béla Zsolt és Boreczky Anna köszöntötte Wehli Tündét 70. születésnapja alkalmából. Az ünnepi eseményen átadták az *Ars Hungarica* köszöntő számait (XXXIII. 2013. 1–2.).

Július 18. A Kemenesaljai Egyesített Kórház Intaházai Pszichiátriai Rehabilitációs Osztályán Faludy Judit, az MTA Pszichiátriai Művészeti Gyűjtemény tudományos munkatársa bemutatta a gyűjtemény anyagából *Kitörés* címmel általa rendezett időszaki kiállítást (július 18.–augusztus 25.).

Augusztus 8. Barki Gergely *Elveszett és megtalált Nyolcak-festmények* címmel előadást tartott Nyergesújfalun a Kernstok-villa megmentése érdekében szervezett *Villa 7* rendezvény keretében.

Augusztus 19. Áder János, Magyarország köztársasági elnöke kitüntette Sisa Józsefet a Magyar Érdemrend tisztikeresztjével (polgári tagozat) „nemzetközileg is nagyra becsült építészettörténeti tudományos és kutatói munkásságáért, publikációs és oktatói tevékenységéért”.

Augusztus 23. Faludy Judit Sümegen, a Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület *A test a társadalomban* című konferencia (augusztus 22–24.) *Testpolitikák I. Hatósági testkontroll* szekciójában *Határkérdések a test körül (test – tér – kép)* címmel tartott előadást.

Augusztus 25. A Kemenesaljai Egyesített Kórház Intaházai Pszichiátriai Rehabilitációs Osztályán Faludy Judit, az MTA Pszichiátriai Művészeti Gyűjtemény munkatársa a *Kitörés* című kiállítás bezárása alkalmából előadást tartott.

Augusztus 31. A Székesfehérvári Egyházmegyei Múzeumban megnyílt az *István, a szent király* című időszaki kiállítás (augusztus 31.–december 11., kurátor: Smohay András, a múzeum igazgatója). A kiállítás tudományos tanácsadói: Kerny Terézia, Szilárdy Zoltán és Terdik Szilveszter.

Szeptember 13. Marosi Ernő opponensként részt vett Koszta László (Szegedi Tudományegyetem) *Fejezetek a korai magyar egyházszervezet történetéből* című akadémiai doktori védésén az MTA székházában.

Szeptember 19. Pataki Gábor az óbudai AmaTÁR kiállítótérben megnyitotta az Amadeus Művészeti Alapítvány és az Első Magyar Látványtár Altorjai Sándor-émlékkiállítását. Az időszaki kiállításon (szeptember 19.–október 31.) a fiatal Amadeus-ösztöndíjasok közül Kontur András szobrai szerepeltek Altorjai festményei mellett.

Kerny Terézia interjút adott a Duna Televíziónak a Székesfehérvári Egyházmegyei Múzeum *István, a szent király* című időszaki kiállításán Szent István ezeréves kultuszáról.

Szeptember 20. Marosi Ernő a soproni Lábasházban megnyitotta a Soproni Múzeum és a Szakál Ernő Alapítvány *Szakál Ernő életútja – Szakál Ernő életműve 1913–2003* című időszakai emlékkiállítását (szeptember 20.–november 9., a kiállítás koncepciója: Szakál Ernő Alapítvány–Dávid Ferenc, kurátorok: Dávid Ferenc és Nemes András).

Pataki Gábor megnyitotta Hegedüs 2 László és Hegedüs Hanna Léna képzőművészek időszakai kiállítását (szeptember 20.–október 25.) a székesfehérvári Pelikán Galériában.

Szeptember 21. *Lost and found – A Nyolcak elveszett és megkerült művei* címmel Barki Gergely előadást tartott a budapesti Szerb Antal Gimnáziumban.

Szeptember 23. Mikó Árpád az MTA székházának Dísztermében sikeresen megvédte *A reneszánsz művészet története Magyarországon* című akadémiai doktori disszertációját. Opponentek: Farbaký Péter (PhD), Kovács András, az MTA külső tagja, Szörényi László (DSc).

Szeptember 25. Lővei Pál a Magyar Nemzeti Galériában bemutatta Marosi Ernő *A romanika Magyarországon* (Budapest, Corvina, 2013. [Stílusok – korszakok]) című könyvét.

A Council of Europe, Marseille Province és az Academic Network on Romani Studies közös, *European Challenges and Roma Culture* marseille-i nemzetközi tudományos konferenciáján (szeptember 25–26.) Junghaus Tímea *New tendencies in Roma Arts and Culture* címmel tartott előadást.

Szeptember 26. Bubryák Orsolya *Nachbildung, Reproduktion, Kopie. Zum Phänomen der Wiederholung in der Kunst*, Sisa József *Tradition und Kontinuität in der Baukunst* címmel előadást tartott Szegeden a Humboldt-Kolleg által szervezett *Prinzip Wiederholung. Zur Ästhetik von System- und Sinnbildung in Literatur, Kunst und Kultur aus interdisziplinärer Sicht* című nemzetközi konferencián (szeptember 25–28.).

Barki Gergely megnyitóbeszédet mondott az *Art as Ambassador: Hungarian Masterpieces from the Nancy G. Brinker and Christian L. Sauska Collections* című kiállításon (szeptember 26.–október 30., Southport Galleries, Southport, Connecticut, USA), amelynek kurátora volt.

Szeptember 27. András Edit *Transformation in Feminist Politics of Claiming the Public Space* címmel tartott előadást a *Good Girls – Practicing Feminism Here and Now* című nemzetközi szimpóziumon (szeptember 26–28.) Bukarestben (Muzeu de Artă).

Szeptember 28. Junghaus Tímea előadást tartott Hamburgban, az Alfred Toepfer Stiftung Kairos vacsoráján a Kairos Európai Kulturális Díjról.

Szeptember 29. Perenyei Monika exkluzív tárlatvezetést tartott Ősz Gábor *Háromszor három* című retrospektív kiállításán (július 26.–november 3.) a Ludwig Múzeum – Kortárs Művészeti Múzeumban (kurátor: Simon Kati).

Október 1. Perenyei Monika tárlatvezetést tartott az általa rendezett *Still – Fotográfia a múzeumban* című kiállításon (július 7.–október 20.) a debreceni MODEM-ben.

Október 4. A Postamúzeum által rendezett *Elárvult postaházak* című konferencián Sisa József *A budapesti Főposta épülete* címmel tartott előadást.

Pataki Gábor a budapesti Mazart Galériában megnyitotta a Magyar Festők Társasága által rendezett *Monokrómia* című országos kiállítást (október 4.–november 8.). A kiállításhoz kétnyelvű katalógus készült Pataki Gábor tanulmányával.

Október 9. A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat harmadik Óbudai séták programján Kerny Terézia műemléki vezetést tartott a városrész keleti területén.

A budapesti Gallery8 – Roma Kortárs Művészeti Tér Galériában *Katitzi – Egy valóságban gyökerező irodalmi alak* címmel időszaki kiállítás (október 9.–december 4.) nyílt (tanácsadó kurátor: Junghaus Tímea).

A firenzei Museo di San Marcóban a Soprintendenza Speciale per il Polo Museale Fiorentino és a Budapesti Történeti Múzeum közös szervezésében megnyitották a *Mattia Corvino e Firenze. Arte e umanesimo alla corte del re di Ungheria* című időszaki kiállítást (október 10.–2014. január 6., kurátorok: Magnolia Scudieri, Lia Brunori, Farbaky Péter, Pócs Dániel). A kiállítással azonos című katalógus (Direzione della mostra: Magnolia Scudieri. Curatori: Péter Farbaky, Dániel Pócs et al. Firenze, Giunti, 2013) készült, melybe az Intézet főmunkatársai közül Marosi Ernő, Mikó Árpád és Pócs Dániel, valamint Wehli Tünde írt tanulmányokat és katalógustételeket.

Október 10. Gulyás Borbálát az ELTE-n doktorrá (PhD) avatták.

Október 14. Párizsban a Musée d'Orsay-ban megnyílt az *ALLEGRO BARBARO – Béla Bartók et la modernité hongroise, 1905–1920* című kiállítás (október 14.–2014. január 5., kurátor: Barki Gergely).

Október 15. Marosi Ernő az MTA Művészeti Gyűjteményben megnyitotta az MTA BTK MI és az MTA Művészeti Gyűjteménye által a *Henszlmann Imre (1813–1888)* című, születésének 200. évfordulója alkalmából rendezett időszaki kiállítást. A kiállítás koncepciója: Bubryák Orsolya, Havasi Krisztina, Kerny Terézia, Marosi Ernő, Sisa József, Szentesi Edit, Tímár Árpád. Rendezte: Bubryák Orsolya, Ecsedy Anna, Havasi Krisztina, Szentesi Edit. Látványterv: Boncz Hajnalka. A kiállítás főbb tematikai egységeiről vezető készült *Henszlmann Imre (1813–1883). Kiállítás születésének 200. évfordulója alkalmából. MTA Művészeti Gyűjtemény – 2013. október 15.–december 13.* címmel (szerk. Bubryák Orsolya; a kísérőszövegeket írta Bubryák Orsolya, Ecsedy Anna, Havasi Krisztina, Kerny Terézia, Mikó Árpád, Sisa József és Szentesi Edit. Budapest, 2013.). A megnyitót követően került sor a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat Henszlmann-díjának átadására is (kitüntetett: Neubrandt Istvánné, az Óbudai Braunhaxler Egyesület elnöke; méltatás: Kerny Terézia, az MRMT osztálytitkára).

Pataki Gábor (CSc) és Beke László (CSc) opponensként részt vett Kostyál László (Zala Megyei Múzeumok Igazgatósága) az ELTE Művészettörténet-tudományi Doktori Iskolájában készült, *Kisfaludi Strobl Zsigmond (1884–1975) élete és művészete* címmel benyújtott doktori (PhD) értekezésének védésén az ELTE BTK Múzeum krt. 4/D Alagsori Tanácstermében.

Október 17. A Szlovák Nemzeti Múzeum (Slovenské národné múzeum) által szervezett *The Contribution of World Personalities to the Historical Park and Rose-growing Tradition of Dolná Krupá* konferencián (október 17–18.) Sisa József *Remarks on Heinrich Nebbien's Work at Dolná Krupá and in the Banat Region* címmel tartott előadást Alsókorompán (Dolná Krupá).

Pataki Gábor opponensként részt vett Radák Judit művészettörténész (Színház- és Filmművészeti Egyetem) az ELTE Művészettörténet-tudományi Doktori Iskolájában készült, *Vajda Lajos Pepita füzetek* címmel benyújtott doktori (PhD) értekezésének védésén az ELTE BTK Múzeum krt. 4/D Alagsori Tanácstermében.

Október 18. Az ELTE BTK Művészettörténeti Intézet Fülep Lajos Termében köszöntötték Kelényi György egyetemi tanárt 70. születésnapja alkalmából. Köszöntőt mondott Dezső Tamás, az ELTE BTK dékánja, Rényi András intézetvezető, Sisa József, az MTA BTK MI igazgatója és Kerny Terézia, az *Ars Hungarica* főszerkesztője, aki átnyújtotta az ünnepelt tiszteletére készült 2014-es Supplementum kötetet (szerk. Farbaky Péter, Jernyei Kiss János).

Október 22–24. Faludy Judit *Határkérdések a test körül* (Az MTA Pszichiátriai Művészeti Gyűjteményének egy szegmense) címmel előadást tartott a SIPE (Société Internationale de Psychopathologie de l'Expression et d'Art-Thérapie – Hungarian Society for the Psychopathology of Expression and Art Therapy) által szervezett konferencián.

Október 24. Egerben, az Eszterházy Károly Főiskola Líceumában rendezett *Ikonographie und Dekoration der Bibliotheken in der Zeit des Barock und Klassizismus* című nemzetközi konferencián (október 23–25.) Galavics Géza a közép-európai művészettörténeti (2.) szekció moderátora volt.

Október 25. Mikó Árpád a Babeş–Bolyai Tudományegyetem, az Erdélyi Múzeum-Egyesület, az ELTE, a Debreceni Egyetem és az MTA Történettudományi Intézete által közösen szervezett *Bethlen Gábor és Európa – Gabriel Bethlen și Europa – conferință internațională* nemzetközi konferencián (október 24–26.) *Heraldika és művészettörténet. Az erdélyi késő reneszánsz festészet kutatásának problémái* címmel tartott előadást.

A CentrArt Művészettörténészek Új Műhelye Közhasznú Egyesület (Budapest), az Entz Géza Művelődéstörténeti Alapítvány (Kolozsvár) és a Pécsi Tudományegyetem Művészeti Kar szervezésében negyedik alkalommal került sor a Fiatal Művészettörténészek konferenciájára Pécsen (október 25–27.). A konferencia díszvendégeként Sisa József, az MTA BTK MI igazgatója, és Székely Miklós, a CentrArt elnöke mondott köszöntő beszédet.

Október 26. Tatai Erzsébet *A kortárs művészet irányzatai* címmel vitaindító előadást tartott Budapesten a Magyar Rajztanárok Országos Egyesülete akkreditált továbbképzésén.

Junghaus Tímea a Tranzit Kortárs Művészeti blog és az ACAX Iroda együttműködésében megvalósuló, a Mondrian Alapítvány szakértőit a magyarországi kortárs művészeti szcénával kapcsolatban felkészítő konferencián *Legitimacy of the term: Roma art* címmel tartott előadást Rómában.

A balatonfüredi Vaszary-villában megnyílt a *Forradalmár, próféta, melós – Kondor Béla művészete* című időszaki kiállítás (október 26.–2014. február 28., kurátor: Hornyik Sándor).

November. Lővei Pál vezetésével újjáalakult az MTA BTK MI Középkori Témacsoportja. Tagjai: Havasi Krisztina, Kerny Terézia, Marosi Ernő, Mezey Alice, Mikó Árpád, Wehli Tünde.

November 4. A Fuga Budapesti Építészeti Központban Dávid Ferencet köszöntötték kollégái. Az ünnepeltet Lővei Pál méltatta. Ez alkalomból adták át a tiszteletére összeállított tanulmány-

kötetet (*Kő kövön. Tanulmányok Dávid Ferenc 73. születésnapjára. – Stein auf Stein. Festschrift für Ferenc Dávid.* I–II. Szerk. Szentesi Edit–Mentényi Klára–Simon Anna. Budapest, Vincze, 2013).

November 6. Pataki Gábor *Ernő Kállai und die Bioromantik. Diskussion über Lajos Barta's Kunst* címmel előadást tartott a remageni Arp Museum – Bahnhof Rolandseckben.

November 7. A párizsi Institut Hongrois-ban (Párizsi Magyar Intézet – Balassi Intézet) megnyílt a *Mouvement, rythme, danse – Les débuts de la danse moderne en Hongrie (1902–1950)* című időszaki kiállítás (november 7.–december 14., kurátor: Vincze Gabriella). Konceptiójának kidolgozásában részt vett és társrendezőként közreműködött Barki Gergely. A kiállítás katalógusa: *Mouvement rythme danse: les débuts de la danse moderne en Hongrie, 1902–1950.* Éd. Gabriella Vincze et Judit Faludy. Paris, Institut Balassi–Institut hongrois/Collegium Hungaricum–Budapest, Musée des Beaux-Arts–Galerie Nationale, 2013.

Pataki Gábor megnyitotta a budapesti BÁLNA Új Budapest Galériájának *Budapesti merítés* című nyitó kiállítását (2013. november 8.–2014. március 2.), ahol a Budapest Galéria és a Fővárosi Képtár történetében központi szerepet játszó kortárs képzőművészek alkotásait mutatták be. Kurátorok: András Gábor, Fitz Péter, Török Tamás.

November 8. Balassagyarmaton a „Végtisztesség” temetőben örök nyugalomra helyezték Szabó Pétert (1957–2013), az MTA Művészettörténeti Kutató Csoport egykori tudományos munkatársát (1982–1991), majd az ELTE BTK Történeti Intézete Középkori és Kora Újkori Magyar Történelem Tanszékének habilitált egyetemi docensét.

A kolozsvári Sapientia Egyetem Bölcsészettudományi Karának *Heraldry and Art Patronage* című, Kolozsváron rendezett nemzetközi konferenciáján (november 8–9.) Lövei Pál *Mythologische Motive und Wappen der Geschlechter: einige Ergebnisse der Bearbeitung der Grabdenkmäler und der vielbesiegelten Urkunden des mittelalterlichen Ungarns* címmel tartott előadást.

November 9. A Varsói Nemzeti Múzeum (Muzeum Narodowe Warszawie) *Houses As Silver As Tents* című roma kortárs művészeti kiállításán Junghaus Tímea panelbeszélgetést folytatott a tábor és a nomádok elgondolásairól a kortárs művészetben. Meghívott előadók: Thomas Acton romológus, Maria Hlavajova képzőművészeti kurátor. A beszélgetést moderálta Monika Weychert Waluszko, a kiállítás kurátora.

November 11. Galavics Géza az MTA BTK Zenetudományi Intézetének Bartók Termében, az egykori Erdődy-palotában bemutatta Bubryák Orsolya *Családtörténet és reprezentáció. A galgóci Erdődy-várkastély gyűjteményei* (Budapest, MTA BTK MI, 2013) című kötetét.

Bordás Beáta művészettörténésznek a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Történelem és Filozófia Kar „Történelem, kultúra, civilizáció” doktori iskolájában elkészített *Erdélyi kastélyépítészet a historizmus korában (1840–1918).* Az egykori Kolozs, Torda-Aranyos és Alsó-Fehér vármegyék kastélyai című doktori disszertációja vitájában Sisa József és Lövei Pál opponensként vett részt.

November 13. Az OSZK, az MTA BTK Irodalomtudományi Intézete és az ELTE – Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok egynapos, Augustinus Moravus Olomucensis (1467–1513) halá-

lának 500. évfordulójára rendezett *Augustinus Moravus Olomucensis 500* nemzetközi ülészakán Marosi Ernő *Die goldene Trinkschale des Augustinus Moravus (Dresden, Grüner Gewölbe, IV 40)* címmel tartott előadást az OSZK-ban.

Kerny Terézia és Smohay András a Székesfehérvári Egyházmegyei Múzeumban szakvezetést tartott a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat tagjai számára az *István, a szent király* című időszak kiállításán (augusztus 31.–december 11.).

Mikó Árpád ismeretterjesztő előadást tartott a Magyar Nemzeti Galéria Baráti Körében Zalánkeméni Kakas István és felesége kettős portréjáról.

November 14. Marosi Ernő az ICOMOS Magyar Nemzeti Bizottság, az Artifex Kiadó és a HAP *Örökség a jövőnek – jövő az örökségnek 2013–2014* című programsorozatának nyitókonferenciáján *A kulturális örökségvédelem szemléletváltásai* címmel tartott előadást a rákospalotai Podmaniczky Rendezvénykastélyban.

November 15. Galavics Géza a Budapesti Történeti Múzeumban megnyitotta a Szabadkai Városi Múzeum (Subotica, Gradski muzej Subotica) és a Budapesti Történeti Múzeum által közösen rendezett *Stettner Sebestyén (1699–1758) budai festő* című vándorkiállítást (november 15.–2014. január 15., kurátor: Korhecz Papp Zsuzsanna).

A közparkok története Magyarországon 1914-ig – rövid áttekintés címmel Sisa József előadást tartott az MTA Agrártudományok Osztálya *Történeti értékű városi közparkjaink* című plenáris ülésén a Magyar Tudományos Akadémián.

A Színház- és Filmművészeti Egyetem szervezésében a Katona József Színház *Konferenciánapok a színészképzésről* sorozatának keretében *A színészképzés hagyománya* címmel Halász Péter (1943–2006) avantgárd író, rendező és színész életművéről rendeztek konferenciát a színház kamaratermében, a Kamrában. A *Húsz év – A magyar neoavantgárd gyakorlata* című szekcióban Beke László *Lepedőjáték* címmel tartott előadást.

Székely Miklós, az MTA BTK MI és a CentrArt Egyesület által rendezett *Ephemeral Architecture in Central-Eastern Europe in the 19th and 20th centuries* című nemzetközi konferencia szervezője interjút adott a FUGA Rádióban a közelgő (november 28–29.) konferenciáról.

November 16. A debreceni MODEM-ben *Halálos természet – Naturalizmus és humanizmus a 21. században* címmel időszak kiállítás (november 16.–2014. február 16.) nyílt, kurátor: Hornyik Sándor.

November 18. A Kulturstiftung des Bundes által szervezett, *Szakmai workshop egy roma kulturális támogatási program létrehozásáért* című rendezvényen Junghaus Tímea *Constructing Roma Art* címmel tartott előadást Berlinben.

November 19. A FUGA Budapesti Építészeti Központban 50. születésnapját ünnepelte a *Bercsényi 28–30* című folyóirat. A kiállítással egybekötött szimpóziumon foglalkoztak a lap szerkesztésének történetével, valamint a Bercsényi Kollégium rendszerváltás előtti kulturális jelentőségével. Beke László *Bercsényi 28–30 „50”* címmel adott interjút a FUGA Rádióban.

A XIII. Collegium Artium keretében Diane O'Donoghue professzor *Legend of the Night: Freud and Vienna's Dream Books in 1900* címmel tartott előadást az MTA BTK MI Tanácstermében. Szervező: Sisa József. A vendégnek Faludy Judit és Perenyei Monika bemutatta az MTA Pszichiátriai Művészeti Gyűjteményt.

November 20. A Forster Központ *Középkori templomok a Tiszától a Kárpátokig* (szerk. Kollár Tibor. Budapest, Teleki László Alapítvány, 2013) című könyvének megjelenése alkalmából szervezett műhelykonferencián a könyvet bemutatta Marosi Ernő a budavári De la Motte–Beer-palotában.

November 20–22. Lövei Pál részt vett az Österreichische Akademie der Wissenschaften Középkortudományi Intézete (Institut für Mittelalterforschung der ÖAW), a bécsi érsekség és a Szent István-templom székeskáptalanja (Metropolitan- und Domkapitel zu St. Stephan) által Bécsben rendezett *Der Kaiser und sein Grabmal 1513–2013* című – III. Frigyes császár bécsi síremlékének szentelt – nemzetközi konferencián.

November 21. Ugrý Bálint a Nyíregyházi Főiskola *Információ és társadalom* konferenciáján (november 21–22.) *A megismerés és az információszerezés új útjai: magyarok kora újkori európai utazásainak forrásai és jelentőségük az információtörténeti kutatások számára* címmel tartott előadást.

November 22. Galavics Géza az MTA védnöksége alatt, az MTA BTK MI által szervezett (Beke László, Gosztonyi Ferenc, Horányi Attila, Jernyei Kiss János, Lövei Pál, Papp Szilárd, Pataki Gábor, Prékopa Ágnes és Zwickl András) *A művészettörténet új útjai 2.* című tudományos konferencián (november 22–24.) *Az antikvitás vágyképe és aktualitása – az oszlopos körtemplom és az angol-kert* címmel plenáris előadást tartott a budapesti FUGA Építészeti Központban.

November 23. A fenti konferencia 2., Tatai Erzsébet vezette *Az archívumok titkos vágya. Mit akar-nak a (művészettörténeti) archívumok?* című szekciójában Perenyi Monika *Orvos kurátorok*, Hornyik Sándor pedig *A tudás földje. Kritikai kartográfia* címmel tartott előadást a PPKE John Lukács Termében.

A pesthidegkúti Klebelsberg Kultúrúrában bemutatták *A XX. század történetírója. A fotográfus Dr. Szentpéteri Tibor életműve* (szerk. Czaga Viktória. Budapest, II. kerületi Kulturális Közhazsnú Nonprofit Kft., 2013) kötetet, melybe Kerny Terézia *Dr. Szentpétery Tibor–Kerny Terézia: Az Oltól a Küllőig, avagy hogyan lettem botcsinálta erődttemplom-kutató* címmel írt visszaemlékezést (38–48).

Székely Miklós, az MTA BTK MI és a CentrArt Egyesület által rendezett *Ephemeral Architecture in Central-Eastern Europe in the 19th and 20th centuries* című nemzetközi konferencia szervezője interjút adott a Katolikus Rádióban a közelgő (november 28–29.) konferenciáról.

November 24. *A művészettörténet-írás új útjai 2.* című tudományos konferencia 6., Bokody Péter vezette *Képpolitikák a középkorban* szekciójában Pócs Dániel *Nicolò di Giovanni Capponi kápolnája a firenzei Santo Spirito templomban* címmel tartott előadást a PPKE John Lukács termében.

November 25. Galavics Géza, az MTA levelező tagja Csépe Valériával, az MTA főtítkárhelyettesével és Fodor Pállal, az MTA BTK főigazgatójával együtt bemutatta az OTKA támogatással (témavezető: Beke László) megvalósult *A magyar művészet a 19. században. Építészet és iparmű-*

vészet (szerk. Sisa József, Budapest, MTA BTK–Osiris, 2013 [A magyarországi művészet története 5/1.] című kézikönyvet az MTA székházának Félköríves Termében.

November 28. Az MTA BTK MI és a CentrArt Egyesület által szervezett *Ephemeral Architecture in Central-Eastern Europe in the 19th and 20th centuries* című közös konferencián (Budapest, november 28–29.). Székely Miklós *Representation reduced and exported: The re-setting of the Main Historical group of the Millennium Exhibition at the 1900 Paris Universal Exhibition* címmel tartott előadást. Ugyanezen a napon Sisa József és Lövei Pál szekcióvezető volt.

November 29. A Magyar Fotóművészek Szövetsége által szervezett „Fogalomtisztítás” – *Tendenciák és jelenségek a kortárs fotográfiában* című konferencián Hornyik Sándor *A spektákulum és a tekintet a vizuális kultúra tudományában*, Perenyi Monika *A rezisztencia műformái* címmel tartott előadást a FUGA Budapesti Építészeti Központban.

December. Lövei Pált és Mikó Árpádot beválasztották az MTA BTK MI folyóirata, az *Ars Hungarica* szerkesztőbizottságába.

December 2. Az MTA BTK Zenetudományi Intézet Bartók Termében bemutatkozott az András Edit és Hornyik Sándor szervezte *Kritikai elméletek és lokalitás* című ülészakon az MTA BTK MI Kritikai Elméletek Témacsoportja. András Edit *Férfias nemzet, férfias háború, férfias művészet – Maszkulinitás és nacionalizmus (Kis Varsó: Lélekben tomboló háború)*, Hornyik Sándor *A spektákulum foglyai – Birkás Ákos és a képek háborúja*, Junghaus Tímea *Az episztemikus engedetlenség – Omara dekolonialis Kék sorozata*, Tatai Erzsébet *A művészettörténet találkozása a társadalmi nemek tudományával – Háztartási munkát reprezentáló kortárs művek* címmel tartottak előadást. Ugyanitt mutatták be az *Ars Hungarica* 2013/3-as, *Kritikai elméletek és lokalitás* című tematikus számát is.

December 4. Mikó Árpád az MTA Dísztermében rendezett ünnepségen átvette akadémiai doktori (DSc) oklevelét.

December 5. Aknai Katalin a Szépművészeti Múzeum Vasarely Múzeumában megnyitotta Bálványos Levente és Franz Riedl *Két zöld alma – Openclosed place* című időszaki kiállítását (december 5.–2014. február 9., kurátor: Marsó Paula). A tárlat az OSAS (Open Structures Art Society – Nyílt Struktúrák Művészeti Egyesület) által szervezett *Határterek – Interspaces* című csoportos kiállításához kapcsolódott.

December 6. A budapesti Gallery8 – Roma Kortárs Művészeti Tér Galériában *Calling Cards – Bemutatkozó kártyák* címmel időszaki kiállítás (december 6.–február 20.) nyílt; tanácsadó: Junghaus Tímea.

Székely Miklós, Lövei Pál és Sebestyén Mária Anna szerepelt a FUGA Rádió egyórás, az MTA BTK MI és a CentrArt Egyesület által szervezett *Ephemeral Architecture in Central-Eastern Europe in the 19th and 20th centuries* című nemzetközi konferenciáról (november 28–29.) szóló riportműsorában. Kérdező/szerkesztő: Ránki Júlia.

December 10. Székesfehérvárott a Szent István Művelődési Házban Szücs György, az SZM–MNG főigazgatóhelyettese bemutatta az *István, a szent király. Tanulmánykötet és kiállítási katalógus Szent István király tiszteletéről* (szerk. Kerny Terézia–Smohay András, Székesfehérvár, Székesfehér-

vári Egyházmegyei Múzeum, 2013. [Magyar királyok és Székesfehérvár 4. A Székesfehérvári Egyházmegyei Múzeum kiadványai 9.] című kötetet, amelybe az MTA BTK MI munkatársai közül Kerny Terézia, Lővei Pál, Marosi Ernő, Mikó Árpád, Papp Julianna, valamint Gellér Katalin és Wehli Tünde írtak tanulmányokat, illetve katalógustételeket.

Lővei Pál előadást tartott a *Lapidarium Hungaricum* program történetéről és eredményeiről a budapesti Lechner Lajos Tudásközpontban, Bozóki Lajos visegrádi *Lapidarium Hungaricum*-kötetének (*Pest megye II: Visegrád, alsó- és Felsővár*. Szerk. Lővei Pál. Budapest, Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, 2012. [Lapidarium Hungaricum 8.]) bemutatásához kapcsolódóan.

December 18. Mikó Árpád az MTA Irodalomtudományi Intézetének Reneszánsz Osztályán *Valkai András (1540–1586) Báthory-genealógiája. Báthory István király mint az Árpádok leszármazottja* címmel tartott előadást.

December 19. Mikó Árpád megnyitó beszédet mondott a Szépművészeti Múzeum Régi Szobor Gyűjteményének új állandó kiállításán. Kurátor: a gyűjtemény vezetője, Szócs Mirjam.

A RÉKE (Régi Épületek Kutatóinak Egyesülete) szakmai estjén, a FUGA Budapesti Építészeti Központban Farbakyné Deklava Lilla *Egy 19. századi állami nagyberuházás – a Mátyás-templom helyreállítása* címmel tartott előadást.

Összeállította Kerny Terézia